

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ПАИСИЕВИ ЧЕТЕНИЯ

.....

ЕЗИКОЗНАНИЕ

КРЪГЛА МАСА

.....

Пловдив
2020 г.

НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 58, кн. 1, сб. А, 2020

Филология

**PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV – BULGARIA
RESEARCH PAPERS – LANGUAGES AND LITERATURE
VOL. 58, BOOK 1, PART A, 2020**

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР

доц. д-р Юлиана Чакърва

НАУЧНИ СЕКРЕТАРИ

гл. ас. д-р Ана Маринова

гл. ас. д-р Боряна Тенчева

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

проф. д.ф.н. Борис Норман

Беларуски държавен университет, Минск, Беларус

проф. д.ф.н. Галин Тиханов

Лондонски университет „Куин Мери“, Великобритания

проф. д.ф.н. Диана Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

проф. д.ф.н. Кирил Чекалов

Институт за световна литература „А. М. Горки“ към РАН, Москва, Русия

проф. д.ф.н. Сергей Николаев

РАН, Москва, Русия

проф. д.ф.н. Фьодор Поляков

Виенски университет, Австрия

проф. д.ф.н. Христина Тончева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

проф. д-р Богуслав Желински

Познански университет „Адам Мицкевич“, Полша

проф. д-р Жизел Валанси

Университет в Каен – Нормандия, Франция

проф. д-р Красимира Алексова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

проф. д-р Леони Ормънд

Кингс Колидж – Лондон, Великобритания

проф. д-р Малгожата Коритковска

Институт по славистика към ПАН, Варшава, Полша

проф. д-р Михаела Солейман-пур-Хашеми

Масариков университет, Бърно, Чешка република

проф. д-р Николина Бурнева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

проф. д-р Петя Осенова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

проф. д-р Родолф Боден

Сорбона, Париж, Франция

проф. д-р Саша Шмуля

Университет в Баня Лука, Босна и Херцеговина

проф. д-р Светла Коева

Институт за български език, БАН, София, България

проф. д-р Хайнц Миклас

Виенски университет, Австрия

доц. д-р Борян Янев

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

доц. д-р Дияна Николова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

доц. д-р Веселка Ненкова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

доц. д-р Владимир Миланов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

доц. д-р Елена Крейчова

Масариков университет, Бърно, Чехия

доц. д-р Жан-Пол Рог

Университет в Каен – Нормандия, Франция

доц. д-р Златороса Неделчева-Белафанте

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

доц. д-р Красимира Чакърова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

доц. д-р Марияна Биелич

Университет в Загреб, Хърватия

доц. д-р Мийрям Салим-Ахмед

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, България

доц. д-р Надежда Сталянова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“, България

доц. д-р Раджни Сингх

Университет в Данбад, Индия

доц. д-р Стефка Кожухарова

УНСС – София, България

доц. д-р Христо Салджиев

Тракийски университет – Стара Загора, България

доц. д-р Яна Роуланд

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Ана Маринова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Борислав Борисов

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Боряна Тенчева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Марцел Черни

Институт по славистика към ЧАН, Прага, Чехия

гл. ас. д-р Павел Крейчи

Масариков университет, Бърно, Чехия

гл. ас. д-р Росица Декова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

гл. ас. д-р Соня Александрова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ас. д-р Юлия Митева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

ас. Веселина Койнакова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ас. Дарка Хербез

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

ТЕХНИЧЕСКИ СЪТРУДНИК

ас. Владислава Иванова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

КОРЕКТОРИ

ас. Гергана Иванова

ас. Веселина Койнакова, ас. Здравко Генов (английски език)

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, България

СЪДЪРЖАНИЕ

КРЪГЛА МАСА

ПРЕДВЪЗРАЖДАНЕ И ВЪЗРАЖДАНЕ: КНИЖОВНИЦИ И КНИГИ

ПОЕМАТА *ЖИТИЕ СВЕТАГО АЛЕКСИЯ ЧЕЛОВЕКА БОЖИЯ*
ОТ КОНСТАНТИН ОГНЯНОВИЧ В БЪЛГАРСКОТО
ЛИТЕРАТУРНО И КНИЖОВНОЕЗИКОВО РАЗВИТИЕ
ПРЕЗ XIX ВЕК

Найда Иванова 11

ЕПИСТОЛАРНАТА КУЛТУРА ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО
ВЪЗРАЖДАНЕ И ПЪРВИТЕ ПЕЧАТНИ ПИСМОВНИЦИ
(30-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК)

Диана Иванова 24

„ВЗАИМНОТО ПИСАНИЕ“ – „ДУШАТА НА ТЪРГОВИЯТА“
(ПРАВОПИСЪТ НА „ЗА ТРЪГОВСКО ПИСМОПИСАНИЕ“,
1858 Г., ОТ АН. ГРАНИТСКИ)

Надка Николова..... 37

ЗА ДИСТАНЦИОННАТА „РАЗГОВОРКА“
НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Кина Вачкова 48

ОТ РЪКОПИСИТЕ ДО ПЕЧАТНИЯ ВАРИАНТ
НА КОМПИЛАТИВНАТА РЕДАКЦИЯ
НА „ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА“

Атанаска Тошева 59

ЛИНГВИСТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ
В ПИСМЕНИЯ ИДИОМ НА ПОП ЙОАН ПЕТКОВ
(ВЪЗ ОСНОВА НА „ЖИТИЕ НА СВ. КСЕНОФОНТ“,
ЧАСТ ОТ РЪКОПИСНАТА ПОП-ЙОАНОВА ПРЕПРАВКА
ОТ 1830 Г.)

Мариана Куршумова 68

ВЕСТНИК „ШУТОШ“: ЖУРНАЛИСТИЧЕСКИ
ТРАНСФОРМАЦИИ И ЛИЧНОСТНИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Елена Гетова..... 78

ИСТОРИОГРАФСКИЯТ РАЗКАЗ – СМИСЪЛ И СТОЙНОСТ.
ЗА ЕДНО ДОПЪЛНЕНИЕ КЪМ „РАЗГОВОРНИК
ГРЕКО-БОЛГАРСКИЙ... СОБРАН И СОЧИНЕН
ОТ ХРИСТАКИ П. ДУПНИЧАНИНА...“

Николета Пътова 93

ИМЕНА ЗА НОСИТЕЛИ НА СУБСТАНЦИАЛНИ ОТНОШЕНИЯ
В ТВОРЧЕСТВОТО НА НЕОФИТ РИЛСКИ
(НАРОДНОСТНИ И ЖИТЕЛСКИ НАЗВАНИЯ)

Лъчезар Перчеклийски, Магдалина Домозетска 101

ПАДЕЖНАТА СИСТЕМА В СРЕДНОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД
НА ЦИКЪЛА ЗА *СЕРАФИМИТЕ* ОТ СВ. ЙОАН ЗЛАТОУСТ

Теодора Г. Илиева 117

ДОКТОРАНТИ

АВТОРИТЕ НА ДВУЕЗИЧНИ РАЗГОВОРНИЦИ ОТ ТРЕТАТА
ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК И ТЯХНАТА РОЛЯ ЗА ИЗГРАЖДАНЕТО
НА БЪЛГАРСКАТА КНИЖОВНА ЛЕКСИКА

Детелина Овчарова 133

ЕЗИКОВЕДСКА БЪЛГАРИСТИКА

КЪМ ЕТИМОЛОГИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ПРИЛАГАТЕЛНО
ИМЕ *КРѐХЪК* ‘КОЙТО НЕ МОЖЕ ДА СЕ ОГЪВА,
А СЕ ТРОШИ’, ДИАЛ. ‘(ЗА СМЯХ) ЗВЪНЛИВ’

Симеон Стефанов 149

МЕТРИЧНО АКЦЕНТУВАНЕ
ПРИ СЛОЖНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА

Мирена Пацева 164

СИНТЕТИЗЪМ – АНАЛИТИЗЪМ НА СЪВРЕМЕННАТА
БЪЛГАРСКА МОРФОЛОГИЧНА СИСТЕМА

Стоян Буров 178

ТЕОРИЯ ЗА ЧЛЕНЕНИЕТО НА ДУМИТЕ И КЛАСИФИКАЦИЯ
НА ЧАСТИТЕ НА РЕЧТА В АКАДЕМИЧНАТА ГРАМАТИКА
НА РУСКИЯ ЕЗИК ОТ 1982 ГОДИНА

Константин Куцаров 191

РЕЛАЦИЯТА ПЕРФЕКТИВ ~ ИМПЕРФЕКТИВ И АОРИСТ ~ ИМПЕРФЕКТ В БЪЛГАРСКИЯ И В НОВОГРЪЦКИЯ ЕЗИК Десислава Димитрова	200
СТАТУТ НА КОНСТРУКЦИЯТА <i>ГЛАГОЛ + СЕ/СИ</i> ПРИ ИЗРАЗЯВАНЕ НА КАТЕГОРИЯТА ЗАЛОГ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК Милена Видралска	210
СТЕПЕНУВАТ ЛИ СЕ ПРИЧАСТИЯТА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК? Красимира Алексова, Стефка Фетваджиева	225
ЛЕКСИКАЛНИ СРЕДСТВА ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА НЕГАЦИЯ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК Красимира Чакърва	241
ШАБЛОНИ И КЛИШЕТА Бистра Дикова	262
ГРАМАТИКАЛИЗАЦИЯ И ПРАГМАТИКАЛИЗАЦИЯ Йовка Тишева	273
ДОШЛО ЛИ Е ВРЕМЕ ЗА ПРОМЯНА НА КНИЖОВНИ ПРАВИЛА СПОРЕД ЕЗИКОВИТЕ НАГЛАСИ НА ДНЕСНИТЕ БЪЛГАРИ Руска Станчева	284

ЕЗИКОВЕДСКА СЛАВИСТИКА

ТВОРИТЕЛНЫЙ ПРЕДИКАТИВНЫЙ ПАДЕЖ И ЕГО МЕСТО В РУССКОМ ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОМ ЯЗЫКЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ПЕРВОЙ ТРЕТИ XVIII ВЕКА) Таня Нейчева	299
ЩРИХИ ОТ СЛОВООБРАЗУВАНЕТО В БЪЛГАРСКИ, СРЪБСКИ И РУСКИ ЕЗИК ОТНОСНО АГЕНТИВНОСТТА Вяра Найденова	313
СЛОВНИК-МИНИМУМ К ТЕМЕ «БАНКИ И ФИНАНСЫ» ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ БОЛГАРСКИХ СТУДЕНТОВ-ЭКОНОМИСТОВ Илка Бирова	325

КОННЕКТОРЫ В РОЛИ ХЕЗИТАЦИИ В УСТНОЙ РЕЧИ
Татяна Алексиева..... 332

ГРАФИЧНИ ИГРОВИ ПОХВАТИ В РЕКЛАМАТА
Силвия Ганчева 342

ЧУЖДОЕЗИКОВА ЛИНГВИСТИКА

TERMINOLOGICAL BORROWINGS IN THE FINANCIAL
VOCABULARY IN BULGARIAN AND THE ROLE
OF ENGLISH AS A DOMINANT LANGUAGE DONOR
Blagovest Todorov 357

APPROXIMATIVE RELATIONS BETWEEN THE CONSTITUENTS
OF ENGLISH AND BULGARIAN ALTERNATIVE
INTERROGATIVE STRUCTURES
Velichka Spasova 369

ОСОБЕНОСТИ НА ЛИСТОВКАТА ЗА ПАЦИЕНТА
В НЕМСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК
Иванка Танева 381

МУДЕХАРИТЕ В КАСТИЛИЯ И АРАГОН
НА КРЪСТОПЪТЯ НА ИСТОРИЯТА II
Юлия Митева..... 396

ASPECTOS DEL LÉXICO ESPAÑOL EN CUBA
Alexander Perdomo Rodríguez 409

VARIANTES FRASEOLÓGICAS EN HISPANOAMÉRICA
Y ALGUNOS VENEZOLANISMOS
Jessica Ciabotaru de Manev 419

LOS REALIA ETNOGRÁFICOS EN LA TRADUCCIÓN
AL ESPAÑOL DE LA NOVELA *BAJO EL YUGO*
DE IVAN VAZOV (I PARTE)
Stefka Kojouharova..... 429

ДОКТОРАНТИ

АКУСТИЧНО ОПИСАНИЕ НА НОСОВИТЕ ГЛАСНИ
В ПОМОЩ НА СТУДЕНТИТЕ,
ИЗУЧАВАЩИ ФРЕНСКИ КАТО ЧУЖД ЕЗИК
Росина Какова 443

КРЪГЛА МАСА
Предвъзраждане
и Възраждане:
книжовници и книги

**ПОЕМАТА *ЖИТИЕ СВЕТАГО АЛЕКСИЯ ЧЕЛОВЕКА БОЖИЯ*
ОТ КОНСТАНТИН ОГНЯНОВИЧ
В БЪЛГАРСКОТО ЛИТЕРАТУРНО
И КНИЖОВНОЕЗИКОВО РАЗВИТИЕ ПРЕЗ XIX ВЕК**

Найда Иванова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

**THE ROLE OF THE POEM *THE LIFE OF SAINT ALEXIOS THE
MAN OF GOD (ЖИТИЕ СВЕТАГО АЛЕКСИЯ ЧЕЛОВЕКА
БОЖИЯ)* BY KONSTANTIN OGNYANOVICH IN THE
NINETEENTH CENTURY DEVELOPMENT OF BULGARIAN
LITERARY GENRES AND STANDARD LANGUAGE NORM**

Nayda Ivanova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

In this paper, the poem *The Life of Saint Alexios the Man of God (Житие светаго Алексия человека божия)* (1833) by Konstantin Ognyanovich (1798 – 1858) is analyzed by adopting the methods of diachronic stylistics and pragmatics. Taking into account the analysis of the linguistic and genre characteristics of the poem, I point out some reasons for its recognition as being the first religious Enlightenment poem in the Bulgarian Revival poetry, which was written due the specificities of the Slavo-Bulgarian type of Bulgarian literary language dating back to the first half of the nineteenth century.

Key words: The Life of Saint Alexios the Man of God (*Житие светаго Алексия человека божия*), K. Ognyanovich, Slavo-Bulgarian language, Revival poetry

Поемата *Житие светаго Алексия человека Божия* (ЖСА) (1830) се отнася към периода на „първите стихотворци“ (до края на 30-те години на XIX в.) редом с произведенията на Дим. Попски, Неофит Рилски, Г. Пешаков, Анастас Кипиловски, Неофит Бозвели, С. Николов, Ив. Богоров, Й. Стоянович, докато стихотворенията, публикувани в *Календара за 1843 г.* (1842) и в двата *Забавника* за 1845 и 1846 г., се разг-

леждат като едни от първите образци на т.нар. даскалска поезия, която се развива в края на 40-те и началото на 50-те години (Пенев 1977: 438, Топалов 1998: 35 – 36). Тъй като поетичното му творчество не е било предмет на специален литературоведски анализ, общите (включително и негативни) оценки за произведенията на първите стихотворци в определена степен се възприемат като отнасящи се и до ЖСА. Също така до момента не съществува изследване нито върху езика на съчиненията на К. Огнянович като цяло, нито конкретно на ЖСА¹.

Самият автор определя езика на своята творба като славянобългарски. Тук няма да бъдат подробно описани чисто формалните езикови особености на поемата, но в анализа на приведените примери ще бъдат взети предвид основните принципи на езиковото устройство и функционирането на славянобългарския език като смесен книжовноезиков тип².

¹ В това отношение относително повече информация се съдържа в специалния раздел от *Историята на новобългарския книжовен език*, посветен на К. Огнянович, Хр. Павлович и К. Фотинов, чийто автор е Ст. Жерев (Жерев 1989: 130 – 135). Общата концепция на колективната монография обаче предполага фокусирането върху етапите на изграждане на говоримата основа на новобългарския книжовен език с оглед на нейните субстанциални и функционално-стилови параметри, т.е. извън по-широкия контекст на закономерностите на функционирането на доминиращия през първата половина на XIX в. смесен славянобългарски книжовноезиков тип. Вследствие на това някои от изводите на автора съдържат определени противоречия. От една страна, утвърждава се, че в ЖСА преобладава говоримият език, т.е., че „...основата на този език не е само черковнославянска, а повече новобългарска, народна, от западнобългарски тип“ (Жерев 1989: 131). Същевременно за езика на творбата се прави и заключението, че „...К. Огнянович се стреми да ограничи народната основа, да го отдалечи от говоримия съвременен нему български език“ (Жерев 1989: 131 – 132).

² В този контекст следва да се изтъкне специфичната функция на черковнославянските елементи в текста. От една страна, въпросната функция е обусловена от употребата на черковнославянския език и в сръбското, и в българското общество не само в кодифициран вид в църковната сфера, но и като компонент при създаването на текстове със светско съдържание в рамките на смесените книжовноезикови типове – славяносръбски и славянобългарски. Сходният му социолингвистичен статус през съответните периоди в развитието на сръбския и на българския книжовен език би могъл да се разглежда като улеснение за К. Огнянович при написването на ЖСА.

Вторият основен компонент, определящ славянобългарския характер на текста на поемата, е българският говорим език, който е представен в хетерогенен вид, т.е. отличава се с наддиалектен характер. Обикновено се изтъква наличието на западнобългарски езикови особености в поемата, доколкото под действието

В по-нататъшното изложение при изследването на творбата се прилагат определени методологически принципи и аналizationsонни процедури от сферата на диахронната лингвостилистика и прагматика. За тази цел се проследява действието на три основни фактора, които обуславят селекцията и употребата на елементи от различен произход и с различна стилова маркираност в поемата: 1) особеностите на стиховата структура; 2) жанровата характеристика и 3) концептуалната специфика на текста.

1. Особенности на стиховата структура

1.1. Изосилабизъм

Както е известно, ЖСА е образец на силабическата поезия, която през XVII – XVIII в. се развива в украинската и руската поезия на барока и класицизма, имайки свои последователи и сред поетите на православните южнославянски народи, включително и сред първите български стихотворци.

К. Огнянович избира десетосричния стих с цезура след четвъртата сричка: 4 + 6³. Най-често стиховете са организирани в двустишия,

на биографичния фактор книжовникът е усвоил в практиката (вероятно и от литературата) елементи на градските говори на Видин и Враца, както и на локалните говори от региона. В случая е съществено, от една страна, да се вземе предвид и наличието на сходства между посочените български говорими реализации и сръбския говорим език, както и съответните структурни и системни съвпадения между западнобългарските говори и черковнославянския език. Характерно за текста е наличието освен на източнобългарски черти (например редуция на гласните), също и на определени общобългарски особености – аналитизъм, начин на образуване на форми за бъдеще време, показателни и относителни местоимения, местоименни наречия и под.

Третият компонент, който също се нуждае от специален анализ, включва употребените сръбски езикови елементи в текста, сред които се обособяват определени шумадийско-войводинско – (западно)български говорими съвпадения, сръбско – черковнославянски книжовни съвпадения, както и специфични сръбизми, които са малко на брой и не биха могли да повлияят върху общото възприемане на езика на текста от страна на реципиента като славянобългарски.

На четвърто място, следва да се изтъкне, че в литературата не е обръщано внимание на хибридните, собствено славянобългарски (и спорадично славяносръбски) форми, които всъщност са ядрото на славянобългарския книжовноезиков тип.

³ Този избор би могъл да бъде резултат от действието на два фактора – от една страна, поради неговото наличие във фолклорната поезия (която по принцип влияе съществено върху формирането на българското стихосложение през Възраждането (Топалов 1998: 42 – 43), а от друга страна – поради вероятността

като в клаузулата се формира или граматическа женска рима, или асо-нанс (Пенев 1977: 431 – 432). Тъй като посочените особености се реализират с пренебрежими отклонения, те в значителна степен определят формалните критерии за селекция на езиковите средства в текста.

Цезурата след четвъртата сричка предполага няколко възможности за първото полустиише: а) употреба на четирисрична пълнозначна лексема, която предвидимо има сложна словообразователна структура, т.е. би била от традиционен произход (с различна степен на хибридизация), или се състои от по-малък брой срички, но е употребена с традиционно падежно окончание: *Ще-дро-лю-бивъ| и милостивъ всеком'* 13; *Но Алежій| всичко раздаваше/ Си-ро-ма-хомъ,| коихъ онъ знаше* 605 – 606; б) именна или глаголна синтагма, включваща една, максимум две пълнозначни лексеми, които са компоненти или на синтетична (*И до кро-ве| отечествъ верень* 12), или на аналитична конструкция (*На вси бѣдны* (4 срички)| *тихо пристанище* 22 [срв. евентуалното църковнославянско (цсл.) съответствие: *всимъ бѣднымъ* (3 срички)]; *Съ тепла вѣра* (4 срички)| *къ немъ припадна* 76 [срв. ев. цсл.: с теплою вѣрою – 6 срички] и под.). В определени случаи спазването на цезурата след четвъртата сричка не само допуска, но и задължително налага употребата на български конструкции като единствена алтернатива за предаването на точно определено съдържание.

Често стиховете се състоят от една или няколко завършени синтактични цялости (изречение, синтагми) във вид на аналитични конструкции, като последните могат да бъдат разделени на две части от цезурата или да се реализират в едното полустиише:

И ги обви| въ порфирна завеса/ И предаде| на своя невѣста [срв. точното прозаично съответствие у Димитрий Ростовски 1764: 99 (*и обвивъ*) *порфирною завѣсою* – 8 срички] 289 – 290; *И взе нещо| ѿ свое богатство* [срв. у Димитрий Ростовски 1764: 99 (*и взднѣчто*) *ѿ своего богатства* – 7 срички] 301; *Со оужасъ се| и плачъ исполниха* 369 и под.

Приведените, както и голям брой аналогични примери потвърждават, че под влияние на стиховата структура се осъществява контро-

К. Огнянович да е познавал поемата *Пѣснь историческая ѿ житіи свѣтаго и праведнаго Алежїа челоука божїа* (1798¹, 1808²) от известния сръбски автор на религиознопоучителна популярна поезия Викентие Ракич (1750 – 1818), която е написана в двустиишни десетосрични строфи.

лирана селекция на различни по произход езикови особености, вследствие на което и говоримият, и традиционният регистър се трансформират във функционално отношение чрез употребата на техни елементи в нехарактерни за съответния регистър контексти, предизвикващи промени в съчетаемостта и стиловата им маркираност. В този процес, който (най-общо казано) не отразява континуирани вътрешноезикови тенденции, а следва формални стилово обусловени правила, се задействат и механизмите на хибридизация, които са ключови за изграждането на новата книжовна норма и нейната интелектуализация през първата половина на XIX в.

1.2. Граматическа рима

В ЖСА сравнително ограничено е представена употребата на идентични или сходни традиционни граматични окончания или словообразователни наставки в клаузулата. Същевременно с този тип окончания в посочената позиция се употребяват не само традиционни лексеми, но и лексеми от български говорим произход, вследствие на което се наблюдава структуриране на специфичен тип славянобългаризми. По аналогичен начин в текста последователно се въвеждат и новобългарски граматични морфемии с римообразуваща функция, които на свой ред се съчетават както с лексеми от говорим български произход, така и с традиционни лексеми (образувайки във втория случай друг тип славянобългаризми). Употребените по този начин морфологични елементи на българския език (включително и от западнобългарски произход) започват да функционират като средство за създаване на еуфоничен и/или емфатичен ефект в контексти, нехарактерни за тяхната дотогавашна преобладаваща употреба.

Като пример в това отношение могат да бъдат приведени българските окончания за формите на простите времена, чиято висока фреквенция е обусловена както от наративната структура на поемата, така и от характерния за нея инвертиран словоред, предполагащ употреба на глагола най-често в края на фразата или на стиха. Срв. например:

За то дълго вси го оублажаха / И со сердце и душа любиха 23 – 24; Родители в чертогъ влезна'ха, / Но любезна Сына не найдо'ха 363 – 364; Днесъ възлюбихъ, но до смерти пла'чемъ, / Догде бѣдна ѿ жалость не оумремъ 1053 – 1054; И житіе твое да ви'диме, / И самъ кой си да те позна'еме 933 – 934; Царь и Папа не можа да ходатъ, / нито одръ ѿ множества носатъ 1121 – 1122 и под.

Прави впечатление, че използването на разгледаните български глаголни граматични морфемни в клаузулата е в напреднала фаза – отсъстват черковнославянските окончания за 3 л. мн. ч. за аорист и имперфект *-ху*, *-ша*, които са заменени от българското *-ха*; липсват форми за 3 л. ед. ч. сег. вр. на *-т*. Принципно в случаите на разлика между българския и черковнославянския език при образуването на дадена глаголна форма се предпочитат характерни за епохата западнобългарски или общобългарски форми в непроменен или хибриднизиран фонетичен, съответно – словобразователен вид.

2. Структура на текста

Известно е, че една от типологическите особености на смесените книжовноезикови типове от ранния период на тяхното формиране при православните южни славяни е свързана със зависимостта на избора на различни по произход елементи от съдържателно-тематичната и жанровата специфика на всеки отделен текст. Във връзка с това възниква въпросът доколко посочената типологическа особеност се проявява и в ЖСА.

Съпоставката с павликянската фолклорно-поетична версия на легендата (публикувана например в Топалов 1980: 45 – 47), с редакциите на житието в религиозно-поучителната дамаскинска книжнина (вж. подробно у Атанасов 1986, Савова 2014), както и със съвременната му поетична продукция показва, че по своята сюжетно-композиционна структурираност ЖСА на К. Огнянович няма аналог в българската възрожденска литература не само от предходния, но и от разглеждания период. Особено внимание заслужава жанровият синкретизъм на творбата, в която са включени различни жанрови микроформи (молитва, евангелски цитат, цитат от епистоларен текст и под.). Също така в поемата се съдържат разнообразни видове диалогични и монологични структури, наподобяващи прозаичен диалог, или реплики от драматургичен текст, чрез които се постига усложняване на системата от гледни точки при предаването на съдържателната информация и смисъла на текста, както и при характеризирането на герои с различен социален статус и роля в развитието на сюжета. Именно изобразените типове комуникативни ситуации, представени чрез репликите на персонажите (в пряка и непряка реч), отразяват отделни специфични за епохата лингвопрагматични конвенции, свързани с просвещенския тип съотношение между социалната и езиковата стратификация.

Така например чрез образа на *Евфимиян* се изобразява комуникация на родител с учителя на детето му 107 – 120; на господар с неговите слуги 576 – 592 и под. Чрез образа на *Алексий* в стилизиран вид е представено общуването на син с баща 205 – 246; младоженец с невеста 291 – 296; на странник (просяк) с благодетел 553 – 566; установяват се и примери на разговор на *слуга* с неговия господар 870 – 896, както и на *слугиня* с нейната господарка 855 – 860. Чрез образа на *царя и папата* се характеризира общуването на най-висшите представители на държавната и църковната власт с техните поданици и подчинени 1123 – 1126 и под.

По-конкретно от перспективата на речевите изяви на някои персонажи се установяват примери за диференциран начин на говорене – т.е. авторът прибъгва до активиране на езикови елементи от различни регистри според темата и съдържанието не само чрез посредничеството на наратора, но и чрез речта на героите. Във връзка с това би било необходимо да се проследи доколко езиковото характеризиране на отделни персонажи зависи и от съдържателно-тематичните особености на техните реплики, което в същността си би представляло своеобразна вторична, по-усложнена реализация на споменатата по-горе типологическа черта на смесените книжовноезикови типове.

Като пример в това отношение тук ще бъдат разгледани две реплики на *Евфимиян*, в които героят а) оплаква *Алексий* 971 – 976 и б) заповядва на слугите да се погрижат за просяка, дошъл в неговия дом, без да знае, че това е синът му 575 – 592.

В тази връзка се налага уточнението, че лингвистичният анализ на речта на героите, включително и на *Евфимиян*, не би могъл да се сведе до дескриптивно представяне на съответните особености по езикови нива. Вместо това механизмите на превключване на двата основни регистъра (черковнославянски и български говорим) трябва да се проследят в рамките на репликите, схващани като относително самостоятелни смислови цялости. На това ниво на анализ на текста се установява, че тематично мотивираното превключване от един на друг езиков регистър се реализира по различен начин при структурирането на глаголният и на именния комплекс в съответната реплика.

а) *Евфимиян* оплаква *Алексий*

В смислово-композиционната структура на поемата особена роля играят седем монологични реплики, наподобяващи „плач“/„оплакване“ на изчезнал или починал човек. В тази жанрова микроформа авторът

включва елементи на средновековните плачове, техните барокови интерпретации, както и на фолклорните оплаквания.

И двамаше: „Оувы мнѣ ѿ чадо, / Сладчайшаа въ старости надеждо! / Защо си ни толко мъченіе / Ты причинилъ, съ толко стенаніе; / Горе днесъ мнѣ и окаанномъ, / И оутѣхи во вѣкъ лишенномъ! / Защо чадо толко ѿскорбилъ си / Родителши, и преѿгорчилъ си; / Толко годинъ чадо виделси ме, / Вседомовно какъ черно носиме / Зарадъ тебе, ѿ превозлюбленне / Алеѣіе, Сыне вожделѣнне! / Що понапредъ сега азъ да стрѣвамъ, / Да л' смръть бѣднѣй да ти ѿплакѣвамъ. / Или да се оувы! възрадѣвамъ, / Що те бѣднѣй азъ днесъ намерѣвамъ!“ 961 – 976.

В рамките на именния комплекс в плача на Евфимиян се наблюдава наличието на определен набор от междуметия и други прагмеми, както и обръщения, състоящи се от отделни лексеми или цели синтагми от книжен произход, които изпълняват ролята на формални маркери за изобразяване на страданието като едно екстазно състояние – срв. *оувы (мнѣ), ѿ; (ѿ) чадо, Сладчайшаа въ старости надеждо!, ѿ превозлюбленне /, Алеѣіе, Сыне вожделѣнне!, Горе днесъ мнѣ и окаанномъ* и под. С аналогична цел се въвеждат названията *мъченіе, стенаніе*, а също така се наблюдава и хиперболизирано представяне на всеобхватността на въпросното състояние: *вседомовно*. В дадения контекст посочените, а и някои други традиционни по произход и конвенционализирани по употреба особености имат съответствия в езиковия регистър на руската и сръбската литература на сантиментализма (без да се изключват спорадични барокови реминисценции).

От друга страна, в оплаквателната реплика на Евфимиян е изразена и една нова гледна точка на близките на Алексей, основана на пълното неразбиране в чисто човешки план на неговия християнски героизъм (прояваващ се в отричането от семейството).

На тази основа се детайлизира психологическото състояние на Евфимиян, който е изправен пред въпроса как да се реагира в житейска ситуация, чиито причини не могат да бъдат установени. Героят е представен като обзет от контрастни емоционални състояния на страдание и радост (изразени чрез говоримите български антонимни форми *ѿплакѣвамъ – възрадѣвамъ*): *Що понапредъ сега азъ да стрѣвамъ, / Да л' смръть бѣднѣй да ти ѿплакѣвамъ. / Или да се оувы! възрадѣвамъ, / Що те бѣднѣй азъ днесъ намерѣвамъ!“ 973 – 976.* Именно чрез поставянето на въпросите *защо?* и *какво да се направи?* в репликата се въвеждат просвещенски семантични компоненти,

свързани с новото разбиране за човека като личност, осъзнала потребността от осмислянето на причинно-следствените връзки в човешкото поведение. При вербализирането на въпросните компоненти се наблюдава последователната употреба на говорими български особености в рамките на глаголният езиков комплекс (*си... причинилъ, виделси, носиме, да стръвамъ, да ... оплакъвамъ, да се ... възрадъвамъ, намеръвамъ*).

б) Евфимиян се договаря и издава нареждания на слугите

После рече и на слуги въ домъ: / „Кой ще ѿ васъ да послъжи томъ; / Се живъ гдѣ Бгъ мой избавитель, / Той нека е истинный свидѣтель. / Кой послъжи и томъ оугоди, / Той ѿ данковъ ще се ѿсвободи / Во все време живота своего, / Ющ' при това ѿ домъ моего / Наслѣдїе азъ ща да мѣ сторимъ, / И съ доволство домъ неговъ исполнимъ. / Сотворите при Палата моѣ, / Скоро Една израдна келїа, / Да оу време кога азъ излазамъ / Из' палата, или кога влазамъ, / Всекога го за оутѣха имамъ. / И за іастїе азъ пакъ изволъвамъ / Гдѣ трапеза да мѣ се подава, / И никой мѣ да не досаждава,“ 575 – 592.

И в тази реплика се обособяват две семантични ядра (в първата част е представено договарянето с онзи слуга, който приеме да се грижи за Алексей, а втората съдържа нарежданията на Евфимиян как странникът да бъде устроен в дома му).

Глаголният комплекс в цялата реплика е съставен от български говорими лексеми (някои от тях се явяват във фонетично хибриднизиран вид – например *сотворите, исполнимъ*). Въпросните лексеми са употребени във форми за бъдеще време в конструкциите за изразяване на обещание в ситуацията на договаряне (*Кой послъжи и томъ оугоди, / Той ѿ данковъ ще се ѿсвободи ... Наслѣдїе азъ ща да мѣ сторимъ / И съ доволство домъ неговъ исполнимъ*); също така се явяват форми за императив (*Сотворите при Палата моѣ, / Скоро една израдна келїа*), и техни парафрази (*И за іастїе азъ пакъ изволъвамъ / Гдѣ трапеза да мѣ се подава*), подчертаващи статуса на говорещото лице; очакваният резултат от изпълнението на заповедите на Евфимиян се представя чрез няколко форми на глаголи от несвършен вид сег. вр. (*Да оу време кога азъ излазамъ / Из' палата, или кога влазамъ, / Всекога го за оутѣха имамъ*.)

В именния комплекс обаче се обособяват две групи елементи – черковнославянски и говорими български.

Черковнославянското влияние се явява в една въвеждаща перформативна формула за изразяване на обещание с ключова дума *Бог*, на която днес съответства изразът *Бог ми е свидетел – Се живъ гѣдъ Бгѣ мой избавитель, / Той нека є истинный свидѣтель* 577 – 578. Най-общо традиционна именна лексика, както и цели конвенционализирани синтетични структури се употребяват при означаване на понятия и при формулиране на правила на поведение, отнасящи се до деловите аспекти на договорката между Евфимиян и слугата, т.е. до специфичен вид социална практика, различаващ се от рутинните житейски дейности: срв. назоваването на действия като освобождаване от данъци: *Той ѿ данковъ ще се ѡсвободи*⁴; посочване на доживотния срок на валидността на договорката: *Во все време живота своегѡ*; метонимичното представяне на дарителя: *ѿ домъ моегѡ*; означаването на акта на определяне на наследство: *сторити наследие*, ангажимента на дарителя след договарянето: *И съ доволство домъ неговъ [ще да] исполнимъ*. Като цяло в първата част на репликата се постига своеобразна имитация на правен дискурс, което обяснява по-изразеното присъствие на черковнославянски фонетични, лексикални и морфосинтактични специфики в именните компоненти.

Доколкото във втората част на репликата интенцията е свързана с даването на точни и ясни разпореждания, в именния комплекс доминират говорими по произход лексеми, сред които и адаптирани заемки – *палата, келіа, іастіе, трапеза*.

Следователно в разгледаните две реплики на Евфимиян е отражена напредналата фаза на приспособяване на глаголните форми от български говорим произход към книжовна употреба – малка част от тях имат черковнославянски съответствия, ограничен брой съдържат елементи на черковнославянски фонетизъм, а най-рядко се явяват особености, които могат да се тълкуват и като сръбски. От една страна, на стилистично ниво въпросните форми се употребяват според реторичните правила за структуриране на текст, характерни за периода на Просвещението. От друга страна, доколкото чрез граматичните особености на елементите от глаголния комплекс се изразяват реализираните в изказите предикативни отношения, те са непосредствено

⁴ В предходните варианти на легендата – например у Димитрий Ростовски, както и в московските издания на житията на светците, Евфимиян освобождава роба (слугата) – т.е. прави го свободен, докато у К. Огнянович го освобождава от данък, давания. Именно този съдържателен детайл променя значението на останалите параметри на договорката, както и на езиковите елементи, които ги изразяват.

свързани с определянето на посоката на нормализационните процеси в сферата на синтаксиса на новобългарския език.

На свой ред в именния комплекс се обособяват две подгрупи езикови елементи от различен произход – новобългарски говорими (някои от които съвпадат с черковнославянските им съответствия или са хибридизирани на фонетично ниво) и черковнославянски. Последните най-често са названия на абстрактни понятия, чийто книжен характер се проявява във фонетичните и словообразователните им особености, докато в синтактичната им употреба се установява двойственост, доколкото се явяват както в аналитични, така и в конвенционализирани синтетични конструкции. Така черковнославянските именни компоненти претърпяват съществена трансформация вследствие на използването им като езиков източник за изразяване на определени аспекти на новия просвещенски светоглед – срв. например иновационната за въпросния регистър функция да служи за изобразяване на емоции според конвенциите на сантиментализма в първата разгледана реплика на Евфимиян или за представянето на неконвенционализирани социални отношения във втората реплика. От друга страна, елементите на говоримия именен комплекс се комбинират с елементите на говоримия глаголен комплекс в контексти, отразяващи новата рационалистична идеология и начин на живот (като основен маркер за обособяване на подобни семантични цялости обикновено служат въпросителните и относителните думи от типа „защо“, „защото“, „какво“), а също така се използват при изобразяване на конкретни събития или действия.

Заклучение

Изложените тук най-общи наблюдения върху особеностите на ЖСА дават основание да се приеме, че първата известна творба на К. Огнянович е образец на жанра на религиозната просвещенска поема в българската литература. Авторът проявява забележителна за времето си филологическа култура (познания по граматика, реторика и философия), а също и несъмнени творчески способности, ерудирано използва потенциала на славянобългарския език за изразяването в поетична форма на общофилософските, моралните и социалните идеи на Просвещението в началната фаза на тяхното разпространение в българското общество.

В този смисъл се налага необходимостта от преосмисляне на преобладаващите научни представи за мястото на поемата в развитието на стила на възрожденската художествена литература на форми-

рация се новобългарски книжовен език. Би трябвало да се преодолее и утвърдилата се нагласа ЖСА да се изключва от изследванията върху възникването и развитието на жанра на поемата през Възраждането (срв. например Диамандиева 1979), както и да се пристъпи към цялостно проучване на езика на съчиненията на К. Огнянович, за да се определи адекватно ролята им в процесите на книжовноезиковата нормализация през първата половина на XIX в.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасов 1986: Атанасов, П. Житие на Алексей человек божи. [Atanasov, P. Zhitie na Aleksey chelovek bozhi.] // П. Атанасов. *Българо-руски литературни връзки през XVII – XVIII в.* София: Наука и изкуство, 1986, 56 – 67.

Диамандиева 1979: Диамандиева, К. Националното своеобразие на поемата през Възраждането. [Diamandieva, K. Natsionalnoto svoeobrazie na roemata prez Vazrazhdaneto.] // *За литературните жанрове през Българското възраждане.* Отговорни редактори: акад. Петър Динеков и ст.н.с. Цвета Унджиева. София: Издателство на Българската академия на науките, 1979, 81 – 94.

Ростовский 1764: Ростовский, Д. *Книга житій стѣхъ. На три мѣсѣца, еже естъ: Мартъ, Априлій и Майй.* [Rostovskiy, D. Kniga zhitii svyatyh". Na tri myesyatsa, yezhe yest': Mart", Apriliy i Maiy.] Киево-Печерская Лавра, аѣзд (1764).

Жерев 1989: Жерев, Ст. Константин Огнянович, Христати Павлович, Константин Фотинов. [Zherev, St. Konstantin Ognyanovich, Hristaki Pavlovich, Konstantin Fotinov.] // Ел. Георгиева, Ст. Жерев, В. Станков (отговорни редактори). *История на новобългарския книжовен език.* София: Издателство на Българската академия на науките, 1989, 130 – 132.

Пенев 1977: Пенев, Б. *История на новата българска литература. Лекции в четири тома. Том втори. Българската литература през първата половина на XIX век.* [Penev, B. Istoriya na novata balgarska literatura. Lektsii v chetiri toma. Tom vtori. Balgarskata literatura prez parvata polovina na XIX vek.] Под редакцията на акад. Пантелей Зарев и Иван Сарандев. София: Български писател, 1977, 427 – 438, 680 – 709.

Савова 2014: Савова, В. Житието на св. Алексий човек божи като пример за трансформация в християнски контекст. [Savova, V. Zhitieto na sv. Aleksiy chovek bozhi kato primer za transformatsiya v

hristiyanski kontekst.] // *Годишник на Асоциация „Онгъл“*, т. XIII, София, 2014, 15 – 74.

Топалов (ред.) 1980: *Българска възрожденска поезия* (подбор и редакция: Кирил Топалов). [Topalov, K. *Balgarska vazrozhdenska poezija.*] София: Български писател, 1980.

Топалов 1998: Топалов, К. *Първите стихотворци в пътя на възрожденската поезия.* [Topalov, K. *Parvite stihotvortsii v patya na vazrozhdenskata poezija.*] // К. Топалов. *Възрожденци. I част.* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1998: 29 – 45.

**ЕПИСТОЛАРНАТА КУЛТУРА ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО
ВЪЗРАЖДАНЕ И ПЪРВИТЕ ПЕЧАТНИ ПИСМОВНИЦИ
(30-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК)**

Диана Иванова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**EPISTOLARY CULTURE DURING THE BULGARIAN REVIVAL
PERIOD AND THE FIRST PRINTED LETTERS
(IN THE 1830S)**

Diana Ivanova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The subject of this article is the description of the textbooks on letter writing – textbooks written by the authors Neofit Bozveli, Emmanuil Vaskidovich, and Hristaki Pavlovich and published in 1835. The main objectives of the study are to examine their structure, to describe them and to do a contrastive analysis in view of their type and suspected influences from foreign-language sources. The complex study of lettermen will contribute to the expansion of knowledge associated with this genre in many aspects: didactic, cultural, sociolinguistic, as well as its role in the enrichment of the epistolary culture of Bulgarians.

Key words: Bulgarian Revival, Epistolary Culture, textbooks on letter writing, Neofit Bozveli, Emmanuil Vaskidovich, Hristaki Pavlovich

Новата епоха

Втората четвърт на XIX в. е важен исторически период¹, когато на обществената сцена се появява ранната възрожденска интелигенция. В голямата си част гръцки възпитаници, запознати с трудовете на най-видните представители на Гръцкото просвещение (А. Кораис, Е. Вулга-

¹ Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възрождане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от ФНИ към МОН.

рис, К. Кумас, Н. Дукас, Д. Дарварис, К. Вардалахос, Т. Комитас, Г. Генациос и др.), те се превръщат в посланици на просветителските идеи и радатели за духовната пробуда на българите. Идеите на гръцките интелектуалци, пренесени на родна земя, допринасят и за „срещите“ с образците на Европейското просвещение. За това говори и разпространението на съчиненията им – оригинални и преводи на европейски мислители, в лични и училищни библиотеки (Стоянов 1979; Владов 2012).

Новият социален опит, включващ модернизационните проекти през Възраждането, е свързан с развитието на стопанския живот и търговията (професионални сдружения, занаятчийски еснафи и др.), но паралелно с това тръгва успешно и просветната програма: новобългарско светско образование, книжовна и издателска дейност. Така се изграждат новата социална база на възрожденското общество и неговите първи институционални устои (училища, просветни дружества, книжовни кръгове и др.). Те от своя страна допринасят за развитието на колективното начало, възникване на просветното движение, наложило нови форми на общуване. Все по-чести стават епистоларните връзки между образованите българи, създават се контакти с чуждестранни културни деятели на Балканите и Средна Европа, откъдето проникват известия за новости и модерни начала.

Постепенно се формира градската среда, като най-напред това става в крайдунавските селища, свързани чрез речния път с европейски столици, търговски и културни центрове – Виена, Будапеща, Нови Сад и др. Такава издигната социална среда и просветителска атмосфера се създава през втората четвърт на XIX в. и в дунавския град Свищов, където се откриват няколко училища и се привличат образовани учители, които да преподават поновому – добра предпоставка за функционирането и развитието на новобългарския книжовен език (НБКЕ).

Епистоларната култура – един от знаците на модерността

В духовната сфера модерността се свързва и с възрожденските проекти в областта на просветата: съвременно образование², целящо рационални познания, формиране на историческа памет, утвърждаване на съвременни модели за културно общуване, усвояване на европейските образци и създаване на собствени, родни, адаптирани към българските условия.

² Във връзка с формирането на национално съзнание и българска етническа идентичност специална грижа се отделя на обучението по роден език (коментарите по този въпрос – у Чолаков 2016: 23 – 40).

Темата за епистоларната култура и литература, към които спадат писмовниците, а също и продуктът на кореспонденцията между изявени общественици и книжовници през Възраждането – писмата, не убягва от вниманието на изследователите и представлява тема, разглеждана в различни аспекти – литературноисторически, литературно-социологически, социолингвистичен³. В литературната история особено ценен с оглед на поставената проблематика за спецификата и факторите на изграждането на епистоларната култура и за социокултурните функции на писмата е монографията на Р. Дамянова (Дамянова 1995).

За писмовниците

Появата на първите писмовници на български език се свързва с навлизането на светското образование през втората четвърт на XIX век и първите крачки в неговото осъвременяване. Те отговарят и на потребностите на замогващата се търговска прослойка, на предприемачи, както и на „нежната българска юност“ – учениците.

Сред изучаваните „модерни науки“ свищовските учители включват и „художеството писмописание“, или учението за писане на писма, познато от древни времена, но възкръснало за нов живот при създадените нови социални отношения през Българското възраждане. Познат от ръкописната книга като жанр, писмовникът получава нова легитимност в печатните издания, които се появяват през 1835 г., съставени от свищовските учители. Те са и първите два писмовника в историята на българската дидактична литература. И неслучайна е тяхната поява в Свищов – издадени благодарение на прозрението на съставителите им, че те са „общеполезни“ книги и че жителите на града с оживена търговска дейност, с кантори и складове със стоки, а и всички българи имат нужда от търговски и предприемачески познания⁴, включващи и кореспонденцията: делова и лична.

Писмовниците от епохата на Възраждането не са били досега обект на пълно изследване с изключение на отделни анализи и бележки в контекста на цялостното творчество на възрожденските книжовници. Макар и не така популярни или атрактивни за изследователите,

³ М. Арнаудов, В. Попова, Ст. Тагаринска, Н. Капралова, Н. Данова, И. Русев, М. Иванова и мн. др. Посветена на тази проблематика е тематичната конференция на Българското дружество за проучване на XVIII век – *Писмото като културен и исторически феномен през XVIII – XIX в.*, 2014.

⁴ За активния процес на търговията, за разцвета на предприемачеството и счетоводното образование през този период вж. Русев 2008.

каквито са възрожденските граматики, аритметики, географии и т.н., писмовниците са немалка част от разнообразната учебна книжнина – в самото им начало те са само два: на Неофит Бозвели/Ем. Васкидович и на Хр. Павлович, но до Освобождението броят им нараства до 17. Както броят, така и разпространението им показват, че през Възраждането те са ежедневно необходими и търсени книги. Следователно заслужават по-обстойни проучвания, които до момента липсват. Не са оценени също тяхната роля и значението им в процесите на изграждането на НБКЕ.

Темата, доскоро смятана неоснователно за периферна, напоследък намери своето място в езиковедското изследователско поле чрез проучванията на Н. Николова (вж. Николова 2019), а подготвените предстоящи публикации по темата на посочения по-горе научен проект дават надеждата, че резултатите ще хвърлят светлина върху съществени въпроси, свързани с езиковото строителство през Възраждането.

Без съмнение обстойното проучване на писмовниците ще допринесе за разширяване на познанието, свързано с този жанр, в много аспекти: дидактически, културноисторически, социолингвистичен и лингвистичен, и ще осветли ролята на тази книжнина в изграждането на НБКЕ, за формирането на епистолярния стил, както и за разширяване и популяризиране на епистолярната култура на българите.

Тези помагала са замислени като дидактични пособия, но авторите подчертават, че те имат по-широки функции и могат да се използват от всички, които желаят да научат правилата на „писмописанието“, и „от всекой чин и возраст“ (Павлович, с. V). По-голяма част от писмовниците се отпечатват като отделни издания, а други – като автономни текстове (книга в книгата) към търговски ръководства напр. Диплографията⁵ на Ст. и Хр. Караминкови, 1850), в разговорници (К. Фотинов, 1845) и др.; при трети към самите писмовници има добавени части, както е в ръководството на Хр. Павлович (Путеводител⁶).

Едно-две десетилетия тези книги нямат общоприето название – наричани са по различен начин: чрез неологизми – *Послателник* (от „послание“ – Неофит Бозвели, Ем. Васкидович), или описателно – *Книга за писма* (братя Караминкови, 1850). За първи път заглавието

⁵ Диплография – книга за двустранно счетоводство.

⁶ Още преди Възраждането по българските земи се появяват ръкописни писмовници, съдържащи освен упътвания за писане на писма, така и писма образци, но и сведения за най-добрите транспортни или пощенски връзки в границите и извън границите на Османската империя. Такъв модел прилага и Хр. Павлович в своя *Писменник*.

Писменник употребява Хр. Павлович, а след него – С. Доброплодни 1853. *Писмовник* е предпочитаното заглавие от следващите съставители, като първи го използва Георги Ек. Дупничанин, 1856, а след него и Ст. Попов/Петър К. Аврамов; Стоил Д. Попов/Ив. П. Чорапчиев; Костаки Попов; Н. Михайловски, най-вероятно под влияние на руски език, който от втората половина на XIX в. има силно влияние върху НБКЕ.

Писмовниците изпълняват ролята на помагала за писане на писма: могат да се групират като ръководства с указания как се пишат писма (А. Гранитски, 1850), други включват само образци на писмата (К. Фотинов, 1845, Ирина Екзарх, 1855). По-голямата част са от смесен тип и съдържат теоретична част с приложени писма образци, каквито са и разглежданите два писмовника. Обикновено те представляват компилативни съчинения, изключение прави преведената от А. Гранитски книга на Константинос Мелас „Тръговско ръководство“ (1858 г.), част от която е и „Тръговско писмописание“ (вж. Русев 2006: 35), Николова 2020).

Предмет на изследването

Предмет на настоящата статия е описание на издадените през 1835 г. писмовници с автори Неофит Бозвели и Ем. Васкидович (в Крагуевац) и Хр. Павлович (в Белград). Целта на изследването е да се разгледат тяхната структура, съдържание и да се извърши съпоставителен анализ с оглед на приликите и разликите между тях. Направен е опит да се потърсят и евентуални предполагаеми източници на двата писмовника.

Хипотези за възможни източници на двата писмовника

Както е известно, книжовниците от първата половина на XIX век са превеждали и компилирали текстове на основата на чужди образци (през разглеждания период – главно гръцки). И тримата съставители са посещавали гръцки училища, знаели са писмено и говоримо гръцки език и по всяка вероятност са използвали гръцки ръководства за писане на писма. Това е декларирано и от самите автори на „Послателника“, като на титулната страница е отбелязано: „Собранъ отъ различни писатели Еллиногреческаго діалекта“, без да се конкретизира кои са самите източници или техните автори, освен че са гръцки. От написаното обаче става ясно, че образецът не е един, и в този случай задачата е обречена предварително на неуспех, но от друга страна, не е излишно да се опише в какъв контекст се създават първите български печатни писмовници.

До края на XVIII в. сред търговското съсловие на Балканите и в училищата се следват правилата и практиката, отбелязана в книгата на Спиридон Милиас „Писмовник полезен в обучението на младежите, които се занимават с учение и търговия“, издадена във Венеция през 1757 г., като дори в началото на XIX в. това ръководство на гръцки език е било актуално и познато в българските търговски среди (Русев 2008: 43). Личните контакти и отличните отношения на Ем. Васкидович с Неофитос Дукас⁷ – един от най-видните представители на Гръцкото просвещение, обясняват наличието на немалко негови книги⁸, сред които е и писмовникът му⁹, в богатата библиотека на свищовския учител, както се вижда от описите на старите гръцки книги в България (Стоянов 1979, Савова 2019, Владов 2012). В тях фигурират и други подобни гръцки издания, които са били в употреба по онова време: Титлография на митрополитите на Търново и на Пловдив, 1805 (№ 784, 240 с.); Писменикът на Д. Дарварис, Виена, 1808 (№ 785, 513 с.), и др. Би могло да се предположи, че това са и възможните източници, използвани от двамата автори.

Не се изключва и хипотезата за известно влияние от страна на църковната традиция, пренесена в ранните ръкописни писмовници – т.нар. титулатури (титлографии), съдържащи пълните титли и йерархичната позиция на духовните санове и владетелски титли. Със сигурност Неофит Бозвели и Хр. Павлович като духовни лица (обучавани в манастирска среда) са познавали ръкописни писмовници с указания, правила и образци на писма в църковната сфера. Такива книги са се намирили навсякъде в манастирите на Балканите (вж. Зографска електронна научноизследователска библиотека <<https://zograflib.slav.unisofia.bg/mss/zogr0238>> 22.01.2021; Пузич 2016). Но преди всичко те са имали на разположение печатни писмовници със светски характер, в които винаги е отделяно място на църковния титулатурник, и по-логично е да са ги заимствали от тях.

⁷ Неофитос Дукас (1760 – 1845) влага всичките си средства за издаването на книгите си, които дарява на училища и на по-бедни ученици в гръкоезичните територии на Османската империя. Изданията му включват около сто заглавия (приблизително 50 000 тома) (Димарас 1989 /Δημάρης, 1989: 343).

⁸ Събрани съчинения за деца, Виена, 1814; Наръчник за гръцките училища, Виена, 1805, както и на други гръцки философи и педагози (вж. Стоянов 1979, Савова 2019: 79).

⁹ *Επιστολές για διαφορετικές περιπτώσεις*. Αίγινα, 1839 (Писма за различни случаи. Егина, 1839).

Хр. Павлович също не съобщава какви източници е използвал¹⁰, но отбелязва, че писмовникът е „сочиненъ споредъ днешній-а писмо-писателенъ способъ“, което подсказва, че е имал образци, по които се е ръководил. Писмата образци с адресанти или адресати със сръбски имена в *Писменника* ме накараха да потърся и евентуална „сръбска връзка“, още повече че първите му книги, вкл. и *Писменникът* (1835), са отпечатани в Сърбия (Белград). Що се отнася за замисъла да състави подобна книга, както и концепцията за нейното съдържание, би трябвало да се търси по-ранна връзка, а именно по време на престоя му в Белград по повод на отпечатването на първата му книга – „Аритметика или наука числителна“¹¹ (1833), когато е имал възможност да се запознае с школки книги, издавани в Сърбия. Не е изключено тогава да е попаднал и на внушителното по обем (535 с.) и респектиращо с пълнотата си издание на Атанасие Стойкович¹², т.нар. „Сербски секретар“¹³ (1802), и именно тогава да е възникнала идеята да подготви подобно полезно ръководство, разбира се, много по-скромно по обем.¹⁴ Възможно е и Неофит Бозвели, който престоява около две години в Сърбия във връзка с отпечатването на шестте части на *Славеноболгарское детеводство*, да е имал информация за книгата. Достъпът му до митрополитската библиотека в Белград не изключва възможността и той да е познавал ръководството на Ат. Стойкович.

¹⁰ Известно е, че както Павлович, така и Бозвели и Васкидович са ползвали гръцки учебници при съставяне на своите помагала, напр. популярната на Балканите аритметика на Мануил Глизунис (Русев 2006: 48). Известна реминисценция от аритметиката на М. Глизунис виждаме и в данните, използвани в Счетоводната таблица в *Писменника* на Хр. Павлович.

¹¹ Аритметиката е отпечатана със съдействието на сръбския княз Милош Обренович и както е отбелязано на титулната страница – В Белиград. У Княжеско-Сербской Түпографіи, 1835.

¹² Атанасије Стојковић (1773 – 1832) е сръбски книжовник, писател, учен, руски академик, професор и ректор на Харковския университет, автор на учебници, вкл. и на писмовник (1802), преводач на Новия завет на славяносръбски език и мн. др. <https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%98%D0%B5_%D0%A1%D1%82%D0%BE%D1%98%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B> 18.01.2021

¹³ Вж. пълното оригинално заглавие: Серпский секретарь или руководство къ писменнымъ сочиненіямъ, како сирѣчь треба сочинявати различнѣйша Писма, Квѣте, Облігаціе, Контракте, Тестаменте, Реверсе, Конте и пр. Сочинено отъ Аѳанасіа Стојковича. У Түпографіи Кралев. Пештанскаго Універсітета напечатана естъ книга подъ именемъ Серпскій Секретарь, 1802. Цѣне ове книге естъ 2 fl. 30 х.).

¹⁴ Както отбелязва самият автор, причините са две: финансова и дидактичният характер на книгата – да е кратка.

Но и двата писмовника, сравнени със сръбското издание, по тип са твърде различни. Моделът, по който е съставен *Секретарят*, е доста сходен с руския тип писмовници¹⁵ от края на XVIII в. – началото на XIX век, предназначени за всеобща употреба. За най-ранен сред тях се смята *Наставление как сочинять и писать всякие письма к разным особам* (1765) от анонимен автор¹⁶, приет като първообраз на руската нормативна епистолагафия) (Писмовники <<https://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/PISMOVNIKI.html>>). В края на XVIII в. е издаден и *Кабинетный и купеческий секретарь*, а също *Всеобщий секретарь, или новый и полный письмовник, содержащий в себе письма: известительныя*¹⁷ ..., с които най-вероятно А. Стойкович също е бил запознат, както се вижда и от заглавието на книгата му.

Другата разлика е в целите, предназначението и читателската аудитория на сравняваните писмовници. *Сербский секретар* е създаден от интелектуалец, високо образован, издигнал се до високи позиции и станал част от европейската научна общност, работи в две империи, в които функционират развити институции и високо образовани среди.

Целите на българските възрожденци са не по-малко значими и благородни: но писмовниците са създадени за задоволяване на училищните и ежедневните обществени нужди – полезни в „общий живот“ (по израза на Хр. Павлович), следователно те трябва да отговарят

¹⁵ В *Сербский секретар* се чувства и влиянието на средноевропейските модели, и по-точно образците на Хабсбургската империя (административни термини, титлография и др.), което е логично, като се има предвид, че той едновременно е сръбски, австрийски и руски книжовник, писател и учен.

¹⁶ Този тип писмовник се отличава от т. нар. писмовници „за държавни нужди“ или официални писмовници, които са регламентирали състава, формата и съдържанието на официалните документи. Към тази група писмовници е издаденият в Санкт Петербург *Письмовник, содержащий разные письма, прошения, записки по делу, контракты, аттестаты, одобрения, расписки, пропуски форму купеческих ассигнаций, квитанции, расписки, письма посылочные и кредитные* (1788). Най-популярен сред писмовниците за частни лица десетилетия наред е т. нар. Курганов сборник или Писмовник (*Российская универсальная грамматика или всеобщее письмовловие...* (1769), в чието съдържание е включен и писмовник. (вж. Писмовники <<https://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/PISMOVNIKI.html>>

¹⁷ Вж. пълното заглавие: *Всеобщий секретарь, или новый и полный письмовник, содержащий в себе письма: известительныя, совет подающия, обличительныя, повелительныя, просительныя, рекомендательныя, представляющия услугу, жалобу содержащия, выговорныя, извинительныя, содружественныя, поздравительныя, утешительныя, благодарительныя, издевательныя, любовныя, нравоучительныя и коммерческия, с присовокуплением: контрактов, записей, свидетельств...* : [сост. в 2-х ч. или в 5 отд.]. Москва: Унив. тип. у Ридигера и Клаудия, 1796.

на определени правила: да са кратки, написани на разбираем език; писмата да не са многословни, изразите да са ясни, в противен случай биха нанесли щети и т.н.

Кратко описание на „Славеноболгарскій предручній послателник“ и „Общеполезен писменник“

Двете разглеждани книги принадлежат към смесения тип писмовници, съдържащи теоретична част и образци. По обем те са доста близки – „Послателникът“ на Бозвели и Васкидович се състои от 66 стр. + 2 страници без пагинация, в които е вместено съдържанието, а „Писменникът“ на Хр. Павлович – 63 стр. + 3 стр. без пагинация (списък на спомоществателите).

„Послателникът“ на Неофит Бозвели и Е. Васкидович започва с **Програмен текст** (1 стр.); **Уводна част** (*Примечание*), която съдържа кратки бележки върху историята на писмото (азбуката) и съвети за писане на „добри писма“ (с. 3 – 4); Теоретично представяне на основните компоненти на писмото, тяхната функция и съдържание (с. 5 – 18); **Титлография** (*Краткое титло надписаніе* (с. 19 – 21)); **Видовете писма** (*Посланните видове*); **Образци** на писма с предхождаща анонция и отговори към тях (*Отвѣти*); Част А – **Писма от общ характер** (с. 23 – 48); Част Б – **Примечание за торговски посланиѣта**, в което се отбелязва спецификата на търговските писма – **Торговски писма** (с. 48 – 66), и **Содержание**.

Структурата на „Писменника“ на Хр. Павлович е по-опростена, по-ясна и по-добре подредена. Състои се от: **Предисловіе**, в което се обяснява ползата от писмата (с. V – X); **Вступленіе въ писмописаніето** (в него се представят основните реквизити на писмото) (с. 1 – 4); Кратка на Граждански-те и церковни-те санове **Титлография** (с. 4 – 8). Част Перва – **Общи и обькновенны писма** (с. 9 – 43), която съдържа 10 глави с различни видове писма; Част втора – **Разны торговски писма** (с. 44 – 66), която съдържа 6 глави; **Путеказатель** за България-та (с. 67 – 78); **Расписаніе** любородни-те спомоществователи на тая книга. Съответно в първата част са представени 10 вида писма, а във втората – 6 вида. Към тази част, както отбелязва Хр. Павлович, „се вмещават и онія писма, кои-то вонъ отъ общи-те и торговски-те, са **потребни въ чловѣческій животъ**“ (IX).

Едно сравнение със „Сербски секретар“¹⁸ показва, че за „**потребните въ чело̀вѣческѣй животъ писма**“ А. Стойкович отделя цяла трета част в ръководството си, докато Хр. Павлович ги е включил като отделен вид в *Писменника* си, но без да са в отделна част. Известна прилика със сръбското издание се забелязва и в посочените упътвания при обучението по писмописание (с. 1) и в опростения правопис. Има и известни съвпадения на черковнославянски термини в двата писмовника, което е обяснимо и от факта, че двамата автори използват съответно славянобългарски и славяносръбски книжовен тип (Оглавление, Вступление, обръщението *княже* и използването на сръбски имена в писмата). Тези елементи са толкова незначителни (най-вероятно са случайни съвпадения), че в никакъв случай не отвеждат към мисълта за определено пряко влияние от посочения източник.

Изводи

По структурата си *Послателникът* и *Писменникът* се различават, от което може да се направи изводът, че съставителите са боравили с различни източници и са имали различни виждания по въпроса за композицията на писмовника. Използвали са сходни, но не напълно еднакви модели и са подбирали само онова, което са преценявали като най-подходящо за българските условия, съобразявали са се също с характера на книгата, принадлежаща към дидактичната литература. От самото изпълнение можем да заключим, че пристъпвайки към съставянето на писмовниците, те са имали вече собствени идейни проекти.

Авторите на *Послателника* се придържат към по-засилено теоретизиране и отделят значително място на теоретичните обяснения и упътвания. На тази основа можем да го определим като помагало с теоретико-приложен характер. Това е заявено и в титулната му страница – съдържа „наставителного устава и порядочно подобателнаго примера“. Влияние от предполагаеми източници се наблюдава най-вече в уводната теоретична част на *Послателника*.

Теоретизирането се проявява не само в увода, но и при образците, където се дефинира същността на дадения вид писмо и неговите функции. В обстоятелствеността при обясненията прозира философс-

¹⁸ Съдържанието на ръководството е следното: **Първа част.** Общи правила за всички писмени съчинения/текстове: с. 12 – 30; **Втора част** – Послания (Писма). Определения, разлики, необходимост и правила (за писане) на писма (с. 31 – 441); **Трета част.** Освен писма и други видове писмени текстове, употребявани в човешкия живот (с. 442 – 535) (превод – Д.И.).

ко-историческият подход, характерен за гръцката литература, вкл. дидактичната книга. Историзмът като водеща нишка проличава и в отделни откъси на изложението.

И в двата писмовника класификацията на писмата, основните реквизити при писмата образци, както и титлографията са заимствани от външни източници, но цялата съдържателна част е промислена от съставителите, често има изразени авторски разсъждения, мнения и оценки. Самите писма също са писани от съставителите, което проличава от собствения им стил.

Писменникът на Хр. Павлович има предимно прагматична насоченост, но присъства и теоретична част – дотолкова, доколкото точно и ясно да поясни разглеждания проблем.

Прагматизмът на Хр. Павлович проличава и от съветите, които дава на учениците си. Имайки предвид все още съществуващата практика механично да се наизустяват текстове, без да се вниква в тяхното съдържание, съставителят обяснява, че не е достатъчно ученикът да учи само как се пишат писма, но да придобива и умения, за да ги прилага в практиката. Т.е. в обучението прилага рационалния принцип: „опитът дава познания“.

Силно впечатление прави фактът, че двата писмовника не представяват буквален превод, чувства се яркото авторово присъствие – концептуално, съдържателно и езиково-стилово.

Предстоят още наблюдения и анализи върху писмовниците от периода на Ранното възраждане, като комплексното им изследване ще допринесе за разширяване на познанието, свързано с този жанр в различни аспекти: социален, културноисторически, дидактически, социолингвистичен и най-вече лингвистичен, което ще осветли ролята им в изграждането на НБКЕ и по-конкретно при формирането на епистолярния стил, както и значението им за създаването и повишаването на епистолярната култура на българите.

ЛИТЕРАТУРА

Владов 2012: Владов, Вл. *Гръцките книги в училищната библиотека (края на XVIII – първата половина на XIX в.)*. [Vladov, Vl. Gratskite knigi v uchilishtnata biblioteka (kraya na XVIII – nachaloto na XIX v.).] Велико Търново: Ровита, 2012.

Дамянова 1995: Дамянова, Р. *Писмата в културата на Българското възраждане*. [Damyanova, R. Pismata v kulturata na Balgarskoto vazrazhdane.] Шумен, 1995.

- Δημαράς 1989:** Δημαράς, Κ. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Αθήνα: Νεοελληνικά Μελετήματα, 1989.
- Иванова 1991:** Иванова, М. *Христаки Павлович-Дупничанин*. [Ivanova, M. Hristaki Pavlovich-Dupnichanin.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, 31 – 58.
- Николова 2019:** Николова, Н. „Книга за писма“ от Стоян и Христо Караминкови – образец за търговска кореспонденция от 1850 г. [Nikolova, N. Книга за pisma ot Stoyan i Hristo Karaminkovi – obrazets za targovska korespondentsiya.] *Доклади от Международната годишна конференция на ИБЕ „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 14 – 15 май 2019 г.)*. Хр. Дейкова (отг. ред.). София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2019, 148 – 152.
- Николова 2020:** Николова, Н. Преводът на Анастас Гранитски „За търговско писмописание“ от 1858 г.: уводни бележки. [Nikolova, N. Prevodat na Anastas Granitski „За trgovsko pismopisanie“ ot 1858 g.] // *Български език*, 67 (2020), 3, 45 – 58.
- Письмовники.** // Кругосвет. Универсальная научно-популярная энциклопедия. [Pis'movniki. Krugosvet. Universalnaya nauchno-populyarnaya entsiklopediya.] <<https://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/PISMOVNIKI.html>> (22.01.2021).
- Пузич 2016:** Пузић, Љ. Образци за писање писама црквеним и световним великодостојницима у *Молабнику* Софронија Студеничанина (Рс 394). [Puzić, Lj. Obrasci za pisane pisama crkvenim i svetovnim velikodostojnicima u Molabniku Sofronija Studeničanina (Rs 394).] // *Археографски прилози*, 38, Београд, 2016, 197 – 206.
- Русев 2006:** Русев, И. Балканските модели на търговските, търговско-правните и счетоводните знания на българина възрожденец. Гръцкото влияние. [Rusev, I. Balkanskite modeli na targovskite, trgovskopravnite i schetovodnite znaniya na balgarina vazrozhdenets. Gratskoto vliyanie.] // *Счетоводна политика*, 2006, № 9 – 10, 45 – 62.
- Русев 2008:** Русев, И. *Разждането на модерното търговско и счетоводно образование – Европа, Балканите и Българското възраждане*. [Rusev, I. Razhdaneto na modernoto trgovsko i schetovodno obrazovanie – Evropa, Balkanite i Balgarskoto vazrazhdane.] София: ОРКП „Мисъл“, 2008.
- Савова 2019:** Савова, Д. Гръцките книги в библиотеката на Емануил Васкидович. [Savova, D. Gratskite knigi v bibliotekata na Emanuil Vaskidovich.] // *Проглас*, 2019, № 2, 176 – 182.

Стоянов 1979: Стоянов, М. *Стари гръцки книги в България.* [Stoyanov, M. Stari gratski knigi v Balgariya.] София: Народна библиотека „Кирил и Методий“, 1979.

Чолаков 2016: Чолаков, Ив. *Зараждане и развитие на методиката на обучението по български език (от Освобождението до началото на XX век).* [Cholakov, Iv. Zarazhdane i razvitie na metodikata na obuchenieto po balgarski ezik (ot Osvobozhdenieto do nachaloto na XX vek).] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016.

**„ВЗАИМНОТО ПИСАНИЕ“ – „ДУШАТА НА ТЪРГОВИЯТА“
(ПРАВОПИСЪТ НА „ЗА ТРЪГОВСКО ПИСМОПИСАНИЕ“,
1858 Г., ОТ АН. ГРАНИТСКИ)**

Надка Николова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

**„MUTUAL WRITING“ – „THE SOLE OF TRADE“
(THE SPELLING IN „ЗА ТРЪГОВСКО ПИСМОПИСАНИЕ“,
1858, BY A. GRANITSKI)**

Nadka Nikolova
Constantine of Preslav University of Shumen

The paper is devoted to the graphics and spelling of a part of Anastas Granitski's translation of “Commercial Guide” (1858), entitled “On Commercial Writing”. It is a comprehensive manual for keeping business correspondence, which explains how to write 11 types of letters. The literature on trade, accounting and business has had numerous readers who have followed and disseminated the spelling rules in them. Thus, the question of the norms in epistolary literature is important for the formation of a public attitude towards the establishment and gradual unification of the Bulgarian orthography in the second half of the 19th century.

Key words: Bulgarian Revival, commercial correspondence, letter, spelling rules

В литературата, посветена на формирането на новобългарския книжовен език, дейността на котленеца Анастас Гранитски (1825 – 1879) не е била обект на нарочен, а по-скоро на спорадичен интерес. Правописно-езиковият му вариант не е обстойно изследван, макар че книжовното му творчество, предимно преводно, е обемно и – което е от значение – доста четено. Предмет на това изложение са правописните норми на една част от превода на „Емториков еγχειρίδιον“ от Константинос Мелас, направен от А. Гранитски и публикуван през 1858 г. със заглавие „Тръговско ръководство за тръгуване, промыш-

леностъ, мореплаване и за търговски дѣланиа“¹. Броят на спомоществователите на превода, част от която е и обект на интереса в това изложение, е значителен – те са 1149 (Стоянов 1957: 82). Следователно влиянието, което езикът на неговите оригинални и преводни съчинения е упражнявал, не може да бъде подминато. Частта е онасловена „За търговското писмописаніе“; тя е пространно упътване за воденето на търговска кореспонденция, в което има обяснения за съставянето на 11 вида писма². Темата за правописа на възрожденските книги никак не е маловажна, тъй като представата на книжовниците за езикови норми минава през правописното им означаване.

За да се изясни изборът на **графика** в „Търговско ръководство“ и в частност в „За търговско писмописаніе“, би трябвало да се проследят някои факти от житейския път на Анастас Гранитски. С неговото име като автор, съставител и преводач между 1849 и 1878 г. излизат 16 книги, печатани на различни места. По време на пребиваването си в Цариград той предпочита две книгопечатници: на Тадей Дивитчийн³ и на „Цариградски вестник“. Общото впечатление от излезлите на двете места издания между 1849 и 1858 г. е, че отпечатаните книги в типографията на „Цариградски вестник“ са с граждански шрифт, докато изданията на Т. Дивитчийн са с черковнославянски. С граждански шрифт са отпечатани и книгите му в букурещките печатници на Йосиф Романов и на Стефан Расидеску, както и в търновската на

¹ Правописът на ръководството е отчасти коментиран от А. Кондукторова (2010: 69 – 71).

² Изследването е по проект № КП-06-Н40/8 на тема „Писмовниците на Българското възраждане като източник за формирането и функционирането на книжовния език“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката на РБ.

³ Подбуден от Константин Огнянович, Ставраки Игнатиев Византиец – заможен българин в Цариград, отваря през 1842 г. книгопечатница. Той обаче няма много връзки с българските книжовници и разчита на Огнянович да изпълнява ролята на посредник, който да му води клиенти. Но поръчки не идват и Игнатиев недоволства, в резултат на което Огнянович откупува печатницата към средата на същата година и я назовава „Трудолюбива пчела“. Огнянович също не разбира от печатарство и през 1844 г. продава на Тадей Дивитчийн, който купува най-съвременен печатарски инвентар и шрифтове: арменски, гръцки, френски и български – църковен и граждански. До смъртта му (1878 г.) в печатницата са издадени към 80 български книги (вж. подр. Гергова 2018: 58, 87, 159). „Печатницата скоро добила широка известност и станала средище на българските книжовници в Цариград“ (Цончев 1956: 148).

Любен Каравелов. От биографията на Гранитски се знае, че 11 – 12 г. е посветил на редакторска и коректорска дейност в печатницата на Й. Романов, както и в печатницата на Тадей Дивитчийн. Това води до предположението, че изборът на А. Гранитски по отношение на графиката на печатаните в типографията на Тадей Дивитчийн книги не е бил продиктуван от пристрастие към черковнославянския облик и състав на азбуката, а е въпрос на взаимоотношения с книгоиздателя и на възможности на типографията. Самият Т. Дивитчийн е бил пристрастен към черковнославянския шрифт и това може да се види в авторските му издания. От друга страна обаче, при положение че в модернизирания печатница на Дивитчийн е имало и буквен материал с граждански шрифт (Гергова 2018: 159), изборът на Гранитски, изглежда, е бил нарочен, тъй като някои от използваните в ръководството букви не са били част от буквения инвентар на гражданската кирилица. Причината може да е и в моментните обстоятелства – може би е трябвало да чака дълго ред в книгопечатницата на Дивитчийн.

Следователно може да се предположи, че издателят, както и словослагателят нагаждат типографските възможности на книгопечатницата към ръкописа на автора. Така графиката и буквеният състав на едно произведение от Възраждането, от една страна, и езикът, от друга, може на пръв поглед да изглеждат противоречиви. Все пак обаче авторът има правото да одобри състава на азбуката и специфичната употреба на буквите.

За разлика от черковнославянската азбука **буквеният състав** на ръководството съдържа графеми, които липсват в нея – *й*, *ж* и *ъж*. Гранитски обаче използва десетичното *і*, а за комбинацията [йа] или [а] след мека съгласна – малкия юс *ѡ* (но не и *ѡ*) – напр. *избавлява, поманува* (с. 676), което на свой ред означава, че липсва буквата *я*. Липсват и типичните за черковнославянската азбука букви *ѿ*, *Ѷ*, *Ѱ*, *Ѳ*, *Ѵ*, *Ѷ*, а така също и комбинацията за [у] *оу*. Така графиката е съставена от 35 букви: *а б в г д е ж з і и й к л м н о п р с т у ф х ц ч ш щ ъ ы ь ѳ ю ж ѡ ѡ*. Видно е, че буквеният състав е идентичен с този в Богоровата „Първичка българска граматика“, 1844 г. (както и във второто ѝ издание, 1848 г.). Азбуката на превода на Гранитски показва, че външно – като шрифтов облик – буквите са черковнославянски, обаче като състав тя е приспособена към съвременното му произношение: съдържа буквите *ж* и *ъж* за вокала [ъ]. От друга страна, доста издържаното филологически разпределение на четирите букви – *ж*, *ъж*, *ъ* и *ь* – според етимологията на думите издава стремеж към съобразяване с традицията.

Комплексът от **правописни норми**, към който се придържа А. Гранитски, се отличава със стройност и последователност. Отклоненията от тях – несъзнателни или плод на специално отношение – са много редки.

1. Някои от нормите не са отражение на отношението звук ~ буква – отнасят се до писането на краесловните ерове, до употребата на главни букви, до слятото, полуслятото или разделното записване на определителния член и на възвратноместоименната частица при глаголите.

1.1. По отношение на **краесловните ерове ь и ъ** А. Гранитски не прави изключение от преобладаващото мнозинство възрожденски книжовници – те се пишат във всички случаи, в които думата завършва на буква за съгласен звук. Традиционно *малкият ер* стои напр. в суфикса *-остъ*: *способностъ* (с. 675), *гладкостъ* (с. 676), *върностъ* (с. 677), *дѣателностъ-тж* (с. 678). Въпреки стремежа към етимологичното им разпределение на доста места авторът ги смесва което говори за изкуственост на това подкрепяно от старата писменост правило, но и за затруднения при вземането на решение как да се запишат новите форми и думи.

По-особено стои последователната употреба на **ь** в края на глаголите от I и II спрежение в 3 л. мн. ч. сег. вр., което – сравнено с традицията – е едно нетипично решение: *пишѣтъ*, *премѣтъ* (с. 677), *щѣтъ направѣтъ* (с. 679), *избѣгнѣтъ*, *не сѣ продадѣтъ* (с. 680). Изключенията са единични, напр. *пишѣтъ* (с. 676), *имѣтъ* (с. 678).

1.2. Интересното при **главните букви** може да се отнесе към семантично-стилистичния принцип при употребата им, при който се отбелязва уважителното отношение към адресатите на писмописеца. Гранитски записва с главни букви думи и съчетания от типа на *Тѣхно Господство* (с. 689), *Българскы трѣговцы* (с. 676), *Началство* (с. 686). В малкото примери за епистолярно-делови формули за обръщение се използват второличните местоимения (лични и притежателни) в множествено число, записани с главна буква: „*увѣрѣваме Вы...*“ (с. 688), „*съ благодареніе щѣ получѣ ремессы-ты Ви...*“ (с. 690). Те се съчетават с глаголни форми също в множествено число, напр. „*Благоизвовете да ми извѣстите...*“ (с. 688), „*Като получите камбиалѣ-тж...*“ (с. 689).

1.3. Следващата особеност се отнася до *полуслято, разделното* или *слято записване* на някои форми и думи.

1.3.1. Полуслято се записват два вида форми. На първо място следва да се посочат *членните морфем*, напр. *тръговецъ-тъ*, *прѣписъ-тъ* (с. 676), *исторїж-тж* (с. 677), *отдалеченїе-то* (с. 676) *стокы-ты*, *прѣимущества-та* (с. 678). Това не е рядка практика в този период от Възраждането и е препоръчана в граматиката на Иван Богоров например или пък е в реална употреба в Беровия Рибен буквар, или пък в сп. „Български Книжици“, издавано от Димитър Мутев. След 1858 г. това записване се употребява и от други книжовници, напр. Добри Войников, Илия Блъсков, Васил Димитров Стоянов и мн. др., с някои от които по време на учителстването си в Шумен А. Гранитски е в тясно общение. От това правило изключение прави кратката членна морфема, която се пише слято с името от мъжки род – *начина* (с. 675), *на изговора* (с. 676), *издателя*, *тръговеца* (с. 676).

Тук (както и по-нататък) би било полезно да се сравни тази особеност с някои буквари, излезли до 1858 г. (та дори и по-рано – до 1854 г., когато се публикува по-ранният превод на Гранитски „Практическа медицина“). Самият А. Гранитски заедно с Антон Никопит през 1849 г. издава буквар, за който днес се знае от описи, но който не е стигнал до нас – „Буквар за малките деца“. Година по-рано обаче в книгопечатницата на Т. Дивитчийн се отпечатва един тъничък „Букварь болгарскій. За началны-те оучилища“ (32 с.), чийто автор не е посочен. Досега не е установено авторството му и не е сигурно дали има нещо общо с буквара на Гранитски и Никопит, тъй като по доста езикови белези не е сходен с правописа на други произведения на Гранитски. Прави впечатление, че членните морфем се записват слято. На размисли навежда и нещо друго: през въпросната 1848 година от същата печатница излиза „Сборниче за холерата“, чийто преводач от турски е лекарят А. Гранитски. В него членните форми се записват слято, а тяхната фонетика – твърде различна от „Тръговско ръководство“ – е сходна с тази на анонимния буквар⁴.

Цялата тази пъстрота по отношение на само една особеност, записването на членната морфема, първоначално води до объркване. Обяснението може да е само едно: българските възрожденски книжовници несъмнено са размишлявали по този, както и по останалите правописни въпроси, накланяйки везните ту към един, ту към друг

⁴ Едно по-подробно изследване би предложило по-категорична хипотеза относно авторството на този буквар.

правописен способ. Това говори за тяхната филологическа ангажираност, за еволюцията им като пишещи хора, които са с пълното съзнание, че участват във формирането на новобългарския книжовен език и правопис, че допускат варианти и търсят единомишленици, с чиято помощ да се стигне до еднообразното записване, т.е. до наличие на общоупотребявани правописни норми.

1.3.2. **Относителните местоимения** също се записват полуслято. И тук е засвидетелствана още една филологически вярна представа: произходът на морфемата *-то* от показателното местоимение, сходен с произхода на членните морфемии, се осъзнава от А. Гранитски и той го записва също с дефис – напр. *кога-то*, *кои-то*, *кой-то* (с. 675), *какъ-то* (с. 676), *кож-то*, *кого-то* (с. 678).

1.3.3. Характерно е, че **местоименната частица са** се пише слято с глагола, когато го следва, напр. *умножаватса* (с. 675), *испращаса* (с. 677), *ограничаваса* (с. 678) и др., докато в позиция пред глагола се пише разделно, напр. *са били изобразили*, *са придобивать* (с. 675), *са испраща*, *са печата* (с. 677).

2. Друга част от правописните особености отразяват **отношението звук – буква** (биха могли да се нарекат **фонетични норми**⁵). Това са употребите на някои букви – *ѣ*, *ѧ*, *Ѣ*, *Ѧ*, *Ѩ*, *ѩ*, *Ѫ*, *ѫ*, *Ѭ*, *ѭ*, както и на съчетанията, наследили бившите сричкотворни *р* и *л*.

2.1. Почти безизключително **буквата Ъ** се пише на етимологичното си място, което не отличава Гранитски от книжовниците през този период, напр. *върностъ* (с. 677), *ръчи* (с. 678), *голѣми-ти* (с. 678), *безмѣстни* (с. 678), *просвѣщава* (с. 676), *трѣбва* (с. 677). Няма пряко свидетелство как се изговаря, но диалектната принадлежност на автора предполага, че с буквата се означава както [’а], така и [е] при съответните фонетични условия. Малобройните отклонения от рода на *всѣкъ* (с. 677) и *всакъ* (с. 678), *всако* (с. 679) само подкрепят тезата, че наследникът на ятовата гласна при нужните фонетични условия е якав, а придържането към етимологията е изисквало добро познаване на архаичния правопис.

2.2. **Буквата А** се употребява в няколко случая.

2.2.1. Етимологичният принцип, залегнал в основата на правописния модел у А. Гранитски, се отнася и до писането на *ѧ*, напр. *радѣ*, *помануванїѧ* (с. 676), *врѣмѧ* (с. 678), *тѧжкы* (с. 680).

⁵ Морфонологичните и морфологичните особености, които имат езиково-правописен характер, са предмет на отделно изследване.

2.2.2. За разлика от черковнославянския правопис, в който се различават етимологичното *я* и малката носовка *ѧ*, в правописа на Гранитски *ѧ* означава всяка комбинация от [йа] или [’а]⁶ освен в случаите, когато произходът на [’а] е от *ѣ*. Унифицираната ѝ употреба може да се види в окончанията за множествено число на съществителни от среден род – *размѣненїѧ* (с. 675), *познанїѧ* (с. 675); в новобългарския суфикс *-ява-*, напр. *употрѣблѧва*, *причинаѧва* (с. 675), *избавлѧва* (с. 676), *обавлѧва* (с. 677); на всички други места вътре в думите – *трудѧтсѧ* (с. 675), *помѧнуванїѧ*, *радѣ* (с. 676), *дѣлѧтелностѣ-тѣ* (с. 678), както и в началото им – *ѧко* (с. 675), *ѧсностѣ*, *ѧсно* (с. 676). Нещо повече, с *ѧ* понякога се записва и [’а], чийто произход е от ятовата гласа, напр. *всѧкъ* (с. 678), *всѧко* (с. 679).

2.2.3. Навсякъде приглаголната възвратноместоименна частица Гранитски записва с *ѧ*, напр. *уговарѧтсѧ* (с. 675), *испраѧсѧ* (с. 677); *сѧ печѧта*, *сѧ испраѧца* (с. 677). В това отношение, както и записването на частицата слято с глагола, Гранитски следва черковнославянския правопис⁷. Интересно е да се отбележи, че в анонимния буквар от 1848 г. положението с изписването на частицата е идентично.

2.3. Малкият юс *ѧ* се употребява и след консонантите [ж, ч, ш], когато след тях идва вокалът [а]. Примерите в това отношение изобилстват: *умножѧватсѧ* (с. 675), *прилѣжѧнїе* (с. 679), *получѧва* (с. 676), *сѧ печѧта* (с. 677), *сѧ лишѧватѣ* (с. 678), *сѧ съврѣшѧ* (с. 678). Когато обаче следват други вокали – [ѣ] или [у], след *ж, ч, ш* се записват буквите *ѣ* или *у*, напр. *пишѣтъ* (с. 680) или *Шуменѣ* (с. 503). Това би могло да означава, че *ѧ* предава историческата мекост на [ж, ч, ш] само след един заден вокал, т.е. следването на това архаично правило е последователно, но частично.

2.4. За етимологичната дистрибуция на *двата ера* – *ѣ* и *ѣ*, както и на *юсовете ѣ* и *ѣ* – през Възраждането е известно немалко. Мнозина са книжовниците, които настояват четирите букви да се пишат според строго етимологичен принцип, обяснен отчетливо само година преди отпечатването на „Търговско ръководство“ – става дума за статиите на Ботьо Петков „Писменностъ на българскїят языкъ“ и особено

⁶ Срв. с употребата на малкия юс *ѧ* вместо *я* напр. в ръкописния „Законник на шуменските общинари за годѣжите и венчѧвкѣте“ от 1835 г. (Вачкова 2005: 18) или в ръкопис на Петко Славейков от 1848 г. (Иванова 2019: 470), както и в книжовната практика в много други ръкописни и печатни издания от Възраждането.

⁷ Срв. с графичното обозначение на частицата в граматиката на Неофит Рилски (*се*) или на Иван Богоров (*са*).

на Никола Михайловски „За новобългарския език“, излезли в пет броя на страниците на „Цариградски вестник“ през 1857 г. (по Русинов, Гърдева съст. 2007: 250 – 256; 257 – 262). А. Гранитски, който е сътрудничил активно на вестника и вероятно го е следял и четял, не може да не е бил запознат със съдържанието на статиите, както и с писмената практика на други възрожденски книжовници. И макар тук да се изказва предположението за влияние на Богоровата граматика, преводачът на ръководството е на друго мнение по отношение на четирите букви, употребени за вокала [ъ].

За доказателство на етимологичната дистрибуция на *големия ер ъ* служат примери като *всакакъвъ* (с. 675), *нъ* (съюзът *но*), *въистинж* (с. 676), *съчинява*, *състоаніе-то*, *съврѣменно* (с. 677), *съдружникъ* (с. 678), *въистинж* (с. 679) и мн. под. *Малкият ер ъ* може да се види в корена, напр. *дръзновеніе* (с. 679), както и при наследниците на старите сричкотворни сонанти (вж. примери по-долу).

Ако се доверим на П. Р. Славейков, който посочва през 1869 г., че „преди двайсет и повече години зело ся беше за правило да ся употребляват буквите *ж*, *ъ*, *ь* вътре в корените на думите според произхождението им“, за което „нямаше почти разногласие“⁸, то при издаването на „Тръговско ръководство“ употребата им има повече от 10-годишен „стаж“ в новобългарската писменост. Двата юса (*ж*, *ьж*) и двата ера (*ъ*, *ь*) са разпределени съобразно с мястото си в старобългарската писменост, напр. *сж са были изобразили* (с. 675), *оржжіе*, *окржжни* (с. 677), *своержчно* (с. 678), *прѣпоржченіа* (с. 679). Изключенията са единични (напр. *окръжны*, с. 678).

2.5. Подобно е положението и на трите *букви за означаване на гласната [и]: и, ї, ы*. Знайно е, че дистрибуцията им се утвърждава във всички издадени до 1858 г. граматики – на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович (1835), Неофит Рилски (1835), Христки Павлович (1836, 1845) и Иван Богоров (1844, 1848). Въпреки стремежа да се спазва в ръководството, тя не е стриктна, тъй както не е стриктно представянето им и в граматиките, и в практиката на книжовниците от този период, затруднени не само от замяната на *ы* с *и* още в старобългарския период (Мирчев 1972: 23; Гълъбов 1980: 132), но и от появата на твърде много нова лексика. Така или иначе, последователна е употребата на десетичното *ї* пред гласна, напр. *вниманіе*, *благочиніе*, *пріемнжты-ты* (с. 675). *Ери (ы)* и осмичното *и* с малки отклонения се

⁸ „Българското писмописание“ – Македония, г. IV, бр. 10, 19.XII.1869 г. [по Русинов, Гърдева съст. 2007: 353 – 355].

разпределят съобразно с традиционното си място⁹: *нарычаша* (с. 677), *были* (с. 679), *попытать* (с. 680), *обычай* (с. 677), *филологическы* (с. 676), *иныха* (с. 677), *такыва* (с. 678).

2.6. Впечатление правят континуантите на *бившите сричкотворни [р] и [л]* – те са винаги еднопосочни и това е видно още в заглавието на превода – „Търговско ръководство“, както и вътре в него: *пръвообразны* (с. 675), *съдръжавать* (с. 677), *да са съвршш* (с. 678); *Българскы, одлъжень* (с. 676), *да испльни* (с. 679).

2.7. От правописните правила изпъква фонетичният облик на *представките из-, раз-*, който издава етимологично записване. Следвани от вокал, сонор или звучна съгласна, те се записват като *из-* или *раз-*, а от беззвучна съгласна – като *ис-* и *рас-*, напр. *сж са были изобразили* (с. 675), *долеизложены-ты* (с. 677), *избавлава* (с. 676), *извъстать* (с. 680), *да разумъе, размъненїа, разидванїе* (с. 675); *испраца* (с. 676), *испльни* (с. 679), *распространаватса* (с. 675). Пример като *разстоанїа* (с. 677) сочи, че вероятно има идея за уеднаквяване на записването. За *представката без-* има малко примери, при които е следвана от звучна съгласна или сонор: *безвкусїе* (с. 676), *безмъстни* (с. 678).

2.8. Следва да се обърне внимание, че у Гранитски не се срещат редуцирано записване на гласни, както и асимилации на съгласни. Липсва елизия на начално *в* в съчетание с проходна съгласна, напр. *всакакъвъ* (с. 675), *взаимнописанїе* (с. 675), *всичкж-ты* (с. 677). Съхранява се и *х* в комбинация с *в* – това е видно от единствения пример *захваленїе-то* (с. 680).

Прегледът на правописните особености в „Търговско ръководство“, в частност в частта „За търговско писмописанїе“, показва, че и след средата на XIX в. черковнославянската графика продължава да се използва в издания със светски характер, без това да означава, че се спазват правилата на черковнославянския правопис. А. Гранитски следва свои правила, които са във висока степен съобразени с етимологията. Така зад привидно черковнославянския облик на „Търговско ръководство“ очакването за черковнославянска фонетика не се оправдава.

⁹ Употребата им в окончанията на имената е подчинена на правописно-езикова норма, отразяваща идеята за падежни разлики; това е тема на отделна разработка.

Реминисценциите с Богоровата граматика не препращат автоматично към кодифицирания в нея правопис. Налице са някои установени вече и валидни за мнозина книжовници положения, както и авторски решения като правописа на малкия юс *л* например. Означаването на [ъ] с четири букви – *ъ, ъ, ѡ, ѡѡ*, на [’а]/[’я] с *ѡ* и *л*, на [е] с *е* и *ѡ*, както и на [и] с буквите *и, ї, ѡ* доказва, че Гранитски е имал добра представа за етимологията на думите и се е стремил да използва буквите според произхода на означаваните с тях звукове. С това ни най-малко не се дава повърхностното определение за правописа му като консервативен. Не може да се дефинира и като изкуствен, а по-скоро като филологически аргументиран с оглед на осъзнаваната от преводача интеграционна символна функция на книжовния език, в частност на неговия правопис, за чийто стълб е припознаван старобългарският език. Тази идея намира своето продължение в правописните модели, поддържани от Пловдивската¹⁰, Шуменската, Търновската и Дриновата школа по-късно.

ЛИТЕРАТУРА

- Вачкова 2005:** Вачкова, К. *Шуменската школа в историята на новобългарския книжовен език*. [Vachkova, K. Shumenskata shkola v istoriyata na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Шумен: УИ „Еп. Константин Преславски“, 2005.
- Гергова 2018:** Гергова, А. *Книжовността на Българското възраждане*. [Gergova, A. Knizhovnostta na Balgarskoto vazrazhdane.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2018.
- Гълъбов 1980:** Гълъбов, И. *Старобългарски език с увод в славянското езикознание*. [Galabov, I. Starobalgarski ezik s uvod v slavyanskoto ezikoznanie.] София: Наука и изкуство, 1980.
- Иванова 2019:** Иванова, Д. За един ранен ръкопис на П. Р. Славейков – превод на драмата „Невинност или Светослав и Милева“ от Й. Стерия-Попович (С оглед на графиката и правописа). [Ivanova, D. Za edin ranen rakopis na P. R. Slaveykov – prevod na dramata „Nevinnost ili Svetoslav i Mileva“ ot J. Sterija-Popović (S ogled na grafikata i pravopisa).] // В: *Стереотипът в славянските езици, ли-*

¹⁰ Поради факта, че преводът на ръководството с обем над 750 с. е продължил доста време (вероятно между излизането на превода на „Практическа медицина“ през 1854 г. и 1858 г.), се приема, че едва ли А. Гранитски е бил запознат с модела в граматиката на Й. Груев от 1858 г. „Основа за бългърскѡ граматикѡ“, за да го приложи.

тератури и култури. Сборник с доклади от четиринадесетите международни славистични четения. София, 26 – 28 април 2018 г. Том първи. Езикознание. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2019, с. 465 – 476.

Кондукторова 2010: Кондукторова, А. Художественословие за търговията или новите речи за търговското знание. [Konduktorova, A. Hudozhestvenoslovie za targoviyata ili novite rechi za targovskoto znanie.] // В: *Търговско ръководство за тръгуване, промишленост, мореплаване и за търговски дѣланиа. (Фототипно издание)*. Варна: Наука и икономика, 2010, с. 60 – 73.

Мирчев 1972: Мирчев, К. Старобългарски език. [Mirchev, K. Starobalgarski ezik.] София: Наука и изкуство, 1972.

Русинов, Гърдева, съст. 2007: Русинов, Р., Гърдева, М. (съст.). За български род и език. Възрожденските книжовници за българския книжовен език. [Rusinov, R., Gardeva, M. (sast.). Za balgarski rod i ezik. Vazrozhdenskite knizhovnitsi za balgarskiya knizhoven ezik.] Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2007.

Стоянов 1957: Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина. I. [Stoyanov, M. Balgarska vazrozhdenska knizhnina. I.] София: Наука и изкуство, 1957.

Цончев 1956: Цончев, П. Към историята на една българска печатница в Цариград. [Tsonchev, P. Kam istoriyata na edna balgarska pechatnitsa v Tsarigrad.] // *Годишник на Българския библиографски институт „Елин Пелин“*. Т. IV. София: Наука и изкуство, 1956 (за 1954 г.), с. 147 – 149.

ЗА ДИСТАНЦИОННАТА „РАЗГОВОРКА“ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Кина Вачкова

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

ON THE DISTANT „CHAT“ BETWEEN BULGARIANS DURING THE NATIONAL REVIVAL

Kina Vachkova

Constantine of Preslav University of Shumen

This article presents the results of the research on the role of the Bulgarian Revival activist and scholar Dobri Voynikov in the formation of the epistolary style of the modern Bulgarian literary language. The object of the research are two of his textbooks, in which he presents his ideas about the language of letters and gives instructions to students who are specially trained in writing letters as the only means of remote communication between Bulgarians throughout the Revival. The article analyses Voynikov's definitions of a letter, his classification of the letter types, the salutations, terms and ceremonials he uses and recommends.

Key words: remote communication, epistolary style, classification of letters, letter ceremony, used titles, salutation and terms

Всеизвестно е, че писмата са главното средство за дистанционното общуване на българите през XIX век. В отговор на потребностите на тогавашното общество в българската възрожденска книжнина през втората половина на XIX в. се появяват писмовници или писменици (книги, глави от книги, образци за писма в тях и в периодиката). По същата причина немалко от българските учители са обучавали своите ученици в писането на писма. Един от тях е възрожденецът Добри Попов Войников.

Добри Войников е типичен възрожденски енциклопедист. Той е известен предимно като автор на театрални творби и основоположник на българския театър. Същевременно обаче е и поет, журналист, преводач, събирач на народни умотворения, изследвач на български диалек-

ти, композитор, диригент, учител, автор на учебници, активен строител на новобългарския книжовен език (НБКЕ), участник в националноосвободителните борби, в Руско-турската освободителна война (по-подробно за жизнения и творческия път на Войников вж. Бойчева 2013).

Докато ролята на епистоларната практика е забелязана и сравнително добре проучена с оглед на историята на българската възрожденска литература и култура (Дамянова 1995), то за приноса ѝ във формирането на новобългарския книжовен език (НБКЕ) само се споменава в някои публикации. Задълбоченото му изследване започва почти в наши дни (Николова 2019). Проучванията на колектива, който работи по посочения по-горе проект, установи наличието на 16 печатни писмовника (книги, част от книги, публикации в периодиката), издадени у нас през Възраждането. Два от тях са с автор Добри Войников и те именно са обект на настоящата статия. Може да се твърди, че неговата езиково-правописна дейност е добре проучена, като се започна от 80-те години на ХХ в. (Вачкова 1980). Трябва да признаем обаче, че участието му във формирането на епистоларния стил на НБКЕ се нуждае от по-обстоятелствено изследване.

В този процес той участва главно с две свои книги с педагогическа насоченост:

- Сборникъ/ отъ/ разны съчиненія./ Исчерпены изъ Французскѣ-тѣх литературѣ и прѣ/ ведены съ прибавленія на нѣколко българскы съчи-/ненія за примѣръ на млади-ты, что ся занима-вѣтъ/ въ писменность/ отъ/ Добря В. Попова/ и/ издаденъ/ отъ/ Р. И. Блъскова./ Издание първо./ Цариградъ – Галата./ Въ Книгопечатницѣ-тѣх на Д. Цанкова./ 1860 (по-нататък: Сб.);
- Рѣководство/за/ словесность/ съ примѣри за упражнение въ разны видове/съчинения за ученици въ народни-тѣх ни/мжски и женски училища/ отъ /Д. П. Войниковъ/ Виена 1874/ Книжарница на Хр. Г. Дановъ/ въ/ Пловдивъ, Русчукъ, Велесъ (по-нататък: Рѣк.).

И в двата учебника Войников включва теоретични разсъждения и указания за езика/слога на писмата. Добавя и примерни текстове за упражнения на различни видове писма.

I. Първият учебник (Сб.) има определено прагматична насоченост. В предговора, писан на 10 октомври 1859 г. в гр. Шумен, авторът изказва убеждението си, че повечето от българските ученици се подготвят да станат писари (а не „Ритори или Поети“). Затова още в училище те трябва да правят нужните упражнения върху „писмеността“, което в бъдеще може да им бъде „водителъ на работѣ-тѣх“.

Книгата е предназначена за „мило-то“ му „еднородно юношество“, а така също и за учителите: „...ще имамъ сяко благодареніе, ако видѣх склонность-тѣ на учители-ты камъ малкыя ми трудець“.

Пак в предговора на Сб. младият учител взема думата по актуални тогава въпроси на НБКЕ. По въпроса за *основата на книжовния език* – говорима или черковнославянска – обосновава необходимостта от изучаването от българските младежи на „матерния“ им език, т.е. съвременния говорим. Посочва за пример „сичкы-ты просвященни днесъ народи“, които „имѣтъ да ся хвалять съ отворено лице и съ надуты гърды за собственната си книжевность, коя-то безъ друго е основана върху естественны-ты свойства на языка имъ...“.

Отново в предговора авторът взема думата и по някои други въпроси на изграждащия се НБКЕ, дискутирани от тогавашните книжовници, като за *диалектната основа* и за *употребата на члена*: „Языка когото употребихъ въ прѣвода глѣдахъ колкото ми бѣ възможно да бжде лесновразумителенъ за първоначалны-ты [...], за то и употрѣбихъ честичко члена спорѣдъ простонародно-то говореніе на тукашно-то нарѣчіе“. Ясно заявява, че се опира върху шуменския източнобългарски говор, в който често се употребява членната форма. Войников се интересува сериозно от определителния член в съвременния български език и взема думата по спорния тогава въпрос „за“ и „против“ употребата на члена. През същата година, в която издава Сб., в сп. „Български книжици“ (6, ч. I, март, кн. II, 210 – 213) е отпечатана статията му „За употрѣбленіе-то на члена“. В нея с убедителна за времето научна аргументация и с полемична страст защитава правото на съществуване на члена в българския език. Доказва, че членът в „Ново-Българския езикъ [...] не е друго освѣнъ старо-то показателно мѣстоименіе [...], иста-та чястица на Старо-Българския языкъ [...]“.

Без съмнение авторът отнася езика на писмата към т.нар. *културна комуникация* (за видовете комуникация вж. Гладкова, Ликоманова 2002). Това е ясно както от теоретичните разсъждения, така и от практическите наставления на Войников. Същевременно обаче той непрекъснато съветва ползвателите на учебниците му (главно ученици и учители) да пишат така, както говорят, т.е. да се опират на говоримия език, а именно на *капилярната комуникация* (пак там). Нещо повече, определя писмата като *разговорка*. В Сб. в раздела „За писъма и тѣхный слогъ“ (Глава четвърта, 22 – 25) Д. Войников предлага следната *дефиниция* за писмо: „П и с м о - т о е една разговорка мѣжду двѣ лица отдѣлены чрѣзъ разстояніе едно отъ друго“. Авторът посочва, че *разговорката* (т.е. диалогът, разговорът) трябва да

бъде проста, природна и лесна. И продължава: „въобще ...трѣбва да се пише тъй, както ся говори, да, нь трѣбва да ся говори добрѣ“. Очевидно тук напомня, че писането следва да се опира на познаването на правилата на НБКЕ. Самият Войников е автор на учебник по граматика, претърпял 4 издания (Вачкова 1977).

„Разговорката“ в писмата не е еднаква. Тя зависи най-напред от *адресата*: „фамилиарна, нь благопристойна между пріятели; пріятна и снисходителна с по-долны или странны; почтителна и учтива съ горниты, или съ лица голѣмцы“. Видовете писма се определят от *целта на писмото*: „за новж годи-нж, страдователны, съжялителны, просителны, благодарителны, извинителны, съвѣтовотелны, обличителны, хулителны, проучителны, прѣпоржчителны, въсхвалителны и др.“ (Сб., с. 25). Войников се отказва обаче тук да пише по-конкретно за особеностите на различните видове писма, „зачтото правила-та, кои-то даватъ за тыя разны видове, не сж съвършени до толкова, чтото да даджтъ на человѣка да прѣдвиди сичкы-ты обстоятелства и случаи, спорѣдъ кои-то да може да направи писъма [...]“. Отказва се също да разсъждава пространно и за *отговорите на писмата*. Само накратко отбелязва: „А колко-то до отговори-ты, кои-то трѣбва да бжджтъ съразмѣрны съ писма-та, и за церемониалтъ, что трѣбва да става въ тѣхъ, тука нѣма да кажемъ ничто, зачто тѣи ся научаватъ само чрѣзь опыта“ (Сб., с. 24 – 25).

Във втората част на Сб. Войников прилага преведени от френски източници различни видове текстове. Включил е и 10 писма със следните названия: 1. Мома Хаутъ пише на майка си; 2. Мома Р. де Ш..., ученица на П... пише лели си; 3. Фенелон пише на Маркиса де Ламбертъ; 4. Г-жа Севигія пише дъщеря си; 5. Марія СтUARTъ пише на английскж-тж царицж Елизабетж; 6. Паскаль пише на царицж Кристинж; 7. Майка Агнеса пише на г-жа Расинь; 8. Карль IX бѣше повелелъ да исколятъ протестанты-ты, и баіонскый управитель му пише; 9. Севигія пише на К. Кулангы; 10. Бонапартъ пише на Адмиралъ Бревж-тж женж. Както се вижда от названията на писмата, те са свързани главно с френската култура и история. Това е обяснимо, тъй като източниците са френски.

Войников научава отлично френски език и се запознава с френската литература главно докато учи във френския католически колеж „Сен Беноа“ в истанбулския квартал „Бибек“ от 1855 до 1858 г. По време на третата година от обучението му обаче неочаквано почива неговият благодетел Андрей Стоянов – съпруг на сестра му Мария. Директорът на колежа г-н Боре убеждава любимия си ученик да вземе

предварително изпитите и за четвърти курс. Така Войников се завръща в родния си град през 1858 г. с диплома на бакалавър, натоварен с много знания и книги, изпълнен с мечти да служи на своя народ. Оттогава до смъртта си през 1878 г. в продължение на 20 години Д. Войников е учител в различни градове в България и в Румъния, където има български колонии.

II. Въпросът за писмата продължава да интересува Войников и през следващите близо 15 години. В Рък. отделя на техния „слог“ много повече място. В главата „За писмата и слогът им“ (с. 99 – 114) също предлага дефиниция за писмата, но сега по-подробна: „Чрезъ писма хората колко раздалечъ и да бжджтъ, споразумяватъ ся в работитѢ си – били търговски, били политически, били какви други. Отъ това и писмата сж, речи, писменна разговорка между двѢ отсъжствуещи лица“. Пак обаче ги определя като *писмена разговорка*.

Авторът прави и по-детайлна класификация на *видовете писма*. Разделя предметите на писмата на два основни вида: „на предмѢти философски и на предмѢти общественни“. От това следва, че има два основни вида писма: философски и обществени или обикновени. Според Войников философските писма „сж цѢли съчинения или морални, или исторически, или филологически, или книжевни“ (с. 99). Интересно е, че като пример за „книжевни“ писма под черта посочва наскоро отпечатаните писма „на Г. Кръстевича за нѢкои си мжчности на Българското правописание“ (Бъл. Книж., год. 1858 и 1859). За философските писма е характерно, че „отъ началото четемъ: писмо до единъ приятель, а слѢдъ първитѢ думи на встжпѣка приятелятъ се изгубва, и видимъ, че писмописецътъ се отправилъ къмъ публиката изобщо. Тоя вид писма приематъ такъвъ тонъ и такъвъ слогъ, споредъ каквто прилича на предмѢта, за когото се говори“. Що се отнася за т.нар. обикновени писма, според автора те „ставатъ споредъ нуждитѢ, заниманията и положенията на хората“, поради което „тѢ биватъ или приятелски, или фамилиярни, или търговски, или граждански и политически, или военни“ (с. 100).

И тук, както и в Сб., авторът подчертава, че езикът на писмата трябва да бъде близък до говоримия: „трѢба да се пише тѢй както се говори, но кога се говори добрѢ, правилно“. Очевидно и сега настоява да се познават езиково-правописните правила. Препоръчва: „трѢба да гледаме колкото може слогът ни да е скратенъ, т.е. съ малко думи много да казваме, но само казването ни да бжде тѢй точно, чисто и ясно, чтото лесно да се разумѢва [...]“ (с. 100). Обръща внимание, че когото човек пише, има време „да отбира и нарежда мислитѢ си няка-

къ по-добрѣ. И да докарва слогътъ си тъй, щото да бжде съобразенъ съ положението на лицата, на които пише. Тъй на примѣръ: Ако пише на нѣкои съ достоинство и по-горни отъ него лица, трѣба да имъ говоримъ съ единъ учтивъ и благоразуменъ начинъ, тъй сжщо като да е излѣзълъ предъ тѣхъ и имъ приказва нѣ тъй разпуснато като предъ единъ ближенъ приятелъ, а нѣкакъ си прибрано и умно. Слогътъ на такивато писма бива скратенъ, а въ истото време тежкъ и сериозенъ (важенъ) и никоги доленъ и легкъ“ (с. 100 – 101). Когато се пише на приятел, „перото може да се остави по волята на сърцето, както му казва да пише, безъ никакво напжнато мисленіе“.

Учителят Войников добронамерено предупреждава, че в такива писма „трѣба да се вардимъ отъ какви бжде шагувания, защото можемъ да изпустнемъ нѣкои думи, съ които да докачимъ приятеля си безъ да се досѣтимъ“. Авторът не пропуска да посъветва читателите (учениците си) и „кога пишемъ на лица по-долни отъ насъ“. Тогава слогътъ трѣба да бжде „приятенъ и снизходителенъ. Ако, на. пр.: искаме да заповѣдваме, заповѣдваніето ни трѣба да става съ любезенъ начинъ, а нѣ строгата, като кога повелява нѣкой чорбаджия. Ако ли е да помъмримъ, мъмреніето ни да става съ нѣкаква си сладостъ, а нѣ сухо изтръсено като отъ нѣкой отреденъ сждникъ“ (с. 101). Войников не пропуска да посъветва писмописците (авторите на писма) и как да отклонятъ любезно някоя молба. Тогава е необходимо „да изложимъ причината, по която не можемъ да сторимъ онова що ни се проси“ (с. 101).

В отделна част авторът обръща внимание на 3 основни недостатѣка, които не бива да се допускатъ в „слога“ на писмата: „1. Сѣко едно много премислено изрѣчение, като изхитрувани мисли, дълбоки рѣчи, блѣскави фигури, високи изражения..., сичко, що сочи на мждруваніе, трѣба да се отхвърля...; 2. Въ писмото се изискува единъ видъ свободно говореніе (с. 102), но нѣ съвсѣмъ отвънъ мѣрката свобода. Защото писменното говореніе не е като устното; послѣднѣто се изгубва въ въздуха, а първото остава за винаги черно на бѣло, та може да влѣзе въ ржцѣтѣ и на другъ човѣкъ. 3. Никоги благопристойността, что се изискува къмъ нѣкои лица, да не нарушаваме. Възрастѣта, женски и мжжки полъ, чиновѣтѣ и достоинствата поставятъ между хората нѣкои различавания, които ... трѣба да се уважаватъ ...“ (с. 101 – 102).

Доста обширна е частта „Предмѣти, за които се пише“ (с. 102 – 112). Според предмета си писмата са разделени са на 3 основни групи: 1. Писма за собственни нашъ интересъ; 2. Писма за интереса на второ лице; 3. Писма за интереса на трето лице. Първата група обхваща следните видове писма: „търговскитѣ, просителнитѣ,

благодарителнитѣ и извинителнитѣ“. За слога на търговските писма се изисква следното: „достойнството на тия писма е: да се казва съ точенъ и ясенъ начинъ само това, що е нужно. Тѣ започватъ безъ встѣпкъ [...] Нѣматъ нужда отъ украшение на слога. Въ тѣхъ трѣба да да гледаме по-вече на работата какъ да ѝ разкажемъ на по-точно и ясно, отъ колкото на изражението ни“. Както и на други места, подчертава, че трябва да се пише правилно „по Граматика: инакъ се показваме съ проста и неучена глава“ (с. 103). При просителните писма трябва да се съобразяваме с качествата на лицето, на което се пише: „Има хора които се благодарятъ отъ ласкане...А има личности, които не обичатъ ласкане, трѣба да се пазимъ да не би да имъ дотѣгнемъ съ прикалено ласкателство. Просеніето въ писма става или съ нѣкое хитро похваляне на добринитѣ що е сторило лицето; или съ описване важността на исканата ни милостъ, или съ изказване признателността, която ще имаме на сѣкоги“. Войников има желание да приведе примери за „по-добро разумѣване правилата“. Но „като нѣма още на български нѣкой отличенъ на български писателъ, който да е снабдилъ съ добри и истенски образци българскитѣ ученици“, привежда няколко „откъсъци отъ чужди примѣри“.

В благодарителните писма „благодареніето да става споредъ стореното намъ добро. Сторената услуга и случайноститѣ, що ѝ обикалятъ и ѝ умножаватъ вредността (полезността, бел. К.В.), ще бждж-тъ главнитѣ точки, върху които има да се говори по-вече.“ Извинителните писма трябва да съдържатъ извинение. Но в никакъв случай извиняването не бива да показва „нѣкакво упорство. Най-добрѣ е да казваме причината, по която се отказваме и без която на драго сърце бихме сторили онова що ни се е предложило“ (с. 104 – 105).

Втората група – „*Писма за интереса на второ лице*“, се разпределя в три основни вида: „*извѣстителни или съобщителни, съвѣтвателни или поучителни, съжалителни или срадователни*“. С първите „съобщаваме нѣкоя вестъ, нѣкоя новина или нѣкое случайно събитие въ интереса на което лице пишемъ. Новинитѣ трѣба да бждж-тъ любопитни, за когото се съобщаватъ: инакъ си нѣматъ мѣстото“ (с. 105). С характерната си деликатност Войников съветва как трябва да се пише, ако вестта е тъжна или радостна. Когато пък се разказва за някакво преживяно събитие, слогътъ трябва да бъде повестувателен. В „*съвѣтвателни или поучителни*“ писма е добре да се поставим на мястото на този, когото поучаваме, съветването или поучаването трябва „да става съ такъвъ любезенъ начинъ, какъвто може най-добѣ да привлѣче вниманіето на комуто пишемъ[...]. Ако е да по-

учимъ на нѣкоя добрина, трѣба да поставимъ на живо нейнитѣ преимушество и добри слѣдствия; ако ли е да отклонимъ отъ нѣкой недоскатъкъ или лошевѣ навикъ, ще го представимъ съ най-чернитѣ му черти и съ грознитѣ му сѣтнини“. Препоръчва и използването на народни мъдрости: „Въ този видъ писма влизатъ понѣкогажъ и народни пословици, върху онова, що не щемъ да кажемъ направо. Една пословица казана на мѣсто, поучава по-вече отъ нашитѣ направо поучения, които иматъ изгледъ на мъмряния“ (с. 108). И този тип писма са илюстрирани с преведено от френски писмо („М. Ментенонъ на брата си“). *Съжалителните* или *утешителните* писма „ставатъ особно когато се извѣстимъ за нѣкоя случайна злочестина на приятеля си или на роднината си, и искаме да му заявимъ съчувствие на болката му, или пъкъ да го разтушимъ. Слогътъ на тия писма бива тежъкъ и важенъ (сериозенъ), а тонътъ имъ – съобразенъ съ положението на ужеления“. Илюстрира с писмо на „Фотий, който състрадава брата си за смъртта на хубавата му млада дъщеря“. *Срадователните* (поздравителните) писма се пишат, когато „приятелятъ ни или роднината ни е добилъ нѣкоя радостъ: настанилъ се е на добра служба, или е достигналъ на нѣкой чинъ [...] Да се пазимъ много отъ прекаляваніе. Срадованіето трѣба да става на кжсо“. Войников илюстрира с поздравително писмо на граф де Б. на приятеля си, който е получил висока служба. Към тази група Войников отнася и писмата *що ставатъ за честитеніе на нова година или на именния ден*. Съветътъ му е да бъдатъ къси и да съдържатъ само онова, „що желаемъ отъ истенско сърце“. Илюстрацията е с писмо на Севигния „до уйка си“ (с. 111).

Към третата група – „*Писма за интереса на трето лице*“, авторътъ отнася препоръчителните писма. „Въ тѣхъ представяме едно лице, което ни е отъ близу познато или се интересуваме [...] По нѣкогажъ въ препоръчваніето ставатъ и похвали ..., но се пакъ хваленіето ни да бжде съ мѣрка. Особно въ търговскитѣ писма ставатъ препоръчвания на едно лице къмъ друго“. За примеръ дава писмо, което вероятно сам е съставил (с. 112).

Като изхожда от мисълта, че „препискитѣ между хората ставатъ съ приеманіе и отговаряніе между хората“, Д. Войников не пропуска да отдели място и „*За отговора на писмата*“ (с. 112 – 113). Препоръчва отговорътъ на получено писмо да става бързо: „Закжсняваніето на отговора ни безъ значителна причина дава лошева препоръка ... – показва ни като човѣкъ безъ добра отхрана“ (възпитание, бел. К.В.). Липсата на отговор на писмото е „чисто презрение къмъ лицето, което

ни пише“. „Отговорътъ ни трѣба да бжде съобразенъ съ писмото, на което отвращае“.

Теоретичните схващания на Дори Войников за „слога“ на писмото завършва с частта „*За церемониала на писмото*“ (с. 113 – 114). Понятието *церемониал на писмото* дефинира така: „Церемониалъ на едно писмо се казватъ ония възжливи приличности, които трѣба да ставатъ въ избираніето на хубава книга (хартія), в написваніето титлитѣ споредъ чинътъ и достойнството на което лице се пише, въ оставеніето на празно мѣсто на хартіята, въ захващаніето и въ свършваніето на писмото; за мѣстото на денословието (датата); въ сгъваніето, надписа и запечатваніето“.

Поради липсата на място, а и с убеждението, че „сичкитѣ тия ... се научаватъ само отъ практика“, Войников се ограничава само със споменаването на няколко титли, „които трѣба да се помнятъ въ случай да се отнесемъ до нѣкое горньо – на чинъ или съ достоинство лице“. Като по-главни титли авторътъ включва:

„На царь: *Ваше Величество, или Държавнѣйшій Господарь.*/ На князь: *Ваше Високопревъсходителство или Ваше Сиятелство.*/ На министър и паша: *Ваше Височество или Ваше Превъсходителство.*/ На знаменитъ гражданинъ: *Уважаемѣй или Почитаемѣй Господине.*/ На Патриархъ: *Ваше Блаженство или Ваше Святѣйшество.*/ На Архиепископъ: *Ваше Преосвященство, или Отче Святій.*/ На попъ: *Ваше Священство или Отче святій.*/ На монахъ: *Ваше Преподобіе*“. Вижда се, че авторътъ се е стремил да подбере титли, които евентуално би се наложило да употреби тогавашният ползвател на книгата.

Част от посочените от Войников титли днес не са актуални поради исторически и езикови промени. Повечето запазени са от областта на богословието. Що се отнася до *обръщения*, когато се пише на роднини и приятели, „обикновено се пише: *Драгий ми, Обичливий ми, Любимий ми*“.

„Ръководство за словесность“ завършва с примери за упражнения на различни видове текстове. Там са включени и 3 примера за писма (с. 315 – 322). Очевидно примерите са насочени към обучението на ученици. Структурирането на тази част е определено педагогически насочено. Най-напред се формулира темата на писмото, а именно:

1. „*Ученикъ пише на родителитѣ си за деня на новата година*“;
2. „*Ученикъ, който оставилъ на скоро училището, пише на единъ неговъ съученикъ още на ученіе*“;
3. „*Ученикъ проси помощъ отъ единъ родолюбецъ за да довърши ученіето си*“. Явно писмата са подбрани според нуждите на учениците. След всяко въвеждане на темата на

писмото следва втора част – „*Зададено*“. Тук накратко „се задават“ основните моменти, които следва да съдържа писмото. И третата част, озаглавена „*Написано*“, вече е самото примерно писмо. Вероятно писмата са съставени от самия Войников, т.е. не са преведени от френски, както например в Сб. Очевидно авторът се е ползвал от собствения си опит, когато е бил във френския колеж „Сен Беноа“ в Цариград.

III. Интересни са *термините*, които употребява Войников. Някои от тях се заменят с други в съвременния български книжовен език: *разговорка* – разговор, диалог, *встъпък* – встъпление, увод, *захващанъ* – започване, начало, *писмописецъ* – адресант, *преписки* – кореспонденция, *приеманъ* – получаване, *отпишемъ* – отговорим, *приличности* – любезности, *сътнини* – последици, и др. Употребява и някои дублети: *денесловие* – дата, *книга* – хартия, *слог* – език. Значителна част от специфичните термини се употребяват и днес: *писмо*, *отговор*, *дата*, *хартия*, *отговор*, *титли* и др. под.

Анализът на текстовете за епистоларния стил в двата учебника показва динамиката в установяването му в НБКЕ и приноса на Добри Войников в този процес. Текстовете съдържат и информация относно развоя на въпроса за налагането на единен езиково-правописен модел, както и за ролята на възрожденския деец в него. Тъй като този въпрос е вече добре проучен (вж. Вачкова 1980), а и поради обемните ограничения, информацията по него ще бъде представена в следваща наша публикация.

ЛИТЕРАТУРА

Бойчева 2013: Бойчева, К. *В поприще за свобода народна (хроника на един живот, посветен на народната свобода)*. [Boycheva, K. V poprishte za svoboda narodna (hronika na edin zhivot, posveten na narodnata svoboda).] София: Рал Колобър, 2013.

Вачкова 1980: Вачкова, К. *Добри Войников и формирането на новобългарския книжовен език през третата четвърт на XIX век*. [Vachkova, K. Ezikat na Dobri Voynikov i formiraneto na novobalgarskiya knizhoven ezik prez tretata chetvart na XIX vek.] Дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на науките“ („доктор по филология“), 1980.

Вачкова 1997: Вачкова, К. *Установяването на учтивата форма в книжовния български език* [Vachkova, K. Ustanovyavaneto na uchtivata

forma v knizhovniya balgarski ezik.] // *Изследвания по история на българския книжовен език*. Част I. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 88 – 96.

Войников 1860: Войников, Д. Сборникъ отъ разны съчиненія. Исчерпены изъ Французскѣ-тѣ литературѣ и прѣведены съ прибавленія на нѣколко българскы съчиненія за примѣръ на млади-ты, что ся занимають въ писменность отъ Добря В. Попова и издаденъ отъ Р. И. Блъскова. Издание първо. Цариградъ – Галата. Въ Книгопечатницѣ-тѣ на Д. Цанкова. 1860.

Войников 1860: Войников, Д. Рѣководство за словесность съ примѣри за упражнение въ разни видове съчинения за ученици въ народни-тѣ ни мѣжски и женски училища отъ Д. П. Войниковъ Виена 1874. Книжарница на Хр. Г. Дановъ въ Пловдивъ, Русчукъ, Велесъ.

Гладкова, Ликоманова 2002: Гладкова, Г., И. Ликоманова. *Языковая ситуация: Истоки и перспективы (болгарско-чешские параллели)*. [Gladkova, H., I. Likomanova. Yazykovaya situatziya: Istoki i perspektivy (bolgarsko-cheshskie paralleli).] Univerzita Karlova v Praze. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2002, 73 – 94.

Дамянова 1995: Дамянова, Р. *Писмата в културата на Българското възраждане*. [Damyanova, R. Pismata v kulturata na Balgarskoto vazrazhdane.] Шумен: Глаукс, 1995.

Николова 2019: Николова, Н. „Книга за писма“ от Стоян и Христо Караминкови – образец за търговска кореспонденция от 1850 г. [Nikolova, N. Kniga za pisma ot Stoyan i Hristo Karaminkovi – obrazets za targovska korespondentsiya.] // *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 14 – 15 май 2019 г.). В. Мичева, Д. Благоева, С. Колковска, Т. Александрова, Х. Дейкова (отг. ред.). София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2019, 146 – 152. [online: <https://ibl.bas.bg/wp-content/uploads/2019/05/Sbornik-s-Dokladi_kor.>]

**ОТ РЪКОПИСИТЕ ДО ПЕЧАТНИЯ ВАРИАНТ
НА КОМПИЛАТИВНАТА РЕДАКЦИЯ
НА „ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА“**

Атанаска Тошева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**FROM THE HANDWRITINGS
TO THE PRINTED VERSION OF THE COMPILED
EDITING OF “ISTORIYA SLAVYANOBULGARSKA”**

Atanaska Tosheva
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The compiled editing of “Istoriya Slavyanobulgarska” dates back to 1825 in Rila’s monastery and it saw its widest distribution and rise to popularity due to the large number of rewrites and remakes in the time of the Bulgarian National Revival. From the writing by Paisii Rilski to the printed version by Christaki Pavlovich in 1844 the composition has gone through changes in structure, content, language and style due to the political and mental reversal that occurred in society. The directions and stages of these changes, on the basis of the handwritten remake by Priest Yoan (also known as Priest John) from 1830, “The first remake of Stara Zagora” from 1837, “Ahtarovi’tsarstvenik” from 1844 and the printed “Tsarstvenik” by Christaki Pavlovich from 1844, have been pointed in the study.

Key words: Rila rewrites and remakes of “Istoriya Slavyanobulgarska”, Rila compiled editing, second compiled editing, first printed version of the Paisii’s “Istoriya”

Съставеният през 1825 г. в Рилския манастир от монах Паисий Николаевич ръкопис, наречен от паисиевидите *Рилска преправка (Рил)*, слага началото на компилациите (преправките, преработките) на „История славянобългарска“. *Рил* става пряк или косвен източник на множество ръкописи, които влизат в родослова на компилативната редакция на Паисиевата *История*, чертаят генеалогичните връзки

между тях и посочват пътищата на тяхното разпространение. Първият печатен вариант на „История славянобългарска“ се появява през 1844 г. и е издаден от Христаки Павлович в Будим под името *Царственик (Цар)*. Според безспорното мнение на изследователите *Цар* представлява вторична компилация на Паисиевата *История*, в основата на която лежи текстът на *Рил* от 1825 г. (Златарски 1906: 679; Ангелов 1966: 73 – 74; Тодоров 1982: 48 – 49).

Кои са изворите на тази вторична компилация? По какъв начин текстът на компилативната редакция от 1825 г. стига до своя печатен вариант през 1844 г.? Отговор на тези въпроси следва да се търси в запазените ръкописи, както и в косвените документално-исторически свидетелства.

С голяма вероятност може да се предположат следните генеалогични връзки: *Рилска преправка* → *Поп-Йоанова преправка* → *Старозагорска преправка* → *Григоровичева преправка* → *Фотинов препис* → *Славейково-Драганова компилация* → *Ахтаров царственик* → *Царственик* на Христаки Павлович.

Според думите на П. Р. Славейков будимският *Царственик* не е нищо друго, освен една „сглоба“ – компилация на същинската Паисиева *История* и Фотиновия ръкопис, който е бил препис от първичната компилация. Когато през есента на 1842 г. К. Фотинов посещава Търново, той носи препис от първичната компилация, направен по негова поръчка в Стара Загора. Славейков заедно с Христо Драганов сравняват текста на ръкописа с направения от Славейков по-рано препис на същинската Паисиева *История* (т. нар. *Първи Търновски препис*, направен по *Еленския препис* на „История славянобългарска“) и съставят от двата ръкописа една нова история. С единия от двата екземпляра те отиват в Свищов, за да продължат образованието си, и дават този екземпляр на учителя Христаки Павлович с молба да го прегледа и отпечата (Славейков 1979: 194). За съжаление, нито *Славейково-Драгановата компилация*, нито *Фотиновият препис* са запазени днес, но с голяма вероятност *Старозагорската преправка (СтЗП)* може да се смята за негов източник, а обнародването и изследването от Л. Перчеклийски на *Ахтаровия царственик (Ахт)* – един от преписите на тази вторична компилация, доказва неговото участие при съставянето на печатния *Царственик* (Перчеклийски 2013: 53 – 57).

СтЗП не е изследвана цялостно и не е издавана¹. Оригиналът не е съхранен в пълен вид, тъй като много от запазените листове са силно повредени. Съдържа 52 листа, номерирани допълнително с арабски цифри, тъй като буквената пагинация на повечето листове липсва поради повреда на горната им част. Липсват и цели листове в началото на ръкописа, които обхващат част от предговора, а също така вероятно и съдържанието на книгата. Надсловите са написани с червено мастило, почеркът е четлив, със старателно изписани букви, писмото е уставно. Според Б. Ангелов личи „голяма близост“ с почерка на *Поп-Йоановата преправка (ПЙ)*, което дава основание да се предположи наличието на обща школа (Ангелов 1966: 70). След края на същинската история и думата *конецъ* на л. 51б е поместена приписка, която посочва времето на завършване на ръкописа – април (датата не се чете) 1837 г., когато султан Махмуд II прави обиколка по българските земи. Приписката завършва с името *Тихо*, както най-вероятно се е казвал преписвачът на *СтЗП*:

Конецъ.

1837. Априлїй ... Вѣстно ѣ творїи какво: ... царь махмѣтъ вторїй излези ѿ цариградѣ састъ валипоръ гемиси по морето, и излези на сѣхо во варна, и ѿтамъ отиди покрай дѣнова по градовѣти, и са варна през терново, и габрово, и казанлакъ, и приз захра мина на маї: ... дѣ. и през едренѣ и си отиди оу цѣриградѣ: тихо:

Езикът на *СтЗП* се характеризира със своята нееднородност. Отделни части бележат голяма близост с народния език както в граматично, така и в лексикално отношение:

Перво поставиша краль Ілїрика, тойзи Ілїрикъ ви сѣ съ тракиискаго цѣра и го повѣди и пропади зѣ морето, Ілїрикъ беше тврдѣ юнакъ въ кавга, и винаги са вѣши на около сосъ народа, и имъ навиваши, и си разшироуи земаѣта, ѿ черното море дѣто пада въ дѣнова, камъ западъ чакъ до река слава, и оршава. и направи патъ касави по край дѣнова, първата касави прѣслава, вторїй градъ ростовъ, третїй градъ мисинїд, четвѣртїй градъ Ілїрикъ во името си, патїй градъ велїй, подиръ това наречуи си родѣта Ілїрика, и ѿ този Ілїрика все вселеннаѣ протепера и римлнїти голѣмъ страхъ вѣха сѣ оуплашили ѿ него. (л. ба).

¹ Ръкописът се пази в Регионалния исторически музей в Стара Загора. За изследването е използвано дигитално копие. При цитиране се посочва номерът на листа, а с букви *a* и *b* се обозначават съответно лицевата и обратната му страна.

Но по-голямата част – повече от половината от ръкописа – остава в рамките на славянобългарския език на Рилския кръг ръкописи:

Єдни хотѣли свѣтослава перваго варона, и искѣснаго во вранѣхъ, а дрѹги искали мѣхила сѣна цѣра константина шишмана, таже вѣ изгнанъ ѿ лагана цѣра сѣ мѣти егѡ марю, но свѣтославъ премоглъ и воспрїалъ прѣтолъ цѣрки и оузелъ женѣ севѣ ѳеодорѣ дщерь цѣра мѣхила грека, въ то время имаша онъ вранъ сѣ батїемъ цѣремъ татарскѣмъ, и оуби егѡ царь свѣтославъ самъ своимъ рѣкама, секирою ѿсеуе главѣ егѡ. сѣй батїа много госѣдарства разори, и вса россия беши разорилъ: лѣта: 1242: (л. 30а)

Не са изключение случаите, в които смяната на езиковия код се наблюдава в рамките на един и същи лист:

народа повѣжденъ и данъ имъ давалъ. Сѣй краль батѡд силнїй ѿ констандина погоната, ѿ їстинїана сѣна константинова ѿ фїлипка вардана, ѿ вси зиматъ тѣжокъ данъ за това хѣлетъ грецы болгаровъ: паки имѣлъ краль батѡд велика вранъ сос цѣра їстинїана погоната, перво повѣдили греци и оузелли ѿ болгаровъ Ілїрикъ, и вса заровили и развалили, а кога са возврати цѣрь їстинїанъ, а болгари обтекли егѡ въ нѣкой тѣсно мѣсто, и исѣкоха грецескаа воиска такѡ снопїе. до край, цю едѡа цѣрь повѣглъ сосъ мало дрѣжина. оу цѣри грѣ, и онъ обѣщалъ данъ дати на краль батѡд, сѣ великое моленїе сотворилъ миръ сѣ болгари: потомъ оумре краль батѡд болгарскїй: По батѡд наста краль ѳривелїа болгарски. Улѣвѣкъ великодѣшенъ израденъ, и блѣгополѣченъ, сѣй въ началѣ кралствїа своегѡ, развоевалъ мажари и арави,

за адето са речїи ѿпарвенъ, какъ испадили болгарити ѿ панонїа, затова ѿварналъ тамъ сто ката, въ това время їстинїа третїй, испаденъ былъ ѿ помара ѳеверїа, ѿрезал му носа и го сюрдюсалъ ѳафъ херсонъ, и былъ сюргїонъ седемъ години, тогисъ писалъ їсеїанъ скрышно писмо, на ѳривелїа крала болгарскаго, и мѣ са обѣщалъ венѣцъ цѣрїй, аковы да навїй апомара ѳеверїа, да тѣри пакъ него на грецеското цѣтво, и ѳривелїа собра началнициты си, и вдигна воиска голѣма, и навї ѳривелїа, и зе цѣри грѣ, и постави їстинїана на цѣтво, но їстинїанъ лѣкавъ сѣй, поме- (л. 12б).

Причисляването на *СтЗП* към преправките с онароднен език (Тодоров 1982: 46) трябва да се прави с доста големи уговорки. В тази връзка показателни са думите на П. Р. Славейков за *Фотиновия препис*, написан „някак по-грамотно и по-художествено от отец Паисие-

вата история“, чийто език „се възвишаваше на много места до чисто славенския стил“ (Славейков 1979: 114).

В съдържателен план *СтЗП* следва историческото повествование на ръкописите от Рилската редакция, които имат пряко родство с *Рил* и образуват едно текстово и до голяма степен езиково семейство². За разлика от *Рил* в *СтЗП* не е включена главата за сръбските крале, което я доближава до *ПЙ*, *X1*, *X2* и *НГ*, а липсата на частите, характерни само за Харитоновите ръкописи (*За ненавистта* и *Кратка история за българския род*) показва най-голяма близост с *ПЙ*. Съставителят на *СтЗП* не се отклонява от текста на компилативната редакция, като прави само незначителни съкращения на отделни думи, фрази или словосъчетания, които не променят историческото повествование. Те придобиват значимост при съпоставката с други ръкописи за изясняване на тяхната генеалогия. В това отношение ценна информация дават разликите и замените, които се установяват в *СтЗП* в сравнение с ръкописите от Рилската редакция (в приведените примери с *ПЙ*³), а съпоставката с *Ахт*⁴ и *Цар*⁵ биха хвърлили светлина върху непосредствените източници както на печатния вариант, от една страна, така и на вторичната *Славейково-Драганова компилация*, от друга. Могат да бъдат открити следните различия:

- Времето от митичните крале Декефал и Вукич:

СтЗП: ѿ декефала до вѡкича паки 267: годинъ

ПЙ: ѡ декефала, до вѡкѡча: паки с̄ ѡ̄ з̄: (266) години:

Ахт: И паки ѿ декефала до вѡкича 267: го̄

Цар: Отъ Дикефала до Вукича преидоха години 266.

- Свидетелство на Бароний за смелостта на българите и надмощието им над гърците:

СтЗП: Пишетъ баронъ въ първото парче баронїа на листъ 565:

ПЙ: Пишитъ баронъ в първаа часть баронїа: листъ ѿ̄ ѡ̄ з̄: (567)

² Родословът на Рилската редакция включва следните ръкописи: *Рилска преправка (Рил)* → *Поп-Йоанова преправка (ПЙ)* → *Първа Хаританова преправка (X1)* → *Втора Хаританова преправка (X2)* → *Геров препис (НГ)*.

³ За изследването е използвано първото фототипно издание на ръкописа (Поп-Йоанова преправка на „История славянобългарска“ 2018: 120 – 249).

⁴ Съпоставката с *Ахт* е по наборното издание на ръкописа (Перчеклийски 2013: 82 – 155).

⁵ Сравнението с текста на *Цар* е по печатното издание на Христати Павлович от 1844 г. (Павлович 1844: 1 – 80).

- Ахт:* Пиши Баронъ книга на листъ 567: на перваа часть.
- Цар:* Пише и въ Баронія книга въ перва та часть на листъ 567:
- Възкачване на цар Асен Велики⁶ на престола:
СтЗП: Поставили сѣвѣ краля асѣна великаго на болгарскѣю црѣтво въ лѣто гдѣне: 715: или 722.
- ПЙ:* Поставили сѣвѣ краля, асѣна великаго, на болгарскѣю црѣтво: в лѣто гдѣне: Ѡ̄ к̄ в̄: (722) Ѡ̄ з̄ ї: (717)
- Ахт:* Первый царъ болгаромъ бысть Іванъ асень. въ лѣто гдѣне 715: или 722:
- Цар:* И поставиха си краля, въ лѣто Господне 715, или как то думать други 722, ІОАННА АСЕНЯ ВЕЛИКАГО.
- Годината, в която кан Кардам идва на власт:
СтЗП: Я болгари поставили на црѣтво кардама въ лѣто гдѣнѣ: 797:
ПЙ: Я болгары поставили на црѣтво кардама: в лѣто гдѣне: Ѡ̄ ѡ̄: (790)
- Ахт:* липсва
- Цар:* По Телерика втораго, воцарисе Кардамъ, въ лѣто Господне 797.
- Годината, през която кан Крум се възкачва на престола:
СтЗП: по него насталъ царъ крѣнъ израдѣнъ великодѣшенъ влгополѣченъ въ воинствѣ ... на лѣто: 808:
ПЙ: По негѣ насталъ црѣь крѣнъ, израдѣнъ великодѣшенъ влгополѣченъ на воинствѣ: в лѣто ѡ̄. (800)
- Ахт:* липсва
- Цар:* По Кардама воцарисе Крунъ въ лѣто Господне 800.
- Синът на цар Петър I:
СтЗП: к̄з: царь Борисъ сынъ петровъ.
ПЙ: г̄ї. црѣь борилъ, сынъ петровъ,
Ахт: По нѣ воцари сѣ борилъ сынъ петровъ царъ болгарскій.
Цар: 26-й Борилъ.
- Св. Евтимий Серски:
СтЗП: ѡ̄з: Стѣый прѣвномѣнкъ еѡѡміа сервскій.
ПЙ: ѡ̄з Стѣый прѣвномѣнкъ Евѡміа серскій

⁶ Вероятно става дума за кан Тервел, а объркването идва от Мавро Орбини, където след Тервел следва „Ясен Велики“.

Ахт: липсва

Цар: 77-й Светый преподобно мученикъ Евтимій **Сербскій**.

В печатния *Цар* допълненията (с много малко изключения) към текста на първичната компилация следват в структурно и съдържателно отношение съответните добавки в *Ахт*. Христати Павлович се е старал да остане максимално близо до своите извори, но ги е подложил на сериозна преработка в стилистично и езиково отношение. Той изключва всички излишни според неговото виждане подробности, които накъсват историческия разказ или са несъществени за историята на българите. Като пример за сериозна редакторска намеса може да се посочи списъкът на българските крале и царе, които следват имената и реда в самия *Цар*, а не първоизточника (Рилската компилация), изключвайки митичните крале и някои други владетели, които не са споменати в текста на *Цар*.

При съпоставката на *Цар*, *Ахт* и *СтЗП* особено внимание заслужават разликите между двата *Царственика*, при които информацията в печатния вариант на Христати Павлович съвпада със *СтЗП*:

- Годината на потопа 2242 по летоброенето от Адам липсва в *Ахт*, както и уточнението, че след потопа са останали само 8 души на земята.
- На етнонима *унгри* в *Ахт* съответства *угари*.
- Разделянето на *Мисиния* (*Мисия*) на *Велика* и *Мала* отсъства в *Ахт*.
- Уточнението, че Лициний оставя след смъртта си син със същото име, липсва в *Ахт*.
- Годината на възцаряването на Кардам (797 г.) не е отбелязана в *Ахт*.
- На името на византийския император *Василий Порфирогенет* в *Цар* и *СтЗП* в *Ахт* съответства *Василий Багрянородный*.
- Информацията за годината, до която България е била под византийска власт (1170 или 1190 в *СтЗП* и *Цар*) липсва в *Ахт*.
- Цар Смилиц царува 25 години според *Цар* и *СтЗП*, докато в *Ахт* е отбелязан период от 3 години.
- Йоан Шишман се възкачва на престола в 1363 г., а според *Ахт* това става през 1353 г.
- Несъответствие при някои топоними и лексеми – *Сараисъ*, *Турйя*, *назадъ* в *Цар* и *СтЗП* са представени като *Сараси*, *Тулйя*, *натракъ* в *Ахт*.

Определени въпроси поставят и разликите между печатния вариант и двата ръкописа:

- Крал *Бладилий* и цар *Гавриилъ* в *Цар* са наречени съответно *Владия* и *Гладимиръ*. А годината на царуването на *Бладилий* е 4684 срещу 4685 в *Ахт* и *СтЗП*.
- Времето от смъртта на *Ной* до *Вавилонското стълпотворение* и разделянето на езиците (182 години) отсъства в ръкописите.
- *Максимиан Еркулий* в *Цар* е наречен *Максимиан Геркулес*.
- Река *Днестър* в *Ахт* и *СтЗП* е заменена с река *Днепър*.
- *Юстиниан* царува в *Гърция* 37 години според *Цар*, а не 39, както е отбелязано в *Ахт* и *СтЗП*.
- Русите приемат християнството 190 години след българите, което според *Ахт* е 153 години, а според *СтЗП* – 205 години.

Привличането на други ръкописи, както и езиковата съпоставка особено на лексикално равнище (напр. предварителните наблюдения върху езика на *СтЗП* показват, че независимо от безспорното ѝ сходство с *ПЙ* в много случаи са налице форми и конструкции, които кореспондират пряко с ръкописите на монах *Харитон*) ще допълнят представата за генеалогичните връзки и пътищата на разпространение на преправките на „История славянобългарска“ и техните преписи. Но без съмнение броят им е бил значително по-голям, както показват не само косвените документално-исторически свидетелства, но и конкретните лингвистични данни.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1966: Ангелов, Б. Ст. *Рилска преправка на „История славянобългарска“*. Увод и бележки *Боню Ст. Ангелов*. [Angelov, B. St. Rilska prepravka na „Istoriya slavenoblgarskaya“. Uvod i belezhki Bonyu St. Angelov.] София: БАН, 1966.

Златарски 1906: Златарски, В. Н. Царственикът на *Христаки Павлович*. [Zlatarski, V. N. Tsarstvenikat na Hristaki Pavlovich.] // *Училищен преглед*, XI, № 7, 1906, 678 – 693.

Павлович 1844: Павлович, Хр. *Царственик или История Болгарская, която учи отгде са Болгаре произишли, како са кралевствovali, како же царствovali и како царство свое погубили и под иго попаднали. Мавробира Латинского, Барония, Йоана Зонаря, Буефюра Французского, Святого Евтимия Терновского, Светаго Димитрия Ростовского и других Летописцев собрана*. [Pavlovich, Hr. Tsarstvenik ili Istoriya Bolgarskaya, koyato uchi otgde sa Bolgare

proizishli, kako sa kraljevstvovali, kato zhe tsarstvovali i kako tsarstvo svoje pogubili i pod igo popadnali. Mavrobira Latinskogo, Baroniya, Ioana Zonarya, Buefira Frantsuzkogo, Svyatogo Evtimiya Ternovskogo, Svetago Dimitriya Rostovskogo i drugih Letopistsev sobrana.] Издание первое. У Будиму, Писмены Кр. Свеучилишта Пештанског, 1844.

Перчеклийски 2013: Перчеклийски, Л. *Ахтаровият Царственик от 1844 година. Текст и изследване.* [Perchekliyski, L. Ahtaroviyat Tsarstvenik ot 1844 godina. Tekst i izsledvane.] София: Бolid-инс, 2013.

Поп-Йоанова преправка на „История славянобългарска“ 2018: *Поп-Йоанова преправка на „История славянобългарска“ (Змеево, 1830, поп Йоан Петков). Оригинален текст, превод и изследване. Първо фототипно издание.* [Pop-Yoanova prepravka na „Istoriya slavyanobalgarska“ (Zmееvo, 1830, pop Yoan Petkov). Originalen tekst, prevod i izsledvane. Parvo fototipno izdanie.] Пловдив: ИК „Жанет 45“, 2018.

Славейков 1979: Славейков, П. Р. *Автобиографични творби: Биографии и исторически очерци.* [Slaveykov, P. R. Avtobiografichni tvorbi: Biografii i ochertsi.] Съчинения, Т. 3. Ред. Соня Баева. София: Български писател, 1979.

Тодоров 1982: Тодоров, И. Разпространение и въздействие на „История славеноболгарская“ през Възраждането. [Todorov, I. Razprostranenie i vazdeystvie na „Istoriya slavenoblgarskaya“ prez Vazrazhdaneto.] // *Първи международен конгрес по българистика. Доклади. София, 23 май – 3 юни 1981.* Т. 1, Ч. 4: Социални и революционни движения в България. № 1. Националноосвободителни движения XV – XVIII век. София: БАН, 1982, 40 – 50.

**ЛИНГВИСТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ В ПИСМЕНИЯ ИДИОМ
НА ПОП ЙОАН ПЕТКОВ**

**(Въз основа на „Житие на св. Ксенофонт“,
част от ръкописната Поп-Йоанова преправка от 1830 г.)**

Мариана Куршумова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

**THE LINGUISTIC PECULIARITIES IN THE WRITTEN IDIOM
OF POP JOAN PETKOV**

**(Based on the Life of St. Xenophont, part of the 1830 manuscript
of Priest Yoan)**

Mariana Kurshumova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The study includes observation of the linguistic peculiarities in the text of “Life of St. Xenophont”, which is part of the manuscript of the so-called Priest Yoan's (or Priest John's) remake from 1830. The aims of our research are: to describe and analyze the linguistic choices of Priest Yoan in the context of the current literary and linguistic processes of the 1830s; to find out which of them are conditioned by the stylistic markings of parts of the story; to offer an answer to the question whether the studied text is a transcript or a translation based on the results of our work.

Key words: Priest Yoan's rewrite (Zmeevo, 1830), linguistic peculiarities, “Life of St. Xenophont”, the written idiom

В българското паисиезнание името на поп Йоан Петков е свързано с ръкописен текст, преправка на Паисиевата „История“, който е познат в науката като Поп-Йоанова преправка, Змеево, 1830 г. В края на същото книжно тяло върху 5 страници (63а – 65а) е включено като страничен текст спрямо историческия разказ „Житието на св. Ксенофонт и Мария и техните синове Йоан и Аркадий“ (ЖК). Досега в научната литература е констатирано присъствието на този текст, но той не е бил обект на научно изследване. Житието е незавършено (следват 16

празни листа), липсва заглавието, но е оставено празно място, около една трета от страницата, където най-вероятно то е трябвало да бъде записано. Като се опираме върху наше предходно представяне на палеографските особености в ръкописната Поп-Йоанова преправка (Куршумова 2018: 13 – 17), можем да обобщим, че основните черти на ръкописа потвърждават авторството на поп Йоан. В сравнение с езиковите особености на основния исторически текст, които са цялостно представени от Ат. Тошева в нейната монография „Рилската преправка (1825 г.) и преписите от Рилската редакция на „История славянобългарска“ (Тошева 2020: 341 – 362), както и в наше предходно изследване (Куршумова 2019), веднага прави впечатление различието в езиковите реализации, което е възможност да се наблюдават лингвистичните особености от писмения идиом на възрожденеца. В своята работа използваме за съпоставка изходния църковнославянски текст на житието от книгата на Димитрий Ростовски „Жития святых. Книга вторая. Декабрь, январь, февраль“¹ от 1764 г. (Ростовски 1764: 870 – 883), чиито съдържание и структура са последователно запазени от поп Йоан².

Целите на нашето изследване са: 1) да опишем и анализираме езиковите избори на поп Йоан в контекста на актуалните за 30-те години на XIX в. книжовноезикови процеси; 2) да потърсим кои от тях са обусловени от стилистична маркираност на части от разказа; 3) като се опираме върху резултатите от работата ни, да предложим отговор на въпроса изследваният текст препис ли е, или превод.

Фонетични особености³. В ръкописа са отразени говорни особености, които са характерни за централнобалканския регион, с който

¹ Текстът е достъпен на електронен адрес <https://dimitryrostovsky.ru/wp-content/uploads/2018/04/Четъи-Минеи.Книга-вторая.pdf>

² Доказателство, че българският книжовник се опира върху този текст, е следният факт. Почти цялата 65-а страница при поп Йоан Петков предлага текст, който следва разказа от Д. Ростовски, но който липсва във всички съвременни преводи на Житието на св. Ксенофонт, макар те да уговарят, че са направени по църковнославянския първоизточник (преведеният текст от църковнославянски на съвременен български може да бъде видян на http://www.pravoslavieto.com/life/01.26_sv_Ksenofont.htm). Безспорно поп Йоан Петков е разполагал с оригиналния текст, като е възможно книгата на Д. Ростовски да е била и негова.

³ Графиката на всички примери е нормализирана, изоставени са надредните знаци, запазени са фонетичните думи. Навсякъде при цитиране от ЖК посоченият номер на листа е по добавената цифрова номерация в него, като с *a* и *b* представяме двете му страни. Примерите от Д. Ростовски са включени с оригиналния им графичен вид, в скоби е посочена страницата от неговата книга.

свързваме създаването на ръкописната книга, както и духовната дейност на поп Йоан. Срещат се диалектни явления като различни типове **асимиляция**: тешката, расардихъ 63б; икупих 64а; **фафъ**, цафтей 65а. Не са рядкост примери с отразена **елизия** на съгласни и гласни: богаства 63а; прѣставиль 63б; ващи 64а; какото, болесь 64б. Засилено е присъствието на примери с **дисимиляция**: да оживей, несай (не се е); да знайти 63б; цафтей, ній 65а. Писмената форма на някои думи е с изпадане на **в** от групата **вс-** (паралелно се среща и нейният запазен вид): насичкити/всичкити 63а; секигъ 65а, както и замяна на начално **хв-** с **ф-**: фарлихъ 64а. Макар и непоследователно, намираме преход **н – л** или **в – л**: млого 63а, слободни 64а. Преобладаващи са примерите с отразена редукция от типа **о : у** и **е : и** в неударена позиция: вардянетъ 63а; усерднъ 63б; нищъ 64б; моретъ 65а; времи, думаши 63б; наидно, сига, родихми 64а; ощи 64б. Многобройни са примерите с отразен изговор **я** от **ѣ** – всяка 63а; някоеси 63б; тяхната, бяха 64а; трябаши 65а. Намираме и типичната за балканските говори **якавост**, която се проявява в имперфектните окончания: ходяха, желаяха 63а; сидяха, любяхъ 63б; моляха 65а.

Системно се употребява мека съгласна пред окончанието за сегашно време във формите за 1 л. ед. ч.: видъ, моля 64б. Налице е единичен пример за **мекост** на съгласна **ш** – нашята 65а.

Прави впечатление редовната употреба на буква **а** за означаване на гласна **ъ** както под ударение, така и в неударена позиция (нужно е да посочим, че поп Йоан редовно поставя ударенията): ватрешни, ванкашни 63а; зарачамъ, тварде, расардихъ 63б; да пребадими 64а; да река, просалзи 64б; да погални 65а.

Наред с тези употреби, съответстващи на общоговоримо или диалектно произношение, има и думи с църковнославянска фонетика – вокализации от типа **ж – у**, **ь – о**, **ь – е**: премудроста 63а; ще буди 64б; возносящи 63а; совершенно 64б; первити 63а; темницата 64а; сердце, смертнити 65а.

Морфологични особености. И тук почти без изключение доминират народноговоримите езикови черти. Всички падежни форми от извода са заменени с аналитични, налице са само няколко все още запазени в говоримата реч род.-вин. форми на личните имена – Ксенофонт, Йоан и Аркадий. Аналогична е употребата и при някои местоимения, когато те са за лица от м. р., ед. ч., като при тях има и примери за дат. падеж: **вашего отца**, **вамъ** зарачамъ, **никогоси** неокорих, **някогоси** держяхъ вражда 63б, многое потребно **вамъ** 64б.

Отличителна черта в писмения идиом на поп Йоан е редовното членуване при всички имена: за същ. имена от м. р. ед. ч. графично **-агь**, което най-вероятно отговаря на изговор [ъг] – **санагь**, **умагь** 63а; **сострахагь** 64б; **викагь** нашъ 65а; за прилагателни и местоимения в м. р. ед. ч. **-ягь** и **-агь** – **голѣмїягь** 63а; **моягь** 64а; **нашіагь**, **болніа** 64б. Членната морфема за ж. р. ед. ч. има графичен вид **-та**: **тешката**, **почетта**, **временната** 63а; **болеста**, **радоста** 63б; **смерта**, **славата** 65а; за ср. р. ед. ч. – **-то**, като в единични случаи е с редуция **-ту**: **сарцетоси**, **на книжното** 63а; **елинското** 63б; **своето** 64а; **тяхното**, **ученїето** 64б; **помноготѣ** милосердіе, **потопленїето** 65а. Имената в мн. ч. са винаги с определителен член **-ти** – **сиромашкити** 63а; **очити**, **прїятелити** 64а; **мойти**, **сичкити** 64б; **талазити**, **гемичїити** 65а.

Прилагателните имена и местоименията са представени само чрез своите **кратки** форми, степенуваните форми са системно чрез частиците **по** и **най**, изписани разделно: **най** первити, **по** богатъ 63а.

Личните местоимения представят източнодиалектни и общоговорими употреби: **азъ**, **віе** 63б; **саснеа**, заради **тяхъ** 64а; **а** послушовайти, **даимъ** подавати 64б; заради **тяхъ** неоставяй **насъ**, **ній** живити 65а. Маркар и непоследователно, поп Йоан употребява и характерното за говоримата реч удвояване на допълнението: **дани** дадешъ **нанасъ** 65а.

Енклитичните местоимения за 1 и 2 л. без изключение отразяват изговора в централнобалканските говори – **ма**, **та**, **са**: **дасасподобягь**, **акома** любите 63б, **дата** восхалягь (sic!) 65а.

Последователна е употребата на новобългарските притежателни и показателни местоимения, в които често са налице и тясно диалектни фонетични особености: **моягь** животъ, **неговити** заповѣди, **мойто** житїе 63б; **мойти** уста, на **вашите** родители, **тяхната** вѣра, **ваща** чистота 64а; **вашета** майка 64б; **твойти** милости 65а; показателни – **тойзи** свѣтъ 63а; **този** животъ 65а; не забравяюти **унесъ** 64а.

Глаголната система в ЖК представя замяна на цел. глаголни форми от извода с новобългарските темпорални форми за **сег.**, **мин. св.** и **мин. несв. вр.** с характерните за тях окончания: за сег. вр. – **дави** повдїгна⁴ 63б – **возста̀влю** 871; **сякамъ** 63б – **мнѹ** 871; **зара̀чамъ** 63б –

⁴ При всички цитирани глаголни форми първа е употребата от ЖК, а срещу нея – примерът от Димитрий Ростовски. Примерите от Д. Ростовски са включени с оригиналния им графичен вид, в скоби е посочена страницата от книгата. Пора-

завѣщаю 871; да собира 64б – совокѣпаши 872; река 64б – рекѣ 872; поискашь 64б – восхощеши 872; наставишь 64б – наставиши 872; наредить 64б – оустрѣиши 872; дати даде, подаде 64б – дастъ, подастъ тебѣ 872; си показва 64а – явлаетъ 872; повелѣва 64б – повелѣваетъ 872; дане потопа 65а – да не потопитъ 873; дапогални 65а – ни да пожретъ 873; непрестава 65а – не престаетъ 873. даси додати 63б – да прійдетъ 871; дасасподобятъ 63б – да сподобятсѧ 871; послѣжатъ 63б – послѣжатъ 871; за миналите времена – приближихса 63б – приближаюсѧ 871; поживѣхъ 63б – пожихъ 871; въздѣхна 64б – възстенѣвъ 872; и рѣчи 64б – рѣчѣ 872; видѣхти 64б – видѣсте 872; желаяха 63а – желаша 871; славяхя 64б – славяхъ 872.

Като белег от балканските говори систематично са употребени окончанията -ми, -хми при глаголите в презенс и аорист, 1 л. мн. ч.: знаими 64б; прославями 65а; родихми, надѣмахмиса, са овардихми 64а.

Всички 15 инфинитивни форми са заменени с да-конструкция, което доказва устойчивост в употребата ѝ: данедума 64а – не глати 871; дасѧ разболи 63б – разболѣтисѧ 871; да умрѣ 63б – оумрѣти 871.

Установено правило в писмения идиом на книжовника е замяната на сегашното деятелно причастие и миналото деятелно склоняемо причастие от изходния текст с новобългарски лични глаголни форми, което намира подкрепа в пълното отсъствие на тези причастия в живата говорима реч. Езиковата компетентност на книжовника проличава в подходящото темпорално приравняване съобразно със съседните глаголни форми и тяхната позиция в общия план на действието:

Минало св. време срещу сегашно деятелно причастие: поучаваха 63б – поучающе 871; наставахя 63б – наставающе 871; сидяха 63б – пребывающимъ 871; оварди 64а – соблюдающе 871; самоляха 65а – молящесѧ 873; дѣмахя 65а – глаголюще 873; и като видѣха 65а – видѣше же 873.

Минало св. време срещу минало деятелно склоняемо причастие: имъ писа 63б – написавши 871; видѣ 63б – видѣвъ 871; и имъ повѣлѣ 63б – повелѣвъ же 871; чѣха 64б – слышавше 872; и са просалзи 64б –

ди възможността да се наблюдават черти от акцентната система, е запазено ударението, когато е поставено от авторите.

прослезѝвса 872; и ги тѣри 65а – всадѝвѣ ихѣ 872; собраха платната 65а – вѣтрила испѣстившымѣ 872.

От наблюдаваните форми може да се изведе структурен модел за бъдеще време от следния тип: *ще + да + сегашно време на спрегаемия глагол*: щѣ дави умножи и щѣ дави стори многолѣтны 64а – и оумножитѣ васѣ Бгѣ и сотвориѣтѣ многолѣтны 871; ще дапремини 64б – прѣидѣтѣ 872. Макар и по-рядко използван от първите ни книжовници, той може би е бил познат за поп Йоан и от българската печатна книжнина (предположението ни има своето основание в открития от нас факт, че той е спомоществовател на няколко печатни български книги – вж. Куршумова 2018: 11). От наблюдаваните примери се вижда паралелната употреба и на друг вариант: *ша + сегашно време*, където частицата *ша* най-вероятно отговаря на най-разпространения изговор в българските диалекти *шь*. Отсъствието на установеност във формообразуването на футурните форми личи и от единичните употреби със спомагателен глагол *ща* в тях: щатѣ дапомогнатѣ 65а – хотѣще помочи 873. Използвана е и формата с глагол *имам + да + сегашно време на спрегаемия глагол*, която е типична за много български говори: имамѣ дави дѣмамѣ 63б – возглаголю 871.

Важна особеност е последователността, с която тези модели се използват като еквивалент на т.нар. просто бъдеще време (сег. вр. на свършен вид глаголи) от цсл. текст.

Отрицателни сложни форми за бъдеще време са образувани единствено чрез прибавяне на отрицателната частица *не*, която често намираме във вида *ни* поради редукция на неударената гласна *e*: нищѣ да ви трѣба 63б – ꙗко не трѣвѣ вѣдѣтѣ 871; и нищѣ да осюрмашѣйтѣ 64а – и не оскъдѣете 872.

Интересен е примерът, в който се наблюдава замяна на имперфект в страдателен залог от източника с имперфект в деятелен залог: са нѣсиши 65а – несѣмѣ вѣше 872. Тази употреба е белег за неактуалността на сегашното страдателно причастие като компонент в сложна глаголна форма в говоримата реч. От друга страна, той представя поп Йоан Петков като книжовник, познаващ както цсл. езикова система, така и родния си говорим език. Наличието на усет за трансформиране на оригиналния текст до говоримата български реч намираме в следния пример: и ги тѣри (...) сас сѣчкото дѣтоимѣ трѣбаши 65а – и всадѝвѣ ихѣ со всѣми ꙗже на потрѣвѣ 872.

Житиеописанието съдържа четири момента, в които говорещите лица (Ксенофонт или неговите синове) изразяват своята повеля един към друг или своята молба към Бог. Това обяснява големия брой форми за повелително наклонение – повече от 40: *вишъ* 65а – *виждъ* 873; *чѣй* 65а – *оуслыши* 873; *простри* 65а – *простри* 873; *грабни* 65а – *исхити* 873; *непредавай* 65а – *не предаждъ* 873; *избави* 65а – *избави* 873, *сторети* 63б – *сотвори*те 871; *ходети* 64а – *послѣдѣйте* 871; *живѣйти* 64а – *живите* 871; *неоставяй* 64б – *не остави* 872. С оглед на ударението в наблюдаваните императивни форми то е поставено върху окончанията *-и*, *-ете*, което отразява акцентната система на балканските говори. Равностойна по честота на употреба (22 случая) е друга част примери, в които е налице сложна императивна форма, която е характерна за езика на възрожденската ни книжнина, от типа *да* + сегашно време, срещу проста форма в източника: *дани дадешъ* 65а – *даждъ* 873. За 3 л. ед. ч.: *дабади* 64а – *вѣдетъ* 872; *даса бойти* 63б – *войтеса* 871.

Синтактични особености. Повествованието в житието е изградено от същите изреченски структури както в оригиналния текст, но в тях поп Йоан Петков е осъществил значителни промени. Една част от тях представляват черти от народния синтаксис, други свидетелстват за книжни прояви, които са добре усвоени от книжовника и вероятно са познати, разбираеми и за неговия възприемател.

Изоставени са цсл. съюзи и съюзни думи (**иже**, **якоже**, **ибо**, **аще** и др.), които системно са заменени с народни по произход (**дето**, **каквото**, **ако**, **макар** и др.). Личи предпочитание към някои съюзни връзки с книжен характер: **понеже** (което се редува със **защото**); **понеже ако**; **не само – ами**; **не само – но и**; **колкото – толкосъ** и др. От примерите се вижда, че някои са с регионални особености, което е естествено за началния етап от формирането на книжовния ни език. **Макар** и **рядко**, има примери за двойно отрицание и дублиране на допълнението, които синтактични конструкции са характерни за народния език и липсват в цсл. език на източника: **никога си неостана** 64а; **никоги...да непрестаповати** 64б; **дани дадешъ нанасъ** 65а.

Задпоставените подчинени определителни изречения най-често са въведени чрез характерната за народния синтаксис съюзна дума **дето**: **понеже домашното учение детое** изобразенно сас дума...63б. Налице е и употребяваната през периода опростена структура на главното изречение с изпуснато име, към което се отнася подчиненото изречение: **сторети дете** вамъ зарачамъ 63б. Единична е употребата на

съюзна връзка **които** в подобно сложно изречение: сичкити **които** слазатъ долъ во ада 65а.

Лексикални особености. Текстът на ЖК изобилства с думи и изрази, характерни за народния говорим език, с които поп Йоан замества цел. лексикални единици от своя извод: работа (вм. д'клъ); сиромашки (вм. ницій); стопаница – ‘съпруга’ (вм. подроужіе); баща (вм. ѡцъ); постелка (вм. одръъ, ложе); дѣмамъ (вм. глаголати); сякамъ (вм. мнѣти); расардихъ (вм. разгнѣвахъса); младость (вм. юность); любезенъ (вм. любимъїї, любовны) и мн. др. Интересна е редакцията на сложни глаголи с компонент благо-: добро да чинити 64а (вм. благодѣтелствоуїте), добро да стрѣвати 64а (вм. бл҃готворите). Понякога замяната е дадена като смислово уточняване: утѣшихъ [сйречь: зарадвахъ] 64а.

Не са рядкост и турските заемки: за юрнекъ 63б; ябанѹіа, кархалифъ 63б; кѣсѣръ 64а; гиміа, геміуїти, талазити, хапансазъ – ‘внезапно’ 65а.

Стилово обусловени езикови прояви. Отделянето на подобна група езикови особености е продиктувано от наблюдаваната връзка между тяхното присъствие в ръкописа и по-ясно открояващата се стиллова маркираност на съответната част от текста. На първо място, това са думите на Ксенофонт към неговите синове, изречени на смъртното му ложе и поради това притежаващи статута на поучително слово, завет, морално и духовно завещание към тях. На второ място е молитвата на Йоан и Аркадий към Бога, когато техният кораб е наред морската буря. И двата текста ни отвеждат към християнската православна традиция, към църковната риторика и в този смисъл – към религиозно-сакралния стил като част от художествения стил (повече за него виж Иванова 2017: 372 – 378).

Почти всички примери с цел. вокализации се намират в тези части от житието. Запазените род.-вин. падежни форми при лични имена от м. р. и най-вече за сакралното име *Бога* (б̄га; ѿ б̄га; б̄га ради; г̄да) са включени не заради граматическата им адекватност към изходния текст, а със стилистична цел – по-висок, книжен изказ.

Белег на църковната риторика е инверсията на словоред на определението в атрибутивни групи. В словото на Ксенофонт към синовете му постпозицията на определението се среща 10 пъти: житіето свое, ц̄рквата б̄жїя 63б; прїятелити ваши, чистота душевна и тѣлесна, ѡмити землени 64а; заповѣдити г̄дни и мойти, славата негова 64б. В

много по-краткия текст на молитвата тяхната употреба е на 17 места: вл̑ко преб̑гій, б̑рата водна̑, далбината морска̑, викатъ наш̑, бедата наша, името твое, помилоста твоа̑, милосердіе твое 65а. В останалия житиен разказ се срещат 10 подобни словосъчетания, от които 6 се отнасят към богослужебния език: оправданїята г̑дн̑а 63а.

Изобразителният код на сакралния текст е представен чрез употребените библейски фразеологизми, които и днес са част от библейската риторика: б̑гъ намиратъ 64б – ‘Бог на мира’; сос̑ сердце сокръшено и сас̑ д̑хъ смирен̑: молимс̑а 65а – ‘молим се със сърце съкрушено и с дух смирен’. Срещат се стилистично маркирани словесни двойки: сас̑ д̑ма и сас̑ работа 653б – ‘с думи и дела’; ч̑й въздишанит̑ и викатъ наш̑ 65а – ‘чуй въздишането и вика ни’. Важно е да посочим, че само някои от изброените примери следват дословно оригинала, много често те са резултат от контекстова редакция на автора: ч̑й въздишанит̑ и викатъ наш̑ 65а – о̑сл̑ши стѣнаніе и вопль наш̑ 873.

В резултат на анализа ни могат да се направят следните изводи.

Ръкописът на ЖК е по-скоро контекстов превод, а не препис на оригиналния текст на Д. Ростовски. Житийният разказ е представен според преводната рецепция на поп Йоан и е адаптиран спрямо езиковата подготовка на възприемателите му. Писмената практика на поп Йоан Петков, поставена в контекста на езиковите процеси от 30-те – 40-те години на XIX в., се родее с новобългарската линия на езиковия ни развой. Авторът последователно включва актуални особености на говоримата реч, като наред с общоговоримите черти присъстват значителен брой елементи, характерни за централнобалканския регион. Неговият личен социален опит като свещеник и учител в с. Змейово, Старозагорско, и фактът, че житието е богослужебен текст, който се е четял пред възприематели от същия район, могат да обяснят изборите на автора, за когото комуникативността на текста има първостепенно значение. Езиковите решения на поп Йоан не могат да се свържат с наддиалектността като черта на писмената му практика. От друга страна, макар да не намираме факти, които да го свързват с някои от манастирските ни книжовни центрове, би било правдоподобно да приемем, че е получил традиционното за тях обучение в четмо и писмо, както и уменията да преписва църковни книги. Обработеното му, четливо писмо доказва постигната рутина. Логично е да очакваме, а и изследваният текст доказва, че той познава

църковната риторика от текстовете на проповедта, молитвата, поучителните слова, които са важна част от православната християнска традиция и които предлагат езикови модели, включващи омилетични стилови маркери, красноречие и лексикално богатство.

При твърде голямата вариантност в писмения език през периода поп Йоан Петков предлага езикови решения, в които народните елементи от собствения му идиолект са основополагащи, като са запазени или допълнително включени и някои традиционно книжни особености на религиозно-сакралния стил. Ръкописът е пример за навлизането на народната реч в агиографско-омилетични текстове от конфесионалната сфера и представя поп Йоан Петков като книжовник, който притежава езикова компетентност да бъде посредник между кодифицирания църковнославянски език на своя извод и говоримата реч на своите възприематели.

ЛИТЕРАТУРА

- Иванова 2017:** Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език.* [Ivanova, D. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2017. ISBN 978-619-202-212-9.
- Куршумова 2018:** Куршумова, М. Поп-Йоановата преправка – корени и пътища. [Kurshumova, M. Pop-Yoanova prepravka – koreni i patishta.] // *Поп-Йоанова преправка на „История славянобългарска“ (Змеево, 1830, поп Йоан Петков).* Фототипно издание на оригиналния текст, преводи, изследвания. Пловдив: ИК „Жанет 45“, 2018, 5 – 39. ISBN 978-619-186-465-2.
- Куршумова 2019:** Куршумова, М. Славянобългарският книжовноезиков тип и формирането на историографския стил (върху материали от Поп-Йоановата преправка (1830 г.) на Паисиевата История). [Kurshumova, M. Slavyanobalgarskiyat knizhovnoezikov tip i formiraneto na istoriografskiya stil (varhu materiali ot Pop-Yoanovata prepravka (1830 g.) na Paisievata Istoriya.)] // *Лингвистични проблеми*, год. I, кн. 1. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2019, 59 – 66. ISSN 2682-9673.
- Ростовский 1764:** Ростовский, Д. *Жития святых. Книга вторая. Декабрь, январь, февраль.* [Rostovskij, D. Zhitiya svyatyh. Kniga vtoraya. Dekabr', yanvar', fevral'.] Киево-Печерская Лавра, 1764, 870 – 883.
- Тошева 2020:** Тошева, Ат. *Рилската преправка (1825 г.) и преписите от Рилската редакция на „История славянобългарска“ (текстология и език).* [Tosheva, At. Rilskata prepravka (1825 g.) i prepisite ot Rilskata redaktsiya na Istoriya slavyanobalgarska.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2020. ISBN 978-619-202-546-5.

**ВЕСТНИК „ШУТОШ“:
ЖУРНАЛИСТИЧЕСКИ ТРАНСФОРМАЦИИ
И ЛИЧНОСТНИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА**

Елена Гетова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

***THE SHUTOSH:
JOURNALISTIC TRANSFORMATIONS
AND PERSONAL CHALLENGES***

Elena Getova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The study discusses the opportunities which Revival period humorist periodicals offer for shaping, in particular ways, the public image of leading public figures during the period of the Bulgarian Revival. The transformations occurring in established journalistic genres, rubrics and prioritized themes expand the scope for experimentation, especially as far as opportunities for satisfying personal and other (for instance, political) challenges and ambitions went. One of the intriguing developments in this respect, which is traced in detail here, is the gradual construction of the satirical image of Petko Slaveikov as it unfolded on the pages of *Shutosh* newspaper.

Key words: Bulgarian Revival, Petko Slaveikov, *Shutosh* newspaper, journalistic genres

Вестник „Шутош“ е едно от представителните хумористични издания през Възраждането. В изследванията, посветени на българската възрожденска журналистика, неговото списване и редактиране се свързва най-вече с името на Петко Славейков.

Първият му брой излиза на 24 октомври 1873 година в Цариград. Последният – на 25 юли 1874 година пак там. Бихме могли да заключим, че визирайки другите хумористични издания през Възраждането (с изключение на „Гайда“), вестникът се отличава със своята последователна периодичност и с немалкото си издадени броеве за

тези няколко месеца, в които излиза – 37 броя. За съпоставка можем да посочим няколко други хумористични издания, например вестник „Будилник“ – 3 броя, „Звънчатий Глумчо“ – 1 брой, „Звънчатий“ – 3 броя, „Костурка“ – 1 брой, „Хитър Петър“ – 9 броя, „Тъпан“ – 21 броя. Към тях могат да се причислят и десетките вестници като „Кукуругу“, „Комар“, „Кърлеж“, „Таралеж“, „Жаба“, „Оса“ и др., които поради непълните данни за тяхната периодичност можем да причислим към епизодично излизалите хумористични издания през Възраждането, отличаващи се с много малък тираж и кратък период на съществуване (Боршуков 2003: 267). Дори статистиката да не е съвсем определяща в този пример, позоваващ се на липсваща информация и на неоткрити броеве, от посочения преглед става ясно, че вестник „Шутош“ има своето важно и детерминиращо място в историята на възрожденската сатирична журналистика. В случая не би трябвало да визираме само неговата продължителност на издаване, но и авторитета и влиянието, с които се ползва по време на своето съществуване. Не е без значение и фактът, че в периода на издаването си той оформя свой персоналистичен журналистически облик. Също така е важно да отбележим и неговия обем – добре запазени са 296 страници, включващи всичките налични публикации.

По традиция в изследвания, посветени на възрожденската журналистика и включващи анализ на вестник „Шутош“, се споменават имената на собственика на вестника – това е Теодор Касапис, на издателя – Д. Г. Сарафов, и на редактора – Стамат Даскалов (Боршуков 2003: 198). Напоследък тази представа за организиращия състав от участници в списването и издаването на вестника бе преосмислена благодарение на проучванията на Н. Аретов¹, в които се обръща специално внимание на идентифицирането на някои от чуждоезиковите литературни оригинали, публикувани по страниците на периодическото издание. Поради специфичния статут на изграждане на вестника – имаме предвид неговия редакторски екип (между чиито представители се развихрят впечатляващи разногласия и диспути), произход и мисия на публикациите в него, популярност и възможности за определящо личностно влияние върху четящата аудитория, струва ни се най-прагматично и основателно да се задълбочим върху конкретните текстове в самото издание, които подсказват за тези особености и изяс-

¹ В публикацията си Н. Аретов посочва: „Редакторството на „Шутош“ е доста оплетен въпрос, по който са изказвани неточни и прибързани твърдения“ (Аретов 2020а: 138).

няват в детайли със средствата на журналистиката тези специфики на професионални и личностни взаимоотношения.

В ТВОРЧЕСКАТА ЛАБОРАТОРИЯ НА „ШУТОШ“:

ГОДИНИ, ИМЕНА, ОТНОШЕНИЯ

Вече стана ясно, че определени броеве в периодичното списване на вестника са обвързани с името на Петко Славейков. Макар че името му като редактор не е посочено никъде в изданието, ето какво публикува систематизаторът на възрожденската книжнина Маньо Стоянов като информация за вестника:

Шутош (лист за шега и сатира). Редактори П. Р. Славейков, Стамат Даскалов. Цариград, 1873 – 1874. Излиза веднъж в неделята. 22X31 см., 2 колони. Притежател Т. Касапис. Издател Д. Г. Сарафов. Печатница на Джамлъ-хан № 8.[...] Подзаглавието „лист за шега и сатира“ се явява от бр. 3. П. Р. Славейков не е подписан като редактор никъде, а Ст. Даскалов е подписан от г. I, 6 – 12, 1 дек. 1873 – 19 ян. 1874. От г. I, бр. 13, 29 ян. 1874 се печати в печатницата на Шаркне Араволнан в Агопнан хан № 14.

(Стоянов 1957: 457)

На тук цитираната речникова статия от Книгописа на възрожденската книжнина – грандиозното приносно дело на М. Стоянов, се позовава и Цветана Македонска в първото научно издание на страници от прозаическите текстове на Петко Славейков:

Много внимателно са подбирани статии и от вестник „Шутош“. Вестникът е редактиран от 1 до 5 брой само от Славейков, от 6 от Стамат Даскалов, от 13 до 37 от Ив. Найденов и Славейков (по сведения, получени от Маньо Стоянов, завеждащ старопечатния отдел в Държавната библиотека „Васил Коларов“). На Славейков по това време (след спирането на в. „Македония“) било забранено от турското правителство да се занимава с журналистическа дейност и той старателно укрива участието си в тоя вестник[...] Не подбирах статии от вестник „Шутош“, писани през месец януари, когато Славейков е бил пратен от Българската екзархия в Македония, за да се бори срещу католицизма, проповядван от униатския епископ Нил, и да предотврати религиозното разцепление сред тамошното население.

(Славейков 1956: 469)

И така, действително се оказва, че въпросът за редакторството е спорен, но очевидно първите изследователи и издатели на журналистическата дейност на възрожденска се обединяват около мнението, че

определени броеве (виж горесцитираните) са излезли изпод редакторското перо на Славейков. Както аргументите, свързани с кризата с вестник „Македония“ и неговото спиране, така и отсъствието на журналиста от Цариград близо месец по време на пътуването му до българските селища в Македония могат да дадат известна увереност около Славейковото редакторство на някои от определените броеве на „Шутош“. Факт е, че при издаването на Славейковата проза Цв. Македонска не публикува статии от м. януари 1874 година, което потвърждава позицията ѝ, споделена и в бележките в края на изданието. Аргументацията на отсъствието на петкославейковски редакторски следи в „Шутош“ през този период обаче е малко по-различна. Това отсъствие не е само защото, както изследователката обяснява в бележката след публикуваните текстове, Славейков е в Македония, а и защото по това време редактор на изданието е Стамат Даскалов и очевидно от брой № 6 до брой № 12 Славейков няма възможност да участва в редактирането на вестника. Освен това именно в тези броеве той е обект на сериозна дискриминираща и разобличаваща журналистическа критика от страна на новия редактор и неговия издател.

Здравко Дафинов в „Петко Р. Славейков. Летопис на живота, творчеството и обществената му дейност“ отделя специално внимание на хронологическата подредба на фактите около пътуването на Славейков до македонските български селища през зимата на 1874 година. И така, според цитираните от изследователя исторически извори (най-вече писма и спомени на самия възрожденски творец) става ясно, че (освен първите пет броя, свързани с редакторството на Славейков) последният брой, който възрожденският журналист редактира преди отпътуването си от Цариград, е брой № 15 от 9 февруари 1874 година (Дафинов 2004: 304). Известно е, че от брой 13 след краткото прекъсване от няколко броя, когато редактор е Стамат Даскалов, „Шутош“ отново става издание, списвано от Славейков, този път и от Иван Найденов.

На 2/14 януари Найденов споделя: „Ний сме са съгласили с Славейкова да земем „Шутоша“ (НБКМ БИА, ф. 112, а. е. 97, л. 55).
(Аретов 2020б: 54)

От 16-и до 19-и брой включително (т.е. само четири броя) редакторската мисия вероятно е поета и осъществена от Иван Найденов, но и по този въпрос съществуват различни изследователски позиции (Аретов 2019: 25 – 28, 61 – 76; Аретов 2020б: 55 – 56).

В две писма (от 14 и от 20 февруари) (Дафинов 2004: 304 – 305) до екзарх Антим I Петко Славейков описва резултатите от своята мисия в Солун, после пише за посещенията си в Кукуш, Дойран, Струмица, Малашево, Воден и други селища от района. В писмо от Солун до Георги Груев, изпратено на 5 март, Славейков съобщава, че е принуден да се завърне в Цариград поради липса на средства. Благодарение на помощта на „Македонската дружина“ той успява да се прибере в столицата. Самият пътуващ на тази важна мисия, инициирана от Българската екзархия, споделя след години в мемоара си „Български притчи“:

Аз имах крайното удоволствие да помиря велесчани, след което обходах и някои от околните села...В Македония аз се бавих всичко около месец.

(Дафинов 2004: 305)

А в писмо до ахримандрит Йосиф писано преди 5 март 1874 година Славейков споделя:

Снощи ся завърнах от околните села край Солун полуболен от отрудване и измръзване.

(Дафинов 2004: 305)

Летописът на живота, творческата и обществената дейност на видния възрожденец недвусмислено показва, че журналистът е все още в Цариград, когато вестникът е иззет от него и започва да се редактира и издава от неговите съперници. Обстойното проучване на макар и съвсем епизодичните появи на името на Петко Славейков по страниците на „Шутош“ в периода от брой шести до брой дванадесети показва достоверността на това предположение. Следователно с името и редакторската дейност на стария „гайдактор“ могат да се обвържат следните броеве на „Шутош“ – първите (от първи до пети брой), броевете от промеждутъка преди отпътуването му на мисията в Македония (брой № 13, № 14 и № 15) и след завръщането му от Солун (от брой двадесети до последния тридесет и седми), когато вестникът се списва и с участието на Иван Найденов.

Забележително е, че и след завръщането от мисията в Македония Славейков отново отказва да подписва статиите си, както и да афишира някъде авторството си или редакторската си намеса. Като опитен журналист обаче той би могъл да намери начини и езикови похвати, чрез които да се справи със специфичната ситуация на принудителна анонимност. На подобни журналистически похвати разчитат и неговите опоненти.

„ШУТОШ“: ЖАНРОВИ ТРАНСФОРМАЦИИ
И ЕКСПЕРИМЕНТИ В ЖУРНАЛИСТИКАТА

Тук ще се опитаме да проследим детайлно реакциите, които поражда Петко-Славейковото поведение като журналист и като личност, намерили специфичен отзвук в колоните на вестник „Шутош“. Този процес на проследяване, естествено, е най-показателен в периода на отсъствието му като редактор във вестника – в броевете от шести до дванадесети. Трябва да имаме предвид и факта, че този период съвпада отчасти с времето, в което той е в апогея на активната си политическа дейност и безспорно е публична личност с наложен обществен авторитет и с ясно заявена политическа позиция по важни общонационални въпроси, например очевидно този, обсъждащ статута като институция на признатата Българска екзархия. Така журналистическите препратки към познатите щрихи от вече наложения обществен образ на Петко Славейков биха били разпознаваеми за читателите на вестника – факт, на който залагат за дискредитиране на авторитета му неговите съперници – новите редактор и издател на „Шутош“.

Да започнем с често използваното позоваване на дописка от Пловдив.

Много популярно цитиран факт в полза на обобщаващото твърдение на изследователите (Аретов 2020а: 138) за обвързаност на изданието с името на Славейков са отзиви от редактора на „Шутош“ по повод на писмо на дописник от Пловдив. В него директно се поставя въпросът за зависимост между настоящото издание и наложения в общественото пространство с името на Славейков вестник „Гайда“: „брат ли си или барем роднина ли си на едновременната „Гайда“². Отговорът е показателен за журналистическия стил на Славейков, но за отбелязване е и друг факт – написаното от редактора излиза не като самостоятелна редакторска позиция в отделна статия (жест, който би придал допълнителен авторитет и смисъл на написаното), а като бележка под линия на посочената дописка:

Брат не съм, но съм същата уж „Гайда“, ама ми се счупи първото ручило и сега с чуждо ручило, принадлежно на народний мех, не мога да управлям напевите си, както искам.³

Цитираната по-горе дописка от Пловдив се появява едва в брой № 24 на изданието, а не в началото на списването му (или веднага

² Дописка от Пловдив. // *Шутош*, 13 април 1874 г., г. I, № 24, с. 188.

³ Дописка от Пловдив. // *Шутош*, 13 април 1874 г., г. I, № 24, с. 188.

след възстановеното редакторство на Славейков и Найденов), което може би свидетелства за необходимостта от определено време, нужно за разпознаването на известния, наложен вече славейковски стил (най-вече чрез „Гайда“) в хумористичните издания през Възраждането. Бихме могли също така да се усъмним в автентичността на проловутата дописка от Пловдив, тъй като е допустимо предположението, че тя може да е написана (или по-скоро вдъхновена) от Славейков и нейното създаване да е евентуален журналистически претекст, провокиращ директна алюзия към разпознаваемия стил на „гайдактора“. Това е опит може би журналистът да припомни своя стил и почерк, да заяви за пореден път територията на своето писане и да се идентифицира с формирания вече успешен профил на вестникар с дръзко журналистическо перо. Така може да се настоява и за оразличаване от броевете, списвани от другите – „натрапените“ редактор и издател.

В редакторското каре от брой № 6 на вестника се появява името на Стамат Даскалов, а като издател е посочен Д. Г. Сарафов. Видимо като че ли в този брой няма особена разлика спрямо характера на предходните. Различията обаче се откриват постепенно в следващите броеве, където директно се посочват някои основни позиции на новия редактор и на новия издател. От брой № 7 до брой № 12 включително могат да бъдат проследени нападките на Даскалов и Сарафов към сътвореното от предходника им както по отношение на неговата журналистическа дейност до момента, така и спрямо личностното му поведение като човек и творец. Като че ли е напълно присъщо на журналистическия свят на „Шутош“ публикуването да отиграва стратегията на иносказателност, т.е. зад шеговития тон да се разкриват намеци, визиращи конкретни лица и събития от злободневието на актуалното за деня. Затова, макар и постепенно, се забелязва и налага като позиция намесата на новия редакторски поглед върху променилата се ситуация в списването на вестника.

Многообразието от възможностите, предоставяни от журналистическите жанрове, на които залага новият редакторско-издателски тандем на вестника, за да окарикутури образа на Славейков, се оказва, че е твърде голямо. Безспорно най-употребяваният и даващ сериозни предимства за хумористични импликации и напластявания на смисли журналистически жанр е дописката. Тя е и един от най-популярните журналистически жанрове. Правим това заключение при наблюденията над възрожденската „сатирична“ периодика, но то се отнася и за

другите, политически ангажирани периодически издания. Още в първия неславейковски брой (№ 6) в публикация, трансферираща в общественото пространство този така познат журналистически жанр, четем:

Брате Шутоше,

...Аз съм билия по-българин и от вашето куми, което ви е кръстило. От сичките ми жили (с изключение само на една) българска кръв тече, и сърцето ми е пълно с дух по-чистонароден и от кръстника ви, за когото слушам че се е прославил уж по всичките краища на вселената с името си на народен челяк, а с четивото си за по-популярен ! но не зная кога ще ся раслави той, и ся освяти българския свят за неговите чутовни дела. Но, моля ви да ви не оставя хатърно дете тъй клоцнах вашето куми.⁴

Дори да се съгласим, че името на Славейков тук отсъства, бихме могли да отбележим очевидния факт, че в тази „дописка“ се обръща внимание на сътворилия името на вестника, т.е. на личността на неговия кръстник (кум), както и на неговата популярност сред народа. И ако в този брой наистина отсъства директното споменаване на името на Петко Славейков, то в следващите, излезли изпод редакторската намеса на Стамат Даскалов броеве забелязваме упоритото и настоятелно внасяне на тематични акценти, втъкани по най-разнообразен начин в поредицата дописки или депеши и извикващи на показ името на Славейков.

Телеграфическа депеша. Пловдив, 14 того.

Господине раз-редакторе С..., дете и да си в Цариград, бъди известен, че ти получих писмото и видях за поръчките ви; бъдете спокойни, че един ден преди коледа ще получите 10 оки пастърма и 5 оки смарлама суджуци заедно с един варел заарски пелин и сом.“ Вашът Пацаран.

Горната депеша дойде в редакцията ни след като обиколила цял Цариград и не можла да намери оногова до когото ся тя изпраща, с умоление да известим чрез Шутоша, та който е, да ся обади. Шутош обича да вярва че тая буква С... не показва друго освен разредакченнаго СЛАВЕЙКОВА; Шутош ся увери в своите прокобения най-много от това дете показват че г. СЛАВЕЙКОВ много обичал да се

⁴ Умоповреденото Право и царът му. // *Шутош*, 1 декември 1873 г., г. I, № 6, с. 46.

мезелендисва със соджуци и пастърма; „и дасть ему вкусити суджуками и пастармами и чаша вина попити.“⁵

Разбира се, че потенциалът на внасящата известен режим на достоверност дописка/депеша в горепосочените цитати има съвсем различна от мисията на фактологическата убедителност цел. Тук се наслагват възможностите на хумористичните трансформации на известното за поведението и навиците на човека Славейков, след което то да бъде максимално травестирано и положено в съвсем друг контекст – в параметрите на дискредитацията и на хапливия сарказъм.

Допълнителен регистър на сатиричното внасят жанрове, познати като летописи или като съвременна летопис. В брой № 7 четем например следното в публикацията „Съвременна летопис на съвременните наши славни и преславни мъже“:

СЛАВЕЙКОВ: – Замени двете начални букви с к и р и ще намериш реч кравейков, и наистина това име е по-згодно за него според пълнокръвната натура того тантурестаго мужа, но ерифинът излязъл хитър Петър, та си изковал името от слава или от славей; както ся види обичал е твърде много славата, та да ся прослави от веки и до нине. Лошавите езици обаче искат да кажат, че той от няколко време насам ся е разславил; според други сега ся е окравил, а според Шутоша скоро щел и да ся отели.⁶

Изключителна възможност за сатирическо изобличение предоставят и кратките и много достъпни познати от античната литература (а оттук и много употребими в учебникарската литература през Възраждането) жанрове, като например въпроси и отговори:

Няколко питання с отговорите на Шутоша.

Имате ли жени, които водят мъжете си от носа и ги карат да треперят от тях?

– Трябва да ся намерват, но по-древни сведения който търси за този въпрос, нека ся отнесе до г-на П. Р. Славейкова.

Имате ли демагоги?

⁵ Телеграфическа депеша. // *Шутош*, 15 декември 1873 г., г. I, № 7, с. 55. (Маркирането е в оригинала. – Е.Г.)

⁶ Съвременна летопис на нашите славни и преславни мъже. // *Шутош*, 15 декември 1873 г., г. I, № 7, с. 54.

– Имахме едногo Славейкова, но и нему ся пресякоха вече крилете и остана риба безгласна.⁷

Също като пример за журналистическа трансформация на познати жанрове, заимствани от учебниците от възрожденско време, по страниците на вестник „Шутош“ са употребени уроците по естествена история⁸:

Естествена история. Урок III. Катърът.

...Ако говорим като публицисти, ще кажем че цвилянето и реването на катъра с нищо друго не може да се сравни освен с едно периодическо списание (каквото е храни боже нашето читалище списвано до сега от изкусната писалка на г. Славейкова), което да съдържа членове сходни с важното на сериозни вестници и със смехорийте на карикатурни листове. ...Катърът ся намерва по много места в природата, но си променя името според местата и обстоятелствата. Можеш да видиш портрета му в плодовете на...и в Славейкова, който е учител и писател, и доброплатник и злоплатник!...⁹

Естествена история. Урок IV. Кучето.

...Най-хубавото и най-здравото ястие за него са кокалите, както за човека бризолата, с тази разлика че то не пий нито вино, нито ракия; и какво ли наистина мисли кога завари г. Славейкова да нагъва онези червени пиперки-чушки и от време на време да вирка любезний си бинлик с вапсаната червена вода винцето.¹⁰

Може би съвсем различен ресурс за хумористичното превъплъщение на образа на Петко Славейков предлагат популярните от фолклора жанрови форми като молитви, предсказания, съновидения, тълкувания. Употребени в регистрите на сатиричното, те разнообразяват допълнително журналистическите щрихи към фигуратива Петко Славейков, изработен вече от неговите опоненти на територията на периодическите издания.

⁷ Няколко питання с отговорите на Шутоша. // *Шутош*, 29 декември 1873 г., г. I, № 9, с. 72.

⁸ Въпросът за авторството на рубриката „Уроци по естествена история“ все още остава неизяснен (Аретов 2020б: 56).

⁹ Естествена история. // *Шутош*, 5 януари 1874 г., г. I, № 10, с. 76.

¹⁰ Естествена история. // *Шутош*, 12 януари 1874 г., г. I, № 11, с. 82.

Молитвенник за новата година.

...Шутош молитствува:

Бог да поживи за много години бившия ни демагог г. Славейкова, а да скъси дните на недоброто му поведение с кредиторите си.¹¹

Шутошови сънотълкувания към момите.

13) Ако сънуваш соджуци, пастърма и вино, ще се ожениш за един момък учен и шутлив като г. Славейкова.

Замечание. – При тия тълкования, нам ни доде на ум че друг един обичай господствува между българските фамилии. Срещу Василевден на вечеря като насядат родителите заедно с челядта си около софрата, бащата направи предложение на семейството си че който от тях има честта да кихне, ще му хариже някой кон, или крава, или биволица, или лозе, или двор, или магаре, или котка или куче или най-после каквото има или каквото той благоволи. Наш Шутош ся научава от достоверен източник, че по следствие на този старовременний обичай г. П. Р. Славейков срещу Сурваки поиска да си опита честта и казал, че ако му ся вдаде естеството да кихне, непременно ще сполучи дозволение за един вестник, и тъй дето там ся намервал в недоумение дали ще кихне или не, ето че излазя противното от желанието му, и за зла чест вместо да кихне с носа си, той кихнал с...да прощавате, из отдолу, из лево бедро. Вах! Вах! Вах! Сиромехът няма да сполучи.¹²

Своеобразни сатирични „отигравания“ на познати журналистически жанрове, разчитащи на своята сериозност, като например политически анализ на конкретен факт, са използвани в следната публикация:

Реформи за новата година.

Г-н Славейков по причина на малко побърканите си работи и по причина че мнимата му редакция има сега *татил* до неопределено време, още от сега взема икономически мерки; и тъй от нова година нататък той ще ся закълне да не смърка вече *емфе*, и подарената си табакера, като остава вече в неупотребление, турга я на *мезат*.¹³

И преди да обобщим, ще посочим и още една възможност, представена от хумористичното издание „Шутош“, която този път се позовава на жанровите модели на анонси за търговски операции, сделки

¹¹ Молитственник за новата година. // *Шутош*, 5 януари 1874 г., г. I, № 10, с. 73.

¹² Шутошови сънотълкувания към момите. // *Шутош*, 5 януари 1874 г., г. I, № 10, с. 74.

¹³ Реформи за новата година. // *Шутош*, 21 декември 1873 г., г. I, № 8, с. 64. (Маркирането е в оригинала. – Е.Г.)

и цени на продавани на пазарите и тържищата в Османската империя стоки. Подобни публикации естествено разчитат на своята сериозност и актуалност, когато се открояват в сериозните официално ангажирани (а понякога е не само в тях) издания. В настоящия случай обаче те отново утвърждават възможностите за жанрова трансформация и трансфер на значения, които се постигат в сатиричните възрожденски периодични издания.

Тургат ся на мезат следующите стоки.

...Провизията на един денг косми за голата кратуна на г. Ив. Найденова.

Провизията на едно буре с емфе за табакерата на г. Славейкова.

...Провизията на 1000 бали хартия за печатанието на новосъставената българска народна библиотека от Н. Михайловскаго, М. Балабанова, Д. Цанкова, П. Р. Славейкова, Ив. Найденова, и управителят г. Г. Т. Пинети.¹⁴

Изброените дотук жанрови трансформации, оформяйки една поредица (и тенденция) от публикации, коментираци Петко Славейков в зоните на саркастичните регистри, имат своята позитивистка алтернатива в сериозния тон на други, утвърдени от ангажираната публицистика журналистически жанрове. Такива са например съобщенията от редакцията:

От редакцията.

Молим нашите по въвн настоятели както въобще и всичките спомоществователи да изпращат право и именно до нас, било пари било писма или все що ся касай до вестника ни. Помежду това известяваме им че г-н Славейков няма нищо общо нито частно с нашия лист, и всяко чрез него внасяние на пари или писма не е прието.¹⁵

В следващия брой (№ 9) е препечатана същата бележка от редакцията¹⁶.

И ако в горечитираните бележки на редакцията все пак се запазва относително неутралният тон, то в следващата публикация, директно подписана от редактора на вестника, се долавят дори известни нотки на заплахата с юридическо преследване:

¹⁴ Тургат ся на мезат. // *Шутош*, 12 януари 1874 г., г. I, № 11, с. 87.

¹⁵ От редакцията. // *Шутош*, 21 декември 1873 г., г. I, № 8, с. 64.

¹⁶ От редакцията. // *Шутош*, 29 декември 1873 г., г. I, № 9, с. 72.

Пакостниците на Шутоша.

...Ний потвърждаваме горните нам съобщени и оплакваме от сърце тези двамина бивши редактори и мислящец за единствени служители на народа. О! ний именно оплакваме г. Славейкова, който е имал детинска глупост да ни изпрати едно писъмце, с което той ни странно някак заплашва като онези улични герои в пространния този град, че щели сме да си намерим белята не от НЕГО но от друго (!?) Ний молим нашего героя да ви изясни по-скоро тези отправени нам от него геройски заплашвания, защото в противен случай ний ще ся отнесем до принадлежните закони, за да искаме потребното разяснение „в що стои нашата бела в живота ни, или в работите ни. Д. Г. Сарафов¹⁷

Последните детайли от журналистическото форматиране на Петко Славейков в броевете на „Шутош“, редактирани от Сарафов, са тези, залагащи на личностната му дискредитация, на разобличаването му като неблагонадежден, изгубил доверието на кредиторите си платец:

С всяко предпазване.

...Но когато съществуват такива вестници, които не са уверени в обнародването на съмнителни известия, защо ги обнародват? И това прилича досущ на Славейкова работа, който приема, задължава ся и подписва бонове, сенети и записки за да ги плати уж почтено, а после не ги плаща не само на падежа им, но още и до гроб?¹⁸

На добри неща лошаво начало.

...Славейков е измудрил как да ся задължава и подписва бонове, сенети и записки, че после не само да не ги плаща на падежа им но и до гроб, а още и как да яде лютите червени чушки без да му парят.¹⁹

В заключение можем да обобщим, че възможностите, които предлагат възрожденските хумористични издания, за специфично изграждане и налагане на обществен образ на водещи публични личности през Възраждането са неограничени. В зоната на трансформациите на утвърдени журналистически жанрове, рубрики и тематични приоритети се открояват полета за експериментиране с тези възможности и за удовлетворяване на личностни и други (например политически) предизвикателства и амбиции. Интригуващ пример за тази констатация е проследеното постъпателно конструиране на сатиричния образ

¹⁷ Пакостниците на Шутоша. // *Шутош*, 5 януари 1874 г., г. I, № 10, с. 75. (Маркирането е в оригинала. – Е. Г.)

¹⁸ С всяко предпазване. // *Шутош*, 19 януари 1874 г., г. I, № 12, с. 89.

¹⁹ На добри неща... // *Шутош*, 19 януари 1874 г., г. I, № 12, с. 90.

на Петко Славейков по страниците на вестник „Шутош“. В случая обаче не става въпрос само за това какви предимства предлагат хумористичните издания, разчитащи на образния си език и на експерименталната си стилистика. Това са издания, в които може да се изгражда авторитетът на дадена личност или, напротив, утвърдени обществени деятели да се принизяват и свеждат до сатирически фигури, отклонили се от утвърдените модели на нравствено поведение. В предложеното изследване се открояват и други съществени знакови полета на приложение на проследения журналистически потенциал. В него частен казус се оказва дискредитиращият дискурс, преимуществено насочен към утвърдената фигура на Славейков²⁰, дискурс, който прави явни черти от характера, особености на поведението му, личностни предпочитания, вкусове, привички, навици, зависимости, т.е. най-обикновени човешки черти. Но попаднали в цитаделата между лековатата закачка и убийствения сарказъм, присъщи на хумористичните издания през Възраждането, тези шрихи могат да инициират съвсем други смислови импликации. Могат да дистанцират, обработят и трансформират познатото в един различен от популярния дискурсивен хоризонт на публицистичното. Тогава, оказва се, инерцията на градежа на позитивния облик на определена публична личност намира своя своеобразен, освобождаващ натрупаното и стаено несъгласие (съпротива, завист, недоверие, злонамереност) с нея отдушник в сатирическите издания. И в твърде частния случай на „Шутош“ посочените тук личностни предизвикателства са само претекстът за преосмисляне на неограничения потенциал на възрожденската журналистика да изгражда нови жанрови модели от щедрото разнообразие от журналистически трансформации, които в настоящия казус само маркират определени зараждащи се тенденции.

ЛИТЕРАТУРА

Аретов 2019: Аретов, Н. *Иван Найденов: За Право и Напредък. Мемоари. Писма.* [Aretov, N. Ivan Naydenov: *Za Pravo i Napredak. Memoari. Pisma.*] София: Кралица Маб, 2019, 25 – 28, 61 – 76.

Аретов 2020а: Аретов, Н. На какви езици говорят и пишат просветителите? Периодични издания в многоезична среда: Случаят „Шу-

²⁰ Важно е да споменем, че в следващите броеве, поети от Славейков – Найденов като редактори, журналистическият отговор на тази дискредитация намира своята великолепна реализация. Тук обаче няма да се спираме на този въпрос, който ще разгледаме в друго изследване.

тош“ (1873 – 1874). [Aretov, N. Na kakvi ezitsi govoryat i pishat prosvetitelite? Periodichni izdaniya v mnogoezichna sreda: Sluchayat „Shutosh“.] // *Colloquia Comparativa Litterarum*, № 1, 2020, с. 138. <<https://ejournal.uni-sofia.bg/index.php/Colloquia/article/view/121/108>> (10.11.2020).

Аретов 2020б: Аретов, Н. Петко Славейков и „Шутош“. Няколко неавторизирани творби и отношението им към опозицията „Изток – Запад“. [Aretov, N. Petko Slaveykov i „Shutosh“. Nyakolko neavtorizirani tvorbi i otnoshenieto im kam opozitsiata „Iztok – Zapad“.] // *Сборник с материали от конференции по време на Славейкови празници (2018 – 2019 г.)*. Град Трявна. Велико Търново: Фабер, 2020, с. 54.

Боршуков 2003: Боршуков, Г. *История на българската журналистика. 1844 – 1877. 1878 – 1885. Трето издание*. [Borshukov, G. Istoriya na balgarskata zhurnalistika. 1844 – 1877. 1878 – 1885. Treto izdanie.] София: Парадокс; УИ „Св. Климент Охридски“, 2003, с. 267.

Дафинов 2004: Дафинов, З. *Петко Р. Славейков. Летопис на живота, творчеството и обществената му дейност*. [Dafinov, Z. Petko Slaveykov. Letopis na zhivota, tvorchestvoto i obshtestvenata mu deynost.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004, с. 304.

Славейков 1956: *Славейков, П. Р. Избрани произведения. Том втори, Подбор, редакция и бележки от Цветана Македонска*. [Slaveykov, P. R. Izbrani proizvedeniya. Tom втори. Podbor, redaktsiya i belezhki ot Tsvetana Makedonska.] София: Български писател, 1956, с. 469.

Стоянов 1957: Стоянов, М. *Българска възрожденска книжнина. Аналитичен репертоар. Том първи*. [Stoyanov, M. Balgarska vazrozhdenska knizhnina. Analitichen repertoar. Tom parvi.] София: Наука и изкуство, 1957, с. 457.

**ИСТОРИОГРАФСКИЯТ РАЗКАЗ – СМИСЪЛ И СТОЙНОСТ.
ЗА ЕДНО ДОПЪЛНЕНИЕ
КЪМ „РАЗГОВОРНИК ГРЕКО-БОЛГАРСКИЙ...
СОБРАН И СОЧИНЕН ОТ ХРИСТАКИ П. ДУПНИЧАНИНА...“**

*Николеца Пътова
Институт за литература при БАН*

**THE HISTORIOGRAPHICAL TALE – SIGNIFICANCE
AND VALUE. REGARDING AN ADDITION
TO „RAZGOVORNIK GREKO-BOLGARSKIY...
SOBRAN I SOCHINEN OT HRISTAKI P. DUPNICHANINA...“**

*Nikoleta Patova
Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences*

The following text explores the significance of the author's message, which took shape after the addition of a story about Bulgarian history in a dictionary book. The initially paradoxical coupling of historiographical material with that of a dictionary is explained with the representative of the middle of the XIXth century shift in pathos from that which was enlightening to that which was national. The increasingly intensive processes of incorporating the European models developed in parallel with the emerging national awareness among the Bulgarian people. An example of how the two directions could be merged into one is the decision of teacher Hristaki Pavlovich to include a tale on Bulgarian history in the 1835 edition of „Razgovornik greko-bolgarskiy“.

Key words: „Razgovornik greko-bolgarskiy“, Hristaki Pavlovich, Bulgarian historiographical material, dictionary

„Разговорник греко-болгарский“ от 1835 г. е сред поредицата учебни книги, съставени от свищовския учител Христки Павлович. Разговорникът започва с „Предисловие“ и е допълнен със „Сокращенна българска история“. Преди него книжовникът издава „Аритметика или наука числителна разположена в три части и завършваща с един Месецослов Празничен“ (1833). В една година с „Разговорник

греко-болгарский“ излиза „Писменник общеполезен“. Това издание също не ограничава съдържанието си само със съобщеното в основното заглавие. Към него авторът „притуря“ „един Путеказател за Българията“. В следващата година е приготвена и излиза от печат „Граматика словено-болгарска“ (1836), която става популярен учебник в българските училища и Павлович подготвя второто ѝ издание десетина години по-късно (1845). Освен че е автор на тези образци на българската учебникарска книжнина от първите години на нейното развитие в посока към светско образование, той е преводач през гръцки език на поевста „Изгубено дете“ (1844) и на „Баснословие Синтипипи философа...“ (1844 и 1854). Павлович е съставителят на първото печатно издание по „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски, известно с краткото заглавие „Царственик“ (1844).

От този бегъл преглед прави впечатление, че Хр. Павлович не съставя взаимоучителни таблици, каквато е новата учебникарска практика от средата на 30-те години на XIX век, а изготвя специализирана учебна литература – учебници, съответно по аритметика, граматика, писмовник и разговорник. В повечето случаи обаче той ги допълва с познавателен материал извън заявения основен предмет, по който се съставя всеки учебник. Явно е, че Хр. Павлович не се стреми да издава енциклопедични учебни книги като „Буквар с различни поучения“ на П. Берон или като „Славяноболгарское детоводство“ на Н. Бозвели и Ем. Васкидович. Павлович организира учебниците си около изучаването на един предмет, посочен ясно в поставените заглавия. Поднесенният материал понякога има нужда да бъде допълнен с друга информация, чрез която авторът упътва учениците как и защо да усвоят новото знание; предупреждава ги както за ползите, така и за трудностите то да бъде постигнато. Павлович съзнава, че възприемането на новото променя този, който го усвоява. Градивните промени за хората и за обществата са основната цел на познанието. Но силата му може да бъде използвана в различни посоки и авторът се чувства отговорен да насочи към най-правилната. Практиката показва множество примери, особено до средата на XIX в., когато гръцкият език и образование дават възможност за сближаване с гръцката култура и довеждат до гърчеенето на много българи. Въвеждащите думи в началото на „Разговорника“ са предупреждение към онези от сънародниците на автора, които могат лесно да бъдат провокирани от съприкосновението с чуждите влияния и да загърбят българските си корени.

Христаки Павлович преценява, че универсалното знание, още повече пък чуждото, какъвто е случаят с гръцко-българския разговор-

ник, предизвиква необходимостта да бъде придружено от българския глас. Контекстът на времето задава тази необходимост. Противоречието между „свое“ и „чуждо“ противостои на стремежа на обществото към модернизация. През XIX век това означава стремеж към Европа. Тя се възприема едновременно като копнеж и заплаха; привлича и предизвиква рефлекс на оттласкване. Раздвижването на обществото, на неговите желания, изисквания, критерии, съизмервания довежда до оценностяване по нов начин на родното.

Българският глас се „чува“ на два пъти в гръко-българския ръзговорник на Хр. Павлович – в страниците, предхождащи речника, и в разказаната накратко българска история, с която завършва книгата. Тези две части от разговорника биха могли да се възприемат като паратекстови спрямо основния речников текст. Д. Иванова разглежда мястото на паратекста като елемент, усъвършенстващ структурната организация на възрожденския текст (Иванова 1998: 140, 141), а Ив. Радев насочва наблюденията върху паратекстовите присъствия в основния текст като друга форма на диалог с читателя (Радев 1997: 163).¹ Когато „Разговорник греко-болгарский“ бъде погледнат като цялостен текст, а предисловието и добавената в края българска история се възприемат като поясняващи личната позиция на автора, ясно се разкриват смисловата и композиционната логика в книгата на Хр. Павлович. В предговора е подчертана практическата полза от усвояването на чуждия език. А добавеният в „Разговорника“ историографски разказ за българското минало изключва възможността усвояването на гръцкия език да бъде тълкувано като подтик за езикова асимилация спрямо българския. През периода на Възраждането историографският проект във всички жанрови разновидности е основополагащ за формирането на българската идентичност в нейните национални параметри. Ето защо разказът за българското минало намира обоснованото си място в най-разнородни съчинения от епохата.

Привличанията и опозициите между „своето“ и „чуждото“ застават в основата на националната ценностна система. Но това е специфика на процеса, а не на времето. Напреженията между „свое“ и „чуждо“ са своеобразно градиво за всяка новосъздаваща се група – от племето до нацията. Те са базата, на която се оформя една от най-ранните идеологизирани прояви на въобразяването на голяма група като национална, а именно – историографският разказ за нея. Съставянето на

¹ Вж. също Радев, Ив. Паратекстът и художествената творба през Възраждането. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993; както и Ракъовски, Цв. Паратекстът на литературната творба. София: Херон Прес, 1997.

обща история е сред първите изрази на самосъзнанието на общността. Историографският разказ се пише постоянно, редактира се, допълва се и се тълкува. За него има място в книги с най-различно съдържание и най-ярките му проявления не е задължително да се намират единствено по страниците на историографските съчинения. Трайният интерес към собственото минало възниква през Възраждането и запълва „травмиращите празноти в културната памет на българите“ (Станева 1996: 118). Историята притежава интегриращи функции и символна структура. Така историографският разказ намира постоянно място в училищните учебници, в литературата, в публицистичните текстове. Множество са възрожденските издания, чието съдържание илюстрира успоредяването на националния патос с просвещенския.

Класически пример в този смисъл е „Разговорник греко-болгарский за ония, които желаят Греческий язык да се научат, при когото и една кратка Болгарска история приложи се“. Това гласи описателното заглавие на разговорника. Книгата започва с предговор. Продължава с гръцките думи и изрази и с техните български преводи. Завършва с кратко хронологично проследяване на българската история от библейско време до настаняването на османските завоеватели по нашите земи. Без предговора, разясняващ логиката на това странно съчетание на учебно пособие за изучаване на чужд език с родна история, структурата на книгата би била озадачаваща. Във въвеждащите страници Хр. Павлович не само обяснява, но и категорично защитава решението си да оформи по този начин своя труд.

В предговора авторът споделя, че ограничава обема на разговорника по финансови причини – повечето страници биха оскъпили книгата. Оценява събраното в изданието като „добро“, което може да е от полза за „българското общество“. Отправя упрек към онези, които пазят богатствата за себе си, за „суетни вещи“, а в това време „сирота България лежи в темнота непросвещена“. Подчертава ползата от просвета, а особено практическата полезност от научаването на „този благороден язык греческий“. Хвали стремежа към овладяването му и порицава отродяването на мнозина българи, които, след като усвоят гръцкия, се стремят да забравят своя род и език. В предговора на Павлович зазвучават Паисиевото слово, патос и емоция.

Който успее же в тоя толку потребен язык и научи го совершенно, молим му се со слези да не унищожава своя род болгарский, именувающихся, каквото многу безумни прават, грек. Но защо да се наречеш грек, о безумние и несмысленне человеце? Защо са греците по-

славни ли от българете, за това ще речеш. Но ако те попитам отгде са греците по-славни, как ще ми отговориш? От учението.

(Леков, ред. 1992: 50)

В този пасаж откровено присъства Паисий. Въпреки явните, почти цитатни заемки цялостното звучене на предговора и на книгата на Павлович се различава от това на „История славянобългарска“. Тезата на свищовския учител е, че просветата би върнала миналото достойнство и слава на България. Би я направила славна, каквито са Русия и Сърбия в настоящето. Каквато впрочем е била в миналото и неговата родина. Познаването на родната история би доставило самочувствие и увереност в правото на неговия народ да се стреми и да пожелае да възроди славата си. Затова авторът прилага в края на разговорника „едно кратко сочинение сичкой болгарской истории“. Финалните слова в предговора са подчертано просвещенски. С тях Хр. Павлович призовава към учение на български език, „понеже сичката слава бива от учението, а учението тамо цавти, гдето се предава на свой язык“.

Тезата на Паисий настоява на знаенето на собствената история. Акцентът, който той поставя, не стои върху знанието изобщо. Познаването на собствената история би разкрило основанията за гордост на сънародниците му от принадлежността към българското. Авторът на „История славянобългарска“ никъде не отрича ползата от гръцкия език. Но за разлика от Павлович не апелира за усвояването му. Той има различна задача – да обоснове мотивите, с които българинът да преодолее „срама“ си; да възвърне народността си самочувствие; да се самоубеди в своето достойнство. Базата за противопоставяне на „своето“ с „чуждото“ при Паисий е сведена до опозицията „българско – гръцко“:

Но някои не обичат да знаят за своя български род, а се обръщат към чужда култура и чужд език и не се грижат за своя български език, но се учат да четат и говорят по гръцки и се срамуват да се нарекат българи. О, неразумни и юроде! Защо се срамуваш да се наречеш българин и не четеш и не говориш на своя език? Или българите не са имали царство и държава? Толкова години са царували и са били славни и прочути по цялата земя и много пъти са взимали данък от силни римляни и от мъдри гърци...

Но поради що ти, глупави човече, се срамуваш от своя род и се влачиш по чужд език? Но, рече, гърците са по-мъдри и по-културни, а българите са прости глупави и нямат изтънчени думи. Затова, казва, по-добре да се присъединим към гърците. Но виж неразумни, от гър-

ците има много народи по-мъдри и по-славни. Остава ли някой грък своя език и учение и род... По-добра е българската простота и незлобливост...

(Хилендарски 2012: 192, 193)

От мъдростта, от културността и от по-високия обществен статут не произтича задължително човечността, която авторът високо оценява и определя в текста си като „българската простота и незлобливост“. Паисий внушава, че основанията българите да преодолеят усещането си за малоценност не са единствено историографски. Убеждава, че освен дълбоко в миналото те се съдържат и в характера на неговия народ; че християнските ценности са му присъщи както силата и славата. Словото на Паисий и задачите на неговия книжовен труд надскачат просвещенския прагматизъм на Хр. Павлович. Очертават обаче параметрите, в които по-късно свищовският учител успява да преодолее наглед непримиримите противоречия между осъзнатата принадлежност към българското и ползите от гръцкото.

В предговора към „Разговорник греко-болгарский“ Павлович логически обосновава мястото на родната история в учебника по гръцки език, предназначен за българи. Нуждата от полезни знания не бива да бъде пренебрегвана само за да не се допуска печалната практика на отродяването. Както не е приемлив и вариантът на примиряване с отказа от българско самосъзнание в името на високата просвета. За да смекчи това противоречие, авторът на разговорника се уповава на Паисиевия подход към историята като емоционално регулиращ механизъм.

Свищовският учител преповтаря и прилага Паисиевата формула за акцентирането върху „род и език“ като национално стимулиращи елементи. Въпреки старанието, което авторът на „История славяно-българска“ полага за коректно събиране на необходимия му историографски материал, той и много от съмишлениците му демонстрират разбирането за историзма не като чист историографски интерес, а като култ към родното минало. В периода на Възраждането тази емоция към историята заема все по-голямо пространство в маниера на поднасянето ѝ от книжовниците и възприемането от читатели и слушатели. И макар разказът за миналото на народа му, който Павлович помещава в разговорника, да е максимално обран откъм коментари, преки внушения и подробности, самото решение да присъства в книгата, е плод на авторската убеденост, че знанието за древността на българския народ, за неговите владетели и държавни дела не допуска нито пагубно-

то чувство на срам от настоящето, нито желанието принадлежността към българското да бъде сменена с друга принадлежност към по-престижна общност.

Примесване на просвещенски патос с национален се разчита и в позицията, че знаенето на собствената история е елемент на грамотността. Грамотността включва доброто владение на родния език. А практичността изисква овладяване и на полезен чужд език заради по-големите възможности за делови и културни контакти. Така в контекста на „Разговорника“ може да бъде приложено и разбрано посланието на Паисий за доминиращата важност на „род и език“. Тази словесна формула само в „Предисловие към ония, които желаят да прочетат и чуят написаното в тая история“ авторът на „История славянобългарска“ повтаря 12 пъти, като неколкократно я редува с „род и отечество“ или други нейни производни.

Христаки Павлович в пълен синхрон с позицията на Паисий Хилендарски допълва с нов смисъл историографския разказ за българското минало. Негово лично идеологическо и педагогическо постижение е, че успява да синхронизира трите компонента от „Разговорника“ – гръцки език, български език и българска история. Те взаимно се допълват и получават балансирано присъствие в учебника на свищовския учител. Структурната организация на книгата я оформя като логична цялостна структура и преоценява изпъкващата на пръв поглед несъвместимост на речниковата с историографската част. Композиционната специфика на „Разговорник греко-болгарский“ следва логиката на авторовото послание. Изложените в предговора намерения са осъществени в съставеното от Хр. Павлович учебно пособие. Акцентите, поставени от автора във въвеждащите думи, доказват, че подредбата на отделните части в книгата не е механична. С необичайното наглед съдържание на разговорника, което съчетава речников с историографски материал, възрожденският педагог успешно допълва патриотичните с педагогическите цели, които следва в своя труд.

ЛИТЕРАТУРА

Дупничанина 1835: Дупничанина, Хр. *Разговорник греко-болгарский за ония, които желаят Греческий язык да се научат, при когото и една кратка Болгарска история приложи се.* [Dupnichanina, Hr. Razgovornik greko-bolgarskiy za oniya, koito zhelayat Grecheskiy yazik da se nauchat, pri kogoto i edna kratka Bolgarska istoriya prilozhi se.] Собран и сочинен от Христаки П. Дупничанина, Учителя в

Словено-Елинското в Свищов училище, който сега първо на свет издава го. Предстоявал и исправял шура негов Яков Илиевич, в Белград, у Княжеско-Сербской Типографии, 1835.

Иванова 1998: Иванова, Д. *Езиковите въпроси в българския периодичен печат през Възраждането*. [Ivanova, D. *Ezikovite vaprosi v balgarskiya periodichen pechat prez Vazrazhdaneto.*] Пловдив: Маркос 2001, 1998.

Леков 1992: Павлович, Хр. Родолубивий и благоразумний народе българский. [Pavlovich, Hr. *Rodolyubiviy i blagorazumniy narode balgarskiy.*] *Възрожденски предговори*. Книга първа. Събрал и наредил Дочо Леков. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.

Радев 1993: Радев, Ив. *Паратекстът и художествената творба през Възраждането*. [Radev, Iv. *Paratekstat i hudozhestvenata tvorba prez Vazrazhdaneto.*] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1993.

Радев 1997: Радев, Ив. *История на българската литература през Възраждането*. [Radev, Iv. *Istoriya na balgarskata literatura prez Vazrazhdaneto.*] Велико Търново: Абагар, 1997.

Ракъовски 1997: Ракъовски, Цв. *Паратекстът на литературната творба*. [Rakuyovski, Tsv. *Paratekstat na literaturnata tvorba.*] София: Херон Прес, 1997.

Станева 1996: Станева, К. *Апология на българското. Творчеството на Георги Раковски*. [Staneva, K. *Apologiya na balgarskoto. Tvorchestvoto na Georgi Rakovski.*] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1996.

Хилендарски 2012: Хилендарски, П. *История славянобългарска. Зографска чернова, 1762*. [Hilendarski P. *Istoriya slavyanobalgarska. Zografaska chernova, 1762.*] „Български бестселър – национален музей на българската книга и полиграфия“. Факсимилно издание, 2012.

**ИМЕНА ЗА НОСИТЕЛИ НА СУБСТАНЦИАЛНИ
ОТНОШЕНИЯ В ТВОРЧЕСТВОТО НА НЕОФИТ РИЛСКИ
(НАРОДНОСТНИ И ЖИТЕЛСКИ НАЗВАНИЯ)**

*Лъчезар Перчеклийски, Магдалина Домозетска
Югозападен университет „Неофит Рилски“*

**NOUNS OF BEARERS OF A SUBSTANCE RELATION
(NAMES DENOTING ETHNONYMS AND INHABITANTS)**

*Lachezar Perchekliyski, Magdalena Domozetska
Neofit Rilski South-West University*

The article examines the word formation of the names of ethnonyms and inhabitants in Neofit Rilski's works. The second quarter of the nineteenth century was a time when the Bulgarian national literary language was established on the basis of the vernacular. The results of the analysis show the process of imposing the colloquial formants *-eu* (for masculine) and *-ка* (for feminine) that during the Renaissance compete with traditional suffixes for formation of the ethnonyms and inhabitants *-ин* and *-иня*. Neofit Rilski imposes or neglects the colloquial suffixes depending on the nature of his works. The theoretical statements of the Czech linguist M. Dokulil are applied in the work. The nouns are classified by word formation types.

Key words: word formation, nineteenth century, names of ethnonyms and inhabitants, suffixes

Втората четвърт на XIX век е време, в което се водят усилен спорове между различните книжовноезикови направления за основата на новобългарския книжовен език. Именно това са и най-активните години в творческия път на Неофит Рилски, който със своята книжовна, просветна и духовна дейност се нарежда сред най-значимите български интелектуалци (възрожденци) от тази епоха.

Неофит Рилски е основен представител на Славянобългарската школа, която заема средишно място между двете крайни направления – новобългарското и черковнославянското (Русинов 1999: 115). Въпреки

че езикът му е проучен основно (Иванова 2006, 2017; Жерев, Станков, Цойнска 1989 и др.), все още няма специално изследване, което да е посветено на словообразуването като цяло, а в частност – на образуването на народностните и жителските имена в неговото творчество.

Народностно-жителските названия са част от лексико-семантичната група *Имена на лица* и се отнасят към словообразователната категория *Имена за носители на субстанциално отношение* (в подкатегорията *Имена за изразяване на принадлежност или собственост*).

Тези наименования са сравнително добре проучени в лексикалната система на *старобългарския* (Ефимова 2006: 91 – 96, 109 – 110; Ефимова 2011: 24 – 26, 54, 116 – 121; Перчеклийски 2015а) и *среднобългарския език* (Перчеклийски 2015б; Перчеклийски, Накова 2016; Накова 2017: 71 – 90). В основни линии въпросът е изследван в *писмени език на народна основа*, характерен за дамаскинската книжнина от предвъзрожденската епоха (Кочева 1968; Шимански 1968: 177 – 178; Перчеклийски 2008: 84 – 86), а също така и в езика на първия български възрожденец – Паисий Хилендарски (Георгиева 1976: 133 – 145). Най-детайлно проблемът е разработен за *съвременния български език* – книжовен (Грамматика 1983: 50 – 51, 56 – 58; Радева 1991: 66, 128, 153; Аврамова 2013 и др.) и диалекти (Кочев 1971: 141 – 143).

Целите на това изследване са:

- да се направи словообразователна характеристика на народностно-жителските имена в творчеството на Неофит Рилски, като названията се класифицират по словообразователни типове;
- да се представи междусуфиксната конкуренция при образуването на етноними и имена на жители.

В методологично отношение работата следва възгледите на чешкия лингвист М. Докулил, представени в *Tvoření slov v češtině: Teorie odvozování slov* (Докулил и др. 1962). Теоретичните постановки са адаптирани за българския език от Иван Кочев при изследването на езиков материал от три диалекта (Кочев 1971: 107 – 185).

Водеща роля при този вид словообразуване, наречен от М. Докулил „лексикална морфология“, се отрежда на мотивационните отношения, които се наблюдават при еднокоренните думи в синхронен план (Докулил и др. 1962: 208 – 209). На анализ се подлагат само названията с прозрачна словообразователна структура, т.е. тези, които имат ясно разграничение между основата и форманта. В рамките на словообразователния тип се анализират не само примерите, които са

образувани с основни суфикси (-ин, -ец, -ка и др.), но и тези, които са реализирани с техни разширени варианти (-янин, -атец, -анка и др.).

Езиковият материал е ексцерпиран от три произведения на Неофит Рилски, като две от тях са граматически: „Болгарска граматика“ (Крагуевац, 1835 г.) и „Краткое и ясное изложене за раздѣленіето, начертаніето, именованіето и произношеніето на писмената, и правила за срицаніето, просодіата и слогатъ, и за правото чтеніе на греческіа языкъ“ (Белград, 1835 г.), а едно е превод на религиозен текст „от Славенскаго на Болгарскій языкъ“: „Новый Завѣтъ Господа нашегw Иисуса Хрїста“ (Смирна, 1840 г.).

При класификацията по-долу народностно-жителските названия се привеждат в тяхната основна форма. Където е необходимо, примерите са съпътствани от словообразователни парафрази, в които е разкрито отношението между ономаσιологичния базис (понятието, което трябва да бъде именувано) и ономаσιологичния признак (белега, мотива, чрез който понятието се именува). Парафразата задължително съдържа мотивиращата дума. Правописът на названията е осъвременен и опростен. Запазено е писането на начална главна буква, а също така и отбелязването на краесловните ерове при имената от мъжки род.

Словообразователен анализ

Народностните и жителските имена са близки в семантично и словообразователно отношение. Обикновено **жителските названия** са мотивирани от името на населеното място (град, село), в което живее лицето (напр. *софиянец* – *софиянка*, *парижанин* – *парижанка*). В широк смисъл към жителските наименования се отнасят и някои формации, в основата на които може да стои името на континент (*европеец* – *европейка*, *азиятец* – *азиятка*), географска област (*мизиец* – *мизийка*, *тракиец* – *тракийка*, *македонец* – *македонка*), планина (*родопчанин* – *родопчанка*, *алпиец* – *алпийка*) и др. Към **народностните названия** се включват преди всичко етноними (*българин* – *българка*, *германец* – *германка*), но също така и племенни наименования, които се свързват с името на определен прародител/родоначалник, напр. Евреи > *евреин* – *еврейка*; Агар > *агарянин* – *агарянка*; Юда > *юдеин* – *юдейка* и др. Често тези названия се превръщат в същински етноними. Например обликът *израилтянин* първоначално означава ‘този, който е от рода на библейския патриарх Израил’, но впоследствие се изменя в ‘поданик на държавата Израил’. Названието *юдеин* в Стария завет означава ‘потомък на Якововия/Израилевия син Юда’, но поради различни истори-

чески причини в новозаветно време с това название вече се наричат израилтяните/евреите, които живеят в географската област Юдея.

I. „Болгарска граматика“ (1835 г.)

В „Граматиката“ (с. 108 – 110) Неофит Рилски разглежда склоненията на названията, които се образуват от „земите, царствата, епархиите, градищата и селата“. Авторът ги нарича „езически“, т.е. народностни.

Имена от мъжки род

1. Словообразователен тип с наставка **-инъ (-енъ)**

Суфиксът за единичност *-ин* е общославянски (Славски 1974: 120). Може да се присъединява както към домашни/славянски, така и към чуждоезикови основи. Тази наставка (заедно с нейните разширени варианти) е основна за образуването на народностно-жителски имена през старобългарския (Граматика 1991: 180; Перчеклийски 2016: 50) и среднобългарския период (Перчеклийски 2015б: 124; Накова 2017: 79).

В своята „Граматика“ Неофит Рилски посочва следните названия:

- а) Народностни имена: *Американенъ* – ‘поданик на Америка, т.е. САЩ’, *Болгаринъ* – ‘поданик на България’, *Италианинъ*, *Римлянинъ*, *Персианинъ*, *Славянинъ*, *Руссианинъ/Россианинъ*, *Сербинъ*, *Турчинъ*.
- б) Жителски имена: *Африканинъ* – ‘този, който живее на континента Африка’, *Европеанинъ*, *Казанлъчанинъ* – ‘жител на Казанлък’, *Пазарджичанинъ*, *селянинъ* – ‘жител на село’.

С основния суфикс (**-инъ**) са образувани обличията *Болгар-инъ*, *Серб-инъ* и *Турч-инъ*, а с разширени наставки – наименованията:

-(е)анинъ: *Америк-аненъ*, *Африк-анинъ*, *Европ-еанинъ*, *Италианинъ*, *Казанлъч-анинъ*, *Перси-анинъ*, *Пазарджич-анинъ*, *Руссианинъ/Росси-анинъ*;

-янинъ: *Рим-лянинъ*, *Слав-янинъ*, *сел-янинъ*.

-аненъ: *Америк-аненъ*.

С традиционен (църковнославянски) фонетичен облик са основите на названията *Болгаринъ* (с преглас на *ъ > о*, което е характерно и за западните български говори), *Римлянинъ* (с епентетично *л’*), *Россианинъ* (с удвояване на съгласната *с*) и *Сербинъ* (прасл. **ьr > er* вм. *рь*).

2. Словообразователен тип с наставка *-ецъ*

Общославянската наставка *-ецъ* (от прсл. **-ьсь*, в стб. *-ьць*) е полифункционална (Славски 1975: 99 – 101; Граматика 1991: 185 – 186), но е особено продуктивна в образуването на имена на лица. В историята на българския език суфиксът е присъщ както на книжовната, така и на говоримата му форма (Перчеклийски 2008: 56, 79), като може да се свързва с основи на глаголи (*борьць*), причастия (*пришьльць*) прилагателни (*хьтрьць*) и съществителни (*тельць*). В старобългарския и среднобългарския книжовен език обаче тя не е характерна за образуването на народностни и жителски имена. За първи път с тази функция наставката *-ецъ* се появява във влахо-българските грамоти от XV век, при това в тези паметници тя е факултативна на наставката *-инъ*: *брашовънинъ – брашовецъ, молдовенинъ – молдовецъ* и др. (Кочева 1967: 132).

В текста на „Граматиката“ са включени следните названия:

а) Народностни имена: *Италианецъ – ‘поданик на Италия’, Немецъ.*

Към формациите със суфикс *-ецъ* Неофит Рилски включва и облика *Швецъ*. Внимателният анализ обаче показва, че тук става дума по-скоро за безсуфиксно образуване, отколкото за производна форма.

б) Жителски имена: *Африканецъ, Белиградецъ – ‘жител на Белиград, т.е. Белград’, Венецианецъ – ‘жител на Венеция’, Габровецъ, Европеецъ – ‘този, който живее в Европа’, Кестендилецъ – ‘жител на Кюстендил’, Котлянецъ – ‘жител на Котел’, Московецъ – ‘жител на Москов, т.е. Москва’, Самоковецъ, Терновецъ, Тревненецъ.*

Повечето от названията са образувани с основния суфикс (*-ецъ*). С разширени наставки са оформени наименованията:

-анецъ: Итали-анецъ, Африк-анецъ, Венеци-анецъ,

-янецъ: Котл-янецъ,

-енецъ: Тревн-енецъ.

Обликът *Немецъ* не е същинско народностно име, тъй като е мотивиран от прилагателното *ням* (вж. БЕР IV 1995: 609), а не от названието на държава. Църковнославянско влияние е налице в основата на формацията *Московецъ*.

3. Словообразователен тип със суфикс *-лия* (*-лия*)

Наставката *-лия* е словообразователна заемка от османотурски.

Словообразователният тип е представен само от жителски имена: *Букорещлиа*, *Габровлиа*, *Едренелиа* – ‘жител на Едрене, т.е. Одрин’, *Казанлъклиа*, *Пазарджиклиа*, *Самоковлиа*, *Софиалиа*, *Стамболлиа* – ‘жител на Стамбул, т.е. Истанбул’, и *Филибелиа* – ‘жител на Филибе, т.е. Пловдив’. Основите на повечето названия имат османотурски фонетичен облик (*Едрене-лиа*, *Казанлък-лиа*, *Пазарджик-лиа*, *Стамбол-лиа*, *Филибе-лиа*).

4. Безсуфиксни образувания

Безсуфиксните народностно-жителски имена са много характерни за старобългарския книжовен език (Граматака 1991: 176 – 177). Словообразователният тип е повлиян от народните говори и през цялата история на българския език има трайно присъствие в книжнината (вж. Накова 2017: 82 – 83), макар и да няма продуктивността на типа с формант *-инъ*.

В „Болгарска граматика“ са включени етнонимите: *Влахъ* – ‘поданик на Влахия’, *Грекъ*, *Лехъ* – ‘потомък на Лех; поляк’, *Туркъ*, *Чехъ* и *Швецъ* – ‘поданик на Швеция’.

Църковнославянска фонетична особеност съдържа названието *Грекъ*.

В някои от представените по-горе примери в „Болгарска граматика“ (с. 108 – 109) Неофит Рилски е отбелязал междусуфиксната конкуренция при народностно-жителските названия от мъжки род. Тя е изразена в противопоставянията:

-инъ// -ецъ: *Африканинъ* – *Африканецъ*, *Европеанинъ* – *Европеецъ*, *Италианинъ* – *Италианецъ*;

-инъ// -лиа: *Пазарджичанинъ* – *Пазарджиклиа*, *Казанлъчанинъ* – *Казанлъклиа*;

-ецъ// -лиа: *Самоковецъ* – *Самоковлиа*;

-инъ// -ѿ: *Турчинъ* – *Туркъ*.

Имена от женски род

Имената на етноними и жители от женски род са значително по-малко в сравнение с тези от мъжки род. Такова е положението във всички писмени паметници от историята на българския език до Възраждането (включително). Причините за това са основно две: 1) спецификата на текстовете (преобладават историко-религиозните произведения, в които водеща роля има мъжът – цар, светец, воин и др.); 2) повечето от примерите за народностно-жителски имена в писмени-

те паметници са в множествено число, което при тези названия има мъжкородова насоченост.

5. Словообразователен тип с наставка *-ка*

Суфиксът *-ка* е общославянски формант (Младенов 1939: 190 – 191). Смята се, че още в праславянския език с наставката са се образували феминални съответници на имена от мъжки род (*nomina mota*), напр. **kotъ* – **kotъka*, **lěkarъ* – **lěkarъka* (Славски 1974: 94). В старобългарските писмени паметници формантът е познат (Давидов 1991: 183), но той не е характерен за образуването на народностно-жителски имена от женски род (вж. Перчеклийски 2015а). Това се отнася и за неговите палатализирани варианти *-ъца* и *-ица*. В тази си функция суфиксът се явява за първи път в ръкописи от XIV век (Перчеклийски, Накова 1916: 112). Оттогава насам обаче формантът, който идва от разговорния език, трудно намира място в книжнината и това продължава почти до средата на XIX век. В писмената практика на възрожденците наставка *-ка* конкурира традиционния суфикс *-иня*, а днес вече е водеща при образуването на имената на етноними и жители (Граматака 1983: 56 – 58).

Към словообразователния тип с наставка *-ка* в „Българска граматика“ се отнасят народностните имена *Болгарка* и *Россианка* и жителските названия *Европеанка* и *селянка*.

Формациите на *-ка* образуват родови двойки (*nomina mota*) с мъжкородовите си съответници със суфикс *-инъ*: *Болгаринъ* – *Болгарка*, *Европеанинъ* – *Европеанка*, *Россианинъ* – *Россианка*, *селянинъ* – *селянка*.

6. Словообразователен тип с наставка *-иня*

Суфиксът *-иня* е фонетичен наследник на стб. *-ыни* (в прсл. **-уп'и*, вж. Славски 1974: 139 – 141). Това е единственият регистриран формант за образуване на народностно-жителски имена от женски род в старобългарския книжовен език (Давидов 1991: 181; Перчеклийски 2015а: 49 – 50), а също така и в първите два века на среднобългарския период. Наставката е запазила тази своя функция и до днес, като с нея се образуват подобни названия както в диалектите (Кочев 1971: 143), така и в книжовния език (Граматака 1983: 56).

В „Българска граматика“ Неофит Рилски е включил етнонимите *Влахиня*, *Грекиня* и *Сербкиня*.

Названията за означаване на лица жени според народността оформят родова двойка със следните маскулинни облици:

-Ѡ//-иня: *Влахъ – Влахиня, Грекъ – Грекия,*

-инъ//-(к)иня: *Сербинъ – Сербкиня.*

Имена от среден род

7. Словообразователен тип със суфикс -че

Формантът *-че* е характерен само за новобългарския език. Според Ст. Младенов той се е развил от деминутивния суфикс *-е* (в стб. *-а*) в думи с основа, завършваща на съгласна *-к-* (*колак-ъ, човък-ъ*). Добавянето на *-е* променя веларния консонант в *-ч-* по първа палатализация (*колаче, човъче*) и така се получава новата наставка *-че* (Младенов 1939: 200 – 201). Днес с присъединяването на форманта към неутрална основа обикновено се образуват деминутивни названия (*стол – столче*). По същия начин с наставката могат да се образуват и умалителни имена, които означават народностно-жителски названия от среден род.

Формациите, които посочва Неофит Рилски в своята „Грамматика“, са мотивирани от основите на имена от мъжки род след изпадане на суфикса за единичност *-инъ*: *Болгарче* (от *Болгар-инъ*), *Италианче* (*Италиан-инъ*), *селянче* (*селян-инъ*), *Сръбче* (*Серб-инъ*), *Французче* (*Француз-инъ* < от тур. *Fransız*). И тук нарастванията на форманта наляво могат да се схванат като разширени наставки (*-анче, -янче, -узче*).

Към имената от среден род е регистриран и **единичен облик с наставката -е**: *Гърче*. Неофит Рилски включва този пример към образуванията с наставка *-че*, но по-прецизният анализ показва, че двудълбата на названието е *Гърч-е*.

II. „Новый Заветъ Господа нашегѡ Іисуса Хрїста“ (1840 г.)

Народностно-жителските названия в Новия завет представят реалии от по-далечното минало, като голяма част от градовете, държавите, областите и т.н., които служат като словообразователен мотив, вече не съществуват.

Имена от мъжки род

1. Словообразователен тип със суфикс -инъ

С **основната наставка -инъ** са образувани:

- народностното название: *Евреинъ* – ‘потомък на библейския патриарх Евер’;

- жителските формации: *Галатинъ* – ‘жител на областта Галатия’, *Ефесинъ* – ‘жител на град Ефес’, *Колосаинъ* – ‘жител на град Колос’, *Филиписинъ* – ‘жител на град Филипи’.

С разширени суфикси са оформени обличията:

-янин или **-енинъ** (с преглас на етимологично ‘а в е’):

- народностни имена: *Египтянинъ* – ‘поданик на Египет’, *Израилтянинъ* – ‘потомък или поданик на Израил’, *Мидянинъ* – ‘поданик на Мидия’, *Партянинъ* – ‘поданик на Парт(ското царство)’, *Римлянинъ* – ‘поданик на Рим, т.е. Римската империя’;
- жителски названия: *Атинянинъ* – ‘жител на град Атина’, *Аравлянинъ* – ‘жител на географската област Арабия; арабин’, *Берянинъ* – ‘жител на град Берия/Верия’, *Гоморянинъ* – ‘жител на град Гомор’, *Ефесянинъ* – ‘жител на град Ефес’, *Иерусалимленинъ* – ‘жител на град Йерусалим’, *Кипрянинъ* – ‘жител на остров Кипър; кипърец’, *Коринтянинъ* – ‘жител на град Коринт’, *Критянинъ* – ‘жител на остров Крит’, *Македонянинъ* – ‘жител на областта Македония; македонец’, *Ниневитянинъ* – ‘жител на град Ниневия’, *Самарянинъ* – ‘жител на град Самария’, *Сидонянинъ* – ‘жител на град Сидон’, *Скитянинъ* – ‘жител на областта Скития; скит’, *Содомлянинъ* – ‘жител на град Содом’, *Солунянинъ* – ‘жител на град Солун’, *Тарсянинъ* – ‘жител на Тарс’, *Тирянинъ* – ‘жител на Тир’;

-анин:

- народностни облици: *Иудеанинъ* – ‘този, който принадлежи към племето на Юда; юдеин’, *Сирианинъ* – ‘поданик на Сирия; сириец’;
- жителски названия: *Асианинъ* – ‘жител на областта Асия/Азия (римска провинция в Мала Азия); азиатец’, *Галилеанинъ* – ‘жител на географската област Галилея; галилеец’, *гражданинъ* – ‘жител на град’, *Киринеанинъ* – ‘жител на областта Киринея; киринеец’, *Филиписианинъ* – ‘жител на град Филипи; филипянин’.

Голяма част от регистрираните имена са хибридни образувания с чужда основа и славянски суфикс. Например с подчертано гръцка мотивираща основа са названията: *Филипис-инъ* и *Филиписи-анинъ* (от $\phi\iota\lambda\iota\pi\pi\eta\sigma\iota-\omicron\varsigma$), *Израилт-янинъ* (от $\iota\sigma\rho\alpha\eta\lambda\iota\tau-\eta\varsigma$), *Ниневит-янинъ* (от $\nu\nu\epsilon\nu\iota\tau-\eta\varsigma$). При обличията *Сирианинъ*, *Атинянинъ*, *Египтянинъ*, *Кипрянинъ*, *Коринтянинъ*, *Партянинъ*, *Скитянинъ* и др. също се забелязва известно гръцко влияние в мотивираната основа (Ефимова 2006: 91 – 96),

но във времето от IX до XIX век заетите в старобългарския период имена на населени места (държави, градове, области и др.) се утвърждават в лексикалната система на българския език и веднъж асимилирани, могат свободно да участват „в словообразователните процеси (...), като се превръщат в произвеждащи основи, свързващи се с домашни словообразователни форманти“ (Сотирова 2016: 8).

От книжовната традиция са заети формациите *Римлянинъ*, *Иерусалимленинъ* и *Аравлянинъ*. Свидетелство за това е наличието на епентетично л’.

2. Словообразователен тип с наставка **-й** (в стб. *-и*, прсл. **-jь*)

Типът е слабо изразен. Към него се отнасят названията *Назорей* (обикновено се свързва с град Назарет, вж. Мат. 2:23) и *Иудей*.

3. Словообразователен тип с наставка **-итъ**

Суфиксът може да се разглежда като словообразователна заемка от гръцки още в Кирило-Методиевия превод на Новия завет. Формантът се обособява ясно при наличието в българския език на други еднокоренни думи (също заемки), които служат като словообразователен мотив. Във времето от втората половина на IX век до днес словообразователният тип не успява да преодолее рамките на библейския текст и в българския език остава непродуктивен.

В своя превод на Новия завет Неофит Рилски е включил формациите: *Левитъ* – ‘потомък на библейския патриарх Левий; левит (от λев-ιτ-ης)’, и *Еламитъ* – ‘жител на Елам; еламит (от ελαμ-ιτ-ης)’.

В текста са регистрирани и две **единични образувания**.

Обликът *Еллинъ* – ‘жител на Гърция (Ελληνική); елин (ελλην)’ е **безсуфиксен**. При него е налице формална прилика с названията със суфикс *-ин* (в ед.ч.) в българския език (ед.ч. *елин* – *българин*, мн.ч. *елини* – *българи*).

С **форманта -ецъ** е засвидетелстван единствено обликът *Македонецъ*. Названието е словообразователна разновидност на представената по-горе формация *Македонянинъ*, а суфиксите *-инъ* и *-ецъ* влизат в конкуренция помежду си.

Имена от женски род

4. Словообразователен тип с наставка -ка

Със суфикс *-ка* са регистрирани само две наименования: *Еллинка* и *Иудейка*. Тези формации образуват *nomina mota* с названията *Еллинъ* (*Еллинка*) и *Иудей* (*Иудейка*).

В Неофитовия превод на Новия завет народностно-жителските имена са представени много добре. Преобладават имената в рамките на словообразователния тип с наставка *-инъ* (и нейните разширени варианти *-янинъ/-енинъ*, *-анинъ* и *-аненъ*). Това се обяснява с характера на текста, който има многовековна традиция в българския език. Доста по-слабо са представени останалите форманти: *-й* (от **-jъ*), *-итъ*, *-ецъ* и *-ø*.

Сред названията от женски род са регистрирани само две наименования с народно-разговорния суфикс *-ка*, който тук е изместил традиционната наставка *-иня*.

Имена от *среден род* не са засвидетелствани.

При названията, които сформират родови двойки (*nomina mota*), формантните противопоставяния са: *-й//ка* и *-ø//ка*.

III. „Краткое и ясное изложениѣ ... за греческїа языкѣ“ (1835)

Съвсем очаквано тук народностно-жителските названия са значително по-малко. Регистрирани са само имена от мъжки род, които са образувани с наставките *-инъ* и *-ецъ*.

1. Словообразователен тип с наставка -инъ:

С основния суфикс са оформени наименованията *Болгаринъ*, *Русинъ* и *Латининъ*.

С разширени наставки на суфикс *-инъ* са образувани формациите:

-(е)анинъ: *Европеанинъ*, *Италианинъ*;

-янинъ: *Славянинъ*;

-узинъ: *Французинъ*.

2. Словообразователен тип с наставка -ецъ

Този тип е доста слабо изразен. В него са включени названията *Цареградецъ* – ‘жител на Цариград’, и *Немецъ*.

3. Безсуфиксни образувания

Към този словообразователен тип се отнасят единствено обличите *Русь* и *Влахъ*.

В „Краткое и ясное изложениѣ...“ се повтаря картината от превода на Новия завет. Водещ суфикс при народностно-жителските имена е *-ин* (с неговите разширени варианти). Значително по-малко са названията с наставка *-ецъ* и *безсуфиксните имена*. Наименования от женски и среден род не са регистрирани.

От горния анализ могат да се направят следните по-важни изводи:

1. Народностно-жителските названия са представени и в трите произведения на Неофит Рилски. Най-много примери са налице в превода на Новия завет. Това е разбираемо с оглед на историческото повествование в текста. Най-полезна в словообразователно отношение е „Граматиката“, тъй като в нея е отразено суфиксното разнообразие при етнонимните и жителските имена (от трите рода) в българския книжовен език от втората четвърт на XIX век.

2. Сред анализиранията названия преобладават имената от **мъжки род**.

С най-много примери е представен словообразователният тип с наставка *-инъ*, който е добре очертан и в трите текста. Облиците са оформени както с основния суфикс, така и с неговите разширени варианти *-(е)анинъ*, *-янинъ/-енинъ*, *-аненъ* и *-узинъ*.

Имена с наставка *-ецъ* се откриват предимно в „Болгарска граматика“. Единични примери са регистрирани и в другите два текста. Този суфикс се налага в книжовния език, макар и в условията на словообразователна конкуренция с форманта *-инъ*, едва през първата половина на XIX век, когато развитието на националния книжовен език е поставено на основата на народно-разговорната реч. Заслуга за това очевидно има и Неофит Рилски.

В „Граматиката“ е отразен и още един словообразователен тип, който идва от народния език. Той включва имена, които са образувани с турската словообразователна заемка *-лия* (*-лия*). Въпреки че тези названия присъстват във възрожденските текстове, те не успяват да се наложат в българския книжовен език, а са изместени от наименованията с домашни суфикси *-инъ* и *-ецъ*.

Общи за трите произведения са *безсуфиксните* образувания, а формациите с наставки *-й* (от **-jъ*) и *-итъ* (гръцки заемки) са харак-

терни единствено за новозаветния превод на Неофит Рилски. Облиците с посочените форманти са слабо представени откъм примери.

3. Сред народностно-жителските имена от **женски род** словообразователен тип оформят названията с наставки *-ка* и *-иня*. В „Граматиката“ и в превода на Новия завет водещи са облиците с форманта *-ка*. Словообразователният тип е възприет от народната реч и е наложен в книжнината чрез произведенията на българските възрожденци (в това число и Неофит Рилски) до средата на XIX век. Имената с традиционния суфикс *-иня* са включени само в текста на „Българска граматика“. Прави впечатление, че в превода на Новия завет, който по принцип се характеризира с по-консервативен език, няма нито един пример с тази наставка. В „Краткое и ясное изложение...“ не са регистрирани етнонимни и жителски названия от женски род.

4. „Граматиката“ на Неофит Рилски е много ценна с това, че представя примери за народностно-жителски имена от **среден род**. За сега подобни образци липсват в историята на донационалния български книжовен език. Ясно изразен словообразователен тип формират названията, които са образувани с новобългарската деминутивна наставка *-че*. Регистриран е и единичен пример с формант *-е* (в стб. -А).

5. При някои от названията на етноними и жители от мъжки род се наблюдава **междусуфиксна конкуренция**, в която участват наставките *-инъ// -ецъ*, *-инъ// -лия*, *-ецъ// -лия* и *-инъ// -ø*. Тази конкуренция е представена главно в Неофитовата „Граматика“.

6. Сред народностно-жителските наименования определени маскулинни и феминални облици образуват родови двойки (*nomina mota*). Регистрирани са следните суфиксни противопоставяния: *-ø// -иня*, *-ø// -ка*, *-й// -ка*, *-инъ// -иня*, *-инъ// -ка*.

7. Цялостният анализ показва, че основните форманти, с които се образуват народностни и жителски имена днес, са съществували в българския книжовен език още през втората четвърт на XIX век. Някои от суфиксите са наследени от книжовната традиция (*-ин*, *-иня*, *-е*), въпреки че имат опора и в народния език, а други са възприети директно от разговорната реч (*-ец*, *-лия*, *-ка*, *-че*).

ЛИТЕРАТУРА

Аврамова 2013: Аврамова, Ц. *Имена на жители (nomina habitatorum) в съвременния чешки и съвременния български език.* [Avramova, Ts. *Imena na zhiteli (nomina habitatorum) v savremenniya cheshki i savremenniya balgarski ezik.*] София: Парадигма, 2013, 158 с.

- БЕР IV 1995:** Георгиев, Вл. Ив., Дуриданов, Ив. *Български етимологичен речник*. Т. IV, минго – падам. [Georgiev, Vl. Iv., Duridanov, Iv. *Balgarski etimologichen rechnik*. T. IV, mingo – padam.] София: Изд. на БАН, 1995.
- Георгиева 1976:** Георгиева, Ел. Някои словообразователни типове в езика на Паисиевата славянобългарска история. [Georgieva, El. *Nyakoi slovoobrazovatelni tipove v ezika na Paisievata slavyanobalgarska istoriya.*] // *Проблеми от историята на българския книжовен език*. София, 1976, с. 133 – 145.
- Граматика 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език*. Т. II. *Морфология*. [Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. II. Morfologiya.] (Ред. Д. Тилков, Ст. Стоянов, К. Попов). Изд. на БАН, София, 1983, 511 с.
- Давидов 1991:** Давидов, А. Словообразуване на съществителните. [Davidov, A. *Slovoobrazuvane na sashtestvitelnite.*] // *Граматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис*. (Ред. Иван Дуриданов). София: Изд. на БАН, 1991, с. 176 – 195.
- Докулил и др. 1962:** Dokulil, M., Daneš, Fr. *Tvoření slov v češtině. T. I. Teorie odvozování slov*. Praha, 1962.
- Ефимова 2006:** Ефимова, В. С. *Старославянская словообразовательная морфемика*. [Efimova, V. S. *Staroslavvyanskaya slovoobrazovatel'naya morfemika.*] Москва, 2006, 365 с.
- Ефимова 2011:** Ефимова, В. С. *Наименования лиц в старославянском языке: способы номинации и приоритеты выбора*. [Efimova, V. S. *Naimenovaniya lits v staroslavvyanskom yazyke: sposoby nominatsii i prioritety vybora.*] Москва: Институт славяноведения РАН, 2011, 224 с.
- Жерев, Станков, Цойнска 1989:** Жерев, Ст., Станков, В., Цойнска, Р. *История на българския книжовен език*. [Zherev, St., Stankov, V., Tsoynska, R. *Istoriya na balgarskiya knizhoven ezik.*] София: Народна просвета, 1989.
- Иванова 2006:** Иванова, Д. Неофитовият превод на Новия завет в контекста на книжовноезиковите процеси през Възраждането. [Ivanova, D. *Neofitoviyat prevod na Noviya zavet v konteksta na knizhovnoezikovite protsesi prez Vazrazhdaneto.*] // *Литература в дискусия*. II. (Съст. Елена Тачева, Роман Хаджикосев, Албена Вачева). Варна: LiterNet, 2006. <https://litenet.bg/publish17/d_ivanova/neofitoviiat.htm>, видяно на 21.10.2020 г.

- Иванова 2017:** Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език.* [Ivanova, D. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2017, 520 с.
- Кочев 1971:** Кочев, Ив. Диалектни категории и типове при словообразуването на съществителното име (съпоставително изследване върху материал от три български говора). [Kochev, Iv. Dialektni kategorii i tipove pri slovoobrazuvaneto na sashtestvitelnoto ime (sapostavitelno izsledvane varhu material ot tri balgarski govora).] // *Известия на Института за български език*, кн. 20, 1971, с. 107 – 185.
- Кочева 1968:** Кочева, Ем. За някои особености на жителските и народностните названия в дамаскините. [Kocheva, Em. Za nyakoi osobenosti na zhitelskite i narodnostnite nazvaniya v damaskinite.] // *Славистичен сборник (По случай VI международен конгрес в Прага)*. (Отг. ред. Любомир Андрейчин, Стойко Стойков). София: Изд. на БАН, 1968, с. 131 – 138.
- Младенов 1939:** Младенов, Ст. *Граматика на българския език* (Фототипно издание). [Mladenov, St. Gramatika na balgarskiya ezik.] София: Казанлъшка долина, 1939, 440 с.
- Накова 2017:** Накова, М. *Десубстантивните названия в ръкописи от XIV век.* [Nakova, M. Desubstantivnite nazvaniya v rãkopisi ot XIV vek.] // Дисертация за придобиване на ОНС „доктор“. Благоевград, 2017, 214 с.
- Перчеклийски 2008:** Перчеклийски, Л. *Словообразователни категории и типове при съществителните имена в Троянския дамаскин от XVII в.* [Perchekliyski, L. Slovoobrazovatelni kategorii i tipove pri sashtestvitelnite imena v Troyanskiya damaskin ot XVII v.] Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2008, 213 с.
- Перчеклийски 2015а:** Перчеклийски, Л. Народностните и жителските имена в старобългарския период. [Perchekliyski, L. Narodnostnite i zhitelskite imena v starobalgarskiya period.] // *Професор Иван Кочев – живот, отдаден на езикознанието (Юбилеен сборник)*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2015, с. 45 – 51.
- Перчеклийски 2015б:** Перчеклийски, Л. Словообразуване на народностните и жителските имена в Манасиевата хроника (Ватикански препис) от XIV век. [Perchekliyski, L. Slovoobrazuvane na narodnostnite i zhitelskite imena v Manasievata hronika (Vatikanski prepis) ot XIV vek.] // *Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи (Сборник в чест на 80-годишнината на проф. Иван Кочев)*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2015, с. 119 – 125.

- Перчеклийски, Накова 2016:** Перчеклийски, Л., Накова, М. Словообразуване на народностните и жителските имена в Иван-Александровото четириевангелие от XIV век. [Perchekliyski, L., Nakova, M. Slovoobrazuvane na narodnostnite i zhitelskite imena v Ivan-Aleksandrovoto chetirievangelie ot XIV vek.] // *Светът е слово, словото е свят (Сборник от Юбилейната международна конференция на Филологическия факултет – „25 години филология“)*. (Ред. М. Костова-Панайотова, А. Пенчева и др.). Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2016, с. 109 – 114.
- Радева 1991:** Радева, В. *Словообразуването в българския книжовен език*. [Radeva, V. Slovoobrazuvaneto v balgarskiya knizhoven ezik.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, 226 с.
- Русинов 1999:** Русинов, Р. *История на новобългарския книжовен език*. [Rusinov, R. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Велико Търново: Абагар, 1999, 528 с.
- Славски 1974:** Sławski, Fr. Zarys słówtworstwa prasłowiańskiego. // *Słownik prasłowiański*. T. I., A-B, Wrocław, 1974, 120.
- Сотирова 2016:** Сотирова, Н. *Българо-гръцки лексикални хибриди (Съществителни имена)*. [Sotirova, N. Balgaro-gratski leksikalni hibridi (Sashtestvitelni imena).] Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. Благоевград, 2016.
- Шимански 1968:** Szymański, T. *Słówtwórstwo rzeczownika w bułgarskich tekstach XVII – XVIII wieku*. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1968, s. 198.

ПАДЕЖНАТА СИСТЕМА В СРЕДНОБЪЛГАРСКИЯ ПРЕВОД НА ЦИКЪЛА ЗА СЕРАФИМИТЕ ОТ СВ. ЙОАН ЗЛАТОУСТ

Теодора Г. Илиева
Тракийски университет – Стара Загора

THE CASE SYSTEM IN THE MIDDLE-BULGARIAN TRANSLATION OF THE HOMILETIC CYCLE ON THE SERAPHIM BY ST. JOHN CHRYSOSTOM

Teodora G. Ilieva
Trakia University – Stara Zagora

The paper examines the morphological and syntactic parameters of the case system in the unstudied homilies *On the Seraphim*. The case paradigm is too conservative; the congruency has not changed, the indications for analyticity are manifested in the wider compatibility of some prepositions; the possessive use of the dative has been consistently applied, competing with the traditional possessive function of the genitive; there are no structures with the fully grammaticalised preposition “of”, which were typical for the 14th century; no middle-Bulgarian tendency towards occurrences of the casus generalis is observed; the prepositions “of” and “between” are distributed within the genitive.

Key words: pre-Euthymian translation, case congruency, verb reaction, analyticity, translation preferences

Непроучените среднобългарски ръкописни свитъци са ценно свидетелство за лингвистичната динамика, за граматичните трансформации и иновационните езикови процеси през XIV век, но наред с глобалните исторически тенденции, които чертаят и в които се вписват, те са регистър за индивидуалните жанрови и езиковостилистични предпочитания на книжовниците и за влиянието на гръцки текстови образци върху тях.

Сред неизследваните средновековни преводни бисери (от гр. Μαρυαρίται βιβλίον ‘морски бисер’) е Златоустовият цикъл от шест хомилии „За серафимите“ (= Срф), който е обект на настоящата публикация. Анализът се провежда по най-ранния български препис

Б.І.197, РНБ, л. 130 – 168 (Христова и др. 2009: 113 – 118) на славянския превод на книга „Маргарит“ от третата четвърт на XIV в., дело на книжовника йеромонах Дионисий Дивни.

Предмет на проучването са морфолого-синтактичните параметри на падежната система в Срф.

Целите на научното съобщение са: да се представят дескриптивно нововъведенията при глаголните рекции; да се открият унаследените норми и иновационните специфики, характерни за среднобългарския период и за идиолекта на Дионисий Дивни; да се направи паралел с падежните трансформации в синхронни на Срф паметници; да се открият проявите на аналитизъм; да се установи доколко особеностите на падежната система в Срф аргументират моята теза за посредническата роля на Дионисиевия превод като преходно звено между светогорската лингвистична практика и реформата на търновските словотворци; да се установят преводаческите предпочитания на Дионисий Дивни при предаване на гръцки конструкции.

Падежната система на Срф е твърде консервативна. Запазени са присъщите за старобългарския ръкописен канон рекции на глаголите с минимални трансформации; индикациите на аналитизъм са ограничени и се проявяват най-вече в по-широката съчетаемост на някои предлози; най-последователно е прокарана посесивната употреба на датива, конкурираща изконната функция на генитива да изразява притежание; падежната конгруенция не е променена; почти не са редуцирани синтактичните функции на падежите. Въпреки заключенията на К. Мирчев за нарушаването на падежната система, много широко отразено в паметниците от XIII – XIV век, и за поява на конструкции с напълно граматикализиран предлог на (които са характерен балканизъм) в Боян.ев., Бол.пс. и др. (Мирчев 1966: 288 – 290), Срф, както и текстовете с търновски произход не отразяват действието и последиците от тези процеси.

1. Именителен падеж

В Срф подлогът е морфологично изразен от: имена (áвгoустъ·тнвѣрїе· гáїе· клáвдїе· нѣрѡ ѿлцн слóвeсы поучѣнн) и субстантивирани причастия (гръдын нѣ вѣдын гá). В номинатив са и предикатите на подлога (тáмо ѿлкъ крѣм'чїн, здѣ же крѣм'чїн х̄с, брá твон...да вждетъ тн ꙗко нноꙗзычнїи н мытарь).

В Срф се среща рядката за ранните старобългарски паметници, за Йоан Екзарх и др. конструкция от предикат, изграден от прилага-

телно/наречие в ИП, и несъгласуван с него подлог: *добро естъ соль Мар и Зоґр, скръбно естъ грѣхъ Супр* (Ходова 1995: 257). Примери, илюстриращи синтактичния модел, в Срф са: *добро естъ брӑ. нж лоуѣше дѣвство. н не понеже лоуѣше естъ дѣвство, сего радн естъ злѣ бра-кѣ. нж мнее оуѣво ѡного, добро же н тѣ.*

След възклицания и повелително наклонение ЗвП в Дионисиевия превод не се измества от ИП за разлика от други среднобългарски паметници.

2. Родителен падеж

Освен двете фундаментални разновидности на РП, характерни за индоевропейските езици – приименна и партитивна, в Срф се разгръщат още аблативната функция и конструкцията *родителен самостоятелен*.

2.1. Родителен с предложна употреба – често срещани са предлозите: *везѣ, блнзѣ, вѣмѣсто, вѣслѣдѣ, до, изѣ, кромѣ, отѣ, по, прѣжде: везѣ съны проважаеѣтъ ношн; елнкы сжтѣ блнзѣ прѣстола; вѣмѣсто оуѣво вѣтрнла ѡзыкѣ распростерѣ; нж вѣнѣ грӑ прѣбывающоу; нж прѣбыван вѣнѣтрѣ оуѣставѣ своѣхѣ; вѣннде ѡзарѣа іерен вѣслѣдѣ еґо; зрѣншн лн даже до зазрѣнѣа съставляемо съгрѣшенѣе; мѣ ѡлѣкы вндѣтн за хѣ закалаемо; не вѣсхѣтѣсте нзѣ града нзѣгнатн; невѣнѣчанн н кромѣ мѣзды ѡ подвнга постѣнаго ѡтндемѣ; отѣ срѣдѣ ношн; ѡнѣ оуѣво по срѣдѣ црѣвѣнхѣ ѡблнчаемо вѣ; прѣжде во бӑ не зрѣхѣ. Регистрирана е нова употреба с на (на далѣнѣа оуѣво коуплетворѣнѣа) и с междуѣ (межѣ бӑ н ѡлѣскаго еѣтѣства стоѣтѣ сѣенѣннкѣ).*

В Срф РП с темпорално значение се употребява само с предлог *до*, а не със *за*¹ – *ѡ срѣды ношн даже до днѣ прѣбывающѣ. Предлогѣт развѣ се използва не само с РП (никто же вѣсѣ вѣды, развѣ еднного нже тѣнннаа вѣдащаго бӑ), но и с ВП (развѣ раавѣ блждннцѣ съ-*

¹ В старобългарските паметници *за* с темпорално значение се използва с РП само в облика *заоутра*, но в по-късни ръкописни сборки (Берл.сб., Житие на св. Константин-Кирил и житие на св. Вацлав) се среща моделът *за* + ВП за посочване на периода, в който се извършва действието (Миклас и др. 2006: 405).

навьднтѣ)² и с ИП (понеже во њ роуды, землѣ њ злато ннѹтѡже нно ѣсть, развѣ землѣ);

В творбите на Патриарх Евтимий, Григорий Цамблак, химнописца Ефрем и в Триодните Синаксари³ ради е и предлог, и задлог. В Нор.пс. е преди всичко предлог (Чешко 1989: 71 – 72). А в ПФот (Славова 2013: 96) и в атонската редакция на богослужебните книги ради е само задлог.

Дионисий Дивни употребява ради по-често в постпозиция – обикновено при съюза сего радн (над 20 пъти), отколкото в препозиция. Примери за постпозиция – бѣженъ азъ вѣ радн; и препозиция – њже радн лѣтѣнаго невѣдѣнїа.

В Срф не се наблюдава известната още от старобългарски конкуренция между оу и отъ + РП: оу (нѣ оу прѣстола вѣведе црѣкаго, егда оу съсцоу нмаши ѡтроуа).

Адвербиалното съчетание вѣ + име + генитив в ПФот се превръща в предлога вѣмѣсто, следван от име в генитив (Славова 2013: 97). В тази форма предлогът се среща и в съчиненията на Цамблак. У Дионисий Дивни откриваме същата контаминация: вѣмѣсто оубо вѣтрнла азыкъ распротерше. вѣмѣсто зѣфнра же, дѣховнѣа блѣтъ ннспоустнвшѣ. вѣмѣсто же крѣмнла, крѣта прнѣмлаше крѣмѣїж. Гръцкото съответствие на новосъздадения предлог във всички посочени синтагми е *ἀντί*.

2.2. Родителен партитивен

Още през старобългарския период чистите генитивни партитивни форми постепенно са били заменяни от конструкции с предлог отъ. В Евангелието съотношението между тях е било 1:4 (Вечерка 1963: 189), но в преславски корпуси – ПАНт, се наблюдава противоположна тенденция (Върбанова 2010: 203 – 205).

В Срф безпредложният партитивен е рядкост, дистрибутира се само в словосъчетания, съдържащи местоимения, и съответства на генитив от гръцкия оригинал – тѣѣїж не вѣпїж къ комоужо нѣ (ἡμῶν) њ глѣа, да блюдетъ оубо њ къжо нѣ (ἡμῶν), ѡжндаѣтъ во къжо вѣ (ὁμῶν) и др.

² Аналогични случаи са регистрирани в Берл. сб. (Миклас и др. 2006: 406).

³ Ради оубо фарїсеа/ тѣхъ ради/ ради же сиѣхъ (Тасева 2010: 162).

Разпространеният в среднобългарски сводове (Янакиева 2013: 226 – 235) модел с предлог отъ има по-висока честота на употреба и в Срф също предава оригиналния синтактичен модел *genitivus partitivus* без предлог, което може да се възприеме като ясна тенденция към аналитизъм – посланъ во бы къ мнѣ рече ѓдннь ѿ серафїмь, прнстѣпнмь...къ ѓднному ѿ нже врата вържѹенынхъ нбнаа, ѳсаїа нже ѿ прѣркъ велегласнѣншн.

2.3. Родителен посесивен е широко представен в Срф: кончунны ѡзїнны, показоуѣтъ члѣка бл҃городїе, здѣ же дѣха нашествіе, гла прѣрѹа, поснлаж дѣха бл҃гѣтъ.

2.4. Сепаративният генитив замества стария аблатив и се разгръща в два синтактични варианта – предложен (ѣко того нзѣгнатн ѿ влчнѣж храмны) и безпредложен (нж настонтъ прощенїа лншажщн єго, єгда троуды оубо пѣмлатъ, въздаанїа же лншажтѣ сѣ вѣсѣкого), които съответстват на безпредложен *genitivus separacionis*.

2.5. Приглаголен родителен – с добре запазена глаголна рекция в Срф. Идентифицира се при: преходни глаголи (стѡаше мѣтель, н ѿ ѓдннож жїны побѣждаемъ ѿхождаше); глаголи, означаващи отдалечаване, отстраняване, избавяне, освобождаване (прокаженѣго ѿ грѣ нзѣганѣтн, ѡблнчн єго межж совож..., тако того ѡсѣчѹе, ѡтндрн оубо н прнѣмлн длѣжнжѣ таковога нечювьства кѡзнь).

2.6. Родителен за време (*Genitivus temporis*) се среща в Срф преди всичко при съществителното дѣнъ: ѡще н ѓдного днѣ єсть растоанїе, по ѓдномѣ же н второмѣ днн.

2.7. Родителен за пространствени мерки – една от разпространените обстоятелствени функции на генитива: мѣста ѿ мѣстъ прѣмѣноуѣтъ.

2.8. Традиционният РП при сравнителна степен на адективите – ннчѣже во немоцнѣне ѿ нже бжтѣвнж прѣстѣпажцаго законы. ѣкоже оубо ннчѣже крѣпчѣнше ѿ нже бжтѣвнж ѿмжцажцаго законы...ѡ нже правдѣ дѣлажн, самого црѣ црѣвнѣншн єсть.

2.9. Родителен при междуметието о: ѡ званїа нбнааго, ѡ дрѣзнжтїа ѿ бестоуства.

3. Дателен падеж

Основната дистрибуция на ДП в старобългарския ръкописен канон е приглаголната, тя доминира и в Срф.

Дативът изпълнява функция на допълнение към непреходни глаголи: поставниѣмъ сѣвѣ законъ ꙗ рѣцѣмъ, жена ѿвова...похоуѣнѣи во ѣмоу стѣвѣцаваашѣ.

3.1. Дателен с предложна употреба – срещат се всички предлози: по малоу прилваѣши къ свѣтнлоу масло. Количественото преимущество между къ + датив и безпредложен датив (при обект адресат) е изцяло в посока на предложния тип, 132 са дистрибуциите на къ в Срф; по (по въсждоу (πανταχοῦ) въ ветхѣ, сѣненъници црѣ помазоваахъ, по малоу (κατὰ μικρόν) прилваѣши къ свѣтнлоу масло). А в изречението – гаврѣнлъ перънатъ съходнтъ. не ꙗко пера ѿмѣ по (περὶ) вѣстѣлеснѣи ѿнон снлѣ. нъ да покажетъ прѣркѣ – се установява рядък превод на перѣ с предлога по със семантика ‘като, според, съобразно, подобно на’/ ‘извънредно, в по-голяма степен’.

3.2. Dativus possessivus – црѣ же ѿудѣѣ, съответства на genitivus possessivus от гръцкия източник.

В изследване на РП и ДП притежателен в среднобългарски преписи на Добрм.ев., Бан.ев. и Добрш.ев. Мъжлекова посочва, че приименният дателен не показва значително разширяване в сравнение с глаголическите Четириевангелия (Мъжлекова 2009: 319)⁴.

Дионисий Дивни следва старобългарското състояние при предаване на гръцкия genitivus possessivus и го превежда почти винаги с приименен РП. Случаите на превод с атрибутивен ДП са силно ограничени: ꙗ мѣтѣр тѣѡн Макаваіѡн...мѣтѣр мартѣров – мѣтѣн макавѣѣ...мѣтѣн ѿнкомъ, ψυχὴ мартѣров – ꙗкова же ѣсть дѣша ѿнкомъ, τῆς γῆς συγγενῆς – ѿлкѣ съѿн землн съродннкъ.

При Търновската книжовна школа се наблюдава ясно разграничение в употребата на посесивен генитив и датив. Първият изразява

⁴ Засвидетелствано е различие при употребата на родителен и дателен падеж в отделни евангелски цитати, като петте сравнявани текста (Зогр, Мар, Бан.ев., Добрш.ев., Добр.ев.) образуват най-различни комбинации помежду си. Може да се предположи, че среднобългарските Четириевангелия са копия на незапазени до днес старобългарски текстове (Мъжлекова 2009: 319).

органическо притежание, а вторият – отношение между притежател и притежавано, опосредствано от някакво действие (Харалампиев 1994: 281). Дионисиевият превод не поставя строго разграничение в субординацията: *dativus possessivus* се изолира и при установена историческа фактология – *црѣ ѿ ѿудеѡ*, и при константни богословски постановки – *аггломѣ црѣ*, и за отбелязване на принадлежност – *прѣркѡ дшѡ*. А във фразата *мѣтн макавеѡ... мѣтн мнкомѣ*, където втората атрибуция е придобита, е търсен стилистичният ефект на тавтологията.

В Срф не е засвидетелствано съчетание на предлога *на* с ДП за притежание, което е рядкост и в среднобългарските паметници.

Обектният дателен е слабо разгърнат и се констатира само няколко примера след отглаголни същ., например: *црѣ длъгови нмѣнїѡ ѡставлѣтъ. сѣеннѣкъ же длъгови сѣгрѣшенїѡ* (*ἀμαρτημάτων*), *сѣгрѣшенїѡ разлнѣа* (*ἀμαρτημάτων διαφοράς*).

3.3. Двойно зависимият датив е много близък до *dativus commōdi*. Най-тясно се свързва с имената като тяхно определение – *проказѡ възложн на чѣлѣ ѣмоу* (близък до *dativus instrumenti*), *н сѣ ѣстьствѡ доброта, земномоу црѣвн*.

3.4. *Dativus commōdi (incommōdi)* – слабоуправляемият приглаголен дателен, който е широко разпространен в старобългарския ръкописен канон, се констатира и в Срф – *аще бо н чѣстенѣ вамѣ прѣстолѣ црѣкын ѡвлѣтът сѡ, н кѣла намѣ подажѣж*.

3.5. Предложен и безпредложен дателен: при *verba dicendi* глаголати, зъвати, рѣци, (по)вѣсѣдовати се забелязва двупосочно влияние – на изходния синтактичен модел и на славянската норма⁵.

В Срф се наблюдават и двата модела, но доминира предложният: без предлог – *повѣсѣдовахомѣ вамѣ* (безпредложен и в оригинала), *не оѣбо мн сѣа глѣтн*, с предлог – *къ врагомѣ своѣмѣ вѣсѣдоуѣмѣ* (*πρὸς*), *къ нѣмоу повѣсѣдоватн* (безпредложен в оригинала), *къ* (*πρὸς*) *сѣвѣ вѣсѣдоватн*.

⁵ В ранните старобългарски ръкописи при глаголите глаголати, рѣци и др. се предпочита безпредложната употреба (Ходова 1995: 179). Противоположно е разпределението в някои преславски текстове (Димитрова 2012: 238).

При рѣци преобладават предложните съчетания: *дѣстоѣнно же ѣсть рѣци къ (прѣс) вамѣ, въсѣ сѣа къ (прѣс) вамѣ рѣми ꙗнѣ.*

3.6. Дателният падеж с безличните глаголи + инфинитив изразява косвения субект на действието чрез два разпространени тричленни синтактични модела (Вечерка 1963: 145): функционално безличен глагол + датив + инфинитив – *ни во дѣстоѣтъ попоушатн слѣвоу длѣга твѣрѣтн ѡбращѣнѣа*. Дателен с *хотѣти* е изключително рядък още в старобългарските корпуси, единични са в ПАНТ (Върбанова 2010, дисертация). В СРФ *хотѣти* управлява подчинено обстоятелствено изречение, изразено с конструкцията ДП + инфинитив (*быти*): *хощеть пауче же ꙗ самѣхъ чнстомъ быти намѣ*. В почти всички останали над 50 слоупотреби *хотѣти* е елемент от съставно глаголно сказуемо, волунтативен глагол или причастие.

3.7. *Dativus sympatheticus* е средство, емоционално обагрящо изказа и изразяващо авторовата интенция и в оригинала, и в преводния текст: *Тѣ же ми нъ здѣ зрѣ бѣжѣ ѡлколюбѣе*.

3.8. Нови употреби на дателния падеж – измества МП за означаване на последователност – *тѣ комоужѣ по свонхъ дѣломъ въздаѣши дѣланѣе нъ сѣдѣ* (липсва съгласуване по падеж между непрякото допълнение *дѣломъ* и неговото определение и по число между прякото допълнение *комоужѣ* и възвратното местоимение *свонхъ*). Подобно предпочитание на датив се среща в Берл.сб. (Миклас и др. 2006: 405).

ДП изразява социативна функция, която би трябвало да е с ТвП. В синтактичния анаколут *διὰ τὸ φιλομαθὲς ὑμῶν τῶν συμπλεόντων* > *нж за любооученное ваше съплаважши намѣ* гръцкият *dativus sociativus*, зависещ от префикса *συν-*, е предаден също с датив, а старобългарската норма предполага използване на инструментал – *нж за любооученное васѣ съплаважши намѣ*.

3.9. *Dativus subjecti* – в отделни случаи с него адаптивно се предава *genitivus partitivus* от гръцкия източник: *οὐδὲν τούτων αὐτὸν ἐκώλυσεν* > *нж ннчтѣже ѣмоу сѣ възъбранн*.

4. Винителен падеж

Една от ключовите синтактични функции на ВП е пряко допълнение. Примерите в Срф са многобройни – *вндѣ лн ѡнж, зрѣн ѣ сїж, доволнж подаѣшн ѡгню пнцж*. Двойният винителен падеж се констатира в малко примери: *не вн тѣ нз'научла ...бѣ нареклѣ помощ'ннцж, нсаїж прнведемѣ свѣтелѣ глаца снце ѡ немѣ*.

Регистрирана е обичайната употреба на ВП с предлози: *въ длъготж прострѣное слѡво; за ржкж нѣ емѣ; разьгарн сѣ гѣ на снѣ ѡслѣвы; црѣ главж по ржцѣ іерѣѡвѣ прѣводнѣтъ*.

ВП в Срф замества РП и при отрицание: *ннже попалн бестоѡнжж главж*. Тази практика е разпространена в съчиненията на Търновската книжовна школа (Харалампиев 1994: 280), в Нор.пс., в МАР (Тасева, Йовчева 2009: 73) и др.

Редица транзитивни глаголи в Срф не пазят глаголната си реакция и се съчетават както с генитив, така и с акузатив. Явлението е характерно и за Норовския псалтир (Чешко 1989: 72): РП (*всѣкого ѡвѣта лншн сѣ*), ВП (*не хѡщете мѣ ѡмѣстнѣти*).

Ясната среднобългарска тенденция към проникване на *casus generalis* не се забелязва в Срф, разширяване на функциите на ВП не се установяват нито в Посланието на патриарх Фотий (Славова 2013: 95), нито в съчиненията на Търновската книжовна школа.

5. Творителен падеж

Наблюдава се среднобългарското редуциране на адвербиалните функции на инструментала и свиване на безпредложните форми, засилване на неадвербиалните употреби, увеличаване на предложните съчетания.

5.1. Адвербиалният ТвП присъства с няколко модела: безпредложен инструментал: средство за въздействие (*азъ свѣзавъ ѣго проказож*), конкретен предмет или вещь за осъществяване на действието (*нѣкоторож ѡдежѣж тѣломѣ себе ѡ всждоу прикрывающн*), нематериално оръдие (*ісоусть, повелѣващаго слоуж людн прѣведѣтъ*), обстоятелствена употреба за пряка причина (*възношенїемѣ н іарѡстнж піаны бывающжж*), средство (*іакоже нѣкож прѣградож соугоубож лица загражащѣ*), номиниране на обекта на действието (*прнмнрн сѣ бѣ ѡлкъ*). ТвП, изразяващ съпровождащо обстоятелство, е засвидетелст-

ван в: на самое въшешнѣмъ ꙗко... аще њ не тѣломъ, нѣ мѣдрованіемъ. аще њ не пришествіемъ; предложен инструментал за начин – нѣ растоитъ ꙗкъ ѿ бесловесныхъ, словомъ, встѣпль стѣнѣна съ толнѣмъ вестѣствомъ (в архаичния си вид инструменталът трябва да е безпредложен, тук е с предлог съ, предаващ гръцкото мета).

Творителният тавтологичен чрез етимологична фигура без определение в Срф е: **Герафїмъ...** таковаж радостнѣ раѹжт сѣ ѿнн-таковѣмъ веселїемъ веселѣт^ѣ сѣ.

5.2. Творителен в неадвербиални употреби изразява косвен субект. Експлицира се или с РП + отъ или по-рядко с безпредложен ТвП: тако њ ество въздвнзаемо, страхомъ бжїемъ ѿбоѹздаваше сѣ; за начин на действие – дѣвствомъ бракъ поунтаж. даромъ вещь ѹднѣ твора. Предлозите с ТвП са: стоати прѣ велнкож ѿнож славж; съ ѿпасствомъ; многоѹ межж нннн разлнѹю.

Сред глаголите със социативния инструментал в Срф са: възсилати, вѣнчати, лѣтати, показати, наѹчати, примати, стоити и др. Творителният предикативен, който е жива категория в Супр и в по-късни паметници – преводите на Йоан Екзарх и ПАНт (Върбанова 2010: 211) и ЖАВ (Димитрова 2012: 240), не се използва в Срф, там предикатът обикновено се изразява с ИП, ВП (та жѣнж злѣ њ лжквж сжщж, аще бо тѣ себе нарѣшн непотрѣвна) или ДП.

Интерес представляват синтактичните синоними в библейските цитати работатн гѣн съ страхомъ и въ страсѣ работатн. Във второто словосъчетание предлогът ѣв се предава с МП, с предлог въ, който не носи инструментална семантика. Стремезът на преводача е бил да репродуцира гръцкия модел, създавайки семантична калка.

Присубстантивният лимитативен ТвП не фигурира в Срф. Обичайните старобългарски изрази **именемъ**, **родомъ** са изместени от предложен генитив – ѿзїа...кынхъ ѿ рѣ и ннже ѿ наѹалѣстѣвнаго нарѣ его њмене.

6. Местният падеж се характеризира със запазена глаголна реакция. В Срф са установени преди всичко предложни архаични употреби: въ тѣмѣ глѣбоцѣ въ полоѹнощехъ; проказж възложн на чѣлѣ ёмоѹ; о дѣховныхъ, липсата на предлог е рядкост.

Дистрибуциите на предлога *о* в Срф са с МП и много по-рядко с ВП. Предлогът предава *ὕπερ* + генитив, *περί* + генитив или акузатив (в съчетания с отглаголни съществителни – *περὶ τὴν – ὡς τοῦ ἐμοῦ σωτηρίας...*, *περὶ τὴν λύσιν – ὡς τοῦ ἐμοῦ ἀπαλλαγῆς*), *ἐπὶ* + генитив: по със семантика последователност във времето и пространството – по скончанн *ἀποφάσεων* по *μικρὸν χρόνον* с *ἐπὶ*; *ἰσχυρῶς* при *ἐπιπέδων* *ἐξέρχεται* – *ἐπὶ τῶν βασιλικῶν εισόδων*.

Редица глаголи с префикс *при-* в Срф се съчетават не с МП, а с други падежи⁶. Безпредложният МП е по-рядко срещан в Срф: *ἡ δὲ τῆς ἐμοῦ ἀποφάσεων ἀποφάσεων*.

7. Вокативът в Срф е със съхранена падежна флексия и се открива на синтактично обусловените си места: *ὡς ἀλλοτρίων ἡ ἐμοῦ ἀποφάσεων ἀποφάσεων*; *ὡς ἀλλοτρίων ἡ ἐμοῦ ἀποφάσεων ἀποφάσεων*...

Наблюденията върху морфо-синтактичните параметри на падежната система в Срф могат лаконично да се обобщят в следните изводи: падежната парадигма е консервативна; конгруенцията не е променена; индикациите за аналитизъм са ограничени и се проявяват в по-широката съчетаемост на някои предлози (разпространеният в среднобългарските сводове модел с предлог *отъ* има по-висока честота на употреба и в Срф също предава оригиналния синтактичен модел *genitivus partitivus* без предлог, което може да се възприеме като ясна тенденция към аналитизъм); предлозите *на*, *между* се дистрибутират с РП; предлогът *развъ* се използва не само с РП, но и с ВП; не се наблюдава известната среднобългарска конкуренция между *оу* и *отъ* + РП; адвербиалното съчетание *въ* + име + генитив се превръща в предлога *въмѣсто*, следван от име в генитив – този контаминация се среща и у търновските книжовници; ясната среднобългарска тенденция към проникване на *casus generalis* не се забелязва в Срф, разширяване на функциите на ВП не се установяват; не се откриват общи форми на ВП след предлози и у Търновската книжовна школа; присубстантивният лимитативен ТвП не фигурира в Срф – обичайните за старобългарски изрази *именемъ*, *родо-*

⁶ ВП, ДП и РП: *къ ѡномоу приходатъ ѡ мѣстѣ сѣ...прнстѣпниѣ оубо ѡ мѣстѣ къ ѣдномоу...ѡ аще сѣж ѡнъ прѣиметъ мѣздѣ, да ннктоже оубо приходнѣ сквернень ннже нечнсть...* 163а, *пѣсть доблестѣвенъ прнтекъ на нечнстаго свѣрѣ.*

мъ са изместени от предложен генитив; мнозинството от дистрибуциите на предлога о в Срф е с МП и много по-рядко с ВП; почти не са редуцирани синтактичните функции на падежите.

ЛИТЕРАТУРА

Вечерка 1963: Вечерка, Р. *Синтаксис беспредложного родительного падежа в старославянском языке.* [Večerka, R. Sintaksis bespredložnogo roditel'nogo padezha v staroslavjanskom yazyke.] Прага, 1963, 183 – 223.

Върбанова 2010: Върбанова, П. *Славянският превод на Пандектите на Антиох. Езикови аспекти.* [Varbanova, P. Slavyanskiyat prevod na Pandektite na Antioh. Ezikovi aspekti.] Дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. Велико Търново, 2010.

Димитрова 2012: Димитрова, М. *Тълкувания на Песен на песните в ръкопис 2/24 от Рилската света обител.* [Dimitrova, M. Talkuvaniya na Pesen na pesnite v rakopis 2/24 ot Rilskata sveta obitel.] София, 2012.

Миклас и др. 2006: Миклас, Ф., Тасева, Л., Йовчева, М. *Берлински сборник: среднобългарски книжовен паметник от началото на XIV век с допълнения от други ръкописи.* [Miklas, F., Taseva, L., Yovcheva, M. Berlinski sbornik: srednobalgarski knizhoven pametnik ot nachaloto na XIV vek s dopalneniya ot drugi rakopisi.] Изд. Кирило-методиевски център, 2006.

Мирчев 1966: Мирчев, К. За хронологията на основните балканизми в българския език. [Mirchev, K. Za hronologiyata na osnovnite balkanizmi v balgarskiya ezik.] // *Български език*, 1966, кн. 4, 281 – 293.

Мъжлекова 2009: Мъжлекова, М. *Родителен и дателен притежателен падеж в среднобългарски Четириевангелия от XII – XIII век.* [Mazhleкова, M. Roditelen i datelen pritezhatelen v srednobalgarski Chetirievangeliya ot XII – XIII vek.] Одеса, 2009.

Славова 2013: Славова, Т. *Славянският превод на Посланието на патриарх Фотий до княз Борис Михаил.* [Slavova, T. Slavyanskiyat prevod na Poslanieto na patriarh Fotiy do knyaz Boris Mihail.] София. УИ „Св. Климент Охридски“, 2013.

Тасева, Йовчева 2009: Тасева, Л., Йовчева, М. Мъчението на св. Александър Римски – един рядък агиографски текст в книжнината на православните славяни. [Taseva, L. Yovcheva, M. Machenieto na sv. Aleksandar Rimski – edin ryadak agiografski tekst v knizhninata na

pravoslavnite slavyani.] *Text – Sprache-Grammatik. Slavisches Schrifttum der Vormoderne. Festschrift für Eckhard Weiher. Hrsg. J. Besters-Dilger und A. Rabus.* (= Die Welt der Slaven. Sammelbände. Сборники. Bd. 39) München – Berlin: Otto Sagner, 2009, 67 – 94.

Тасева 2010: Тасева, Л. *Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина. Текстологично изследване. Издание на Закхеевия превод.* [Taseva, L. Triodnite sinaksari v srednovekovnata slavyanska knizhnina. Tekstologichno izsledvane. Izdanie na Zakheeviya prevod.] Monumenta linguae slavicae dialecti veteris, T. LIV. Weiher Verlag, Freiburg i. Br., 2010.

Харалампиев 1994: Харалампиев, Ив. Химнописецът Ефрем и правописно-езиковите традиции на писателите от Търновската книжовна школа. [Haralampiev, Iv. Himnopisetsat Efrem i pravopisno-ezikovite traditsii na pisatelite ot Tarnovskata knizhovna shkola.] // *Търновска книжовна школа.* Т. V. Велико Търново, 1994, 273 – 284.

Христова и др. 2009: Христова, Б., Загребин, В., Енин, Г., Шварц, Е. *Славянские рукописи болгарского происхождения в Российской национальной библиотеке.* [Hristova, B., Zagrebin, V., Enin, G., Shvarts, E. Slavyanskije rukopisi bolgarskogo proishozhdeniya Rossijskoj natsional'noj biblioteke.] Санкт-Петербург, 2009.

Ходова 1995: Ходова, К. Синтактическите архаизми в языке произведения на Йоанна Экзарха Болгарского. [Hodova, K. Sintakticheskie arhaizmu v yazyke proizvedenij Yoanna Ekzarha Bolgarskogo.] // *Преславска книжовна школа.* Т. I. Шумен, 1995, 254 – 261.

Чешко 1989: Чешко, И. К. *Норовская псалтырь. Среднеболгарская рукопись XIV века.* [Cheshko, I. K. Norovskaya psalmyr'. Srednebolgarskaya rukopis' XIV veka.] Издание подготовили Е. В. Чешко, И. К. Бунина, В. А. Дыбо, О. А. Князевская, Л. А. Науменко. Ч. 1 – 2. София, 1989.

Янакиева 2013: Янакиева, Цв. Нормативни предпоставки относно употребата на безпредложни форми на родителен падеж на имената и предложни конструкции с *отъ* в старобългарската и среднобългарската писменост. [Yanakiyeva, Tsv. Normativni predpostavki otnosno upotrebatata na bezpredlozhni formi na roditelen padezh na imenata i predlozhni konstruksii s *отъ* v starobalgarskata i srednobalgarskata pismenost.] // *Преславска книжовска школа.* Т. XIII. Шумен, 2013, 226 – 237.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

Бан.ев. – Банишко евангелие
Берл.сб. – Берлински сборник
Бол.пс. – Болонски псалтир
Боян.ев. – Боянско евангелие
ВП – винителен падеж
Добрм.ев. – Добромирово евангелие
Добрш.ев. – Добрейшово евангелие
ДП – дателен падеж
ЖАВ – Житие на св. Антоний Велики
Зогр – Зографско евангелие
ЗвП – звателен падеж
ИП – именителен падеж
МАР – Мъчение на св. Александър Римски
Мар – Мариинско евангелие
МП – местен падеж
Нор.пс. – Норовски псалтир
ПАНт– Пандектите на Антиох
ПФот – Послание на патриарх Фотий до княз Борис Михаил
РП – родителен падеж
Срф – цикъл от шест хомилии „За серафимите“
Супр – Супрасълски сборник
ТвП – творителен падеж

Докторанти

**АВТОРИТЕ НА ДВУЕЗИЧНИ РАЗГОВОРНИЦИ
ОТ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК И ТЯХНАТА РОЛЯ ЗА
ИЗГРАЖДАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА КНИЖОВНА ЛЕКСИКА**

Детелина Овчарова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**THE AUTHORS OF BILINGUAL PHRASEBOOKS
FROM THE THIRD QUARTER OF THE XIX CENTURY
AND THEIR ROLE FOR THE CONSTRUCTION
OF THE BULGARIAN LITERARY VOCABULARY**

Detelina Ovcharova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The article examines bilingual phrasebooks from the third quarter of the 19th century. An attempt is made to determine the role of the authors of these manuals for foreign language learning for the construction and validation of the lexical system of the Bulgarian literary language. The purpose of the text is to briefly present the contribution of the authors to the enrichment of the Bulgarian lexical system.

Key words: bilingual phrasebooks, vocabulary, Bulgarian literary vocabulary

Възраждането е периодът, в който се изгражда новобългарският книжовен език, формира се неговият речников състав, създават се и се утвърждават граматичните, лексикалните и правописните норми. Принос в тези книжовноезикови процеси имат редица възрожденски дейци – автори на граматика, учебници, речници, разговорници, писатели, издатели на вестници и списания и др. Динамичната културно-историческа обстановка през втората половина на XIX век се отразява върху българския книжовен език, който в този период изживява ускорено развитие. Особено интензивно протичат процесите, свързани както с формирането и стабилизирането на книжовната лексикална система, така и с нейното обогатяване чрез привличане на различни

по произход градивни елементи¹. Това е времето на утвърждаване на основните словообразователни типове и освобождаване на българската лексика от някои ненужни диалектни и чужди думи, т. е. това е началото на усъвършенстването и обогатяването на езика². Лексикалната система на българския книжовен език започва бързо да се обогатява с думи от чужди езици и най-вече с думи от руски език, но така се създават условия и за възприемане на някои ненужни лексеми, които изместват от употреба подходящи български думи. За да се запази чистотата на речниковия състав, напълно естествено е книжовниците да се стремят да намалят тяхната употреба. Оформил се като съзнателно отстоявана линия в речниковото ни строителство още през първата половина на XIX век, умереният пуризм³ характеризира дейността на книжовниците през последните две десетилетия от XIX век. Българските автори от XIX век в своите произведения се стремят да избягват употребата на ненужни чужди думи. Тази линия на умерен пуризм се забелязва и в двуезичните разговорници, издадени през възрожденския период. Съставителите се стремят да използват българска лексика, като само в редки случаи си позволяват употребата на турски думи, които главно са дадени в скоби като пояснение.

За целите на нашето изследване разгледахме седем двуезични разговорника от третата четвърт на XIX век. Две от пособията са създадени непосредствено след войни – *Руско-български разговори* (1878) от А. Гранитски и *Карманная книга* (1854) от С. Филаретов. Прави впечатление, че в помагалото на А. Гранитски липсват военни термини, макар че това пособие е създадено непосредствено след Руско-турската освободителна война. Тази липса на военна терминология показва, че целта на автора е да създаде ръководство, което да подпомогне адаптирането на установилите се в България руснаци след войната. Лексиката в разговорника е подбрана така, че руснаците да придобият умения за общуване в ежедневна битова обстановка.

За разлика от *Руско-българските разговори* на А. Гранитски помагалото на С. Филаретов съдържа повече военни термини. Като се има предвид предназначението на *Карманная книга* (или военен раз-

¹ Вж. Иванова, Д. 1995: 126.

² По въпроса за езика вж. Маровска, В. *Стилистика на българския език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1998.

³ По този въпрос вж. Николова, Н. *Пуризмът в епохата на Българското възраждане*. *Serias Academica*. 18. Шумен, 2016; вж. още Русинов, Р. *История на новобългарския книжовен език*. Велико Търново: Абагар, 1999, с. 212.

говорник), обяснимо е наличието в словника на речника на военна лексика, напр.: *арсенал – топхана, артилерист – топчия, башня – кула, пехота – пеша войска, нашествие – навлизане* и др., която подробно описва В. Кювлиева-Мишайкова (Кювлиева-Мишайкова 1997: 102). Като част от „военния език“ можем да посочим и названията на някои географски понятия, местности, пътища и населени места: *верх – връх; холм – могила, бърдо; ущелие – теснина; болото – блато; город – град* и др. В разговорника са включени и малък брой наименования на градове (*Александрия – Александрия; Адрианопол – Едирне* (Одрин); *Вена – Виена; Константинопол – Станбол, Цариград* и др.) и държави (*Австрия – Австрия, Немско; Влахия – Влашко; Германия – Немско, Германия; Турция – Турско; Франция – Френско* и др.). Споменатите градове са едни от най-големите административни центрове, средища на културата и образованието в отбелязаните държави. Прави впечатление обаче, че военната терминология е предимно в речника, в разговорната част тя почти липсва, защото диалозите са предназначени за пряка комуникация с местните жители.

От гледна точка на историята на новобългарския книжовен език интересно би било да се представи лексикалната система на езика в разговорниците с оглед на произхода на думите – домашни и чужди, с което да се придобие представа за обогатяването на лексиката от различни източници.

Във всички разгледани двуезични разговорници от третата четвърт на XIX в. е представена значителна по обем лексика, необходима за ежедневно общуване както в официална, така и в неофициална (битова) обстановка. Най-многобройни са общобългарските речникови единици, с които се означават понятия, свързани с човека, с неговата дейност, бит, обекти на природата, представители на растителния и животинския свят, природни явления, с просветния и обществен живот и др., напр.:

Ето давам ви ръката си (АГ, 22). *Радвам са за това от сърдце* (АГ, 9). *Ръката си поряза. Боли го сърдцето* (ПР, 42).

Баща ви как са поминува? Майка ви как са поминува? (АГ, 6). *Сестра ми не знае какво има* (ИН, 14). *И брат ми го знаеше* (ИН, 17). *Вуйчо ти виде ли го* (ИН, 25). *Братовчед ми е богат* (ИМ, 25). *Аз видях леля си* (ИМ, 25).

В добро здраве и в благополучие да бъдете (ПР, 46). *Радвам са защо то ви виждам в добро здраве. Болна е* (ИН, 27). *Има треска* (ИН, 28).

Коя кокошка снесе тези яйца? (АГ, 57). *Хляб и краве масло* (ИН, 61). *Нека опитаме вино то* (ИН, 62). *Всеки ден намирали са месо на пазарят* (ПР, 51).

Постелка та е зле направена (ИН, 31). *Запалете една свещ* (ИН, 33). *Тази игла твърде е дебела* (ИМ, 117).

По край морето, може (СФ, 14). *Небето са покри от облаци* (АГ, 34). *Като реки текат води по земята* (АГ, 35). *Рибите що то са намират у морето* (ПР, 58). *Искате ли да идете през реката* (ИН, 70). *Житото е хубаво тази година* (ИМ, 122).

Всяка вечер като дойди от училището да го изпитувате що е чел и научил (ПР, 55). *Кога ще идеш в отечеството си?* (ПР, 79). *Отивам на училището* (ИН, 86). *Знаеш ли урока си?* (ДМ, 30). *Какъв вид книга обичате?* (ДМ, 32). *Четете ли вестници?* (АГ, 17).

Приведените примери от двуезичните разговорници показват разговорната форма на езика. С употребата на общобългарски речникови единици съставителите затвърждават част от думите от живия език и обогатяват книжовната лексика.

Наблюденията върху лексикалните единици, използвани в ръководствата, показват, че на фона на общобългарската наддиалектна лексика в езика на съставителите се откриват и диалектни изрази, характерни за териториалните говори на авторите. Употребата на диалектна лексика се дължи на факта, че през втората половина на XIX в. нормоформиращите процеси все още не са приключили и лексикалната система е в процес на обогатяване, като се наблюдава проникване на думи от различни диалектни области. „Тази лексика е тематично ограничена, свързана е с ежедневиия бит и материалната култура на населението“ (Маровска 1998: 113), но притежава големи възможности за обогатяване на книжовния език, който е в процес на изграждане. Включването на диалектни изрази в разговорниците авторите правят внимателно, с мярка и ги използват преди всичко като уточняващи лексеми при изясняване на чужда заемка или като синоним на турска дума, която е широко използвана в разговорната реч.

В израза *Тя има голяма хрупотница (кихавица)* (АГ, 9) А. Гранитски е употребил диалектната дума *хрупотница*, а в скоби е дадена (като уточняваща лексема) *кихавица*. Употреба на тяснодиалектна форма откриваме и в *Аз вчера чух чуфарлигата (птицата), която предизвестява пролетта* (АГ, 38). В примерите са употребени както тяснодиалектни думи, така и книжовни, което е доказателство за колебанието на автора между книжовно – общоупотребимо – диалектно (регионално).

В Руско-български разговори от А. Гранитски се откриват примери на народноразговорни думи, напр.: *не гълчете* (не викайте) (АГ, 18), *земни* (АГ, 13), *намерва* (АГ, 10), *глума* (шега) (АГ, 21), *пладне* (АГ, 32), *злат* (АГ, 33), *начева* (АГ, 36), *месечина* (АГ, 37), *мисирка* (пуйка) (АГ, 56), *вилушки* (АГ, 66), *готварката* (АГ, 66), *негли* (АГ, 103), *младоженек* (АГ, 138).

От приведените примери се вижда, че авторите на двуезични разговорници избират думата, която е по-позната и с по-висока честота на употреба. Не трябва да забравяме, че жанрът на тези книги (те се използват в известна степен и в битовото общуване) предполага възможността в тях да се употребяват отделни диалектни думи, без това да се превръща в система.

Представените примери показват стремежа на авторите да се придържат към общобългарската лексика, в изразите преобладават думи от живия език, което е доказателство за принципите, на които е подчинена дейността на възрожденските книжовници, част от които са и авторите на двуезични разговорници – да се затвърди употребата на по-голям брой домашни думи, които са перспективни за развитието на българската лексикална система.

Освен чрез думи от общобългарския лексикален фонд обогатяването на новобългарския книжовен език се извършва и чрез заемки от други езици. Употребата на думи от чужд произход е естествено явление за всички езици, защото народите общуват помежду си и културното взаимодействие намира отражение и между техните езици. Проникването на чужди думи в един език може да се осъществи по два основни начина⁴. Първият начин е при културно и стопанско общуване между отделни народи, без да има териториално смесване. В този случай заемането става главно по книжовен път, като заемките проникват първо в речта на интелигенцията, а след това получават по-широко разпространение. Този начин обаче може да доведе и до нежелани последици, защото е възможно да се разпространят и излишни чуждици. Вторият случай е при териториално смесване на две народности, при което се стига обикновено до двуезичие на населението. В условия на национален гнет влиянието е едностранно и това може да доведе до изместване на домашните думи от чужди, особено в диалектната реч.

⁴ Вж. Андрейчин, Л. *Из историята на нашето езиково строителство*. С., 1986, 141 – 142.

Проникването на чужди думи в един език е естествен процес на обогатяване на книжовния език, но това заемане трябва да бъде с мярка, защото голямото количество чужди елементи може да попречи на правилното развитие на езика, когато те са ненужни. Затова в процеса на заемане на лексикални единици от един език е прието да се говори за заемки и чуждици, като тези названия насочват доколко е асимилирана, възприета дадена дума в новата книжовноезикова система или обратно, счита се за чужд елемент (Иванова 1995: 134).

Ние ще се опитаме да проследим какво е влиянието главно на руския и турския език. Руският език е близкородствен и проникването на чужди думи от него ще разгледаме като влияние при културно и стопанско общуване, без да има смесване между отделните народи, а влиянието на турския език е в условията на зависимост.

Въвеждането на светското образование през Възраждането стимулира и въвеждането на нова научна и културна терминология. От всички езици, които са оказали влияние за формиране на българската лексикалната система, най-значително е влиянието на руския език. Руското лексикално влияние започва още през XVIII век с проникването на руски богослужебни книги и учебникарска книжнина. Със засилването на културните връзки между двата славянски народа от средата на XIX в. голямо количество руски думи преминават в българския език, усвояват се твърде бързо, тъй като образците, въз основа на които са образувани думите, са добре познати на образованите среди у нас (Русинов 1999: 189). Много от българските учители, авторите на учебници и разговорници, писателите и публицистите черпят от словното богатство на руския език, за да попълнят празнините за голям брой нови понятия, свързани с развитието на обществения и културния живот. „Важно е, че в редица случаи се усвояват в нашия език не само отделни думи, а цели словообразователни типове, които запазват своята продуктивност след това и на българска почва“ (Андрейчин 1986: 126). Руското влияние върху българския език в областта на лексиката се налага предимно по книжовен път⁵, което дава възможност да се подбират само най-необходимите лексикални единици. Когато се разглежда въпросът за влиянието на руския език при формирането на българския книжовен език, трябва да се отбележат два

⁵ По въпроса за ролята на руския език в изграждането на българската книжовна лексика вж. Андрейчин 1986: 126 – 131; Георгиева, Ел. Българо-руските езикови взаимоотношения като проблем на историята на руския и българския книжовен език. // *Славянска филология*, 17, 1973.

важни момента. Първият се отнася до точното разграничаване на някои черковнославянски и руски думи, които имат еднакъв фонетичен облик. Вторият се свързва със старобългарското лексикално наследство, което чрез черковнославянския език преминава в руски, а оттам се връща в новобългарския език (Иванова 1995: 134).

Засилено руско влияние се наблюдава след Кримската война, когато в българския език навлизат много думи от руски произход. Като фонетични русизми можем да отбележим думите със съчетание *гк*, напр.: *Легка ноц, приятелю мой!* (АГ, 5). *Много е мекка* (АГ, 62). *Но сукното не е ягло* (120). *Желая ве легка ноц* (ИН, 31). *Тури чорбата на огнището за да ври полегка* (ИН, 60). *Времето легко отпуснато* (ИН, 83). *Говорите твърде полегка* (АПГ, 23). *Легка ноц* (ДМ, 26). *Много е мякко* (ДМ, 31).

Освен представените по-горе примери, към фонетичните русизми принадлежат и други думи, които могат да се разпределят в няколко групи:

- Фонетично неадаптирани думи, в които се употребява *ч*, *сч* вм. *ш*, *шч*: *ничто* (АПГ, 24), *несчастия* (АПГ, 39), *зачто* (АПГ, 43), *что* (ДМ, 25), *зачто-то* (ДМ, 40); *что-то* (ДМ, 43); *нечто* (ДМ, 44);
- Думи с епентетично *л*: *землеописательый* (ПР, 38), *земля* (ПР, 48), *употреблявам* (ПР, 74), *появява* (АГ, 36), *употребление* (АПГ, 37);
- Думи без вмъкнат еров вокал или *е* между шумова + сонорна съгласна: *добръ* (ПР, 46), (ИН, 26), (ИМ, 63); *чтение* (ПР, 55); *ветръ* (ИН, 23); *блъскъ* (ДМ, 6); *тигръ* (ДМ, 15); *министр* (АПГ, 57);
- Думи, съдържащи звука *о* в представката или корена: *воспитате* (ПР, 54), *содержават* (ПР, 56), *воздух* (ПР, 58), *возраст* (ИН, 55), *возможно* (ПР, 56), *состояние* (ПР, 58), *согласие* (ПР, 69), *собрахме* (ПР, 72), *долг* (ПР, 54), *совет* (ПР, 88), *сомнение* (СФ, 49), *соседите* (СФ, 50).

Наред с посочените думи в разговорниците откриваме и други руски заемки, напр.: *битва* (ИН, 98), *охота* (АПГ, 36), *занят* (АПГ, 37), *кушайте* (АГ, 68), *покорно* (АГ, 25).

Чрез посредничеството на руския език българската лексикална система се обогатява с думи от различни езици: от лат. през рус. – *кореспонденция* (АПГ, 49), *комисия* (АПГ, 49), *колегия* (АПГ, 50); от гр. през рус. – *комедия* (АГ, 162), *герой* (АПГ, 50), *миндал* (АГ, 80), *гео-*

метрия (ИМ, 104); от ит. през рус. – картина (АПГ, 50), газета (АПГ, 52), конфети (АГ, 80).

Руският език има важна роля за обогатяването и утвърждаването на българската книжовна лексика, тъй като чрез него българският език успява да се освободи или да изтласка в периферията на лексикалната система голям брой турски думи. Не трябва да забравяме, че голяма част от международната културна лексика също е възприета чрез руския език, а и руските речникови единици обогатяват и разширяват изразните средства на книжовния език.

Влияние върху лексикалната система на българския език оказва дългият период, през който българските земи са били под османско владичество. В българската лексика⁶ през Възраждането турските думи⁷ проникват във всички сфери на битя, стопанския и обществения живот, заемат голяма част от словното ни богатство, като пътят на тяхното проникване е предимно чрез разговорната реч.

Преди да разгледаме турското влияние върху формирането на българската лексикална система, е необходимо да направим уточнение за използваната от нас терминология. В настоящата статия ще си служим с термина „турски думи“ и ще бъдат представени общо, без да се разделят според етимологичния им произход на османотурски, турско-арабски или турско-персийски.

През Възраждането българските книжовници се опитват да намалят употребата на турска лексика в своите произведения, като я заменят с български думи или заемки от други езици. Прави впечатление, че в разговорната част на *Карманная книга* С. Филаретов също е употребил малко турски думи в сравнение с речника. В словника⁸ на ръководството освен военна е представена и значителна по обем битова лексика, необходима за елементарно общуване с хора от народа. Тук авторът широко използва турски думи като съответствие или едно от съответствията на руските думи, напр.: баня – хамам (СФ, 62), барыня – чорбаджийка (СФ, 62), брань – кавга (СФ, 64), великоление –

⁶ Вж. Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език*. С., 1978, 84 – 95.

⁷ По въпроса за турските заемки в българския език вж. Стаменов, М. *Съдбата на турцизмите в българския език и в българската култура*. София: Изток – Запад, 2011; Кювлиева, В. Морфологичната адаптация и асимилация на турските заемки – съществителни и прилагателни – в българския език. // *Известия на Института за български език*, кн. XXIV, 1980, 78 – 136; Кръстева, В. *Тълковен речник на турцизмите в българския език*. София: Скорпио, 2003.

⁸ Вж. Кювлиева-Мишайкова 1997: 100 – 105.

салтанат (СФ, 65), *долг – борч* (СФ, 71), *дворец – сарай* (СФ, 70), *одеяло – юрган* (СФ, 89), *пара (два) – чифт* (СФ, 92), *час – саат* (СФ, 114) и др. Паралелно с турските думи авторът отбелязва и българските съответствия, напр.: *барыня – ступаница* (СФ, 62), *брань – скарване* (СФ, 64), *долг – дълг* (СФ, 71) и т. н.

В диалозите броят на турските лексеми е относително малък и за разлика от речника тук тяхната роля е на уточняващи лексеми, дадени в скоби след българската дума. Ето няколко примера: *ущелий – клисура* (*богаз = боаз*) (СФ, 7); *мост – мост (гефир)* (СФ, 10); *солдат – солдати (низами)* (СФ, 15, 17, 21). Срещат се и турски думи, употребени, без да е търсена някаква пояснителна функция, защото са част от утвърдената в разговорната реч лексика и все още активно присъстват в книжовната практика. Това са най-вече думи от ежедневието, названия на професии, административни и военни понятия, някои от които са в речниковия състав на българския книжовен език, напр.: *айлик* (заплата, надница) (СФ, 35), *аскер* (войска) (СФ, 17, 18), *атлия* (конник) (СФ, 33), *баир* (СФ, 23), *байряк* (СФ, 20), *бакър* (СФ, 39), *берекет* (СФ, 45), *джепхане* (муниции, куршуми) (СФ, 35), *дограмаджия* (дърводелец) (СФ, 6), *дувар* (СФ, 39), *дюген* (СФ, 6), *кале* (крепост) (СФ, 32), *касаби* (малък град) (СФ, 4, 27), *конак* (СФ, 49), *кондисате* (спирам на стан) (СФ, 51), *одая* (СФ, 42), *ордия* (СФ, 17, 22), *саат* (СФ, 15), *сераскер* (военен чин) (СФ, 9), *талиги* (дървена конска кола) (СФ, 10), *фирман* (СФ, 34), *хендек* (трап, окоп) (СФ, 39), *чубук* (СФ, 46), *чугун* (СФ, 39).

В руско-българския разговорник на А. Гранитски също са използвани малко думи от турски произход, и то само когато е необходимо да се направи уточнение в смисъла на дадена дума или словосъчетание. Пример: *палат (сарай)* (АГ, 8), *градина (бахча)* (АГ, 39), *пита (бюрек)* (АГ, 57), *къс (парче)* (АГ, 57), *хирург (джараф)* (АГ, 173). В разговорника се срещат и единични случаи, в които турските думи не са употребени като уточняващи лексеми, а защото назовават предмети от бита или реални, които активно се употребяват в разговорната реч, но присъстват и в книжовната практика: *чаршия* (АГ, 6), *пазар* (АГ, 6), *юрган* (АГ, 83), *юрдечка* (АГ, 56), *ракия* (АГ, 63), *аршин* (АГ, 120), *астар* (АГ, 123). Малкото на брой турски думи в разговорника са доказателство, че книжовникът подчинява дейността си на съзнателно отстояваната линия в речниковото строителство на българския език през Възраждането за намаляване на турските заемки в българския.

Книжовната дейност и на П. Радов също е в посока на изчистване на новобългарския книжовен език от излишни турски думи. В предговора към „Краткий турско-болгарский речник и разговорник“ (1851) авторът споделя, че събраните в речника „турски речи“ са тълкувани с „равносилна българска реч“, откъдето можем да обобщим, че целта на автора е да покаже на българите, че някои от използваните турцизми имат пълни български съответствия и би трябвало те да се предпочитат при общуване. На голям брой турски думи, навлезли в българските диалекти и утвърдили употребата си, авторът е намерил домашни съответствия, черковнославянизми и русизми, напр.: *адаш* – *именяк* (ПР, 5), *адет* – *обичай* (ПР, 5), *асма* – *лоза* (ПР, 6), *байряк* – *пряпорец* (ПР, 7), *масраф* – *иждивение* (ПР, 23); *сокак* – *път* (ПР, 29), *фенер* – *светило* (ПР, 33), *шише* – *стъкло* (ПР, 36), *багча* – *градина* (ПР, 7), *акъл* – *разум, ум* (ПР, 5), *аслан* – *лев* (ПР, 6), *берекет* – *изобилие* (ПР, 8), *дюшек* – *постелка* (ПР, 13), *кале* – *крепост* (ПР, 18), *кусур* – *недостатък* (ПР, 21), *манджа* – *гозба* (ПР, 23), *перде* – *завеса* (ПР, 27) и др. (подобни примери посочва в изследването си и Кювлиева-Мишайкова 1997: 85 – 86).

Представените примери са доказателство за заслугите на П. Радов за лексикалното строителство на българския книжовен език, чрез подбраните речникови единици авторът изразява своята позиция по отношение на езиковото строителство на националния ни език, а именно предпочитание към народния език, въпреки че не успява да преодолее влиянието на черковнославянската книжовна традиция.

Не може да не обърнем внимание и на *Гръцко-български разговорник* (1862) на Д. Манчев. Речникът към помагалото, озаглавен „Речи“, отразява „тенденцията към нормативност в лексиката от 50-те години на XIX век“ (Жерев 1973: 143 – 150). Речниковият състав⁹, който авторът използва в словника и диалозите, е максимално освободен от турцизми, диалектизми, черковнославянизми и русизми. В желанието си да изчисти езика от ненужни чужди думи, Д. Манчев заменя широко разпространените по онова време в разговорната реч названия на професии – *терзия*, *сахатчия*, *дюлгер(ин)*, *арабаджия* и др. с български съответствия, напр.: *шивач*, *часовникар*, *зидар*, *колар*, *колоделец*, *столоделец* и др. От представените примери се вижда, че някои думи са несполучливи авторови неологизми (колоделец, столоделец) и с право не се възприемат в книжовния език.

⁹ Вж. Кювлиева-Мишайкова 1997: 28 – 29.

Наблюденията над турската лексика в езика на съставителите на двуезични разговорници от третата четвърт на XIX век показват умерена употреба, която е стилистично мотивирана. Количеството на турските заемки в помагалата за изучаване на чужди езици е в допустимите граници. По-голяма част от турските думи се употребяват от съставителите на ръководства за чуждоезиково обучение като уточняващи лексеми, което показва стремеж към намаляване на чуждиците в българския език и увеличаване на броя на общобългарски речникови единици и заемки от други езици.

Изследването на лексиката, използвана от авторите на двуезични разговорници през третата четвърт на XIX век, показва развитие, което намира израз в обогатяването на речниковия състав чрез приобщаване на лексикални единици както от говоримата реч, така и от книжовни източници. Представителният дял от лексиката в пособията са общобългарските (наддиалектни) речникови единици. Анализирайки лексикалната система на двуезичните разговорници, можем да обобщим, че в тях се забелязват редица общи моменти с насоките на развитие на българския лексикален състав от втората половина на XIX век. Лексемите от основния състав на речника до голяма степен са присъщи и на съвременната лексикална система. Съотнесени към съвременното състояние, те ни дават основание да определим съставителите на двуезични разговорници като част от заслужилите участници в градивните книжовноезикови процеси. Приносите на авторите можем да обобщим по следния начин:

- Те поддържат и затвърждават лексикални средства – домашни и чужди, които са перспективни за по-нататъшното развитие на книжовния език.
- Последователно използват общобългарски лексикални средства, разширявайки диалектния обхват.
- Освобождават се от голям брой диалектни думи, като ги заместват с техни съответствия, наложени вече в книжовната практика.
- Отхвърлят или изтласкват в периферията на лексикалната система редица турски думи и ги заменят с домашни или с чужди лексеми от по-развити книжовни езици (руски, френски, италиански, немски).
- Засилват славянския облик на речниковия състав на българския книжовен език чрез привличане на голямо количество руски заемки. Употребата им не само обогатява лексикалната

система, но и разширява изразните средства и стилистичните възможности на книжовния език.

Анализът на лексикалните особености на двуезичните разговорници ни дава основание да приемем изказаната обща теза, отнасяща се към книжовното дело на възрожденските книжовници, към които можем да добавим и авторите на разглежданите разговорници, а именно, че всички те оставят трайна следа в развитието на българския книжовен език, внасят своя дял за унифициране и единство при формирането на лексикалните норми, допринасят за обогатяването на лексикалната ни система с редица думи както от различните български говори, така и от някои чужди езици (Иванова 1995: 152).

Списък на източниците и използваните съкращения

- АГ – Анастас П. Гранитски. *Руско-български разговори* (1878)
АПГ – Анастас Поппетров Гранитски. *Разговори французско-български и Правила за произношението на французските букви* (1859)
ДМ – Драган Василев Манчев. *Гръцко-българский разговорник* (1862)
ИМ – Иван Мънзов. *Методически разговори български и ромънски или Ръководство за изучаване с лекост на двата езика* (1864)
ИН – Иван Найденов. *Францушко-български разговорник* (1859)
ПР – Пенчо Радов. *Краткий турско-българский речник и разговорник* (1851)
СФ – Сава Филаретов. *Карманная книга для русскихъ воиновъ, находящихся въ походахъ противъ турокъ по болгарскимъ землямъ* (1854)

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1986:** Андрейчин, Л. *Из историята на нашето езиково строителство*. [Andreychin, L. *Iz istoriyata na nasheto ezikovo stroitelstvo*.] София: Народна просвета, 1986.
- Георгиева 1973:** Георгиева, Е. Българско-руските езикови взаимоотношения като проблем на историята на руския и българския книжовен език. [Georgieva, E. *Balgarsko-ruskite ezikovi vzaimootnosheniya kato problem na istoriyata na ruskiya i balgarskiya knizhoven ezik*.] // *Славянска филология*, № 17, 1973.
- Жерев 1973:** Жерев, С. Основни въпроси на българския книжовен език през 50-те и 60-те години на XIX век. [Zherev, S. *Osnovni*

vaproši na balgarskiya knizhoven ezik prez 50-te i 60-te godini na XIX vek.] // *Славистичен сборник*, 1973, 143 – 150.

Иванова 1995: Иванова, Д. *Григор Пърличев и българската книжовноезикова ситуация през 60-те – 80-те години на XIX век.* [Ivanova, D. Grigor Parlichev i balgarskata knizhovnoezikova situatsiya prez 60-te – 80-te godini na XIX vek.] Пловдив: МАКРОС 2000, 1995.

Кръстева 2003: Кръстева, В. *Тълковен речник на турцизмите в българския език.* [Krasteva, V. Talkoven rechnik na turtsizmite v balgarskiya ezik.] София: Скорпио, 2003.

Кювлиева 1980: Кювлиева, В. Морфологична адаптация и асимилация на турските заемки – съществителни и прилагателни – в българския език. [Kyuvlieva, V. Morfologichna adaptatsiya i asimilatsiya na turskite zaemki — sashtestvitelni i prilagatelni v balgarskiya ezik.] // *Известия на Института за български език*, кн. XXIV, 1980, 78 – 136.

Кювлиева-Мишайкова 1997: Кювлиева-Мишайкова, В. *Българското речниково дело през Възраждането.* [Kyuvlieva-Mishaykova, V. Balgarskoto rechnikovo delo prez Vazrazhdaneto.] София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1997.

Маровска 1998: Маровска, В. *Стилистика на българския език.* [Marovska, V. Stilistika na balgarskiya ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1998.

Мирчев 1978: Мирчев, К. *Историческа граматика на българския език.* [Mirchev, K. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik.] София: Наука и изкуство, 1978.

Николова 2016: Николова, Н. *Пуризмът в епохата на Българското възрождане.* [Nikolova, N. Purizmat v epochata na Balgarskoto vazrazhdane.] *Serias Academica*. 18. Шумен, 2016.

Русинов 1999: Русинов, Р. *История на новобългарския книжовен език.* [Rusinov, R. Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik.] Велико Търново: Абагар, 1999.

Стаменов 2011: Стаменов, М. *Съдбата на турцизмите в българския език и в българската култура.* [Stamenov, M. Sadbata na turtsizmite v balgarskiya ezik i v balgarskata kultura.] София: Изток – Запад, 2011.

ЕЗИКОВЕДСКА БЪЛГАРИСТИКА

**КЪМ ЕТИМОЛОГИЯТА НА БЪЛГАРСКОТО ПРИЛАГАТЕЛНО
ИМЕ *КРÈХЪК* ‘КОЙТО НЕ МОЖЕ ДА СЕ ОГЪВА,
А СЕ ТРОШИ’, ДИАЛ. ‘(ЗА СМЯХ) ЗВЪНЛИВ’¹**

Симеон Стефанов

Институт за български език, Българска академия на науките

**ON THE ETYMOLOGY OF THE BULGARIAN ADJECTIVE
FRAGILE“WHICH DOES NOT BEND, BUT CRUMBLES”,
DIALECTAL.“(ABOUT LAUGH) RINGING”**

Simeon Stefanov

Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences

On the basis of registered formal variability and phonetic uncertainty in the root, of restored archaic, presumably pre-Indo-European, reduplication and diffusion in meaning, the author makes the assumption of ancient sound-symbolic origin of the adjective *fragile* “which does not bend, but crumbles” (dialectal.) “(about laugh) ringing” and other related units that belong to various Proto-Slavic etymological nests.

Key words: etymology, sound-symbolic, *fragile*

1. Предмет, цели, задачи и методи на изследване

Българското прилагателно име *крèхък* ‘който не може да се огъва, а се троши’, диал. ‘(за смях) звънлив’ е интересно по своя произход, понеже може да се свърже формално и семантично с редица други лексеми в езика, връзката с някои от които обаче не е така очевидна днес. При извеждането на неговата етимология в традиционните етимологични справочници обикновено не се достига по-далеч от възстановяването на праславянската изходна форма и посочването на нейната връзка с други думи в езика (и други праславянски етимологични гнезда).

¹ Настоящата публикация е по проекта „Български етимологичен речник“. Авторът изказва благодарности за финансовата подкрепа на Българската академия на науките.

Във всички съвременни славянски езици разглежданото име е суфиксално словообразуване, което обаче може да се изведе от проста (според мене вероятно древна ономатопеична) основа (корен) със схема $K(m) + S + K(m) > K(mp) > K(msp)^2$, която вероятно още от ранните етапи на своя езиков развой подлежи на различни формално-семантични вариации, а днес често може също да се пази в езика и да се употребява със същото значение, както производната от нея лексема. В настоящото изследване ще се опитаме да предложим един малко по-различен от традиционния в етимологичните проучвания поглед и подход при установяването на произхода на приведената дума и свързаните с нея по-близки и по-далечни единици.

2. Методологични аспекти на етимологизацията на звукосимволичната лексика

2.1. Основни особености на звукосимволичната лексика

Сред българските лингвисти пръв от звукосимволичната лексика с оглед на нейното образуване е привлечен Моско Москов (Москов 1964; 1969). След него основно Живка Колева-Златева (срв. Колева-Златева 1998; 2003 – 2004; 2004; 2005; 2008а; 2008б; 2009; 2011а; 2011б; 2020 и др.) се посвещава на формулирането и систематизирането на теоретичните постановки и изследователските похвати и процедури, на които трябва да се основава етимологизацията на лексиката със звукосимволичен произход. Тя успешно показва, че тази лексика съвсем не е чужда на славянските езици, както се смята до последните десетилетия на ХХ в., и дори за много от съвременните славянски лексеми със значения, лишени от образност и експресивност, хипотезите за звукосимволичен произход са единствено възможни.

Въз основа на огромен корпус от съвременни примери от различни езици е установено, че в основата на номинацията на звукосимволичните думи могат да стоят **признаци на обектите, възприемани с коя да е сензорна модалност на човека без слуховата, в който случай става въпрос за звукоподражание**. Това могат да бъдат признаци, възприемани чрез *зрението, обонянието, вкуса, осезанието, органичните усещания* (Воронин 1982: 88; Колева-Златева 2011б: 73). Връзката между звуковата форма на звукосимволичната дума и нейното незвуково значение се основава на *синестезията*

² $K(m)$ – няма, беззвучна, преградна съгласна напр. k ; S – сонорна съгласна, напр. r ; $K(mp)$ – беззвучна, палатална, преградна съгласна; $K(msp)$ – беззвучна, проходна съгласна (или раннопраславянско експресивно x).

(буквално съусещания и съвъзприятя) и *синестемията* (буквално съусещания и съемоции) като психо-физиологическа основа на звуко-символизма (Воронин 1982: 85 – 86; Колева-Златева 2011б: 73 – 75). Звукосимволичната, както и звукоизобразителната лексика като цяло, към която тя принадлежи заедно със звукоподражателната лексика, се характеризира с *емотивност и експресивност, образност, конкретност* (отсъствие на хипоними) (Воронин 1982: 82; Колева-Златева 2011б: 73), *семантична дифузност* (Колева-Златева 2004: 25; 2011б: 73), *използване основно в устните регистри на езика* (Колева-Златева 2011: 73), *споделяне на обща паралингвистична категория с жестове, изпълняване на драматична функция*, за която е характерно *въвличането*³ на говорещия и слушащия в обозначаващото събитие, *креативност на индивида*, който може свободно да видоизменя съществуващите звукоизобразителни думи и да създава нови такива (Колева-Златева 2011б: 73 – 74), *морфологична хипернормалност, образуване чрез редупликация* (Воронин 1982: 89; Колева-Златева 2011б: 74), *фонетична аномалност, проявявана чрез нетипична фонемна дистрибуция, използване на специфични фонемни (заимствани и/или експресивни)* (Колева-Златева 2011б: 74), *относително формално еднообразие, фонетична хипервариативност* (Воронин 1982: 89; Колева-Златева 2011б: 84).

В своята еволюция много звукосимволични думи **са способни да замаскират своя произход и да се смесят с обикновените думи, придобивайки техните функционални, формални, структурни и семантични свойства.** Това е свързано с естествения стремеж на единиците на езика да се освободят от изначалната си мотивираност и да се превърнат в обикновени, конвенционални, деетимологизирани обозначения. Така в процеса на езикова еволюция звукосимволичната дума може да изгуби своята драматична функция и контекстна обусловеност и да проникне в писмените регистри на езика. Тя може да загуби също първоначалната си семантична дифузност и да придобие напълно структурирано лексикално значение. Звукосимволичните думи **могат да се адаптират към граматичната сис-**

³ Терминът е от социолингвистиката, където под „въвличане“ (involvement) се разбира всяко усилие на комуниканта – *речево, жестикулационно или когнитивно* – да вземе участие в комуникативния акт. Чрез звукоизобразителните думи, които са най-близки заместители на невербалния физически акт, говорещият и слушащият се оказват въвлечени в описваното звукоизобразително събитие, което чрез звукоизобразителните думи става по-лесно достъпно за техния перцептивен и когнитивен апарат (Колева-Златева 2011б: 74 бел. 5).

тема на езика, като придобият специални афикси, отнасящи ги към определени граматични класове, и така да загубят първоначалната си морфологична аномалност. Необичайните фонемни или дистрибуцията на фонемни в даден по-късен период от развитието на езика могат да станат напълно обичайни. Но знанието за това, че в определен етап от развитието на езика определени фонемни са били нови, характеризирали са се със специфични позиции, може да бъде използвано за разпознаване на думите със звуко-символичен произход. Например за късния праиндоевропейски нова фонема е била **s*, която се появява на мястото на палатално **k'* в една част от индоевропейските езици, наричани сатем, които се противопоставят по тази своя особеност на останалите индоевропейски кентум – езици, в които тази промяна не протича. За ранния праславянски пък нова фонема е била **x*, която се появява на мястото на **s* в позиция след **i*, **u*, **k*, **r* пред вокал. Употребата на тази фонема в други позиции, например анлаутна, може да свидетелства за заемане от друг език или за звукоизобразителност (Колева-Златева 2011б).

Нововъзникналите в различните етапи от развоя на езика фонемни често се използват нерегулярно за изразяване на емотивни значения, за придаване на експресивност на изказа (особено докато тяхната нерегулярност все още се усеща от носителите на езика). **Използват се за формални изменения с незакономерен, експресивен характер в състава на думата. От всички признаци на звуко-символичните думи от диахронна гледна точка най-устойчива, най-често употребима и следователно и най-надеждна за тяхното разпознаване се оказва редупликацията.** Като структурен признак тя най-трудно се подлага на маскировка (Колева-Златева 2011б: 77 – 78). Един от най-ясно разпознаваемите признаци за древния къснопраиндоевропейски/раннопраславянски звуко-символичен произход на дадена лексикална единица е експресивната дисимиляция на редуплициран елемент $*k - *k > *k - *k'$, последвана от регулярна промяна $*k - *k' > *k - *s$, а скоро след това и $*k - *s > *k - *x$. Подобен преход според мене се открива и в представената в настоящото изследване основа/корен, в който древната експресивна дисимиляция е трудно разпознаваема, понеже е замаскирана чрез поредица от по-късни регулярни фонетични промени.

2.2. Трактовка на понятието диахронно тъждество относно звукосимволичните морфеми

При арбитрарните думи две морфеми са диахронно тъждествени, ако са резултат от различна (за различните езици) еволюция на една и съща морфема, употребявана по-рано, или представляват различни етапи от нейното развитие (в рамките на един и същ език). Диахронното тъждество тук се доказва чрез прилагането на сравнително-историческия метод с цялата съвкупност от формулираните езикови закони (относно езиковата форма) и фактите на семантичната типология (относно значението). За корените на звукосимволичните думи, за които е доказан *специфичен невролингвистичен статус, първоначална формална и семантична дифузност, емотивност и експресивност*, водещи към *формална и семантична вариативност*, заедно с установената *креативност на индивида*, който *може свободно да видоизменя формата на звукоизобразителната дума за изразяване на допълнителна експресивност и емотивност*, а също и *съпротива на формалните промени*, поради иконичността на звуковата форма, се налага прилагането на различни методи и подходи на изследване. **Основно правило на развитието на звукоизобразителната лексема е именно нейната нерегулярност, различаването от обикновените думи, контаминацията с други звукоизобразителни единици поради формална и семантична близост.** Тази нерегулярност има своите *предпоставки, които са от невролингвистично, прагматическо и семиотично естество*. Всички нарушения на нормите на формалната и семантичната еволюция от страна на звукоизобразителната лексема се осъществяват във време, когато нейната иконичност и емотивност са все още живи. Нарушавайки еволюционните норми още в зората на своето съществуване, наследниците на един и същ дифузен звукоизобразителен етимон губят регулярните съответствия помежду си, доказани от строги правила. **Затова диахронното тъждество на родствени звукосимволични морфеми трябва да се приема съвсем общо с допускане на известни отклонения и реконструкция не на фонемите, а на фонемотипове, описвани чрез артикулационни характеристики на фонемите**, например преградна устнена (*b/p*), преградна веларна (*g/k*), или само веларна (*k/g/x*), плавна сонорна (*r/l*), предна гласна (*i/e*) и т.н. От фонемотиповете трябва да могат да бъдат извеждани редуващите се фонемите на звуковата форма на наследниците на звукосимволичните етимони (Колева-Златева 2011б: 86 – 88).

3. Към етимологията на българското прилагателно име *крѐхък* ‘който не може да се огъва, а се троши’, диал. ‘(за смях) звънлив’. Регистрирани български форми и значения:

3.1. Значение

‘нещо нееднородно, нещо разклонено, нещо разпростряно, нещо нестабилно, нещо, което ще се разпадне на по-малки съставни части’

крѐх, крѐф, крѐхт, крѐхк, крѐох, крѐок, крѐк, крѐхък ‘крехък’; *крѐфко, крѐхто* ‘крехко’; *крехка* върба ‘раст. *Salix fragilis*’;

крѐхкав диал. ‘крехък’; *крѐхнат* ‘крехък, нежен’; *крехтенливо* ‘крехко (за месо)’; *крѐфтиняф* ‘който е от крехко месо’; *крехкина* *крехчина*, *кресчина*, *крѐфтина*, *крѐфтина* ‘крехко месо’; *крѐфтинъ* ‘свинско месо без сланина’.

крѐхкост ‘крехкост’ (Георгиев, ред. БЕР 1986: 3).

Срв. още: *крѐхар* диал. ‘влечуго слепок, *Anguis fragilis*’; *крѐхокъ* ‘силен смях’; *крѐхам се, крѐхна се* ‘смея се високо’; *крехотя се* диал. ‘смея се силно’; *накрехотя се* диал. ‘смея се силно дълго време’; *покрехотя се* диал. ‘смея се силно кратко време’; *накрѐхвам се, накрѐхна се, накрѐхувам се* диал. ‘кашлям за подигравка, за смях’, *накрѐвава съ, накрѐанува съ* ‘(той) кашля малко, от време на време’; *крѐхукам* диал. ‘кашлям сухо, дрезгаво’, *крѐукам* ‘кашлям прекъснато и слабо, (старчески)’, *покрѐхукам* диал. ‘покашлям с(ъс) суха кашлица’; *каршйлка* ‘градинско цвете с бели цветчета, подобно на маргаритката’; *крушина* ‘(раст.) зърнастец *Rhamnus frangula*’; *крехотанье* ‘кикотене’; *кракоти* ‘(за кокошка) кудкудяка’, *накракоти се* диал. ‘накиска се’ (Георгиев, ред. БЕР 1979: 712); *крѐшишапка* ‘див мак’; *крѐхнат* ‘(за смях) игрив, крѐшен’; *крѐшен* ‘който се огъва, крѐши; (за тяло, снага) гъвкав, строен, подвижен; (за хоро, игра) който се извива, лъкатуши; ясен, звучен (за глас, говор, смях)’, *крѐшина седянка* ‘седянка с крѐшни песни’.

3.2. Значение

‘нещо извито, нещо огънато, нещо пречупено, нещо прекършено’
крѐхвам ‘(за шапка или забрадка) накривявам’; *крѐхне* в диал. израз *Вратата крехне* ‘вратата е полуотворена’; *крѐхнат* диал. ‘накривен’;

накрѐхвам ‘(за шапка или забрадка) накривявам на една страна’; *накрѐйнала* ‘(за шапка) накривена’; *открѐхвам* ‘открехвам малко, полуоткрехвам’ (Георгиев, ред. БЕР 1986: 3); *крѐхвам, крѐхна* ‘изкривя-

вам шапка на една страна', *накръхвам*, *накръхна* 'изкривявам шапка на една страна', *кръфновам се* 'забраждам се, като прехвърлям краищата на забрадката си назад, без да ги завързвам'; *кършище* 'място във високостеблени вековни гори, предимно букови, на което буките са окършени и е освободено свободно пространство'; *кършиклони* 'везба по пола на сукман'; *кършиврат* 'човек, който по цял ден се занимава с празни работи'; *кършитоп* 'детска игра';

кърша 'чупя, късам, насичам клони от дърво, храст, цветя и др.; вия, извивам, въртя снага при ходене, глас при пеене'; *кършам* 'убивам (таен майсторски говор)'; *кършам се* 'хващам облог'; *накръшам се* 'накръшвам дървета, съчки; възгордявам се'; *разкършва ме*, *разкърши ме* 'тресе ме'; *крушà* ряд. 'разбивам на части', стб. *кρούшати*, *кρούшж*, *кρούшиши*, *кρούшение*, *съкρούшити*, *съкρούшж*, *съкρούшиши* 'разбивам; прен. разсипвам'.

3.3. Значение

'част от нещо, парче от нещо'

кръфновам 'отделям се, откъсвам се от другите незабелязано'; *кършен* 'резен хляб'; *кърфан* 'голямо парче хляб'; *крушение* книж. 'гибел, окончателна загуба'; *крушец* 'буца каменна сол'; *крох* 'бучка захар или сол'.

Както може да се установи от приведените материали, в повечето от регистрираните варианти се наблюдава фонетична и формално-семантична вариативност, която води до нарушаване на фонетичните закони. Във всички приведени примери (съ)гласният в корена се откроява със своята неустановеност, като в някои форми му се възлагат и сричкотворни функции и така той се реализира и като *-ър-/ръ-, и като -ре-/ръо-. В този негов вариант обаче не може и дума да става за праславянско сричкотворно *r* (*-ър-/ръ-) или за продължител на група (**tort*)/**tert*, нито дори за рефлекс на ятов вокал, а развитието -ре->ръо- показва, че в българските говори той подлежи и на понататъшни промени. Вариативността и в краесловния консонант, който се подлага на различни диалектни промени *x*>*ф*, *x*>*й*, а се реализира и като групи, в които също се наблюдава диалектна вариативност *хк*>*хч*>*сч*; *хт*>*фт*, показва формална неустановеност и насочва по-скоро към древен (къснопраиндоевропейски/раннопраславянски) звуко-символичен произход.

Наблюдава се и допълнително развитие в значението на основата на метафората и метонимията. Причината за това са формалната вариативност и семантичната неустановеност на древния изходен корен.

4. Разпространение в други езици

Разглежданото прилагателно име *крѣхък* ‘който не може да се огъва, а се троши’, диал. ‘(за смях) звънлив’ има широко разпространение. Среща се във всички славянски езици, а форми с различна степен в корена се откриват в славянските, балтийските и в други индоевропейски езици. За някои от тях може да се предполага, че са със звукоподражателен произход. Регистрирани са следните форми и значения:

4.1. Значение

‘нещо нееднородно, нещо разклонено, нещо разпростряно, нещо нестабилно, нещо, което ще се разпадне на по-малки съставни части’

срхр. *krhak*, укр. *крихкій*, пол. диал. *krechy*, *krachy*, *chrachty*, *crachky*, стпол. *krzechki*, чеш. *křehky*, доллуж. *kšě(k)ki* ‘крехък’; беларус. *крѣвкосц*, пол. *krechkość* ‘чупливост’; рус. *крѣхметь*, *крѣхчѹ* ‘охкам, пѣшкам’; срхр. *krhati*, *krham*, чеш. диал. *krchat*, *krhat*, *krhucat*, *krhynat* ‘кашлям’; срхр. *krakotati*, *krakoćem* ‘(за кокошка) крякам’; лат. *gracies*, *graciei* ‘изящество, красота, финост’, *gracillis* ‘тънък, нежен, строен, изящен, фин’, *Anguis fragilis* ‘влечуго слепок, крехар’; итал. *fragile* ‘чуплив, трошлив’, исп., португ., рум. *fragil* ‘чуплив, трошлив’;

лит. *trapus*, *trapi* ‘чуплив, трошлив’; англ. *fragile* ‘чуплив, трошлив’, нем. *fragil* ‘чуплив, трошлив’ и др; срхр. *kršan* ‘строен, висок, скалист, каменист; крехък, чуплив’; словен. *kršen* (нареч. *kršno*) ‘отличен, великолепен, честен’ (срв. срхр. *fino* прил./нареч. ‘отличен, великолепен, честен’); срхр. *крушина*, рус. *крушина*, укр. *крушина*, чеш. *krušina* словаш. *krušina* ‘раст. *Frangula alnus*’, пол. *kruszina* ‘зърнастец, меко дърво’, помор. *krušonka* ‘зърнастец’; нем. същ. им. *Kracker* ‘грохнало старче; нещо старо, нещо вехто’, нем. *Kracke* ж.р. *Krack* ср.р. ‘дръглив кон; кранта; непослушно дете; съборетина’.

4.2. Значение

‘нещо извито, нещо огънато, нещо пречупено, нещо прекършено’

срхр. *kršiti*, *kršim*, словен. *kršiti*, *kršim*, рус. *крошить*, *крошу*, укр. *кришити*, *кришу*, беларус. *крошиц*, *кришу*, пол. *krzoszić* ‘чупя, късам;

извивам, пречупвам’; англ. *break* ‘чупя, разбивам’, *broken* ‘счупен, разбит’; лат. *rumpus*, итал. *rotto*, исп. *roto* ‘счупен, разбит’ и др.

срхр. *крушуми*, *крушум* ‘дробя, роня’, словен. *krušiti*, *krušim* ‘откъсвам парчета от твърд предмет, дробя’, рус. *крушумь* ‘разбивам, унищожавам’, укр. *крушуми* ‘чупя’, чеш. *krušiti* ‘дробя, мачкам’, словаш. остар. *krušit* ‘разбивам’, пол. *kruszyć* ‘дробя’, горлуж. *krušić* ‘разбивам, раздробявам’, словин. *krašec* ‘дробя, роня’; лит. *kraušiti* ‘чупя, ломя’, латв. *kraušet*, *kraušit* ‘чупя, ломя’; стгр. *krouo* ‘чукам, тропам’; лат. *frango*, *fregi*, *fractus*, *frangere* ‘чупя, троша, разбивам’; нем *krachen* ‘чупя, троша’, срв. още и заетото чрез нем. *krach* ‘банкрут, крах, стопанска катастрофа и др.’ бълг. *крах* ‘поражение, пълен неуспех’ (срв. Георгиев, ред. БЕР 1979: 724), лит. *kirsti* ‘режа, късам, сека, посичам; удрям’; лат. *primo*, *presi*, *presus* ‘натискам, притискам’; лит. *sutraiškytas* ‘съкрушен, разбит’; укр. *подрібнений*, беларус. *здробнены*, срхр., словен. *zdrobljen*, чеш. *rozdrčený*, словаш. *rozdrvený* ‘съкрушен, разбит’; фр. *ecrase* ‘съкрушен, разбит’.

4.3. Значение

‘част от нещо, парче от нещо’

чсл. *кръха*, словен. *krh* ‘парче, отломък, къс’; срхр. словен. *kruh* ‘хляб’; *krušac* ‘буца, сол’, *крушец* ‘руда, метал’; лит. *kirtis* ‘удар’.

Представеното формално-семантично и типологично сходство показва, че оформянето и разделянето на разглежданите словообразователни и семантични гнезда вероятно е било заложено още в раннопраславянския период на развитие на славянските езици. Формалната и семантичната вариативност в рамките на един и същ език и формално-семантичното и типологичното сходство между формите в по-далечни индоевропейски езици свидетелстват за звукосимволичната природа на древния изходен корен.

5. Съществуващи етимологични хипотези

Разглежданото прилагателно име *крѐхък* ‘който не може да се огъва, а се троши’, диал. ‘(за смях) звънлив’ обикновено се извежда в класическите етимологични справочници от праслав. **krĕxъkъ* срв. Miklosich 1986: 139; Bernrker 1908 – 1913: 613; Младенов 1941: 260; Machek 1968: 299; Trubeckoj 1924: 135; Valliant 1931: 43; Sławski 1952 – 1969: 80; Deanović, Jonke, ur. ERHSJ 1972: 193, като се предполага, че това е вторично словообразование от по-ранно **крех* от праслав.

*кръхъ, вж. Георгиев, ред. БЕР 1986: 3, според Sławski 1952 – 1969: 80 кратките форми са вторични.

Глаголът *кърша* се извежда от праслав. **kršiti*, **kršq*, Производно от **крх*, срв. Miklosich 1986: 143; Bernker 1908 – 1913: 630; Meillet 1961: 512; Trautmann 1923: 143; Brückner 1957: 271; Младенов 1941: 260; Vasmer 1953 – 1958: 669; Sławski 1952 – 1969: 161; Deanović, Jonke, ur. ERHSJ 1972: 193 (под *krhak*), според Боев 1970: 902 – 903 би могло да е прабългарско или куманско, което е неубедително, вж. Георгиев, ред. БЕР 1986: 224 – 225.

Глаголът *круша* се извежда от праслав. **krušiti*, производно от **kruh*, срв. Trautmann 1923: 143; Brückner 1957: 271 – 273; Frisk 1960, 1961 – 1970: 27 – 28; Vasmer 1953 – 1958: 672; Sławski 1952 – 1969: 184 – 185; Deanović, Jonke, ur. ERHSJ 1972: 193, вж. Георгиев, ред. БЕР 1986: 32.

6. Формално-семантичен анализ

6.1. При имената

Развитието на значението при категорията на имената в анализирания материал вероятно има следния път:

‘множественост’ > ‘нещо нееднородно, нещо разклонено, нещо разпространено, нещо нестабилно, нещо, което ще се разпадне на по-малки съставни части’ > ‘нещо извито, нещо огънато, нещо пречупено, нещо прекършено’ > ‘част от нещо, парче от нещо’.

6.2. При глаголните форми

Развитието на значението при категорията на глаголните форми в анализирания материал вероятно има следния път:

‘поставям в неестествено, нестабилно положение, поставям настрани, накривявам’ > ‘отделям, откъсвам част от цялото’ > ‘смея се, присмивам се, кашлям, за да се присмея, кашлям’.

7. Предположение за произхода на българското прилагателно име *крѣхък* ‘който не може да се огъва, а се троши’, диал. ‘(за смях) звънлив’

По своите формално-семантични характеристики прилагателното име *крѣхък* ‘който не може да се огъва, а се троши’, диал. ‘(за смях) звънлив’ може да се свърже с редица други думи в българския, други славянски и индоевропейски езици, които онагледяват словообразователното и семантичното развитие на древния корен. Твърде въз-

можно е обаче неговата първична мотивираност да не е нито словообразователна, нито семантична, а фонетична и той да е с древен звуко-символичен произход. Вероятно образуваните от него единици поради честата си употреба доста рано са преминали в състава на арбитрарните думи, където тяхното първоначално звуко-символично значение и експресивна употреба постепенно са избледнели, а съответните лексеми са продължили да се развиват в системата на езика като семантично и словообразователно мотивирани единици.

Това, което прави впечатление в регистрираните форми, е наличието (вероятно още на (пра)индоевропейско равнище) на формално-семантично многообразие, фонетична вариативност, нарушаване на фонетичните закони и (прикрита) редупликация – $K(m) + S + K(m) > K(mp) > K(msp)$. Като добавим и словообразователната модификация, която днес не се свързва с модификация и в значението (срв. *крех*, *крèхък* се употребяват с едно и също значение), можем да предположим древен звуко-символичен произход за разглежданото прилагателно име. Семантичното развитие от звукоизобразително до конкретно значение, както и склонността на производните да развиват вторично звукови значения, също подкрепя подобно предположение.

Основните признаци на звукоизобразителната дума са формално-семантична вариативност, неподчинение на фонетичните закони, емоционално съдържание и емотивна употреба, редупликация. Най-ясно различима от тях е редупликацията. Дори (на пръв поглед) и само нейното наличие в дадена дума би трябвало да ни наведе на мисълта за първоздание/звукоизобразителен произход (звукоподражание или звуко-символизъм). Редупликацията обаче невинаги е очевидна и ясно различима поради извършени закономерни и незакономерни фонетични промени, контаминации, дисимилации, а също така и във връзка с емотивността на лексемите (Колева-Златева 2008а, 2008б, 2009, 2011, 2020а).

Контаминационни изменения са възможни поради формално-семантичното сходство между звукоизобразителните думи. **Дисимилационни изменения се извършват за облекчаване на артикулационния апарат при произнасяне на повтарящите се звукове. За повтарящите се консонанти е възможна дисимилация по всички артикулационни признаци: твърдост/мекост, звучност/беззвучност, по място и начин на образуване. Дисимилацията на повтарящите се гласни също, но в по-малка степен, способства за замаскирането на редупликацията. Всички тези изменения са свързани с емотивността и експресивността на формата и семантиката на звукоизобразител-**

ната лексема, както и с креативността на индивида по отношение на нея (Колева-Златева 2008а, 2008б, 2009, 2011, 2020).

В звукосимволичните думи, образувани още в късния праиндоевропейски/ранния праславянски период (каквто е и нашият случай), трябва да се търси замаскирана чрез експресивна дисимиляция редупликация на задноезични съгласни *k* и *g* (чрез употребата на задноезични палатални съгласни *k'* и *g'*, получени в резултат на промени по правилата на езиците сатем, тъй като в този период от езиковия развой това са били нови фонемни и поради това са внасяли експресивност и емотивност). Това означава, че в нашия случай трябва да се предполага замаскиране чрез дисимиляция по артикулационни признаци твърдост/мекост на първоначална редупликация *k – k > k – k'*, някъде по времето на промяната на *s > x*. Поради древността на наблюдаваните промени и формално-семантичната вариативност на корена може да се предполага съществуването и употребата още през късния праиндоевропейски/ранния праславянски период на варианти на древния корен **kerk > *kerk'* (> **kers > *kerx*), **kurk > *kurk'* (> **kurs > kurx*) със значение 'множественост > нещо разпространено > нещо нееднородно (липсата на еднообразие в състоянието на обектите метафорично се свързва с липсата на еднообразие в тяхната локализация, резултат от разпространението) > нещо криво (кривото се състои от нееднородни елементи' (Колева-Златева 2008а: 246 – 254; 2011: 80 – 81). Експресивната древна редупликация тук е последвана от поредица от закономерни фонетични промени, поради което днес е трудно различима.

8. Заключение

От представеното се вижда, че в разглежданата лексема и всички свързани с нея съответствия и думи в славянските, балтийските и други индоевропейски езици може да се открие наличието на формално-семантично многообразие, фонетична вариативност, нарушаване на фонетичните закони и прикрита експресивна редупликация. Това ни дава основание да предположим древен звукосимволичен произход, в основата на който вероятно може да се търси и звукоподражание като една от двете страни на звукоизобразителността (сетивното словотворчество). Както и повечето лексеми, за които може да се предположи звукосимволичен произход, първоначалното звукоподражание вторично е било подложено на преосмисляне по пътя към своята идеографизация, която го е откъснала от основната му чисто звукова употреба и е натоварила с допълнителна символика неговото значение. Склонността на всички лексеми, които биха могли да се

свържат с древния праиндоевропейски корен/основа, да развиват вторично звукови значения, подкрепя предположението за техния звукоизобразителен произход. Не бива да се изключва и възможността за смесване на етимологичните гнезда на омонимични думи със звукоподражателен и звукосимволичен произход, макар и в разглеждания случай това да е малко вероятно поради предположеното развитие на основното ѝ значение на основата на синестезията и синестемията (Колева-Златева 2009).

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиев, ред. БЕР 1979:** Георгиев, Вл. *Български етимологичен речник*. [Georgiev, Vl. Balgarski etimologichen rechnik.] Под ред. на Вл. Георгиев, София: Марин Дринов, Т. 2, 1979.
- Георгиев, ред. БЕР 1986:** Георгиев, Вл. *Български етимологичен речник*. [Georgiev, Vl. Balgarski etimologichen rechnik.] Под ред. на Вл. Георгиев, София: Марин Дринов, Т. 3, 1986.
- Боев 1970:** Боев, Е. Казахски и български речникови успоредици. [Boev, E. Kazahski i balgarski rechnikovi usporeditsi.] // *ИИБЕз.*, София: Изд. БАН, 1970, 19, 899 – 906.
- Воронин 1982:** Воронин, С. В. *Основы фоносемантики*. [Voronin, S. V. Osnovy fonosemantiki.] Ленинград: Изд. Ленинградского университета, 1982.
- Колева-Златева 1998:** Колева-Златева, Ж. *Семантична реконструкция. Методологични аспекти*. [Koleva-Zlateva, Zh. Semantichna rekonstruktsiya. Metodologichni aspekti.] Велико Търново: Знак-94, 1998.
- Колева-Златева 2003 – 2004:** Колева-Златева, Ж. К етимологии славянских названий муравьев, восходящих к псл. **morv-* и их индоевропейских соответствий. [Koleva-Zlateva, Zh. K etimologii slavyanskih nazvanij murav'yev, voshodyashhtih k psl. **morv-* i ih indoevrpeyskih sootvetstviy.] // *Балканско езикознание*. София: Изд. на БАН, 2003 – 2004, 43/2 – 3, 269 – 284.
- Колева-Златева 2004:** Колева-Златева, Ж. О типологических критериях распознавания слов звукосимволического происхождения в этимологических исследованиях (на материале индоевропейских языков). [Koleva-Zlateva, Zh. O tipologicheskikh kriteriyah raspoznavaniya slov zvukosimvolicheskogo proishozhdeniya v etimologicheskikh issledovaniyah (na materiale indoevropeskikh

yazykov).] // *Slavica*, Debrecen, Annales Instituti Universitatis Debreceniensis, 2004, 33, 23 – 42.

Колева-Златева 2005: Колева-Златева, Ж. О приемах когнитивного подхода в этимологических исследованиях. [Koleva-Zlateva, Zh., O priemah kognitivnogo podhoda v etimologicheskikh issledovaniyah.] // *Slavica*, Debrecen, Annales Instituti Universitatis Debreceniensis, 2005, 34, 21 – 42.

Колева-Златева 2008а: Колева-Златева, Ж. *Лексиката от звукоимволичен (образоподражателен) произход в этимологичния анализ (върху славянски езиков материал)*. Дисертация за присъждане на научната степен „доктор на филологическите науки“. [Koleva-Zlateva, Zh. Leksikata ot zvukosimvolichen (obrazopodrazhatelen) proizhod v etimologichniya analiz (varhu slavyanski ezikov material). Disertatsiya za prisazhdane na nauchnata stepen „doktor na filologicheskite nauki“.] Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2009.

Колева-Златева 2008б: Колева-Златева, Ж. О статусе звукоизобразительных слов в языке. [Koleva-Zlateva, Zh. O statuse zvukoizobrazitel'nyh slov v yazyke.] // *Slavica*, Debrecen, Annales Instituti Universitatis Debreceniensis, 2008, 37, 33 – 54.

Колева-Златева 2009: Колева-Златева, Ж. О смешивании этимологических гнезд омонимичных слов звукоизобразительного происхождения. [Koleva-Zlateva, Zh. O smeshivanii etimologicheskikh gnezd omonimichnyh slov zvukoizobrazitel'nogo proishozhdeniya.] // *Slavica*, Debrecen, Annales Instituti Universitatis Debreceniensis, 2009, 38, 19 – 34.

Колева-Златева 2011а: Колева-Златева, Ж. Методологични аспекти на этимологизацията на звукоимволичната лексика. [Koleva-Zlateva, Zh. Metodologichni aspekti na etimologizatsiyata na zvukosimvolichnata leksika.] // *Проглас*, Велико Търново, УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2011, 20/1, 104 – 124.

Колева-Златева 2011б: Колева-Златева, Ж. *Теоретични ракурси в этимологията*. [Koleva-Zlateva, Zh. Teoretichni rakursi v etimologiyata.] Велико Търново: Фабер, 2011.

Колева-Златева 2020: Колева-Златева, Ж. К этимологии лат. cucullus ‘капюшон’. [Koleva-Zlateva, Zh. K etimologii lat. cucullus ‘karuyshon’.] // *Балканско езикознание*, София: Изд. на БАН, 2020, 59/1, 80 – 88.

- Младенов 1941:** Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език.* [Mladenov, St. Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik.], София, 1941.
- Москов 1964:** Москов, М. Взаимоотношението между група славянски думи с оглед на произхода им. [Moskov, M. Vzaimootnosheniyata mezhdu grupa slavyanski dumi s ogled na proizhoda im.] // *ИИБЕ*, София: Изд. БАН, 1964, 11, 137 – 149.
- Москов 1969:** Москов, М. Турски и тюркски заемки от звукоподражателен и незвукоподражателен характер в балканските езици. [Moskov, M. Turski i tyurkski zaemki ot zvukopodrazhatelen i nezvukopodrazhatelen proizhod v balkanskite ezitsi.] // *ГСУ, ФСлФ*, София: Наука и изкуство, 1969, Т. 62, 435 – 532.
- Bernrker 1908 – 1913:** Bernrker, E. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1908 – 1913.
- Brückner 1957:** Brückner, A. *Słownik etymologiczny języka polskiego* Warszawa, 1957.
- Deanović, Jonke ur. ERSHJ 1972:** Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.* Ur.: M. Deanović, Lj. Jonke, Zagreb: JAZU, Knj. 2, 1972.
- Frisk 1960, 1961 – 1970:** Frisk, H. *Griechisches etymologisches Wörterbuch.* 1. Heidelberg 1960; Lief. 11 – 22, 1961 – 1970.
- Machek 1968:** Machek, V. *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha, 1968.
- Meillet 1961:** Meillet, A. *Etudes sur l'Etymologie et le vocabulaire du Vieux slave.* Paris, 1961.
- Miklosich 1886:** Miklosich, F. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien, 1886.
- Skok 1971 – 1974:** Skok, P. *Etimologijski rječnik srpskoga ili hrvatskoga jezika.* Zagreb, 1 – 4, 1971 – 1974.
- Sławski 1952 – 1969:** Sławski, F. *Słownik etymologiczni języka polskiego*, 1 – 15, Krakow, 1952 – 1969.
- Trautmann 1923:** Trautmann, R. *Baltisch-slavisches Wörterbuch.* Göttingen, 1923.
- Trubetzkoy 1924:** Trubetzkoy, N. S. Les adjectifs slavesen -ъкъ-. // *BSL*, 24, 1924, 130 – 137.
- Valliant 1931:** Valliant, A. Les adjectifs slavesen -уку-. // *BSL*, 31, 1931, 43 – 46.
- Vasmer 1953 – 1958:** Vasmer, M. *Russisches etymologisches Wörterbuch*, 1 – 3, Heidelberg, 1953 – 1958.

МЕТРИЧНО АКЦЕНТУВАНЕ ПРИ СЛОЖНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА¹

Мирена Пацева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

METRIC ACCENTUATION IN COMPOUNDES

Mirena Patseva
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The subject of the work is the acoustic and perceptual manifestation of initial secondary stress in Bulgarian compounds, which is interpreted as metric accentuation. The aim is to check its manifestation – a step towards determining typological trends in Bulgarian accentuation. In particular, I suggest that in compound words with an unaccented first base, secondary stress may appear on the initial syllable. This is an argument supporting the hypothesis that in the absence of lexical accentuation, a trochaic foot aligned with the word's left boundary is outlined. Its realization is checked by assessment tests and acoustic measurements of duration, median and mean F0.

Key words: secondary stress, metrical accentuation, Bulgarian language, compounds, acoustic correlates of stress

1. Въведение

Предмет на работата е акустичното и перцептивно проявление на началното второстепенно ударение (ВТУ), което се интерпретира като метрично акцентуване. Целта е да се провери реалността му при сложни съществителни имена (СС) чрез технологични и експериментални методи – крачка към определяне на типологични тенденции в акцентуването в българския език (БЕ). Изследването анализира закономерности в появата на ВТУ, които имат отношение към оформяне-

¹ Изследването е разработено в рамките на научния проект „Прозодични аспекти на българския език в съпоставителен план с други езици с лексикално акцентуване“, финансиран от ФНИ на МОН с договор № Кп-06-Н40/11 от 12.12.2019 г.

то на стъпкова структура в думите. По-конкретно, предполагаме, че при сложни думи с неакцентувана първа основа може да се появи ВТУ на началната сричка в сложната дума. Това е аргумент в посока на хипотезата, че при липса на лексикално акцентуване се очертава хореична стъпка в начална позиция. Тези случаи могат да се интерпретират като тенденция към бидирекционално акцентуване, при което главното ударение (ГЛУ) се ориентира към дясната граница на основата, а някои проявления на ВТУ – към лявата граница на думата. Реалността му се проверява чрез пилотни оценъчни тестове и акустични измервания. Като индикатор за потенциално начално ВТУ разглеждаме оценката на участниците в тестовете и акустичните корелати на ударението – времетраене и основна честота на тона.

Изложението се придържа към следния план: първо се въвежда темата за второстепенното ударение и акцентуването при сложните съществителни имена в параграфите (2) и (3), както и началното метрично акцентуване като негов частен случай (4). Реалността му се проверява чрез пилотни тестове и акустични измервания, представени в (5) и (6), след което следва обсъждане (7) и заключение (8).

2. Второстепенно ударение

Ударението като релационна категория, която описва отношенията на изявеност в езиковите единици, най-често е било изследвано при съпоставка на акцентувани и неакцентувани срички и порядко на нивото на сложни думи. При последните се появява и ВТУ, което привлича вниманието на редица автори напоследък (Асу, Липус 2018). То се разглежда като проявление на речевия ритъм – ясно изявен в езици с общ модел на определяне на ГЛУ и ВТУ, като германските езици (холандски, английски) и фински. При тях се наблюдава редуване на ударени и неударени срички, така че те създават относително непрекъснат ритъм. Например в холандски при трисричната дума ['ka.na.da] Canada има ГЛУ на началната сричка и ВТУ на ултимната (Лънден 2018).

При езиците с лексикално акцентуване като български обаче интервалите между ударенията може да не са изохронни. Например броят на неударените срички между две главни ударения или между ГЛУ и ВТУ може да варира между 0 и 3:

- 0 *развѣйпрах*
- 1 *мòтопѣста*
- 2 *мъчнодостѣпност*
- 3 *тòплопроводѣмост* (означени в ОБРРБЕ²).

Възможно е също ГЛУ и ВТУ да се ориентират по отношение на различна граница на думата при т.нар. бидирекционално акцентуване, например в полския език главното ударение е пенултимно (ПУ) и се отчита отдясно, а ВТУ е начално и се отчита отляво (Лукашевич 2019). Въпросът, който се поставя тук, е дали в българския език има аналогична тенденция.

Тъй като ВТУ в българския език се реализира предимно в състава на сложните думи, в следващия параграф ще очертаем някои закономерности на акцентуването при СС.

3. Акцентуване при сложни съществителни имена

Сред основните акцентни закономерности при СС в българския език е акцентуването на доминиращия компонент в структурата (*водонàд*). Тази тенденция се аргументира на основата на анализите на Тилков (1982), Бояджиев (1983), Георгиева (1983) и други автори в рамките на теорията на водещата роля на главата в теорията на оптималността (Пацева 2020). В СС при определени условия се реализират и метрични тенденции. Те се разглеждат от редица автори, подкрепящи тезата, че лексикалното ударение съществува паралелно с метрично (Хейс 1995, Асу, Липус 2018). Последното често се реализира чрез ВТУ. За него традиционно се приема, че допринася за смисловата обособеност на компонентите (Георгиева 1983: 97 – 98). Позицията му по често е пред ГЛУ. Появява се при акцентувана първа основа като *клѣтва* → *клѣтвонарушѣние*. При съхраняване на изходното акцентуване то е лексикално. Когато първата основа е неакцентувана като при *платнò* → *платнохòдка*, вероятността от поява на ВТУ намалява (обратнопропорционално на дължината на думата). В редица случаи обаче допълнителното ударение може да не съвпада с изходното лексикално акцентуване – като при *естествò* → *естествознàние*. В този случай ВТУ може да се появи на началната сричка и природата му не е лексикална, а метрична³. Именно върху тези случаи се фокусираме тук.

² ВТУ се отбелязва тук с подчертаване на ударената гласна, а означението в *Обратния речник на българския език* е еднотипно за ГЛУ и ВТУ.

³ Подобна тенденция се описва от Мария Гускова за руския език (Gouskova 2010).

4. Начално метрично акцентуване при СС

Началната сричка е потенциална метрична позиция на ВТУ. Наричаме я „потенциална“, защото, както отбелязват Тилков и Бояджиев, в общия случай при абстрактните СС и тези за лица и предмети тя не е акцентувана и в думите има само едно ударение (Тилков, Бояджиев 1978). Начално метрично акцентуване се появява при многосрични съществителни, и то не само при акцентувана лява основа – като *лѐшник* → *лѐшникотрошàчка*. То се наблюдава и при (а.) неакцентувани първи основи (*водà*) или (б.) при такива с неначално ударение (*свещѐн*).

(а.) Неакцентувани първи основи – съществителни имена

ж.р. *водà* → *водоразпределѐние* (4)⁴,

земя̀ → *зѐмеописàние* (3)

ср.р. *числò* → *числопреобразу̀ване* (4)

дървò → *дървопреработвàне* (4)

(б.) Неначално акцентувани леви основи, които могат да са прилагателни (б.1.) или съществителни имена (б.2.):

б.1. *корàв* → *коравосърдѐчие* (4)

свещѐн → *свещенодѐйствие* (3)

б.2. *литерату̀ра* → *литературознàние* (4)

изку̀ство → *изкуствознàние* (3)

В последните случаи изходното ултимно или пенултимно ударение се обезсилва и се заменя с нелексикално метрично акцентуване. Сред факторите за появата му на първо място е дължината на думата, измерена в абсолютна стойност (в милисекунди) или чрез броя неакцентувани срички между него и ГЛУ. Както отбелязва Бояджиев, при три предударени срички на четвъртата се *появява тенденция за ритмическо равновесие, която се осъществява с поява на допълнително ударение* (Бояджиев 1982: 182). Освен дължината на думата други фактори за появата на началното метрично акцентуване са темпът на говорене, синтактичната позиция (във или извън фокус), логическо или емфатично ударение.

Естествено следва въпросът как да определим реалността на началното метрично акцентуване, което нарекохме потенциално? Една от възможностите е да се обърнем към наличните правоговорни и други речници. Опитът за проследяването му в *Обратния речник на българския език* (Мурдаров и др. 2011) и в *Официалния правописен речник на*

⁴ Цифрите в скоби означават разстоянието между ГЛУ и ВТУ.

българския език (Мурдаров и др. 2012) показва, че то се отбелязва в отделни случаи като *цвѣклопроизвòдство*, но не системно. Тук се предлага опит за проверка на реалността на началното метрично акцентуване в продуктивни тестове за оценка на нивото на ударение, чиито резултати се съпоставят с акустични измервания на основната честота (F0) и квантитета на началната сричка.

5. Постановка на пилотните тестове

5.1. Цел и хипотеза

Според Анна Крабашч (2014) акустичното описание на словното ударение е документирано, но ролята на отделните ключове не е разработена. Освен това изследванията на перцепцията и оценката на ударения са малко. Целта на тестовете е да се съпостави продуктивната и акустична реализация на началното ВТУ с оценката му от носители на езика. Основната хипотеза е, че началното ВТУ може да има не лексикален, а метричен характер, т.е. появата му да не съвпада с изходната акцентна позиция, а да се подчинява на метрични констрейнти като ориентация към лявата граница на думата или на ограничение на допустимата поредица неакцентувани срички.

5.2. Материал

Материалът на продуктивните пилотни тестове включва 18 лексикални единици, разпределени в три групи по шест. Във всяка една от тях първите срички и онсетът на следваща са с идентичен сегментен състав в съответствие с методологическите изисквания на Ван Хойвън (2018). Началните срички *во-*, *зе-*, *ка-* съдържат отворени гласни за отчитане на степента на редукция. Контролира се разстоянието им до ГЛУ, което нараства с една сричка от първата до последната единица.

зе-	во-	ка-
<i>зѐмен</i>	<i>вòдя</i>	<i>кàпе</i>
<i>земя̀</i>	<i>водà</i>	<i>капàк</i>
<i>земедѐлие</i>	<i>водолѐй</i>	<i>капитàл</i>
<i>земетресѐние</i>	<i>водолечѐние</i>	<i>капиталѝст</i>
<i>земеописàние</i>	<i>водопронуск̀лив</i>	<i>капиталѝстически</i>
<i>земеразпределѐние</i>	<i>водоразпределѐние</i>	<i>капиталовложѐние</i>

Материалът на оценъчните тестове се състои от 12 единици, като не включва шестте двусрични думи, защото при тях се изключва възможността за поява на ВТУ.

5.3. Участници, процедура и параметри на анализ

Участниците в продуктивните тестове са шестима говорители – 4 жени и 2 мъже. Участниците в теста за оценка са 12 души – 9 жени и 3 мъже на средна възраст 26 години, жители на София.

Задачата в продуктивния тест е с нормално темпо да се прочетат 18 кратки изречения пред записващо устройство в тиха стая. Записът се реализира на програмата Praat, инсталирана на персонален компютър Lenovo Intel Core i5. Единиците се подават в *носещо* изречение в междинна позиция извън фокуса, например: *Тя каза „земеделие“ тихо, а не силно* (в съответствие с методологическите насоки на Ван Хойвън 2018). Очаква се последната дума да поеме тоналните елементи на границата на конституента (Кътлър и др. 2007).

Пилотните тестове за оценка на нивото на ударенията първоначално се проведеха чрез модификация на методика, предложената от Ериксон. При нея се оценява акцентното ниво на всяка сричка – неударена, носител на ВТУ или на ГЛУ, изразени с 0, 2 или 1 (Скарниц, Ериксон 2016). Данните, които се обсъждат тук, са получени по опростен вариант. Задачата е в списък думи с отбелязано ГЛУ да се обозначи ВТУ в случаите, когато участниците смятат, че то се появява.

Сред параметрите на анализ тук се разглежда времетраенето на началната сричка, изчислено релационно чрез вътрешна нормализация по цитирания метод на Ван Хойвън и основни измерения на F0: средна стойност, медиана, минимум, максимум, диапазон и статистическо отклонение, установени чрез програмата Praat. Интензивността и степента на редуция или качеството на гласната, които са също важни акустични параметри на акцентуването, не се коментират на този етап.

6. Резултати

Резултатите на продуктивния тест са общо 108 единици. Тук се обсъждат само данни за женски глас. Акустичните параметри на началните срички се съпоставят с резултатите от теста за оценяване на акцентното им ниво, които наброяват 144 единици.

6.1. Резултат от теста за оценка

При две от лексикалните групи с начални срички *во-* и *зе-* повечето участници избират начални срички като носители на ВТУ (63,7%). Индивидуалната стратегия при някои е да посочват ВТУ само при първи срички, а при други изборът варира в широки граници. Началната сричка *ка-* от третата група значително по-рядко се акцентува. При нея се актуализира изходното акцентуване на основата в *капиталовложèние*.

Началните срички, които устойчиво получиха ВТУ, са в многосрични лексикални единици, съставени от 8 до 5 срички). При три- и четирисрични единици като *водолей* ВТУ се реализира рядко:

Таблица 1

1. <i>земеразпределèние</i> (4) ⁵	66.7%
2. <i>водолечèние</i> (2)	58.3%
3. <i>водоразпределèние</i> (4)	50%
4. <i>водопрпусклìв</i> (3)	41.7%
5. <i>земеописàние</i> (3)	33.3%
6. <i>земетресèние</i> (2)	25%
7. <i>земеделие</i> (2)	16.7%
8. <i>водолèй</i> (1)	16.7%
9. <i>капитàл</i> (1)	16.7%
10. <i>капиталист</i> (2)	8.3%
11. <i>капиталовложèние</i> (4)	8.3%

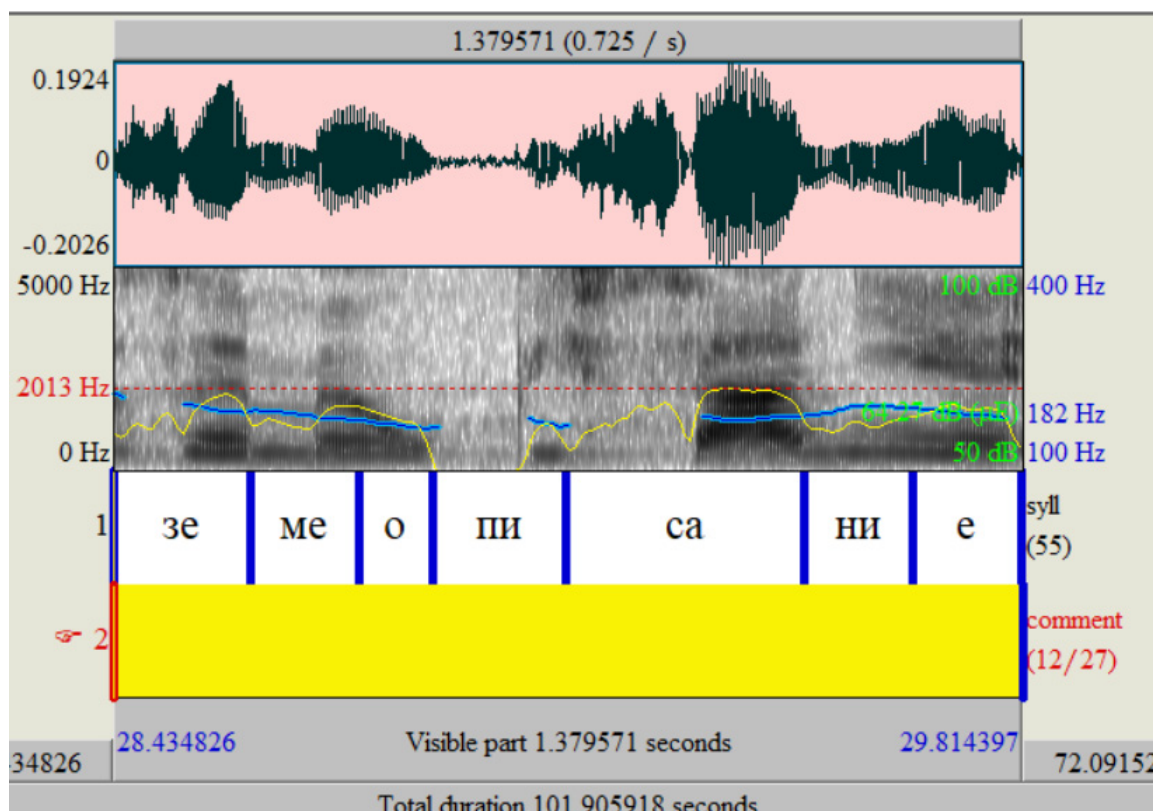
Водещи са тези с отстояние 4 и 3 срички от ГЛУ, а при отстояние две срички процентът намалява. ВТУ не се наблюдава или е рядко при производни многосрични единици, които не са сложни, като *капиталист* и *капиталистически*.

6.2. Резултати от акустичния анализ

Първият етап на обработката на данните от звуковите записи е ръчна сегментация на срички, илюстрирана при СС *земеописàние*. Сегментацията се извършва на основата на осцилограмата и спектрограмата, генерирани по програмата Praat, както и на слухови данни.

Сегментация на записа на *земеописание*.

⁵ Броят на неакцентуваните срички между ГЛУ и ВТУ е означен в скоби.

Анализ на групата с начална сричка зе-

В Таблица 2 са представени стойности на началната сричка зе- по два от основните акустични параметри на акцентуването – времетраене, измерено като абсолютна стойност в милисекунди и като процентно отношение (Ван Хойвън 2018), както и измерения на основната честота FO – медиана, средна стойност, статистическо отклонение, минимум, максимум и честотен обхват.

Разпределението на времетраенето в абсолютни стойности (в милисекунди) и процентно отношение при отделните срички е представено за СС *земеописание*:

Таблица 2

Сричка	Абсолютна стойност	Процент от общото времетраене
зе-	207	15.2%
-ме-	165	11.9%
-о-	112	8.1%
-пи-	203	14.7%
-са-	364	26.2%
-ни-	165	12%
-е	164	11.9%
Общо	1380	100%

Графичното представяне илюстрира най-високата стойност на времетраенето на сричката – носител на ГЛЮ (26.2%). На второ място е началната сричка *зе*- (15.2%), която отстои от ГЛЮ на три срички. В случая принципът за постепенно редуциране на стойностите на ударените срички се наблюдава само при *-ни*- и *-о*-, след което стойностите нарастват.

Таблица 1. Акустични стойности на началната сричка *зе*- в първата група единици

	Време msec.	Процент	ФО мед. (Hz)	ФО ср ст. (Hz)	Мин. FO (Hz)	Макс. FO (Hz)	Честотен обхват	Ст. откл. (Hz)
земен	334.8	47.7%	191.2	190.8	183.3	199.3	16.1	5.1
земя	198.3	34.7%	188.7	188.7	179.2	195.4	16.2	5.4
земеделие	148.8	17%	186.1	186.6	180.9	192.6	11.6	3.7
заметресение	131.7	11.8%	184.4	185.5	178.9	195.4	16.5	5.6
земеописание	207.1	15.2%	190.2	191.2	185.3	198.6	13.3	4.4
земеразпределение	176.1	12.3%	188.8	222.9	180.4	298.1	117.7	53.5

Първите две двусрични думи – *земен* и *земя*, са включени за референтни стойности на акцентувана и неакцентувана начална сричка.

Както се очаква, времетраенето и основната честота на сричката – носител на ГЛУ, в *земен* е с високи стойности (334.8 милисек.). С нарастване на броя на сричките в думите се очаква компенсаторно намаляване на количеството на отделните срички. То се наблюдава при единиците с междинна дължина (*земеделие*, *земетресение*, при които сравнително по-рядко се регистрира начално акцентуване), след което обаче следва нарастване на стойностите (при *земеописание* – 207.1 и 15.2%, и при *земеразпределение* – 176.1 – 12.3%), които са с устойчиво начално акцентуване в теста за оценка.

Стойностите на основната честота също се покачват в последните два случая, особено на средната стойност – 191.2 Hz при *земеописание* и 222.9 Hz при *земеразпределение*, които дори надвишават тези на ГЛУ. Този резултат намира израз в теста за оценка, при който някои участници отбелязват началната сричка като носител на ГЛУ.

Акустичният анализ отчита също повишаване на тона преди СС заедно с удължаване на количеството на предходната сричка и пауза след нея, което говори за фразова граница пред тях (въпреки че информационната структура не я изисква). Тези резултати насочват интерпретацията на началното акцентуване към постлексикални процеси.

Резултатите при втората група с начална сричка *во-* са сходни с изложените за разлика от тези при третата група.

7. Обсъждане на резултатите

При единиците от третата група с първа сричка *ка-* почти не се наблюдава начално акцентуване, по-скоро се актуализира изходното акцентуване на основата в *капиталовложèние*. Сред възможните причини, набелязани от Бел, Хедия и Плаг (2020), са характеристиките на морфологичната структура, като размера на инфлексивната парадигма и силата на сцепление на морфологичната граница, които влияят върху звученето на производните и сложни думи. Приема се, че съществуват *силни* и *слаби* морфологични граници, съответно със силно и слабо сцепление между компонентите. Разликите се обясняват по различен начин в различни теории: лексикалната фонология постулира отделни нива, които да обяснят разликите в сцеплението на границите (Кипарски 1982, Бермудез-Отеро 2018). В рамките на теорията на *дуалния път* се приема, че за думите със *силна граница* е по-вероятно да фигурират в менталния лексикон като отделни елементи, докато за думите със *слаби граници* е по-вероятно да са представени цялостно (Хей 2003). За разлика от лексикалната фонология Хей приема, че сцеплението на границите е градиално и се влияе от фактори

като семантична и фонологична прозрачност, относителна честота на производната дума и/или основата ѝ.

Към набелязаните фактори може да добавим и произхода на думата. Според Тилков и Бояджиев чуждите компоненти в думите като *капитал* се маркират в акцентно отношение, като тази характеристика се съхранява и в СС като *капиталовложèние*. Акцентното обособяване на първия компонент предполага по-слабо сцепление и по-силна граница.

8. Заключение

Въпреки че според Ладефогед и Джонсън ударението не може еднозначно да се определи с акустични параметри, авторите отбелязват, че в основата му винаги е повишената респираторна енергия, която обаче може да се реализира по различни начини: интензивността на акцентуваните срички се увеличава субглотално от повишената въздушна струя. Промените в основната честота се получават от напрежението в гласилките и контракцията на мускулите в ларингалната система. Фонетичните характеристики на гласните се реализират максимално при минимална редукция и коартикулация чрез по-активните движения на супраглоталните органи като език, устни, челюст, което е свързано с удължено времетраене (Ладефогед, Джонсън 2011).

Традиционно се твърди, че ВТУ се реализира със същия комплекс акустични параметри, които изграждат изявеността и на ГЛУ (Тилков, Бояджиев 1978). Изследвания от последните години обаче представят и противоречиви резултати. Например в естонски ВТУ акустически не се отличава от неакцентуваните срички. Според Асу и Липус ВТУ съществува в унгарски и бразилски португалски, но не се реализира фонетично поне с наличния инструментариум (Асу, Липус 2018). В нашия материал като значими фонетични ключове се очертава времетраенето, изразено релационно като процент от общото времетраене на единицата, както и средните стойности и обхват на основната честота.

Резултатите от тестовете потвърждават появата на начално ударение в многосрични единици с разстояние от 4, 3, и по-рядко 2 срички от ГЛУ, което се изразява и в теста за оценка на нивото, и в акустичните измервания.

Можем да заключим, че в БЕ в определени случаи има тенденция за оформяне на хореична стъпка, изравнена отляво при СС. Резултатите подкрепят хипотезата за очертаване на бидирекционално акцентуване в БЕ, при което ГЛУ се ориентира към дясната граница на основата, а ВТУ – към лявата граница на думата, изразяващо пост-

лексикални тенденции. Набелязаната тенденция е ограничена от редица фактори, като дължина, произход на езиковата единица и вид сцепление между компонентите.

Като задача за бъдеща работа се очертава съпоставка с други набелязани параметри, напр. интензивността и качеството на гласната в началната сричка, както и възможността за поемане на тонален акцент във фразата на сричката – носител на ВТУ.

ЛИТЕРАТУРА

- Асу, Липус 2018:** Asu, E., P. Lippus, Acoustic correlates of secondary stress in Estonian. // *9th International Conference on Speech Prosody*, 2018, 13 – 16.
- Бел, Хедия, Плаг 2020:** Bell, M., Hedia, S., I. Plag, How morphological structure affects phonetic realisation in English compound nouns. // *Morphology*, Springer Verlag, 2020. <https://www.researchgate.net/publication/339897058_How_morphological_structure_affects_phonetic_realisation_in_English_compound_nouns> (11.12.2020).
- Бермудез-Отеро 2018:** Bermudez-Otero, R. In defence of underlying representations: Latin rhotacism, French liaison, Romanian palatalization. // *Probus*, 2018, 30, № 2, 171 – 214.
- Бояджиев 1982:** Бояджиев, Т. Ударение. [Boyadziev, T. Udarenie] // *Граматика на съвременния български книжовен език*, т. 1. Фонетика, София: БАН, 1982.
- Бояджиев 2011:** Бояджиев, Т. *Българска лексикология*, [Boyadziev, T. Balgarska leksikologiya.] София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 2011.
- Ван Хойвън 2018:** Van Heuven, V. Acoustic Correlates and Perceptual Cues of Word and Sentence Stress. // *The Study of Word Stress and Accent: Theories, Methods and Data*, 2018, <https://www.researchgate.net/publication/329592507_Acoustic_Correlates_and_Perceptual_Cues_of_Word_and_Sentence_Stress_Theories_Methods_and_Data> (21.12.2020).
- Георгиева 1983:** Георгиева Е. Образуване на сложни съществителни имена. // [Georgieva, E. Obrazuvane na slozhni sashtestvitelni imena.] *Граматика на съвременния български книжовен език*, т. 2. Морфология, София: БАН, 1983, 75 – 99.
- Гускова 2010:** Gouskova, M. The phonology of boundaries and secondary stress in Russian compounds. // *The Linguistic Review*, 2010, 27:4, 387 – 448.

- Кипарски 1982:** Kiparsky, P. 1982. Lexical Morphology and Phonology. // S. Yang (ed.), *Linguistics in the morning calm: Selected papers from SICOL-1981*, 1982, 1, 3 – 91. Seoul: Hanshin. <<https://web.stanford.edu/~kiparsky/Papers/Lexical%20Morphology%20and%20Phonology.pdf>> (11.12.2020).
- Крабашч и др. 2014:** Chrabaszcz, A., Winn, M., Lin, C. Idsardi, W. Acoustic Cues to Perception of Word Stress by English, Mandarin, and Russian Speakers, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, v. 57, n. 4, 1468-1479 Aug 2014.
- Кътлър и др. 2007:** Cutler, A., Wales, R. Cooper, N. Janssen, J. Dutch listeners' use of suprasegmental cues to English stress. // *ICPhS XVI*, 2007. 1. 12. 2020 <http://www.jorishjanssen.nl/publ/2007_cutler-wales-cooper-janssen.pdf>.
- Ладефогед, Джонсън 2011:** Ladefoged, P., K. Johnson, A Course in Phonetics – 6-th edition. <<https://pdfdownload.host/a-course-in-phonetics-sixth-edition.pdf>> (21.12.2020).
- Лукашевич, Молчанов 2019:** Łukaszewicz, B., J. Mołczanow, Bidirectional grammatical stress in a free lexical stress system. // *Proceedings of the International Symposium on Monolingual and Bilingual Speech 2019*. <https://www.researchgate.net/publication/338584963_Bidirectional_grammatical_stress_in_a_free_lexical_stress_system> (11.12.2020).
- Лънден 2018:** Lunden, A. Explaining word-final stress lapse. // *The Study of Word Stress and Accent: Theories, methods and data*. Goedemans, R., J. Hienz, H. van der Hulst, eds. Cambridge: Cambridge University Press, 2018, 76 – 101.
- Мурдаров и др. 2011:** Мурдаров, Вл. и др., *Обратен речник на българския език*. [Murdarov, V. i dr., *Obraten rechnik na balgarskiya ezik*.] БАН, ИБЕ, София: Изток-Запад, 2011.
- Мурдаров и др. 2012:** Мурдаров, Вл. и др., *Официален правописен речник на българския език*. [Murdarov, V. i dr., *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik*.] БАН, ИБЕ, София: Просвета, 2012.
- Пацева 2020:** Пацева, М. За акцентуването при сложните съществителни имена в българския език [Patseva, M. Za aktsentuvaneto pri slozhnite sashtestvitelni imena v balgarskiya ezik.] // *Български език и литература*, 2020, № 62, 6, 585 – 599.
- Плаг, Кънтър, Шрам 2011:** Plag, I., G. Kunter, M. Schramm, Acoustic correlates of primary and secondary stress in North American English. // *Journal of Phonetics*, 2011, 39 (3): 362 – 374.

- Скарниц, Ерикссон 2016:** Skarnitz, R., A. Eriksson. The Acoustics of Word Stress in Czech As a Function of Speaking Style. // *Interspeech*, 2016, 3221 – 3225.
- Тилков 1981:** Тилков Д. *Интонацията в българския език*, [Tilkov, D. *Intonatsiyata v balgarskiya ezik.*] София: Народна просвета, 1981.
- Тилков, Бояджиев 1978:** Тилков, Д., Бояджиев, Т. Ударението в българския книжовен език, [Tilkov, D., T. Boyadziev. *Udarenieto v balgarskiya knizhoven ezik.*] София: Народна просвета, 1978.
- Хей 2003:** Hay, J. *Causes and Consequences of Word Structure*. New York and London: Routledge. 2003.
- Хейс 1995:** Hayes, V. *Metrical Stress Theory*, Chicago: University of Chicago Press, 1995.

**СИНТЕТИЗЪМ – АНАЛИТИЗЪМ НА
СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА МОРФОЛОГИЧНА СИСТЕМА**

Стоян Буров
Българска академия на науките

**SYNTHETICITY – ANALYTICITY IN THE MORPHOLOGICAL
SYSTEM OF MODERN BULGARIAN**

Stoyan Burov
Bulgarian Academy of Sciences

The article aims at reviewing Ivan Kutsarov’s research on the relationship between syntheticity and analyticity in the morphological system of Modern Bulgarian. It also deals with other Bulgarian and foreign linguists’ opinions and considerations related to the specific features of Modern Bulgarian morphology, as well as ways of measuring the degree of syntheticity and analyticity in the Bulgarian language. The author also introduces his own interpretations of the topic, supported with evidence from observations on the length of Bulgarian words in number of syllables and number of letters, which has been accepted by many linguists as a reliable criterion for measuring the degree of syntheticity – analyticity in inflecting languages.

Key words: syntheticity, analyticity, criteria for measuring the degree of syntheticity – analyticity, length of words in number of syllables, length of words in number of letters

В памет на проф. д.ф.н. Иван Куцаров

Докладът има за цел да представи в обобщен вид изследванията на Иван Куцаров по темата за съотношението синтетизъм – аналитизъм на съвременната българска морфологична система. Разглеждат се и становища и разсъждения на други български и чуждестранни лингвисти относно начините за измерване на степента на синтетизъм – аналитизъм на българския език. Привеждат се и някои собствени наб-

людения по темата, подкрепени с наблюдения върху дължината на думата в брой срички и брой букви в българския език, която от много учени се приема за един от меродавните критерии при измерването на степента на синтетизъм – аналитизъм на флективните езици. Докладът се състои от две части. Тук се представя първата част, в която се прави преглед на изследванията на Ив. Куцаров по темата в съпоставка с изследванията на други лингвисти. В края се представят и някои собствени наблюдения и изводи.

Първа част

1. Въпросът за най-важните морфологични особености на съвременния български език в сравнение със старобългарския и със съвременните славянски езици, от една страна, и с някои от най-разпространените индоевропейски езици, от друга страна, сред които централно място заема именно преходът от синтетизъм към аналитизъм и неговото отражение върху цялата българска граматика, занимава **Иван Куцаров** както в неговите обобщаващи трудове по морфология, така и в няколко специални изследвания.

В *Лекции по българска морфология* (Куцаров 1997а) той приема, че понятията „синтетизъм“ и „аналитизъм“ са свързани преди всичко с начините за изразяване на граматичните значения – със синтетични или с аналитични форми. Отбелязва, че граматичното изразяване в съвременния български език използва и единия, и другия тип словоформи, като противно на преобладаващото мнение за превеса на аналитичните средства над синтетичните той смята, че между единия и другия тип форми съществува приблизително равновесие. Това негово гледище се основава на собствените му проучвания, които във времето с малко предхождат *Лекциите*.

Към по-важните аналитични прояви в морфологията на съвременния български език Иван Куцаров отнася: 1. Отпадане на морфологичната категория падеж при съществителните, прилагателните и числителните имена; 2. Редуциране на категорията падеж при местоименията; 3. Аналитично изразяване на старите неопределени форми инфинитив и супин; 4. Аналитично изразяване на степените за сравнение; 5. Аналитични форми за бъдеще време както от свършени, така и от несвършени глаголи; 6. Нови типове аналитични форми – аналитични глаголни форми, повечето от които не са съществували в старобългарския език и не са присъщи на съвременните славянски езици. Тези форми са възникнали във връзка с граматикализирането на зна-

ченията относителност, резултативност, умозаключителност, преизказност, следходност, свидетелственост, повелителност.

Авторът набелязва следните синтетични прояви в съвременния български език: 1. Съхраняване на почти всички старобългарски синтетични форми: за лице, число, род; за повелително наклонение, аорист, относителност (минало несвършено време, или зависим таксис според терминологията на Ив. Куцаров); за винителен и дателен падеж при някои местоимения, за звателен падеж при някои лични съществителни имена; за свидетелственост, носена от морфемата *х/ш* (*писах, пишех, бях, щяхте* и под.); за формалното изразяване на причастията – *пишещ, писал, пишел, писан* и под.; 2. Обратна тенденция към синтетизъм със следните прояви: образуване на синтетични форми за изразяване на определеност; при най-употребяваните преизказни форми за трето лице сегашно и минало (свършено) време; при т. нар. нова форма за условно наклонение (*ядвам, ядвах* и под.); за изразяване на така нар. комплексна итеративност в рамките на категорията вид на глагола (*написвам, прочитам* и под.).

Без да ги отнася към проявите на аналитизъм – синтетизъм, Ив. Куцаров посочва още няколко морфологични особености на съвременния български език, свързани с граматикализация на нови значения: 1. Граматикализация на значението определеност при имената; 2. Граматикализация на значението преизказност при глагола; 3. Граматикализация на значението резултативност при глагола; 4. Граматикализация на значението относителност при глагола; 5. Граматикализация на значението умозаключителност; 6. Граматикализация на значението свидетелственост (Куцаров 1997а: 34 – 39).

В статията *Аналитични и синтетични прояви на съвременния български език* (Куцаров 1996/2011: 128 – 135)¹ Ив. Куцаров, след като изброява посочените по-горе аналитични и синтетични прояви на съвременния български език, прави следните обобщения: 1. От 23 маркирани граматични значения категоричен синтетичен израз имат 9 – множественост, женски род, среден род, говорещ, слушащ, предходност, свидетелственост, итеративност, определеност; категоричен аналитичен израз имат 7 маркирани граматични значения – следходност, резултативност, умозаключителност, пасивност, отрицателност, сравнителност, превъзходност; останалите значения се изразяват както със синтетични, така и с аналитични форми, напр. значенията повелител-

¹ Годината пред наклонената черта посочва кога е публикуван трудът за първи път, а годината след наклонената черта посочва годината на изданието, според което се цитира трудът.

ност, условност и др.; 2. От 15 морфологични категории в съвременния български език изцяло синтетично изразяване на техните грамеми имат 5 категории – число, род, положение (т.е. определеност – неопределеност), итеративност – неитеративност и свидетелственост – несвидетелственост; изцяло аналитично изразяване имат 4 категории – вид на действието, залог, статус, степенуване; останалите използват и двата типа форми (Куцаров 1996/2011: 133 – 134).

И така въз основа на тези данни авторът установява, че в категориален план все още преобладават синтетичните прояви на съвременния български език. Едновременно с това авторът признава, че големият брой маркирани граматични значения са предпоставка за огромен брой словоформи, т.е. този факт показва решаващ количествен превес на аналитичните форми, тъй като почти всички словоформи, натоварени с повече от две маркирани значения, са аналитични. От своя страна обаче те имат по-ниска фреквентност от минимално натоварените синтетични форми, което внася приблизително равновесие между аналитичните и синтетичните форми в езика (Куцаров 1996/2011: 134).

В статията *Доколко българският език е аналитичен, а чешкият – синтетичен* (Куцаров 1997б: 59 – 69) авторът сравнява синтетичните и аналитичните черти в двата езика и заключава, че „особена разлика в степента на синтетичност на двата езика няма“ (Куцаров 1997б: 68). В българския език въпреки подчертаната тенденция към аналитизъм преобладава синтетичното изразяване на граматичните значения, в съвременния чешки език както в категориално, така и в чисто количествено отношение преобладават синтетичните форми: морфологичните категории са по-малко на брой в сравнение с българския, което е фактор и за по-малко на брой комбинации на граматични значения, които по принцип се изразяват с аналитични форми.

Възгледите на Иван Куцаров относно понятията синтетизъм – аналитизъм могат да бъдат обобщени, както следва:

- (1) Проявите на аналитизъм не трябва да се отъждествяват единствено с отсъствието на категорията падеж при имената.
- (2) Понятията синтетизъм и аналитизъм трябва да се разглеждат само във връзка с начините на изразяване на маркираните граматични значения.
- (3) Съществува приблизително равновесие между синтетичните и аналитичните форми в съвременния български език: в категориален план преобладава синтетичното изразяване, но в чисто количествено отношение аналитичните форми са

повече в сравнение със синтетичните заради големия брой на маркираните граматични значения.

- (4) Налице е „обратна“ тенденция към синтетизъм в изразяването на някои нови граматични значения: определеност, преизказност в трето лице на сегашно и минало свършено време, значението за условно наклонение, изразявано с форми от типа *ядвам*, комплексна итеративност в рамките на вида на глагола.

В най-големия си представителен труд *Теоретична граматика на българския език. Морфология* (Куцаров 2007) авторът в общи линии повтаря вече изложените тук наблюдения с акцент върху следното: „С понятията „синтетична форма“ и „аналитична форма“ следва да се свързват и понятията „синтетичен език“ и „аналитичен език“: ако в даден език преобладават синтетичните словоформи, той е език от предимно синтетичен тип, ако преобладават аналитичните форми – той е предимно аналитичен тип. Всяко друго тълкуване е едностранчиво и влиза в разрез с общото разбиране за синтетизъм и аналитизъм“ (Куцаров 2007: 21). Тук Куцаров отново формулира гледището си, че (1) на понятията „синтетизъм“ и „аналитизъм“ трябва да се гледа като на морфологична техника, инструментариум, необходим за изразяване на граматичните значения, и че (2) понятията „синтетичен“ и „аналитичен“ език трябва да се дефинират само в количествено отношение, в зависимост от това кои форми в езика преобладават: колкото повече са аналитичните форми, толкова по-висока е степента на аналитизъм на езика; обратно – колкото повече са синтетичните форми, толкова по-висока е степента на синтетизъм на езика.

2. Виждането, че понятията „синтетизъм“ и „аналитизъм“ трябва да се разглеждат само във връзка с начините на изразяване на граматичните значения, общо взето, е в съответствие със схващането на Георги Герджиков, че степента на синтетизъм – аналитизъм се базира на това как се предава граматичната информация – с помощта на афикси или с други средства за граматично изразяване (Герджиков 1983: 49). Вярно е, че той заявява: „Веднъж възникнала, тенденцията към аналитизъм обхваща всички сектори на езика“ (Герджиков 1983: 51), но от по-нататъшните му разсъждения става ясно, че се визират именно сектори в граматиката на езика, а не изобщо сектори от всички езикови равнища – фонетично, словообразователно, лексикално, синтактично. За разлика от Куцаров Герджиков се интересува преди всичко от теоретичния въпрос какво трябва да се разбира под тенденция към аналитизъм на индоевропейските езици, в частност на българския език:

„Развоят на индоевропейските езици към аналитизъм може да се определи като тенденция към прогресивно намаляване на средното количество граматическа информация, изразявано чрез флективна афиксация, което се пада на микрословоформа“ (Герджиков 1990: 151). Според Герджиков последиците от тенденцията към аналитизъм, т.е. последиците от прехвърлянето на част от граматичната информация от самостоятелните словоформи върху други средства за граматично изразяване (служебни думи, словоред), при имената и при глагола са коренно различни: при имената граматичната информация се прехвърля главно върху предлозите, които не са част от именното формообразуване, при глаголите прекалено голямата граматична информация се прехвърля предимно върху спомагателни глаголи и по-рядно върху частици, които за разлика от предлозите са част от композираните глаголни форми. В резултат тенденцията към аналитизъм води до разрушаване на именните категории, но до запазване и обогатяване на глаголните категории. Ето защо, заключава Г. Герджиков, индоевропейските езици, в които е налице тенденцията към аналитизъм, имат бедно име, но богат на композирани форми глагол (Герджиков 1983: 51). Изчисленията на Ив. Куцаров потвърждават твърдението на Г. Герджиков.

Герджиков и Куцаров взаимно се допълват, без да има между тях съществени различия. Герджиков прави теоретично изследване на феномена синтетизъм – аналитизъм, той съсредоточава вниманието си главно на въпроса за тенденциите от синтетизъм към аналитизъм в българския и в останалите индоевропейски езици, опитва се да изведе формула за степента на синтетизъм – аналитизъм и да обоснове резултата от тенденцията към аналитизъм в именната и глаголната система. Куцаров няма теоретични наблюдения, ако изключим твърдото му убеждение, че понятията „синтетизъм“ и „аналитизъм“ трябва да се отнасят само към начините на изразяване на граматичните значения. Той пък съсредоточава вниманието си главно върху проявите на синтетизъм и аналитизъм в българската граматика и отчасти в граматиките на другите славянски езици. Новост при него е това, че аргументирано оспорва аксиоматично приеманото становище, че българският език е предимно аналитичен за разлика от всички останали славянски езици. Той се опитва да докаже въз основата на количествени показатели (преброяване на морфологичните категории и на маркираните граматични значения), че синтетичните и аналитичните черти на българския език се намират в относително равновесие. Както Герджиков, така и Куцаров смятат, че е възможно да се направи точно количествено изчисление на степента на синтетизъм – аналитизъм, срв.: „Според нас съвременната

лингвистика може да създаде методи за достатъчно точно измерване на количеството граматическа информация, която се носи от отделния член на системата както в самата система (в парадигмата, в кода), така и в речта (в съобщенията) (Герджиков 1983: 49), „Още по-прецизен извод [за степента на синтетизъм – аналитизъм] може да се направи, ако се отчете фреквентността на всеки отделен тип словоформи на базата на надежден и статистически оформен езиков корпус. Като се има предвид, че по принцип натоварените с повече граматична информация форми (за които вече отбелязахме, че са предимно аналитични) имат по-ниска фреквентност от минимално натоварените (които пък са предимно синтетични), количественото превъзходство на единия над другия тип трудно може да се предскаже. Едно е сигурно – превъзходството ще бъде минимално“ (Куцаров 1996/2011: 134).

Двамата автори са съгласни, че проявите на аналитизъм не трябва да се отъждествяват единствено с отсъствието на падежи при имената – теза, която повече или по-малко се поддържа в по-стари трудове на българските лингвисти К. Мирчев, Л. Андрейчин, Ив. Дуриданов, Ст. Стоянов, П. Пашов и др.

3. Против приравняването на аналитизма с безпадежността на имената се обявява и Валентин Гешев: „Ако аналитизъм е равно на отсъствие на падежи при имената, „аналитичен“ би било синонимно на „безпадежен“. Но обикновено езиковедите влагат по-широко съдържание в понятието аналитизъм. Проявите на аналитизъм в езиковата система са доста разнообразни и връзката между тях не е толкова очевидна и еднозначна“ (Гешев 1990а: 293).

В. Гешев смята, че безпадежността на имената е резултат от деграматикализация на падежите като категория. Нещо повече, той е убеден, че основна причина за развитието към аналитизъм са именно процесите на деграматикализация в съответните езици, а граматикализацията на определени значения може да предизвика обратен процес на нов синтез в различни дялове на езика: „Тенденцията към аналитизъм спомага за отслабване, а след това и изчезване в даден език най-напред на съгласувателни, след това на недостатъчно семантично мотивирани и по-трудно – на други граматични категории. Но именно семантичната редувантност на граматичните категории е от своя страна предпоставка за възможното им изчезване. Присъствието на една семантична категория в лексиката само по себе си съдържа вероятността тя да се деграматикализира [...] Ако тенденцията към аналитизъм е всеобща, това неминуемо би довело до значителна деграматикализация на езиците [...] Вероятно деграматикализацията на едни и

граматикализацията на други семантични понятия отразява някаква исторически меняща се йерархия на понятията в човешките представи, следователно е свързана (може би твърде опосредствано) с развитието на човешкото мислене“ (Гешев 1990а: 300 – 301).

4. Ето някои свидетелства за широкото представяне на синтетичните черти в българския език, по което той принципно се съгласува с другите славянски езици. Словообразуването с помощта на морфемни афикси е типично славянско явление. В други езици, напр. английски, превес в това отношение има т. нар. конверсия. Морфемната деривация, широко разпространена в българския език, значителната степен на склонност към образуване на сложни думи чрез координация или субординация на две (рядко повече) основи и много често с прибавяне, а не съкращаване на афиксално словообразователно средство, наред със запазените немалки флективни способности въпреки съвременния аналитичен строй поддържат славянския облик на езика, като увеличават дължината на думата и формата, което от много лингвисти се смята за важен критерий при отчитане на степента на синтетизъм/аналитизъм, независимо от това как ще се измерва тази дължина – дали чрез броя на морфемите, броя на сричките, или буквите в думата. Според този критерий българският език е по-близо до останалите славянски езици, отколкото до аналитични езици като английския.

Още свидетелства за запазените словоизменителни качества на езика: 1. Формоизменение на прилагателните имена и на другите думи, изпълняващи функция на прилагателни (местоимения, числителни, причастия), наложено от изискването за съгласуване с определяемото по род и число; 2. Висока честота на употреба на синтетичните форми на няколко глаголни времена (сегашно, аорист, имперфект) и тяхното формално разнообразие в изменението им по лице и число; 3. Употребата на формите за сегашно време в състава на бъдеще и бъдеще в миналото; 4. Разнообразие от глаголни флексии и основи (три в сегашно време, десет или дори дванайсет в аорист и няколко в имперфект); 5. Замяна на инфинитива с да-конструкция, в която се употребява спрегнат глагол. По този повод Ю. С. Маслов отбелязва, че от една страна, да-конструкцията увеличава дела на служебните частици, но от друга страна, повишава равнището на флективно-фузионния синтетизъм, заменяйки хапLOSEMИЧНИЯ афикс на инфинитива с набор от синтетосемични и фузионни лично-числови окончания (Маслов 1981: 9). „Да-конструкцията не е по-аналитична от инфинитива“, констатира и В. Гешев (Гешев 1990б: 159): инфинитивът сигнализира значението си чрез окончанието, т.е. синтетично, но е неизменяем и

няма лични окончания; 6. Формоизменение на спомагателните глаголи *съм* и *ща* (*щях*, *щеше* и т.н.), изменение на причастията в състава на сложните глаголни форми по род и число; 7. Статус на определителния член като постфиксална морфема (т.е. като част от синтетичната дума) и неговото изменение по форма в зависимост от рода и числото; 8. Разнообразие от флексии при образуването на формите за множествено число на съществителните имена (срещу почти пълното еднообразие в това отношение в английски език).

5. Тези и редица други доказателства за запазения и придобития в разволя на българския език синтетизъм дават основания на лингвисти като Ю. Маслов да твърдят, че „в цялост и почти във всички свои звена граматическият строй на съвременния български език се характеризира: първо, с тясна кооперация на аналитическите и синтетическите тенденции и второ, с наличие на редица преходни, промеждутъчни образувания“ (Маслов 1981: 9). Към свидетелствата за аналитизъм авторът причислява: 1. Практически пълно отсъствие на падежни флексии при съществителните и прилагателните; 2. Наличие у глагола и у неглаголния предикатив на аналитични форми за времето и наклонението; 3. Подвижност на морфемите: постпозитивен член, показатели за степени на сравнение; 4. Подвижност на възвратните частици *се* и *си*. Към проявите на синтетизъм той отнася: 1. Родова класификация на съществителните и задължително съгласуване по род; 2. Семантически немотивиран плурализъм на формообразователните морфемии; 3. Синтетосемия на личночисловите и родовочисловите окончания и др.; 4. Значителен брой примери на фузия (взаимопроникване на контактуващи морфемии); 5. Трайно запазване на формите на простото минало време и развитие на нови синтетични образувания (условно наклонение, причастие на имперфекта и др.). Най-накрая Ю. Маслов смята, че в структурата на българския език са налице и някои елементи на аглутинация: 1. Суфикс за релативизация *-то* (*който*, *колкото*, *където*...); 2. Частиците за степенуване *по* и *най*; 3. ХапLOSEMИЧЕН показател за мн.ч. на прилагателните и причастията *-и*.

6. В статията *Аналитизъм и балканизми* В. Гешев разглежда ролята на междуезиковите взаимодействия при разволя към аналитизъм. Самото съществуване на двуезичие или смесване на диалекти е предпоставка за опростяване на езиковата структура. Авторът настоява, че понятията „аналитизъм“ и „балканизми“ не трябва да се смесват. Пособва следните примери за балканизми в българския език, които не са проява на аналитизъм: 1. Частиците за сравнителна и превъзходна степен; 2. Да-конструкцията. От друга страна, към проявите на анали-

тизъм, които не са балканизми, той отнася: 1. Удвояването на допълнението в българския и в другите балкански езици; 2. Заличаването на разликата между категориите покой и посока (Гешев 1990б: 158 – 160). Фр. Славски също смята, че „билингвизмът и трилингвизмът могат да бъдат отправна точка за развитието на аналитизъм“ (Славски 1990: 266). Той има предвид факта, че при заселването си на Балканския полуостров българските славяни влизат в контакт с население, говорещо латински и гръцки език.

7. Това, че мнозина лингвисти приравняват аналитизма със загубата на падежите, е обяснимо, защото загубата на падежните флексии, която протича почти едновременно с прегрупирането, унификацията и съкращаването на падежите, е най-ярката аналитична черта на българския език. Но този процес не може да бъде изолирано явление, напротив, дава отражение върху целия граматичен строеж на българския език (Славски 1990: 264). Ето защо ние не сме склонни да разглеждаме понятията синтетизъм и аналитизъм само като вид морфологична техника, инструментариум, необходим за изразяване на граматичните значения. Така напр. още Ш. Байи открива корелация между степента на аналитизъм и изразяването на глаголната преходност в езиците: ако в отношенията между агенса и обекта преобладават случаите на изразяване с непреки допълнения, езиците по-скоро са синтетични, но ако отношенията се изразяват предимно с преки допълнения, езиците по-скоро са аналитични (Байи 1920/2003: 194 – 195). Съвременните типологични изследвания на съотношението между преходните и непреходните двуместни предикати в индоевропейските езици потвърждават отбелязаната от Байи корелация по преходност/непреходност и аналитизъм/синтетизъм. Като прави сравнение между 23 съвременни индоевропейски езика, С. Сай стига до извода, че индексът на непреходност „мощно“ корелира с броя на падежите в съответните езици: в езиците с по-голямо количество падежи непреходните структури са представени по-широко, отколкото в езиците с по-малко падежи, напр. непреходните глаголи в романските езици, в английски, норвежки, нидерландски са по-малко в сравнение с езици като немски, гръцки, албански, докато в тези езици от своя страна непреходните глаголи са по-малко в сравнение с руски, сръбски, полски, украински, литовски (Сай 2017). В българския език също се наблюдава процес на заличаване на семантичната разлика между преходните и непреходните глаголи, разлика, която все повече става синтактична, отколкото семантична. В резултат на това сам по себе си глаголът не ни съобщава нищо за значението преходност или непреходност, само различната синтактична връзка с

окръжаващите го членове на изречението съобщава за неговата реализация като преходен или непреходен глагол. Начинът на образуване на преходни глаголи от непреходни чрез тяхната употреба без или със каузативно значение е много продуктивен в съвременната българска реч (Буров 2019: 115 – 117).

Колкото до атрофията на словоизменителността, тя е обща славянска тенденция (Леков 1958: 123). Това наблюдение е вярно от диакронна гледна точка, при това, изглежда, тенденцията има универсален характер като посока на развитие на флективните езици. Атрофията на словоизменителността е следствие от прехода от синтетизъм към аналитизъм, но това не е единствената причина за нейната проява. Сам Леков се съгласява, че разпадането на склонението наред с други важни тенденции, като напр. замяната на простите глаголни форми със сложни, задължителната употреба на личното местоимение пред глагола, загубата на двойственото число, появата на определителен и неопределителен член, загубата на някои видове наклонения, отстраняването на суплетивизма, преминаването от аспектна към темпорална глаголна система и някои др., е универсална тенденция в разволя и „усъвършенстването“ на европейските езици (Леков 1958: 117 – 118). Славянските езици не правят изключение от посоката на развитие на останалите европейски езици, като цяло техните граматически системи се подчиняват на посочените тенденции. Характерна особеност в развитието на граматическите системи е, че в различните езици или групи езици посочените тенденции се проявяват в нееднаква степен, а развитието е неравномерно, защото е в зависимост от различни интра- и екстралингвистични фактори. Вижда се, че въпреки загубата на падежните флексии, която е причина за драстичното формално „обедняване“ на името, съвременният български език като цяло продължава да пази словоизменителните си способности и формалното си разнообразие. Би могло да се твърди, че посочените две качества са системна граматическа характеристика на славянските езици, вкл. и на българския.

Запазените синтетични черти на съвременния български език не са основание за подценяване или оспорване на неговата аналитична структура. Различните части на езика се характеризират с неравномерно развитие от синтетизъм към аналитизъм. Така, ако в областта на имената аналитизмът е почти завършен процес и дори започва да се наблюдава стъпка към нов, „вторичен“ синтетизъм, при глагола процесите са още в начален етап на развитие към аналитизъм. Някои речеви прояви от последните години, свързани с медиите и с интернет

комуникацията, дават тласък на аналитичните тенденции в структурата на българското изречение.

ЛИТЕРАТУРА

- Байи 1920/2003:** Балли, Ш. Импресионизм и граматика. [Bally, Ch. Impressionizm i grammatika.] // Ш. Балли. *Язык и жизнь*. Москва: УРСС, 186 – 199.
- Буров 2019:** Буров, Ст. Глаголът се променя (Конверсивна каузативация на значенията). [Burov, St. Glagolat se promenya (Konversivna kauzativatsiya na znacheniyata).] // Ст. Буров. *Studia grammatica bugarica*. В. Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2019, 108 – 117.
- Герджиков 1983:** Герджиков, Г. Тенденцията към аналитизъм – определение, метод на измерване, причини, следствия. [Gerdzhikov, G. Tendentsiyata kam analitizam – opredelenie, metod na izmervane, prichini, sledstviya.] // *Съпоставително езикознание*, 1983, № 5, 46 – 55.
- Герджиков 1990:** Герджиков, Г. Развоят на индоевропейските езици към аналитизъм и някои всеобщи типологични зависимости. [Gerdzhikov, G. Razvoyat na indoeuropeyskite ezitsi kam analitizam i nyakoi vseobshti tipologichni zavisimosti.] // *Съпоставително езикознание*, 1990, № 4 – 5, 151 – 157.
- Гешев 1990а:** Гешев, В. Аналитизъм, безпадежност, изолация, деграматикализация. [Geshev, V. Analitizam, bezpadezhnost, izolatsia, degramatikalizatsiya.] // *Български език*, 1990, № 4, 293 – 306.
- Гешев 1990б:** Гешев, В. Аналитизъм и балканизми. [Geshev, V. Analitizam i balkanizmi.] // *Съпоставително езикознание*, 1990, № 4 – 5, 158 – 160.
- Куцаров 1996/2011:** Куцаров, Ив. Аналитични и синтетични прояви на съвременния български език. [Kutsarov, Iv. Analitichni i sintetichni proyavi na savremenniya balgarski ezik.] // Ив. Куцаров. *Актуална морфология*. Пловдив: Университетско издателство „Панисий Хилендарски“, 2011, 128 – 135.
- Куцаров 1997а:** Куцаров, Ив. *Лекции по българска морфология*. [Kutsarov, Iv. Lektsii po balgarska morfologiya.] Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 1997.
- Куцаров 1997б:** Куцаров, Ив. Доколко българският език е аналитичен, а чешкият – синтетичен. [Kutsarov, Iv. Dokolko balgarskiyat ezik e analitichen, a cheshkiyat – sintetichen.] // Пловдивски универ-

ситет „Паисий Хилендарски“ – България. *Научни трудове*, том 35, кн. 1, 1997 – Филологии. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 1997, 59 – 69.

Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, Iv. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2007.

Леков 1958: Леков, Ив. *Общност и многообразие в граматическия строй на славянските езици*. [Lekov, Iv. Obshtnost i mnogoobrazie v gramaticheskiya stroy na slavyanskite ezitsi.] София: Издание на Българската академия на науките, 1958.

Маслов 1981: Маслов, Ю. С. Към типологическата характеристика на българския език. Сфера на морфологическата типология. [Maslov, Yu. S. Kam tipologicheskata harakteristika na balgarskiya ezik. Sfera na morfologicheskata tipologiya.] // *Език и литература*, 1981, № 5, 6 – 9.

Сай 2017: Сай, С. С. Лексическое распределение переходных и непереходных двухместных глаголов в индоевропейских языках: квантитативно-типологическое исследование. [Say, S. S. Leksicheskoe raspredelenie perehodnyh i neperehodnyh dvuhmestnyh glagolov v indoevropeyskih yazykah: kvantitativno-tipologicheskoe issledovanie.] // *Индоевропейское языкознание и классическая филология*, 21 (2017). <<https://iling.spb.ru/people/say/leksicheskoe.pdf>> (30.01.2021).

Славски 1990: Славски, Фр. Хронология на българския аналитизъм. [Slawski, Fr. Hronologiya na balgarskiya analitizam.] // *Съпоставително езикознание*, 1990, № 4 – 5, 264 – 267.

**ТЕОРИЯ ЗА ЧЛЕНЕНИЕТО НА ДУМИТЕ И КЛАСИФИКАЦИЯ
НА ЧАСТИТЕ НА РЕЧТА В АКАДЕМИЧНАТА ГРАМАТИКА
НА РУСКИЯ ЕЗИК ОТ 1982 ГОДИНА**

Константин Куцаров
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**A THEORY OF WORD DIVISION AND A CLASSIFICATION
OF PARTS OF SPEECH
IN THE 1982 RUSSIAN ACADEMIC GRAMMAR**

Konstantin Kutsarov
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The two-volume Russian academic grammar of the Russian Language Institute of the Academy of Sciences is the culmination of the research of a pleiad of grammarians after the end of Vinogradov's creative period. The present paper descriptively and analytically focuses on the study of parts of speech in the grammar. Four taxonomic features are identified through which ten parts of speech are differentiated and characterized. The classification primarily involves the morphological level of language, inflection and the generation of morphological categories in particular. Strictly and reasonably complying with morphological criteria, the authors of the grammar also propose certain non-traditional taxonomic solutions, discussed in the paper.

Key words: parts of speech, taxonomic features, morphological criterion, inflection, pronoun, noun

Издадената в два тома **Академична граматика на руския език** се явява своеобразна кулминация на лингвистичните търсения след В. В. Виноградов (Грамматика 1982).¹ От всеобхватното ѝ съдържание научен интерес за нас представлява теорията за частите на речта, която е тясно обвързана с морфологичното равнище на езика и по-

¹ Главен редактор на Грамматиката е академик **Наталия Юлиевна Шведова (1916 – 2009)** – ученичка именно на В. В. Виноградов, под чието научно ръководство през 1946 година тя защитава кандидатската си дисертация.

конкретно с формоизменението и с морфологичните категории. Настоящото научно съчинение си поставя за цел да оповести предложената лексемна класификация, като изследователският фокус ще се концентрира върху нетрадиционните таксономични решения и върху принципите, на които те се основават.

Още с първите си уводни думи в морфологичния раздел на Граматиката съставителите² недвусмислено заявяват:

Морфологията е тази част от граматичното устройство на езика, която обединява граматичните класове думи (частите на речта), принадлежащите към тези класове граматични (морфологични) категории и формите на думите. По този начин в центъра на морфологията стои думата с нейните граматични изменения и с нейните граматични характеристики.

(Граматика 1982: 453)

Не се пренебрегва и лексикалният аспект на думата, като се подчертава, че тя представлява граматично и лексикално единство. Именно

[к]ато граматични и лексикални единици думите се групират в части на речта, т.е. в граматични класове, обединени, първо, на основание на това обобщено абстрактно значение, произтичащо от лексикалните и граматичните значения на всички думи от дадения клас, и второ, на основание на характерния за всеки такъв клас комплекс от граматични (морфологични) категории.

(пак там: 453)

Като най-фреквентни обобщени значения в езика се посочват *предметност* (субстанция) и *признак* – процесуален или непроцесуален. За обобщеното значение се казва още, че характеризира всички думи от дадена част на речта, докато в граматичните парадигми понякога са налице липси в системите.

Подхождайки към същинското членение на думите, авторите на граматиката извеждат четири признака, които „съвкупно“ характеризират частите на речта: 1) наличие на обобщено значение, абстрахирано от лексикалните и морфологичните значения на всички думи от даден клас; 2) комплекс от определени морфологични категории;

² Като автор на раздела „Морфология. Въведение“, в който е изложена теоретичната рамка на класификацията на частите на речта в руския език, е посочена В. А. Плотникова.

3) обща система (тъждествена организация) на парадигмите; 4) общност на основните синтактични функции (вж. Граматика 1982: 457). Спрямо казаното дотук в Граматиката новост се явяват третият и четвъртият критерий. Третият – идентичност на формообразуването в рамките на една част на речта – всъщност е obligatorен спрямо втория и почти го препокрива. Вторият признак вероятно е обособен, тъй като при него се имат предвид граматични категории като род при съществителното име и вид на глагола (а може още и граматични признаци като нарицателни и собствени съществителни, качествени и относителни прилагателни, преходни и непреходни глаголи), които са непарадигматични и с това се отличават от останалите същински морфологични категории, които са продукт на формоизменението и са характерни само за третия признак. За третия признак пък се уточнява, че споменатата малко по-горе дефективност на форми в някои парадигми (например липсата на степенуване при относителните прилагателни, липсата на форми за страдателен залог при непреходните глаголи или пък липсата на членувани форми при собствените имена в език като българския – К. К.) не накърнява неговата актуалност. Малко по-нататък в изведена забележка същото обстоятелство отново е припомнено, като авторите на Граматиката категорично заявяват, че „сама по себе си непълнотата в парадигмите... не може да служи като определящ признак при класификациите на думите“, тъй като тя обикновено е свързана с особености на лексикалното значение или пък със специфика на фонемния състав (Граматика 1982: 459). Що се отнася до четвъртия фактор – синтактичния, той също е добре известен и трудно заобиколим при всяка една класификация. В случая по-скоро учудва теоретичната му маргинализация, защото не откриваме подробности за класификационното му приложение.

Съобразяването с тези четири критерия води до обособяването на десет части на речта в съвременния руски език: 1) съществително име; 2) местоимение съществително; 3) прилагателно име; 4) числително име; 5) наречие; 6) глагол; 7) предлог; 8) съюз; 9) частица; 10) междуметие (вж. Граматика 1982: 457). Те са разделени на три типологични групи – пълнозначни думи, служебни думи и междуметия.

Пълнозначните („знаменательные“ – рус.) са „лексикално самостоятелни думи, назоваващи предмети и признаци или указващи за тях, имащи способността да функционират в качеството на части на изречението“ (пак там: 457). Те обаче не са поставени в една плоскост, като освен с диференциращите ги граматични стойности, авторите ги категоризират и в общоезикова йерархия, делейки ги на „ос-

новни и неосновни части на речта“. Като основни класове думи са посочени съществителното име, прилагателното име, глаголът и наречието. Те „притежават целия комплекс от признаци, характеризиращ частите на речта като специфичен граматичен клас думи“ (пак там: 458). За тях е присъщо още непрекъснатото обновление, било то чрез словотворчество, или чрез заимстване. От гледна точка на логико-синтагматичното устройство на езика обаче по-важна изглежда субординацията в рамките на тези четири части на речта. Като уникална дума спрямо останалите три е открито съществителното име със способността си да „назовава предмет (субстанция)“, докато прилагателното име, наречието и глаголът „назовават³ признак на предмета или на друг признак“ (пак там: 458). В рамките на думите признаци също има противопоставяния. Прилагателното име и наречието са „непроцесуални признаци“, докато глаголът е „процесуален признак“. От друга страна, противопоставят се признаци на „предмета“ – това са глаголът и прилагателното име, и признаци както на предмета, така и на други признаци – наречието (пак там: 458). За отбелязване е квалифицирането на наречието като възможен признак на съществителното име – функция, която повечето изследователи не приемат.

Неосновни части на речта са местоимението съществително име и числителното име. Като цяло те са „затворени, непопълващи се класове думи“ (пак там: 458). За местоименията съществителни имена се посочва, че по граматичния си облик са близки до съществителното име, но и се отличават от него по „непоследователното изразяване“ на категориите род и число. Числителните имена пък „по своите морфологични значения и по начина на тяхното изразяване заемат междинно положение между съществителните и прилагателните“ (пак там: 458). Изменението им по падеж е идентично и с двата класа думи. Специфики при числителното име са липсата на форми за род и число (с някои изключения), както и особеното съгласуване с поясняваното съществително име при косвените падежи.

Тук е мястото да отбележим, че в класа на числителните имена не попадат всички лексеми с нумеративно значение. В тази част на речта авторите поставят „само тези количествени и събирателни думи, които притежават свои собствени морфологични признаци, не-

³ При дефинирането на пълнозначните думи авторите на „Русская грамматика“ очевидно прилагат термините „назовава“ и „обозначава“ като синоними. По наше мнение обаче именно назоваващата (номинативната) функция на съществителното име го отличава от останалите думи и именно от нея произтича главната му (недепедентна, непризнакова) роля в организацията на речта.

позволяващи да ги обединим нито със съществителните имена, нито с прилагателните“ (Грамматика 1982: 573). В този дух „бройно-поредните“ лексеми от типа на *втори, трети, десети*, както и „бройно-местоименната“ форма *един* в граматиката се третираат като прилагателни имена, а лексемите от типа на *нула, милион, милиард* – като съществителни имена. Силен детайл в описанието е обосновката за липсата на форми за число и за род при повечето числителни имена (вж. пак там: 573 – 576). Подобен род аргументации са изключително рядко срещани – поне в български научни съчинения и системни описания на езика (вж. пак там: 573 – 576).

Пълнозначните думи са противопоставени и по други критерии. Първо, те са „собствено пълнозначни (неуказателни)“ и „местоименни (указателни)“, като към втората група „се отнасят думите, които не назовават предмет или признак, а само го посочват, в това число думите, обозначаващи количество и количествен признак, например: *аз, ти, той; този, такъв, някой; там, натам; толкова, колко*“ (примерните думи са предадени на български език в превод от руски – К. К.) (вж. Грамматика 1982: 458). Квалификацията „указателни“, отнасяща се за класа на местоименията като цяло, със сигурност провокира дискусии най-малкото защото се препокрива с традиционното название на един от видовете местоимения – показателните. От друга страна обаче, сред местоименията съществителни в Академичната граматика не откриваме показателните. Те присъстват при „местоименните прилагателни имена“ именно с название показателни („указательные“ – рус.) като една от общо шестте разновидности (вж. Грамматика 1982: 542).

Длъжни сме да отделим малко по-специално внимание на местоименията съществителни имена, тъй като тяхното присъствие сред десетте части на речта ни се струва най-неординарно като изследователско решение.⁴ Това са „неголяма и непопълваща се група думи, указващи предмет в граматичния смисъл на думата“ (Грамматика 1982: 531). Именно морфологичните им характеристики – последователно изразяване на падеж и непоследователно изразяване на число и род – дават основания на авторите да ги отделят в самостоятелна част на речта. Вече от гледна точка на семантичната си функция местоименията съществителни са разделени на пет вида: лични, възвратни, въпросителни, неопределителни и отрицателни (вж. пак там).

⁴ Разработката на местоименията съществителни отново е дело на В. А. Плотникова, която вече посочихме като автор на теоретичното въведение за частите на речта. Най-вероятно на нея принадлежи и генералната концепция в Грамматиката за броя на частите на речта и принципите на разпределението им.

В отделен параграф се припомня традиционното разбиране в езикознанието за местоименията като „по-широк кръг думи“, обединени от своята „указваща (заместваща) функция“ и „специфично отвлечено значение“. Този общ клас обаче е граматично нееднороден и именно на граматична основа може да се раздружи на местоимения прилагателни, местоимения числителни и местоимения наречия, като научната позиция на Граматиката е, че т.нар. местоименни форми трябва да се разглеждат при споменатите части на речта, с които образуват граматическо единство. Авторите специално подчертават, че при местоименията съществителни нещата не стоят така, тъй като граматическият им облик е различен от този на пълнозначните съществителни имена и обстоятелствата позволяват обособяването на две автономни части на речта (за подробности вж. Граматика 1982: 531).

Отделно самостоятелните думи са противопоставени на „неброими“ („несчетные“ – рус.) и „броими“ („счетные“ – рус.) лексеми. Характеризирани са само броимите, които „назовават количество на предметите (това са числителните имена), признак по място в бройния ред (редните прилагателни имена), количествени характеристики (наречия), например: *пет, двама, шести, тройно* (повече или помалко) („втрое“ – рус.), *двамата* (заедно) („вдвоем“ – рус.) (примерите отново са преведени от руски, а поради спецификата на значението последните две думи са посочени и в руския си вариант – К. К.). Отбелязано е обстоятелството, че глаголни форми не са налице нито сред местоименните, нито сред броимите думи (пак там: 458).

Според потенциала си да „образуват форми“ самостоятелните думи са разделени на „изменяеми“ и „неизменяеми“. Към неизменяемите думи спада единствено наречието, като е интересно, че съставителите на Академичната граматика включват степенуващите се наречия към изменяемите лексеми. От своя страна изменяемите думи са разделени на „склоняеми“ и „спрегаеми“. В първата група се включват всички имена – съществителни, прилагателни, числителни и местоимения съществителни, чиято склонитбена особеност е изменението по падеж. Спрегаема част на речта пък е само глаголът, като според авторите в руския език той се изменя по време, наклонение, лице и число, а формите му за минало време и условно наклонение се изменят и по род (вж. Граматика 1982: 458).

Служебни думи са предлозите, съюзите и частиците. Те „нямат морфологични категории и... изпълняват само служебни функции в синтактични конструкции“ (Граматика 1982: 458). Изтъкната е лексикалната им несамостоятелност (пак там: 457) с уточнението, че служеб-

ните думи „не назовават предмети и признаци“ и че техните лексикални значения са „абстрахирани от отношенията, които изразяват в изреченията“ (пак там: 458). Последната теза не звучи убедително, тъй като всепризнат факт е, че служебните думи генерират своята модифицираща значимост в конкретна синтактична контекстуалност – било то в словосъчетание, или в изречение. Иначе авторите са прави, като добавят, че има служебни думи, които „служат също за изразяване на различни оттенъци на субективното отношение на говорещия към съдържанието на съобщението“ (Грамматика 1982: 458). Тук вероятно се имат предвид т.нар. модални (детерминативни) думи.

Междуметието е силно маргинализирано в теоретичната глава за частите на речта. Присъства единствено характеристиката, че този клас думи „съставят особена група: те нищо не назовават и служат за изразяване на емоционални отношения и субективни оценки“ (Грамматика 1982: 457). Конкретна обрисовка откриваме в същинската глава за междуметието⁵ (вж. Грамматика 1982: 732 – 736). От граматична гледна точка се изтъква неговата формална неизменяемост. В лексикосемантичен аспект е открояена способността му да изразява чувства, усещания, душевни състояния, емоционално-волеви реакции на действителността, както и звукоподражания. Авторите отбелязват и възможността за „самостоятелно интонационно оформление“. В контекста на общата система на частите на речта междуметието е характеризирано като заемащо „особено положение“ спрямо останалите класове думи. То е лишено от номинативно значение (съответно не е от самостоятелните думи), отличава се и от служебните думи. Принадлежи изцяло на емоционалната сфера на езика и употребата му няма връзка с другите думи в изречението, като „участието му в синтактичната организация на текста е по-различно“ (Грамматика 1982: 734). Авторите на Грамматиката извеждат три типа синтактична функционалност на междуметието: 1) като еквивалент на изречение; 2) като модален компонент в изречението; 3) като член на изречението (вж. Грамматика 1982: 735 – 736).

В предговора на Грамматиката на Института за руски език към Академията на науките от 1982 година съставителите подчертават, че тя е „описателна и нормативна“, съобразена с тогавашните научни оценки и препоръки (вж. Грамматика 1982: 3). Без съмнение съдържанието ѝ се явява своеобразен синтез и венец на усилията на изследователи от няколко поколения, но най-вече на търсенията от периода

⁵ Като неин автор е посочена И. Н. Кручинина.

след Виноградов. Същото можем да твърдим и за класификацията на думите в руския език, чиято концептуална база съответства максимално на отстояваните от нас принципи на разпределение. На първо място, морфологичният фактор, имайки статут на примарен критерий, е прокаран категорично и строго, с висок професионализъм, без да се стига до формална пристрастност и педантичност, каквато срещаме при доказани учени като Фортунатов (вж. Фортунатов 1956), Петерсон (вж. Петерсон 1925 и Петерсон 1955), Шчерба (вж. Шчерба 1957) и др. В този дух подкрепяме аргументираната теза в Граматиката за незначимостта на дефективността в парадигмите на някои думи като фактор при тяхната класификация. Не е подценен и лексикалният аспект на частите на речта – най-вече типологичната им семантичност, определяща функционалността им в езика. Самото диференциране на класовете думи (според декларираните от авторите критерии) също изглежда изрядно. Така например спорният клас на числителното име присъства в таксономията, но пък редица нумеративни лексеми обосновано са отнесени към други части на речта в зависимост от формоизменението си. На същия принцип множество форми, традиционно верифицирани като местоименни, тук са разпределени сред прилагателните имена, числителните имена и наречията. Като самостоен клас се откроява хибридно местоимение съществително име. Много ясно обаче са посочени морфологичните му характеристики, които го отличават от класа на пълнозначните съществителни имена. И не на последно място – структурният подход при морфологичните обрисовки на изменяемите думи е последователен и прецизен в унисон с най-високите постижения на руската теоретична лингвистика от изследвания период.

ЛИТЕРАТУРА

- Граматика 1982:** *Русская грамматика. Том I.* [Russkaya grammatika. T. I.] Москва: Наука, 1982.
- Петерсон 1925:** Петерсон, М. Н. *Русский язык. Пособие для преподавателей.* [Peterson, M. N. Russkij yazyk. Posobie dlya prepodavatelej.] Москва – Ленинград: Государственное издательство, 1925.
- Петерсон 1955:** Петерсон, М. Н. О частях речи в русском языке. [Peterson, M. N. O chastyah rechi v russkom yazyke.] // *Вопросы грамматического строя.* Москва: Издательство АН СССР, 1955, 175 – 187.

Фортунатов 1956: Фортунатов, Ф. Ф. *Избранные труды. Т. 1.*
[Fortunatov, F. F. *Izbrannye trudy. T. 1.*] Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1956.

Щерба 1957: Щерба, Л. Вл. О частях речи в русском языке.
[Shherba, L. Vl. *O chastyah rechi v russkom yazyke.*] // В: *Избранные работы по русскому языку.* Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957, 63 – 84.

**РЕЛАЦИЯТА ПЕРФЕКТИВ ~ ИМПЕРФЕКТИВ
И АОРИСТ ~ ИМПЕРФЕКТ
В БЪЛГАРСКИЯ И В НОВОГРЪЦКИЯ ЕЗИК**

Десислава Димитрова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**THE PERFECTIVE ~ IMPERFECTIVE AND AORIST ~
IMPERFECT DISTINCTIONS IN BULGARIAN
AND MODERN GREEK**

Desislava Dimitrova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The goal of the present comparative study is to identify manifestations of inter-language symmetry and asymmetry in terms of the perfective/imperfective and aorist/imperfect distinctions in Bulgarian and Greek. Both the aorist and the imperfect are witnessed forms, but the opposition between them is not temporal, it has aspectual features. Both languages demonstrate similarities in the semantics of the two distinctions. In Bulgarian, however, both aorist and imperfect can be formed from perfective and imperfective verbs. In Greek the aorist is formed only from perfective verbs, and the imperfect only from imperfective ones. The article raises the question of a potential genealogical link between the aorist and the perfective, on the one hand, and the imperfect and the imperfective, on the other.

Key words: perfective aspect, imperfective aspect, aorist, imperfect, oppositions

Настоящото контрастно изследване има за цел да набележи някои прояви на междуезикова симетрия и асиметрия по отношение на релацията перфектив ~ имперфектив и аорист ~ имперфект в българския и в новогръцкия език. Още в началото е нужно да уточним, че разглеждаме противопоставянето аорист и имперфект не в рамките на категорията време, а в контекста на наративната функция на двете грамемии. Както посочва Кр. Чакърова в свое изследване, „съхранява-

нето (с някои формални изменения) на старобългарските грамеми А и И¹ в съвременния български език е една от ярките му морфологични особености, които го отличават от останалите славянски езици“ (Чакърова 2015: 49). От друга страна, именно аористните и имперфектните форми са морфологични проявления, които бележат сходство между българската и гръцката глаголна парадигма.

В езиковите системи на двата балкански езика се регистрират и глаголни видове – перфективи и имперфективи. Макар и късно установена в гръцката граматична литература, глаголната категория *вид* започва все повече да предизвиква интереса на съвременните изследователи на новогръцкия език. Заслужено внимание на аспектуалната категория в най-ново време обръщат Х. Клерис и Г. Бабиньотис (2015), Х. Влахос (2015), А. Цангалидис (2012), Х. Марку (2013), Б. Вунчев (2007) и др.

За разлика от българския език, в който свършен вид се образува в голяма част от случаите посредством префигиране (*работа* > *из-работа*), а итератив² – чрез задпоставена морфема (-а-, -'а-, -ва-, -ава-, -'ава, -ува-), напр. *изработя* > *изработ-ва-м*, в новогръцкия език перфективният³ глагол се образува от аористна основа, а имперфективният⁴ – от т.нар. сегашна основа. Гръцките аналози на българските итеративи не са маркирани със специфични морфемите⁵. Всички несвършени глаголи в новогръцкия език (в това число и еквивалентите на българските итеративи) се образуват от сегашната основа⁶ (ενεστωτικὸ θέμα) на глаголите. Междуетикова диференциация се набелязва и при образуването на перфективите⁷. Вече беше посочено, че префиксацията на несвършените глаголи от типа *чета*, *пиша*⁸ и т.н. е основно средство за образуване на българските свършени глаголи (*чета* > *прочета*). Други способности за перфективиране в българския език са суфик-

¹ А – аорист, И – имперфект.

² Някои автори го наричат вторичен несвършен вид. В настоящото изследване ще използваме термина итератив, тъй като приемаме теорията за глаголният вид на Кр. Чакърова (вж. Чакърова 2003).

³ Глагол от свършен вид.

⁴ Глагол от несвършен вид. В гръцкия език категорията е двуграемна за разлика от българския, в който е налице видова триада от типа *работа* ~ *изработя* ~ *изработвам*.

⁵ Срв. бълг. -а-, -'а-, -ва-, -ава-, -'ава, -ува-, напр. *отвар'-А-м*, *показ-ВА-м* и др.

⁶ Глаголните основи в гръцкия език са свършена и сегашна (вж. Ангелиева 2004: 93).

⁷ Свършените глаголи.

⁸ Т.нар. първични несвършени глаголи.

сите *-н-* (*седя > сед-н-а*) и *-аса-*, *-’аса-*, *-еса-*, *-иса-*, *-оса-*, *-диса-* (*боя-диса-м*).

Х. Клерис и Г. Бабиньотис посочват, че гръцката аористна основа, от която са образувани всички перфективни глаголи, се формира главно по два начина – сигматично (със сигма – σ , и двойните съгласни кси – ξ , или пси – ψ) или асигматично (без сигма – σ) (Бабиньотис, Клерис 2015: 190)⁹. Образоването на глаголи от свършен вид в двата сравнявани езика има следния вид в съпоставителен план:

про-чета – *διαβρά-σ-ω*

сед-н-а – *κάτ-σ-ω*

боя-диса-м – *βρά-ψ-ω*.

Освен перфективиращата морфема *-σ* „активната основа за СВ може да се маркира асигматично чрез:

а) вътрешна флексия: $\zeta\epsilon\sigma\tau\alpha\iota\nu-$ > $\zeta\acute{\epsilon}\sigma\tau\alpha\nu-$;

б) промяна на съгласна от основата: $\beta\alpha\zeta-$ > $\beta\alpha\lambda-$;

в) изпадане на съгласна от основата: $\phi\epsilon\rho\nu-$ > $\phi\epsilon\rho-$;

г) изпадане на сричка от основата за НСВ: $\beta\rho\iota\sigma\kappa-$ à $\beta\rho-$, $\alpha\nu\epsilon\beta\alpha\iota\nu-$ à $\alpha\nu\epsilon\beta-$;

д) комбинация от вътрешна флексия и изпадане на съгласна от основата: $\sigma\tau\epsilon\lambda\nu-$ à $\sigma\tau\epsilon\iota\lambda-$, $\psi\epsilon\lambda\nu-$ à $\psi\alpha\lambda-$, $\gamma\delta\epsilon\rho\nu$ à $\gamma\delta\alpha\rho-$;

е) суплетивност: $\beta\lambda\epsilon\pi-$ > $\delta-$, $\lambda\epsilon(\gamma)-$ > $\pi-$ “ (Вунчев 2020: 336).

Гръцките аналози на българските прости свършени глаголи¹⁰ от типа *чуя*, *купя* също са образувани от аористна основа, чийто индикатор в конкретните примери е морфемата сигма:

чуя – *ακού-σ-ω*

купя – *αγορά-σ-ω*.

Въпреки че в разработките за глаголния вид (но най-вече в такива, посветени на глаголните основи, тъй като те са преобладаващи) се споменава, че аористната основа се образува **от сегашната основа** най-често посредством **прибавяне на сигма (σ)**, на лингвистите им убягва въпросът дали маркиран не е всъщност само свършеният вид. В друго наше изследване, посветено на образуването на гръцкия перфектив, подробно сме изложили фонетичните промени, които настъпват при взаимодействието на сегашната основа с морфемата, която се прибавя, т.е. сигма¹¹, за да се образува аористната основа (Димитрова 2019). Наблюденията сочат, че маркиран е именно свършеният вид, тъй като той се образува от глаголите с аористна основа. Без да нав-

⁹ Преводите и адаптациите от гръцки език в разработката са мои – Д. Д.

¹⁰ В езиковедската литература ги наричат и първични свършени глаголи.

¹¹ В голяма част от случаите.

лизаме в детайли, ще илюстрираме само три случая на образуване на свършените глаголи:

„Когато основата на несвършения глагол (т.е. сегашната основа) завършва на стар дифтонг, в свършения глагол се запазва правописно завършекът на изходната глаголна основа и се добавя сигма.

- $(-ov- + -\sigma > oú\varsigma)$ – $ακοú-ω > ακοú-σ-ω$ (слушам > послушам).
- В други случаи се появява двойната съгласна пси $(-ψ)$ – $(ε(ύ+σ) > έ-ψ)$ – $μαζέυ-ω > μαζέ-ψ-ω$ (събирам > събера).

Когато сегашната основа завършва на гърлен съгласен звук ($κ, γ, χ$), прибавянето на сигма – $-\sigma$, дава кси – $-\xi$.

- $(-κ + -\sigma > -\xi)$ – $πλέκ-ω > πλέξ-ω$ (плетя > изплетя)
- $(-γ + -\sigma > -\xi)$ – $διαλέγ-ω > διαλέξ-ω$ (избирам > избира)“ (пак там 2019: 52).

И в двата сравнявани езика са налични т.нар. двувидови глаголи (в семантично отношение), които са от чужд произход, например: *паркирам* (*παρκάρω*), *сервирам* (*σερβίρω*) и др. Те се реализират в зависимост от контекста и като несвършени, и като свършени, като видът се експлицира по установени композиционни модели¹². Ако можем да посочим някаква междуезикова отлика по отношение на този тип глаголи, тя се състои в това, че в гръцкия език във формите на аорист те сменят сегашната си основа с аористна (*παρκάρι-σ-α* – *паркирах*, *σερβίρι-σ-α* – *сервирах*). Споменатата междуезикова асиметрия е индикация, че т.нар. двувидови глаголи в българския език са от несвършен вид. Именно това схващане отстоява К. Куцаров (вж. Куцаров 2012: 19).

Всъщност, ако има език, в който трудно би могъл да се оспори фактът, че в основата на опозициите аорист ~ имперфект и перфектив ~ имперфектив стои общ признак, то това несъмнено е гръцкият. Аргументи в полза на изложеното твърдение са реализациите на перфектив в аорист и бъдеще време и невъзможността му да се употреби в имперфект.

Срв.:

κλίσω – *затворя*

Ще затворя (перфектив) *прозореца* (*Θα κλί-σ-ω* (перфектив) *το παραφέρω*).

Затворих (перфектив, аорист) *прозореца* (*έκλει-σ-ά* (перфектив, аорист) *το παραφέρω*).

¹² Повече за композиционния вид вж. у Кр. Кабакчиев (Кабакчиев 1992).

Когато *затвореше* (перфектив, имперфект) *прозореца, той отиваше в другата стая* (*Όταν έκλεινε* (имперфектив, имперфект) *το παραφέρω αυτός πήγαινε στο άλλο δωμάτιο*).

Междуетиков изоморфизъм се наблюдава при образуването на аористни и имперфектни форми. В българския език морфемите, които бележат имперфектните времеви форми, са наследниците на старата ятова гласна (*четЯх, четЕше*), при това се образуват и от перфективни глаголи (*затворЕх, затворЕше*). Морфемите, които сигнализират аористните времеви форми, са няколко: *-о, -и, -а, -'а* (*четОх, чистИх, игрАх, носЯх*)¹³, и също могат да се образуват както от перфективи, така и от имперфективи и итеративи. В гръцкия език, от друга страна, аористните и имперфектните форми се образуват с едни и същи флексии, маркиращи лицето и числото, а се различават по своите основи, които кодират глаголния вид. Характерна особеност на някои аористни и имперфектни форми е и наличието на аугумент (нарастване). „В повечето случаи това е старият силабичен аугумент – едно ε-, поставяно пред основата на глаголи, които започват със съгласна“ (Ангелиева 2004: 94).

κλείσω – *затворя*

κλείνω – *затварям*

А, СВ¹⁴

έκλει-σ -α

έκλει-σ -ες

έκλει-σ -ε

κλεί-σ -αμε

κλεί-σ -ατε

έκλει-σ -αν(ε)

И, НСВ¹⁵

έκλει-ν-α

έκλει-ν-ες

έκλει-ν-ε

κλεί-ν-αμε

κλεί-ν-ατε

έκλει-ν-αν(ε)

В българския език аористни и имперфектни форми се образуват от имперфективи (аорист – *четох, четеш*; имперфект – *четях, четеше*), перфективи (аорист – *прочетох, прочете*; имперфект – *прочетях, прочетеше*) и итеративи (аорист – *прочитах, прочита*; имперфект – *прочитах, читаше*), като се диференцират по морфемите, които вече отбелязахме. Освен флексии за лице и число съдържат и т.нар. свидетелска флексия *-х (-ш)*:

¹³ Не са включени глаголите от трето спрежение, тъй като те запазват една и съща тематичната гласна на основата и в аорист, и в имперфект.

¹⁴ Аорист, свършен вид.

¹⁵ Имперфект, несвършен вид (аналог на българския итератив).

А, СВ;	И, СВ	И, итератив	СВ, итератив
<i>затворИх</i>	<i>затворЕх</i>	<i>затварях</i>	<i>затварях</i>
<i>затворИ</i>	<i>затворЕше</i>	<i>затваряше</i>	<i>затваря</i>
<i>затворИ</i>	<i>затворЕше</i>	<i>затваряше</i>	<i>затваря</i>
<i>затворИхме</i>	<i>затворЕхме</i>	<i>затваряхме</i>	<i>затваряхме</i>
<i>затворИхте</i>	<i>затворЕхте</i>	<i>затваряхте</i>	<i>затваряхте</i>
<i>затворИха</i>	<i>затворЕха</i>	<i>затваряха</i>	<i>затваряха</i>

Облигаторността гръцкият аорист да се образува от перфективни основи, от една страна, а имперфектът – от имперфективни основи, от друга, вероятно не е случайна.

В монография, посветена на полския глаголен вид, А. Млинарчик посочва: „Аспектът в праиндоевропейския е бил лексико-словообразователна категория: основната видова опозиция между свършени и протичащи събития е била формално изразена чрез флексийните основи“ (Млинарчик 2004: 12). Тук под „флексийни основи“ следва да се разбират видови основи. Изследователката отбелязва, че праиндоевропейската видова основа се състои от корена (който е лексикалният елемент) и от суфикса на основата (т.е. елемента, който я формира). А. Млинарчик уточнява, че някои видови основи са били идентични с корена. Праиндоевропейската глаголна форма е съвкупност от видовата основа и флексията като финален елемент. В разработката се посочва, че някои изследователи наричат двете основи аспектиални, при това отбелязват още, че „разграничаването им, характерно за праиндоевропейския, е отразено в гръцкия език (напр. в старогръцкия език – имперфектив *de^ik-nu-naí* ‘показвам’ перфектив *de^ik-s-naí* ‘покажа’)“ (Млинарчик 2004: 12)¹⁶.

По-нататък А. Млинарчик коментира промените, които настъпват в късния праиндоевропейски период, който е белязан от развитието на диалекти. Характерен морфологичен процес, предизвикан от взаимодействието на диалектите, е „т.нар. „морфологично разграждане“: изместване на границата между корен и формант в резултат на вторичното разлагане на дадена дума. Триелементната структура на късния праиндоевропейски глагол (състоящ се от лексикален елемент, елемент, образуващ основа, и завършек) започва да се превръща в двуелементна структура, която е формирана само от лексикален елемент и завършек“ (пак там). Крайният резултат на този процес е, че

¹⁶ Преводите и адаптациите от английски език в разработката са мои – Д. Д.

видовата основа вече не се състои от два елемента, а образува единствена единица, в която двата сегмента са се слели. Изследователката уточнява, че преобразуването на трикомпонентната структура на глагола в двукомпонентна протича бавно, така че през праславянския период все още е имало глаголи, които не са били засегнати от тази промяна. Особено внимание според нас заслужава фактът, че по същото време започват да се развиват т.нар. „флексио-темпорални значения“ (вероятно А. Млинарчик има предвид видово-темпорални, ако съдим по употребата на „флексиона“ със значение на „видова“) за кодиране на разликата между завършени и протичащи събития. Лингвистката стига до заключението, че „в повечето индоевропейски езици видово-темпоралните средства поемат функциите на праиндоевропейската опозиция между видови основи и това е налице и до днес (напр. в съвременния френски език)“ (пак там: 13). Склонни сме да се съгласим с това твърдение, тъй като именно френските аористни и имперфектни форми в наротивната си функция са т.нар. морфологични средства в несобствена функция, които носят семантиката на перфектива и имперфектива.

Прави впечатление, че на няколко места А. Млинарчик нарича видово-темпоралните средства „аспектуални времена“, за които отбелязва, че в праславянския език са били само временно явление и са се развили в късния праславянски. По-съществено обаче е обстоятелството, че т.нар. „аспектуални времена никога не са били единственото средство за маркиране на глаголновидови разграничения в праславянските езици и изследователите твърдят, че не са били доминираща видова система“ (Млинарчик 2004: 13). По наше мнение не без основание може да се допусне, че именно поради засвидетелстваните развойни тенденции аористът и имперектът проявяват сходство с перфектива и имперфектива в семантично отношение.

В. Маровска например изтъква, че в българския език „отношението аорист : имперфект (в рамките на свидетелския наротив)“, опозициите аорист : презенс (в рамките на времето) и „СВ : 2НСВ (в границите на глаголният вид) са на основата на един и същ признак – *континуативност* (съотв. *неконтинуативност* : *континуативност*), който по същество е аспектуален“ (Маровска 2005: 107 – 108). Според изследователката видовият по същество признак континуативност е присъщ за презенса, имперфекта и имперфективните основи. В. Маровска отбелязва, че значението се изразява от тематичните гласни в първите два случая, докато в третия – от морфемата *-а*, *-ва*, наречена аспектуален афикс. На практика морфемата *-ва* и аломорфите ѝ също

съдържат (или напълно съвпадат с) тематичната гласна, както посочва в свое изследване Кр. Чакърова (вж. Чакърова 2019), и поради синкретичността на морфемата, изпълняваща едновременно класификационна и релационна функция, изследователката я именува с термина суфиксоид. По отношение на аориста В. Маровска изтъква, че е немаркиран с признака континуативност и „най-често се среща образуван от перфективни основи, също немаркирани с този признак“ (Маровска 2005: 108).

В. Станков застава категорично на страната на онези изследователи, които смятат, че несвършеният и свършеният вид нямат нищо общо с аориста и имперфекта: „Според нас достатъчно доказателство за невъзможността да се разглеждат като тъждествени имперфектът и несвършеният вид, от една страна, и аористът и свършеният вид, от друга страна, е изтъкваният неведнъж факт, че всяка от тези четири категории има свои специфични функции и че и при имперфекта, и при аориста намират приложение както несвършеният вид, така и свършеният вид“ (Станков 1980: 16). Рестрикциите в употребата на имперфективи в контекст за експлициране „на последователни действия в бъдещ или минал темпорален план“ (Станков 1980: 36), където са предпочитани перфективите, „потвърждават, че несвършеният вид функционира в езика като член на корелативната двойка със свършения вид, което дава сериозно отражение върху неговото „поведение“ в различните контекстови условия“ (пак там).

Тезата за аспектуалния характер на аориста и имперфекта в българския език не се приема и от Р. Ницолова. Тя уточнява, че „има съществени различия в значението и употребата на двата вида в двете времена – имперфект и аорист, които са достатъчни, за да говорим за две времена“ (Ницолова 2008: 287). Според изследователката различна е ситуацията в горнолужишките езици, където аорист се формира само от свършени глаголи, а имперфект – от несвършени, а „между двата вида форми няма такова различие в значението и употребата, както в българския език“ (пак там).

Аналогично е образуването на аорист и имперфект в гръцкия език. Аористът може да бъде формиран единствено от свършени глаголи. При това маркирани са именно перфективите.

От изложеното дотук става ясно, че са налице два въпроса, които заслужават да бъдат по-детайлно проучени:

Може ли да се говори за генеалогична връзка между аориста и перфектива, от една страна, и имперфекта и имперфектива, от друга?

Може ли гръцкият експлицитен маркер сигма да се интерпретира едновременно като маркиращ предходността, типична за миналото време, и като индикатор на перфективността?

Нашата позиция е, че генеалогична връзка между разглежданите релации несъмнено е налице. От една страна, стои сходството в семантиката между аорист – свършен вид и имперфект – несвършен вид, а от друга страна, засвидетелстваните в късния праиндоевропейски език „видово-темпорални средства“, които поемат функцията на видовете основи в повечето индоевропейски езици (вж. Млинарчик 2014: 13). Разбира се, на този етап въпросът остава отворен, тъй като изводите следва да бъдат детайлно аргументирани. Същото се отнася и до хипотезата за общ експлицитен маркер на значенията „предходност“ и „перфективност“ в новогръцкия език.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелиева 2004:** Ангелиева, Ф., Ангелиева, М. *Новогръцка граматика. Фонетика, морфология, синтаксис.* [Angelieva, F., Angelieva, M. *Novogratska gramatika. Fonetika, morfologiya, sintaksis.*] София: Емас, 2004.
- Бабиньотис, Клерис 2015:** Μπαμπινιώτης, Γ., Χ. Κλαίρης. *Συνοπτική γραμματική της Νέας Ελληνικής.* Αθήνα: Βήμα, 2015.
- Влахос 2015:** Βλάχος, Χρ. *Πανεπιστημιακές σημειώσεις. Γραμματική της Νέας Ελληνικής.* Ιωάννινα, 2015.
- Вунчев 2007:** Вунчев, Б. *Аспектуалните характеристики в новогръцкия език – средства за изразяване и семантика.* [Vunchev, B. *Aspektualnite harakteristiki v novogratskiya ezik – sredstva za izrazyavane i semantika.*] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.
- Вунчев 2020:** Вунчев, Б. *Видообразуването в новогръцкия език – морфологична рамка за разработка на система от упражнения.* [Vunchev, B. *Vidoobrazuvaneto v novogratskiya ezik – morfologichna ramka za razrabotka na sistema ot uprazhneniya.*] // *Лингводидактически ракурси, Д. Веселинов, М. Йорданова (ред.).* София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 330 – 342.
- Димитрова 2019:** Димитрова, Д. *Към въпроса за маркирания член на категорията вид на глагола в новогръцкия език.* [Dimitrova, D. *Kam varpasa za markiraniya chlen na kategoriyata vid na glagola v novogratskiya ezik.*] // *Съвременна лингвистика.* Списание на Факултета по славянски филологии. София: УИ „Св. Климент Охридски“, брой 1, 2019, 49 – 57.

- Кабакчиев 1992:** Кабакчиев, К. *Видът в английския език.* [Kabakchiev, K. Vidat v angliyskiya ezik.] София: Албо, 1992.
- Куцаров 2012:** Куцаров, К. *Българското причастие.* [Kutsarov, K. Balgarskoto prichastie.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012.
- Марку 2013:** Μάρκου, Χ. *Γραμματικό σύστημα και οψιακότητα Η βουλγαρική γλώσσα σε σύγκριση με τις άλλες σλαβικές και την ελληνική.* Θεσσαλονίκη: Σταμούλη Α. Ε., 2013.
- Маровска 2005:** Маровска, В. *Новобългарският перфект.* [Marovska, V. Novobalgarskiyat perfekt.] София: Ромина, 2005.
- Млинарчик 2004:** Młynarczyk, A. K. *Aspectual pairing in Polish.* Netherlands: Trans 10, 2004.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология.* [Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Станков 1980:** Станков, В. *Глаголният вид в съвременния български книжовен език.* [Stankov, V. Glagolniyat vid v savremenniya balgarski knizhoven ezik.] София, 1980.
- Цангалидис 2012:** Τσαγγαλίδης, Α. *Ρηματικές Κατηγορίες για την περιγραφή της Νέας Ελληνικής: Χρόνοι, Εγκλίσεις και τι άλλο;. // Selected Papers of the 10th International Conference of Greek Linguistics., Z. Gavriilidou, A. Efthymiou, E. Thomadaki, P. Kambakis – Vougiouklis (επιμ.).* Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 1164 – 1169.
- Чакърова 2003:** Чакърова, Кр. *Аспектуалност и количество.* [Chakarova, Kr. Aspektualnost i kolichestvo.] В. Търново: Фабер, 2003.
- Чакърова 2015:** Чакърова, Кр. *Към въпроса за противопоставянето аорист – имперфект в съвременния български език.* [Chakarova, Kr. Kam vaprosa za protivopostavyaneto aorist – imperfekt v savremenniya balgarski ezik.] // *Да (пре)откриваш думите. Юбилеен сборник, посветен на проф. д.ф.н. Вера Маровска.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2015, 49 – 62.
- Чакърова 2019:** Чакърова, Кр. *За един специфичен казус в съвременното българско словообразуване.* [Chakarova, Kr. Za edin spetsifichen kazus v savremennoto balgarsko slovoobrazuvane.] // *Научни трудове на Съюза на учените в България, Пловдив. Серия А. Обществени науки, изкуство и култура, 5, 41 – 44.*

**СТАТУТ НА КОНСТРУКЦИЯТА ГЛАГОЛ + СЕ/СИ
ПРИ ИЗРАЗЯВАНЕ НА КАТЕГОРИЯТА ЗАЛОГ
В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК**

Милена Видралска
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**THE STATUS OF THE CONSTRUCTION *VERB* + *SE/SI*
IN THE EXPRESSION OF THE CATEGORY OF VOICE
IN THE CONTEMPORARY BULGARIAN LANGUAGE**

Milena Vidralska
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The polysemanticity of the linguistic modifiers *se/si* is based on their capability to realize different types of grammatical and non-grammatical meanings. Expressing the grammatical category of Voice by means of the constructions of the type *a full verb* + *se/si* has a complex status as the clitics *se* and *si* are polysemantic. As far as some of the constructions are concerned, however, there are certain problems in the attempts to define them as the differentiation between active and passive voice may be based only on semantics and contextual realization. That is also the reason why they occupy a position at the periphery of the functional-semantic category of voice.

Key words: Voice, Active Voice, Passive Voice, reflexivity, impersonality, functional-semantic categories

Комплицираният статут на категорията залог е причината за съществуването на множество теоретични постановки и практически предложения за дефинирането на лингвистичното явление през годините. Не само характерът на категорията, а и броят на грамемите в нейния състав са плод на дискусиите от античните езиковедски трудове до днес.

Утвърдени в науката лингвисти предлагат нов поглед за дефиниране на категорията, препращайки отношенията към лоното на

причастната система, и нови критерии за разграничаване на присъщите ѝ форми (вж. Куцаров 2013, Чакърва 2013).

Позицията ни по въпроса за статута на залога и позиционирането му в граматичен план е, че от гледна точка на функционално-семантичната граматика ядрените експликатори (причастните форми) придават морфологичен характер на лингвистичното явление, а периферийните (конструкциите от *спомагателен глагол + причастие*; *пълнозначен глагол + се/си*) реализират същинската активност или пасивност на изреченско ниво (вж. Видралска 2016). Приемаме наличието на две противопоставящи се значения – актив и пасив, а всяко друго значение (на възвратност, взаимност, безличност) е позиционирано в едно от двете възможни отношения.

Обект на настоящия коментар ще бъде изразяването на залоговост чрез конструкциите от *пълнозначен глагол + се/си*. Това е въпрос, който има различни интерпретации поради омонимния характер на конструкцията (дали експлицира залоговост, форма на възвратен глагол ли е, или *се* и *си* са във функцията на формообразуващи или словообразуващи частици). Ще предложим своята хипотеза за същността на формите с клитиките, изразяващи активност или пасивност, без това да означава, че позицията ни има категоричен характер, изключващ традиционните до момента постановки и неподлежащ на градивно преструктуриране.

Полисемантичността на лингвистичните модификатори *се/си* (правим уточнение, че ги наричаме *модификатори*¹, тъй като имат различен статут във всяка една от експликациите, посочени по-горе) е базирана на възможността им да реализират различни типове граматични или неграматични значения, като част от тях са вписани в рамките на залоговостта. За някои от конструкциите обаче ще възникнат проблеми при тяхното дефиниране, защото границата между актив и пасив може да е базирана само на семантика и на контекстова реализация.

Почти всички лингвистични постановки за категорията залог в българския език се опират на тезата, че един от членовете е възвратният залог. В исторически план за този експликатор на залоговата семантика откриваме различни наименования, като *взаимен*, *засебен*, *медиум*, *възвратно-среден* и др. Безличните глаголи са причислени или към групата на възвратния залог, или към страдателните форми,

¹ Понятието е въведено от Ив. Куцаров, който дефинира модификаторите като „средствата за изразяване на определено значение“ (Куцаров 1985: 11). Авторът ги подразделя на различни видове в зависимост от изразяваната от тях семантика.

но най-често и те, подобно на възвратните глаголи, остават извън категорично дефинираните и класифицирани форми.

Трудностите, свързани с определянето на същността на конструкции от *глагол + се/си*, са зависими от няколко въпроса, чието решение би помогнало за коректното им класифициране.

На първо място, полисемантичността на модификаторите произлиза от функцията им не само на местоимения, но и на частици (словообразуващи или формообразуващи). Реализацията им невинаги може да бъде дефинирана въз основа на формата, затова се налага да бъдат ревизирани в контекстовата си употреба на базата на словосъчетанията. По наше мнение разглеждането на конструкциите на синтактично ниво е най-коректният вариант за дешифриране на функциите на словосъчетанията със *се* и *си*, тъй като в изречението коментиранияте клитики изпълняват някаква роля (напр. на допълнения или на частици със служебна функция). Затова смятаме, че са доуточнителни или модифициращи елементи, чието естество се определя в зависимост от конкретната семантична и функционална реализация.

На второ място стои въпросът дали тези конструкции са аналитични форми за изразяване на възвратност, пасивност, взаимност и т.н., или са словосъчетания. При по-голяма част от утвърдените лингвисти има колебание за категоричния им статут като единна морфологична цялост, изразяваща залоговост (вж. Бондарко 1991; Пенчев 2002; Ницолова 2008). Когато при определянето на дадени форми има колебания при дефинирането им като граматична категория или лексикално-граматичен разред, най-добрият лакмус ще се окаже проверката на синтактично ниво. Същинските форми за пасивност (за това са миналите страдателни причастия) се образуват най-вече от преходни глаголи, а преходността е граматична характеристика, която се реализира само на изреченско равнище (възможността да имат пряко допълнение). При непреходните глаголи изразяването на пасивност се осъществява предимно чрез конструкциите от *пълнозначен глагол + се/си* поради дефективния им характер. Тъй като едно от най-важните условия за реализирането на дадени граматични характеристики е зависимо от изреченската ситуация, то следва, че е нормално за реализирането на несъщинските залогови форми (каквито са коментиранияте конструкции) отново да се обърне поглед към нея.

И на трето място се оказва важен въпросът за определяне на отношенията на конструкциите със *се* и *си* с категорията залог, тъй като голяма част от въпросните конструкции се реализират по специфичен начин в нея, оформяйки дори самостоятелна грамема. От една страна,

е важно по какъв начин се определя категорията – като лексикална, морфологична, морфосинтактична или синтактична, а от друга страна, е важен броят на залозите и къде се позиционират конструкциите с елементите *се/си* като словообразуващи елементи, граматични частици или синтактични единици в словосъчетанието.

Още в старогръцкия език се забелязва наличието на трети залог – среден (медиум), в който се реализират конструкциите от *глагол + се/си* с чистата си възвратноместоименна семантика. Те се представят и като особен вид отношение, наречено „медиио-пасив“, когато възвратното значение може да бъде тълкувано и като пасивно в зависимост от контекстовата реализация. В българския език за повече от два залога започва да се говори по-осъзнато в следвъзрожденските граматика. Преди това се коментира наличието на повече от две грамемии в категорията, но постановките по-скоро са възприети от класическите формули, отколкото да са осмислени като присъщи на тогавашното граматично състояние на езика ни.

Според повечето лингвисти причината за възникването на тези залози са т.нар. средни глаголи, които граматически се вписват в коментираната конструкция, но семантично изразяват различни значения. При останалата част от езиковедите средните глаголи са причислени към деятелния или към страдателния залог като специфични форми и случаи на реализация на даденото значение.

Историческият преглед на граматичните трудове за същността и броя на залозите се оказва базисен поради факта, че до голяма степен лингвистите ситуират корелацията глагол ~ глагол + *се/си* в рамките на морфологичната категория залог, а не само в рамките на лексикално-граматичния клас възвратност ~ невъзвратност. Отношенията, реализиращи се в рамките на залоговостта, са ключът към дефиниране на функциите на двете клитики. А синтактичният подход ще ни позволи да открием тези значения на базата на изреченска реализация, а не само на лексикалното съдържание, тъй като лексикалният подход не успява да обхване всички възможни семантични, модални и граматически приложения на конструкциите в речта.

Традиционното схващане за определянето на залоговите форми е, че за активна и пасивна водещо е „отношението на глаголното лице към действието“ (ГСБКЕ 1983: 236). В ситуацията с възвратните форми не само характерът на това отношение, а най-вече лексикалната референция на участника (одушевен или неодушевен) става основен фактор (дали субектът може да е вършител на действието, или не). За изясняване на основната опозиция в категорията е важно да се знае

дали глаголният субект е в активна, или в пасивна позиция спрямо действието или резултата от него. При употреба на коментирани конструкции обаче на преден план излизат позициите, в които може да се реализира глаголното лице и чрез които проличава към кого е насочено действието му. Тъй като голяма част от лингвистите разясняват възможните граматични роли на действащото лице, дефинирайки залога като „глаголна диатеза“, то е необходимо да се направи преглед, който да помогне да се определи семантичната и функционалната реализация на частиците *se* и *si* в зависимост от ролята, която действащото лице изпълнява и визуализира езиково чрез конкретните клитики.

Позицията ни е, че конструкциите от *пълнозначен глагол + se/si* са предикативни средства, изразяващи активно или пасивно значение в зависимост от контекстуалната си употреба. От гледна точка на функционално-семантичната граматика попадат в периферията на функционално-семантичното поле на залоговостта, в чието ядро са ситуирани причастните форми. За безличните или имперсоналните глаголи важно ще бъде това дали съдържат, или не съдържат клитиките *se* и *si* и логически изразяват действие, което има активен вършител или не. Това са критериите, които ще ги причислят към деятелния или към страдателния залог. При персоналните форми наличието на одушевен субект неизменно е съществен фактор за определянето на вида на отношението, но както ще се види и в предложената от нас класификация, имперсоналните глаголи също притежават способността да пораждаат залогови отношения. За разграничаване на експлицираните значения на *se/si* най-важна роля ще имат позициите, които заемат в конструкциите, и семантиката, която изразяват в комбинациите с другите средства. Самостоятелно изразени, клитиките нямат граматична характеристика, а функционират като частици.

Ще използваме принципа на залоговата диатеза (вж. Храковски 1991, Коева 2004, Коева 2001, Атанасов 2006), за да разграничим активните и пасивните конструкции, както и за класифицирането на най-спорните – безличните. За изходна или базова диатеза ще приемем тази, при която „йерархията на семантичните роли съответства на йерархията на синтактичните актанти, т.е. в изходната конструкция на партиципанта с хиперроля субект² съответства подлогът, а на партиципан-

² „Субектът е интерпретиран като *семантична* категория, обобщаваща различни репрезентации на участника в дадена ситуация, който е източник или носител на действието. Обектът се разглежда като *семантична* категория, обобщаваща различни репрезентации на участника в ситуацията, към когото е насочено действи-

та с хиперроля обект – (прякото) допълнение“ (Храковски 1991: 141 – 148, цит. по Атанасов 2006: 54). За производна диатеза ще приемем тази, при която имаме промяна в позициите на семантичните и синтактичните актанти. Например: *Иван пише писмо* (базова диатеза); *Писмото се пише от Иван* (производна диатеза). Възможната или осъществена трансформация на позициите, както и наличието или отсъствието на одушевен субект ще бъде отправната точка за дефиниране на залоговото отношение. Св. Коева уточнява, че: „Броят и видът на компонентите, както и наличието или липсата на субект са определящи условия за образуването на всички видове диатези“ (Коева 2004).

Ат. Атанасов в статията си „*Залогова характеристика на безличните глаголни сказуеми в съвременния български език*“ (Атанасов 2006) посочва, че основен момент при класифицирането на безличните конструкции е способността им да образуват базови или производни диатези: „Ако синтактичният актант със семантична роля протоагенс от изходната структура се трансформира в позицията на допълнение, залогът е страдателен (пасив). В останалите случаи ще смятаме, че конструкциите са активни, т.е. когато производната теза е получена вследствие на отстраняване на актант, но без преместване, няма основание за причисляването ѝ към пасива“ (Атанасов 2006: 55)³. Предложението му ще приложим и в случаите, когато субектът заема позиция, различна от подложната, когато това „не се дължи на трансформация (т.е. когато той е кодиран в обектна позиция в базовата диатеза)“ (Атанасов 2006: 55). За безличните конструкции ще се опрем на логиката, приложена от автора при анализа им. За разлика от него обаче ние няма да приемаме отстраняването на актант без преместване на позицията му за изразяване на активност, т.е. конструкции от типа на *съмва се*, *мръква се*, *гърми се* ги изключваме от залоговата класификация. Атанасов ги определя като постоянно безлични глаголи с активен характер, но по наше мнение те не могат да бъдат включени в корелацията, тъй като нямат производна диатеза.

• *Активни конструкции*

Тези конструкции изразяват активност на глаголният субект или подлога спрямо обекта (допълнението) или спрямо себе си. Те са ба-

ето или който така или иначе е засегнат от него“ (Бондарко 1991: 125 – 141, цит. по Атанасов 2006: 53).

³ Дефинициите, които Атанасов дава за *протоагенс* и *протопациенс*, донякъде се покриват с предлаганите от Бондарко определения за обект и субект, но според Атанасов са с „по-ясна мотивировка“ (вж. Атанасов 2006: 54).

зови диатези, т.е. преформулирането на изречението в пасивна конструкция е възможно, но вече с различна интерпретация.

– *мия се, реша се, обличам се, обувам се, бръсна се, говоря си, купувам си* изразяват активност, тъй като клитиките тук изпълняват класическата си функция на възвратни местоимения и действието се връща към субекта (подлога), който го извършва. Пълнозначните глаголи могат да функционират самостоятелно, но без да са с възвратна семантика.⁴

Примери: *Вий имате телеграма, а пък аз имам писмо – и се тупаше по джеба...* (А. Константинов); *Аз отидох да се мия на реката, но побързах да се скрия зад върбата (БНК)⁵*; *После, без да бързам, се облякох пред огледалото, сресах се и започнах да се бръсна (БНК)*; *Цена парите, но нямам желание да си купувам диамантен часовник – въпреки че много си харесвам пръстенчето...* (БНК).

Във всички примери клитиките *се* и *си* са с възвратноместоименна семантика и могат да бъдат заменени с пълната форма на местоимението. Това не нарушава семантиката на базовата диатеза, тъй като нямаме наличие на трансформация и субектът и обектът съвпадат.

– *върви ми, отива ѝ, падна ми, прилоша ѝ, дожеля му, мързеше ме, боляло я, досмеша го* и др. под. имат активен характер, тъй като това са глаголи с експериенцер⁶. Причината за конкретното състояние най-често е външен причинител. Особеност е, че подложната позиция е представена чрез местоименни клитики в косвени падежи, но няма спор, че говорим за активно отношение на глаголното лице и за наличие на базова диатеза (вж. Ницолова 1986, Петрова 2008, Коева 2004).

Примери: *Дожеля ми за него, толкова силно бе съпричастieto му към създаването (БНК)*; *Защо все ми върви накриво в този проклет свят? (БНК)*; *И макар че по принцип никога не хвацах морска болест, сега изведнъж ми прилоша (БНК)*; *Макензи ядосано се обърна към Лисицата, но изведнъж го досмеша (БНК)*; *Когато получила удара в банята, изпитала ужасна болка в главата – показва ми гла-*

⁴ Към конструкциите, изразяващи активност, могат да се включат и такива, при които клитиките *се*, *си* имат словообразуваща функция.

⁵ БНК (Български национален корпус) – <http://dcl.bas.bg/bulnc/>.

⁶ М. Джонова дефинира семантичната роля *експериенцер* като: „Семантичната роля *експериенцер* означава лицето, което изпитва означеното от предиката физиологическо състояние (*прилошее ми*), сетивно възприятие (*достудее ми*) или емоция (*досрамее ме, домъчнее ми*)“ (Джонова 2005: 570).

вата си и после с ръка показва, да, иска да каже, че всичко я боляло и ѝ прилошало... (БНК).

– *доплака ми се, гади ѝ се, ходи му се, пее му се*⁷ и т.н. също са активни конструкции, въпреки че съдържат дателна клитика и при тях „подлог не се експлицира“ (Коева 2004: 203).

М. Димитрова определя оптативните конструкции като сложна семантична структура, представяща две ситуации: „Актуалната ситуация е свързана със семантиката „желание да се извърши назованото действие“. Възможната ситуация е описана чрез назованото действие“ (Димитрова 2015: 26). За оптативни конструкции авторката приема само тези, които семантично изразяват желание да се извърши действие, а не всички конструкции, които формално отговарят на структурата.

Св. Коева споменава, че съществуват известни прилики на същинските оптативни глаголи с пасивната конструкция, но уточнява: „Същинските оптативи се образуват от изходни преходни глаголи с одушевен субект, който може да бъде само активен „вършител“ на действието“ (Коева 2004: 202). Субектът съвпада с обекта и нямаме наличие на трансформация, т.е. имаме базова диатеза.

И според Х. Валтер конструкции от типа на „*Иван яде сирене. – Сирене му се яде. Или Сирене му се яде на Иван*“ изразяват „физическа или психическа нужда на оживения предмет, изразен с датив“ (Валтер 2007: 18).

Примери: *Понякога ми се иска да ми се разсърди; но тя само ми се присмива (О. Уайлд); Питат го един, питат го двама, да разкаже що му се е случило, а той подсмърча и нищо не отговаря (З. Стоянов); Видя му се невероятно дръзко да го безпокоят по това време (Д. Димов); Изведнъж му се отицляо всякакво шпиониране, завинаги (БНК).*

• **Пасивни конструкции**

При пасивните конструкции налице е пасивно действие или резултат от действие от страна на глаголния субект към обекта. Обикновено в изречението глаголният субект заема ролята на непряко допълнение, а позицията на подлога е заета от обекта или от субекта, към който/когото е насочено действието.

⁷ Други автори присъединяват конструкции от този тип към пасива (вж. Ницолова 2008).

Когато конструкция с клитика може да се преобразува в конструкция със страдателно причастие, производната диатеза е налице и се изразява пасивност.

– *строи се, излъчва се, решава се, окоси се, носи се, прочете се, продава се, организира се, търси се* са същински пасивни конструкции, тъй като тук винителната клитика изпълнява роля на пасивна частица. В тези конструкции се налага наличието на пасивен обект, който понася действието или резултата от него. Най-често вършителят на действието е въведен чрез предлога **от**, който въвежда съответно и непрякото допълнение. Дори и когато позицията на субекта (във функцията на допълнение) е незапълнена, е ясно за възприемащия, че той е наличен и действието не се извършва от само себе си.⁸

Примери: *Този въпрос следва да се разглежда в зависимост от специфичната ситуация и да се решава за всеки отделен случай (БНК); Според човешките мерки такъв град щеше да се строи хилядолетия, стига някой въобще да може да си го представи като самостоятелна структура (БНК); Най-често всичко се решава от случайността, болестите, войните (БНК); Доколкото зная, имението на баща ви се завещава на мистър Колинс (БНК).*

За да е коректно изложението, трябва да се споменат и конструкции, които първоначално са приемани като активни, но при повнимателен прочит се забелязва, че са форми, изразяващи пасивност и имащи безличен характер. Ясен е получателят на действието или състоянието и той е одушевен обект, но извършителят на действието/причинителят на състоянието е немаркиран и в повечето случаи е неодушевен обект.

- **Безлични пасивни конструкции**

– *говори се, спори се, коментира се, знае се, играе се, почива се, ходи се* са безлични пасивни конструкции, в които субектът не е ясен, но се предполага, че съществува такъв. Обикновено тези конструкции са с третоличен характер. Според Е. Василева „безличният пасив е част от синтактичката микросистема „конструкции с неутрализиращи сведения за субекта лице“, към която се отнасят и неопре-

⁸ Правим уговорката, че класификацията е с променлив характер, ако се въведат допълнителни аргументи като прилежащи на глагола. Това най-вече важи за конструкциите, които имат третоличен характер, тъй като полисемантичната им същност води до модализираща функционалност.

делено-личните изречения и в известна степен компенсират тяхната ограничена употреба“ (Василева 1983: 359). Тези конструкции обикновено съществуват в първоначалния си вид, който съдържа само получателя на действието. Може да се приложи принципът за производната диатеза и независимо от промяната на вида на изходния глагол е видимо, че семантиката се запазва. Според Ел. Георгиева тези конструкции може да се дефинират като „стегнат (контрахиран) вариант на една разширена пасивна фраза“ (Георгиева 1980: 412), тъй като при тях е възможен трансформационен анализ и „пасивна интерпретация“. Според авторката тези форми не могат да се отделят в самостоятелен залог, тъй като именно възможността да се въведе субект на действието, посочва потенциална пасивна форма. Най-коректните пасивни безлични форми са тези, при които не може да се въведе вършител на действието, т.е. да се каже, че „действието се върши от някого“. С най-голяма фреквентност са формите във вид на забрани от типа на: *Тук не се пуши; Тук не се ходи; Това не се прави по този начин* и т.н.⁹

Примери: *Азвила я спря: – Тук не бива да се пуши (БНК); Защото не може само по балове да се ходи... – и той се изсмя пресилено... (БНК); Не искам да се знае за благотворителните ми акции и да се коментира, че съм щедър (БНК); „Но какво да се прави, какво да се прави?“ – с отчаяние си казваше той и не намираше отговор (Л. Толстой); Наложих се да я ликвидират след отстъпването в Женева (А. Попов); И това се говореше вечер по всички порти (Й. Йовков); Чу се по-късно, че срещу Русия са се дигнали и други държави да помагат на турчина (Д. Талев).*

- **Конструкции за взаимност (активно-пасивни)**

- *обичаме се, пишем си, помагаме си, бием се, правят си, блъскаме се, уважаваме се* са форми, изразяващи семантична взаимност, но граматически изразяващи повече от един субект. Трансформирано, изречението представя отношенията така, че обикновено единият субект е вършител на действието в даден момент, а другият е получател и обратно, но са винаги в равноправни отношения спрямо действието. В тези конструкции глаголите са винаги в мн. ч. и могат да се определят и като активно-пасивни в зависимост от гледната точка към обек-

⁹ Тук спадат и формите на непреходните глаголи, които на синтактично ниво с помощта на спомагателен глагол образуват безличен пасив. Според Ив. Куцаров тези форми са от типа *ходено е*, които при трансформация могат да образуват пасивна форма и с частицата *се* (Куцаров 1985: 136). И в двата варианта най-често формите са за 3. л. ед. ч. и имат безличен характер.

та и към субекта. Св. Коева нарича конструкциите *реципрочни глаголи*, уточнявайки, че „именните групи, с които се изразяват реципрочните аргументи, могат свободно да разменят местата си или съвместно да изразяват субекта в множествено число“ (вж. Коева 2004: 195).

Примери: *Трима старци се промъкнаха напред и искаха да се ръкуват с нас (БНК); Обичахме се с преждевременна любов, белязана с безумната сила, която толкова често съсипе живота на големите (В. Набоков); Карахме се, канехме се един на друг, докато веднъж те решили маслото ми да светят (Н. Хайтов); Двамата с теб сме обречени да си помагаме (БНК); Лъжем се, караме се, мразим се, пакостим си (Д. Талев).*

- **Клитиките *се* и *си* във функция на частици**

Това са случаите, в които клитиките *се*, *си* не изпълняват формообразуваща или синтактична функция, а предимно модална, словообразуваща или факултативна. Изконното им значение е максимално избледняло, така че анализирани и илюстрирани по-долу функционално-семантични употреби заемат маргинално място в периферията на залоговостта.

– *смея се, усмихвам се, страхувам се, трудя се, надявам се, нуждая се, появявам се, осмелявам се, чудя се, спомням си* са **reflexiva tantum**, тъй като клитиките напълно са се десемантизирали и са станали облигаторен сегмент към лексемата. Без тях нейната речева реализация е немислима. Всъщност в семантичен аспект възвратност не се изразява, тъй като субектът не се смее на себе си или не се страхува от себе си – затова казваме, че клитиките не са в същинската си роля, а са в ролята на словообразуващи частици без конкретно значение (вж. Зидарова 2007).

Примери: *Идвам на инструктаж – пошегувах се (Д. Атанасов); А, спомням си – „Утрото на Афродита“ (А. Гуляшки); Смея се на вас двамата – отговори сестрата (Ф. Бърнет); От сутрин до вечер се трудя и потя, а не припечелвам и за хляб (БНК); Беше се осмелил да се надява, че те ще се вдъхновят от примера му (БНК).*

– *съмва се, зазорява се, гърми се, мръква се, развиделява се* и др. са извън корелацията актив ~ пасив, тъй като клитиката *се* е в позиция на формален факултативен елемент, т.е. тук ролята ѝ е на частица. В повечето случаи не може да се мисли за вършител или поне той със сигурност не е одушевен. М. Димитрова уточнява за този тип конструкции, че „за да се изрази безличност, е необходимо от изказ-

ването да бъдат елиминирани, отстранени всички участници“, а граматична особеност е „дефективността на персонално-номералната им парадигма“ (Димитрова 2009: 10).

Примери: ***И се мръкна** (Д. Атанасов); **Съмва се** веке, кога ще спиш! (Д. Талев); Когато взе да **се загорява**, съзряхме една фигура на брега, която ни питаше дали имаме нещо за ядене (БНК); Изведнъж започна да **се гърми** и трещи (БНК); По това време бе взело да **се развиделява** (БНК).*

– *лежа си, чета си, плача си, пийвам си, хапвам си, слушам си, почивам си, мисля си, дояждам си, лягам си* и т.н. са също активни конструкции, но отново нямат книжовнонормативен словообразуващ, формообразуващ или синтактичен характер, тъй като при тях употребата на лексемата *си* е факултативна. Не изразяват конкретна граматическа характеристика, тъй като основната информация се носи от пълнозначния глагол, който може да се реализира семантично и без *си*. Според Ст. Стоянов в тези конструкции „частицата *си* не променя отношението между действието и субекта на глаголната форма“ (Стоянов 1976: 90, Ницолова 1986). Чрез тези изрази обикновено се изразява значение на самодоволство, удовлетворение, лична угода. В този смисъл е налице и семантичен нюанс за засебност в най-чиста форма (имаме предвид действие, което субектът извършва с цел лична полза).

Примери: *Не знам защо **си мисля**, че Вагеницайн е обиколил света няколко пъти (Д. Атанасов); **Лежа си** спокойно, ходя от лабиринт в лабиринт и го гледам как **спи** (БНК); Финкъл-Макгроу обаче предпочитал да **си чете** книжки, да **си слуша** музика и да ходи на театър в свободното си време (БНК); Нищо чудно, че винаги **си пийва** по едно, след като размисли върху нещата (БНК); Отсега нататък те често се спираха да **си почиват** (Й. Йовков).*

Няма спор, че конструкциите от *пълнозначен глагол + се/си* представят богата палитра от граматични и неграматични значения, с които се реализират в речта. Невинаги за говорещия е ясна тяхната граматична същност, но със сигурност от контекста се разбира семантичната им реализация. Изводите, които могат да се направят, са:

1. Конструкциите от *глагол + се/си* са полисемантични, но чрез синтактичното им обкръжение се изяснява функцията им.
2. Изразяването на значението *залоговост* чрез коментираните конструкции става на синтактично ниво.
3. В зависимост от възможността да бъдат преобразувани в конструкции със страдателно причастие, без да се променя

обектно-субектното отношение (чрез базовата или производната диатеза), се определя и принадлежността им към актива или пасива.

4. За безличните конструкции критерий за класифицирането им се оказва възможността или невъзможността да имат вършител, който попада в позицията на допълнение.

ЛИТЕРАТУРА

Атанасов 2006: Атанасов, Ат. Залогова характеристика на безличните глаголни сказуеми в съвременния български език. [Atanasov, At. Zalogova harakteristika na bezlichnite glagolni skazuemi v savremenniya balgarski ezik.] // *Български език, кн. 1, год. LIII*. София: БАН, 2006, 52 – 61.

Бондарко 1991: Бондарко, Вл. К определению понятия „залоговость“. [Bondarko, Vl. K opredeleniyu ponyatiya „zalogovost“.] // *Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость*. Санкт-Петербург: Ордена Трудового Красного Знамени издательство «Наука», 1991.

Валтер 2007: Валтер, Х. Към проблема за възвратните глаголи в съвременния български литературен език. [Valter, H. Kam problema za vazvratnite glagoli v savremenniya balgarski literaturnen ezik.] // *Избрани българистични трудове*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2007, 13 – 30.

Василева 1983: Василева, Ел. За безличния пасив в руския и българския език. [Vasileva, El. Za bezlichniya pasiv v ruskiya i balgarskiya ezik.] // *Научни трудове*. Пловдив: Пловдивски университет, 1983, том 21, кн. 5, 357 – 362.

Видралска 2016: Видралска, М. Място на партиципиалната система във функционално-семантичното поле на залоговостта. [Vidralska, M. Myasto na partitsipialnata sistema vav funktsionalno-semantichnoto pole na zalogovostta.] // *„Словото – традиции и модерност“ – Сборник с доклади от Седемнадесетата национална конференция за студенти и докторанти, Пловдив, 2015 г.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2016, 26 – 31.

Георгиева 1980: Георгиева, Ел. Към проблематиката на залога като морфологична категория. [Georgieva, El. Kam problematikata na zaloga kato morfologichna kategoriya.] // *Езиковедски проучвания в чест на Владимир Георгиев*. София: БАН, 1980, 402 – 416.

- ГСБКЕ 1983:** *Граматика на съвременния български книжовен език. Морфология.* [Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Morfologiya.] София: Издателство на Българската академия на науките, 1983.
- Димитрова 2009:** Димитрова, М. Залог и диатеза: функциониране на залогови форми в текст. [Dimitrova, M. Zalog i diateza: funktsionirane na zalogovi formi v tekst.] // *Проблеми на граматичната система на българския език – глагол. Българско езикознание. Т. 5.* София: Академично издателство „Проф. М. Дринов“, 2009, 278 – 304.
- Димитрова 2015:** Димитрова, М. Оптативните конструкции в съвременния български език: свобода и ограничения в образуването им. [Dimitrova, M. Optativnite konstruktsii v savremenniya balgarski ezik: svoboda i ogranicheniya v obrazuvaneto im.] // *Български език. № 3,* София: БАН, 2015, 25 – 37.
- Джонова 2005:** Джонова, М. Предикати със задължителен аргумент експериментер от типа „дострашее ме“, „домъчнее ми“. [Dzhonova, M. Predikati sas zadalzhitelen argument eksperientser ot tipa „dostrashee me“, „domachnee mi“.] // *Littera scripta manet: сборник в чест на 65-годишнината на проф. д.ф.н. Василка Радева.* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005, 568 – 577.
- Зидарова 2007:** Зидарова, В. *Теоретичен курс с практикум.* [Zidarova, V. Teoretichen kurs s praktikum.] Пловдив: Контекст, 2007.
- Илиева, Коева 2001:** Илиева, К., Коева, Св. Емпатия, изречение, текст. [Ilieva, K., Koeva, Sv. Empatiya, izrechenie, tekst.] // *Прагматика на текста.* София: Академично издателство „Марин Дринов“, 2001, 83 – 159.
- Коева 2004:** Коева, Св. Синтактично и семантично описание на диатезите в българския език. [Koeva, Sv. Sintaktichno i semantichno opisanie na diatezite v balgarskiya ezik.] // *Когнитивна граматика на българския и френския език – описание и формализация.* София: Академично издателство „Марин Дринов“, 2004, 182 – 231.
- Куцаров 1985:** Куцаров, Ив. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език.* [Kutsarov, Iv. Ocherk po funktsionalno-semantichna gramatika na balgarskiya ezik.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1985.
- Куцаров 2013:** Куцаров, К. Категорията залог в рамките на причастната система на съвременния български език. [Kutsarov, K. Kategoriyata zalog v ramkite na prichastnata sistema na savremenniya balgarski ezik.] // *Славистика IV. В чест на XV международен сла-*

вистичен конгрес в Минск 2013. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013, 84 – 92.

Ницолова 1986: Ницолова, Р. *Българските местоимения*. [Nitsolova, R. Balgarskite mestoimeniya.] София: Наука и изкуство, 1986.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.

Пенчев 2002: Пенчев, Й. Темпоралност и залог (в българската глаголна система). [Penchev, Yo. Temporalnost i zalog (v balgarskata glagolna sistema).] // *Списание на БАН*. София: БАН, 2002, 43 – 45.

Петрова 2008: Петрова, Г. *Функции на клитиките се и си в съвременния български език*. [Petrova, G. Funktsii na klitikite se i si v savremenniya balgarski ezik.] Бургас: Димант, 2008.

Стоянов 1976: Стоянов, Ст. Залог на българския глагол. [Stoyanov, St. Zalog na balgarskiya glagol.] // *Помагало по българска морфология. Глагол*. София: Наука и изкуство, 1976, 77 – 93.

Храковски 1991: Храковски, В. С. Пассивные конструкции [Hrakovski, V. S. Pasivnye konstruktsii.] // *Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость*. Санкт-Петербург: Ордена Трудового Красного Знамени издательство «Наука», 1991.

Чакърова 2013: Чакърова, Кр. За статута на конструкции от типа съм + минало страдателно причастие в съвременния български език. [Chakarova, Kr. Za statuta na konstruktsiite ot tipa sam + minalo stradatelno prichastie v savremenniya balgarski ezik.] // *Славистика IV*, Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“ 2013, 70 – 83.

СТЕПЕНУВАТ ЛИ СЕ ПРИЧАСТИЯТА В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК?

*Красимира Алексова, Стефка Фетваджиева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“*

DO PARTICIPLES IN MODERN BULGARIAN HAVE DEGREES OF COMPARISON?

*Krasimira Aleksova, Stefka Fetvadzhieva
St. Kliment Ohridski University of Sofia*

The article examines the semantic and syntactic positions in which participles in the Bulgarian language can have degrees of comparison. The first part of the article presents Bulgarian participles and their grammatical characteristics. The second part demonstrates that when a participle functions as an adjective, it may have a comparative or superlative degree formed and used just as with the adjectives. When a participle is a part of a composite verbal form, i.e., when used as a verb, it may have degrees of comparison depending on its lexical meaning. Cases are discussed in which aorist participles and past passive participles combined with the verb *to be* can be considered either as verb forms or as predicatives, and diagnostic tests are proposed. Finally, although verbs may have degrees of comparison, this phenomenon is not regular and is typical of colloquial speech.

Key words: present active participle, aorist active participle, imperfect active participle, past passive participle, comparative degree, superlative degree

1. Въведение

В настоящата работа обект на изследване са причастията в съвременния български език, а предмет на анализ са сравнителните и превъзходните им форми. Целите, които си поставяме, обхващат изясняването на семантичните основания, а и ограничения за употребата на сравнителни и превъзходни форми на причастията, разглеждането на формалните особености на степенуваните причастни форми

и очертаването на синтактичните позиции, в които се срещат степенуваните причастия.

Емпиричният материал, върху който се базират наблюденията ни, е ексцерпиран от два корпуса: Българския национален корпус (<http://dcl.bas.bg/bulnc/>) и Българския национален референтен корпус (<http://webclark.org/>), както и от интернет.

2. Извеждане на работните хипотези

Разсъжденията ни за възможността причастията да бъдат степенувани, тръгват от разглеждането на техния категориален статус. Две са основните виждания, като при първото, по-широко приеманото, сегашното деятелно (СДП), аористното деятелно (АоДП), имперфектното деятелно¹ (ИмпДП) и миналото страдателно причастие (МСП) са нелични форми на глагола, хибриди между глагола и прилагателното име. Основание за това виждане е както изразяваната от тях категория род, така и т.нар. самостоятелни употреби на СДП (а то има само такива), АоДП и МСП. От значение е наблюдението на Р. Ницолова, че някои причастия в атрибутивна употреба могат да се степенуват, „щом признакът, който означават, може да се мисли с различна интензивност, напр. *по-пригоден за тази работа офис, най-пригоден за тази работа офис; по-звънтящ глас, най-звънтящия(т) глас; по-узрели ябълки, най-узрелите ябълки*“ (Ницолова 2008: 431).

Второто виждане за категориалния статус на причастията е на К. Куцаров, според когото те са самостоятелна част на речта. В нея влизат СДП, сегашното страдателно причастие², АоДП, МСП. Причастията притежават според автора граматичните значения залог и състояние на действието (върху противопоставянето *нерезултативност : резултативност*; СДП *спускащ* (нерез.) : *спускал* (рез.), *спускаем* (нерез.) : *спускан* (рез.)). Съгласувателен характер имат категориите род, число и положение (К. Куцаров 2019: 43 – 46).

Независимо как ще бъдат категоризирани причастията, за настоящото изследване от съществено значение е, че те назовават „номина-

¹ Според някои автори миналото несвършено деятелно причастие не влиза в системата на причастията в съвременния български език (К. Куцаров 2019, Чакърлова 2012, 2013). Кр. Чакърлова го дефинира като „квазипричастие“, тъй като няма самостоятелни атрибутивни употреби (Чакърлова 2012).

² Поради ограничения на обема тук само маркираме, че се придържаме към виждането, че сегашното страдателно причастие не е възстановено като системно езиково средство, макар че съществува и противоположното виждане (К. Куцаров 2019, Чакърлова 2012).

лизиран признак на предмет, свързан с глаголното действие“ (Ницолова 2008: 429). Именно в изразяването на признакови характеристики тук се търсят семантичните основания за употребата на степенувани причастни форми, тъй като, както изтъква Ст. Буров, „степенуват се качества, признаци на лица, предмети“ (Буров 1977/2019: 378).

Категорията *степен* е мотивирана при прилагателните имена и при някои наречия, тъй като даден признак може да се мисли като застъпен в различни степени. Ст. Буров подчертава, че освен при прилагателните и наречията в съвременния български език се наблюдава степенуване на съществителни имена, вкл. на предложни фрази с тях, на местоимения, на фразеологизми и на глаголи (вж. Буров 1977/2019, 1987 и прегледите на мненията в посочените публикации).

Тук се концентрираме само върху степенуването на глаголи, тъй като приемаме виждането, че причастията са нелични форми на глагола. Като изхожда от факта, че „се степенуват качества, признаци, белези“, Ст. Буров отбелязва, че някои глаголи „също притежават качествено отенък“ (Буров 1977/2019: 386), което можем да възприемем като семантично основание да се степенуват глаголни форми. Ученият подчертава, че степенуването обхваща и глаголи, „които на пръв поглед не съдържат някакво качество или белег, признак, но степенувани, веднага добиват такъв отенък“ (1977/2019: 388). В друга своя работа Ст. Буров сочи: „Теоретически всеки глагол в българския език може да бъде степенуван“ (Буров 1987: 69).

Споделяме виждането на Ст. Буров, че между степенуваната глаголна форма (*пò обичам, най обичам*) и изрази с наречие (*повече обичам, най-много обичам*) съществува семантично и стилистично различие. Според Ст. Буров „не е правилно да се търси елементът (признакът), който е „изпуснат“ при степенуването на глагола, защото значението му се схваща като цялост, освободена от външен признак. Напр. *пò зная* може да бъде елипса от *повече зная*, но и от *по-добре зная*, или *най искам* може да се смята за елипса от *най-много искам*, но и от *най-силно искам*, *пò чете* – от *повече чете*, но и от *по-живо, по-добре, по-майсторски, по-съвършено чете*“ (Буров 1987: 68 – 69, вж. още Буров 1977/2019: 388).³

Изхождайки от изследванията на Ст. Буров за степенуване на глаголи и от посочената от Р. Ницолова възможност за степенуване на

³ По този въпрос са възможни и други мнения – че става въпрос за съкращаване на наречието *повече* в синтактични съчетания, в които участват глаголи, съществителни, предложни изрази. Поради ограничения на обема няма да дискутираме този въпрос.

някои причастия (Ницолова 2008: 431, 434), формулирахме две хипотези, чиято проверка се извършва чрез извлечената база данни със степенувани причастни форми.

Според първата хипотеза могат да бъдат степенувани причастия, изразяващи признакови характеристики, които могат да се мислят като застъпени в различна степен, вкл. при метафорична употреба. Като следствие от тази хипотеза се допуска, че могат да се открият степенувани самостоятелно употребени причастия. Това насочва към степенуване на СДП, на АоДП и на МСП.

Според втората хипотеза, щом признак (независимо дали е статичен като при прилагателното, или динамичен като при глагола) може да се мисли като застъпен с различна интензивност (степен), то могат да се степенуват и синтетични преизказни форми, по-точно синтетичните преизказни форми на сегашно време, имперфект и аорист, напр. *пò харесвал, най харесвал*. А това означава, че се допуска наличието на степенувани форми както на АоДП, така и на ИмДП.

3. Верифициране на работните хипотези

В тази част работните хипотези се проверяват за всяко от четирите причастия – проследяват се употреби на причастията в сравнителна и превъзходна степен.

3.1. Степенуване на СДП

Употребите на СДП в сравнителна степен потвърждават валидността на първата хипотеза, тъй като онагледяват случаи на степенувано СДП като определение или като субстантивиран елемент.

София се превръща във все по-четящ град, заяви кметът на столицата Йорданка Фандъкова по време на откриването на седмото издание на „Похода на книгите“ (<https://www.tvevropa.com/2018/04/zapochva-pohodat-na-knigite/>)⁴.

Тя се печели от по-подготвените, по-искащите, по-четящите и нямам предвид обитаващите сградата с часовника в центъра на града (<https://lovechtoday.eu/>).

СДП в превъзходна степен също потвърждават първата хипотеза, тъй като в повечето открити примери те са съгласувани определения.

⁴ Във всички примери са запазени правописът и пунктуацията на източника.

*Всички бяха загубили научната си обективност, преизпълнени с емоции, травмирани от сълзите на респондентите, от разрушенията, от минните полета, от **най-просперирация** бизнес в Босна – изсичането на надгробия (БНК, Антонина Желязкова).*

*Моята е объркана – трябвяше да пише За **най-мърморещ** и недоволен родител по време на ДО, вместо за принос в ДО (<https://www.bg-mamma.com/?topic=1218729.465>).*

3.2. Степенуване на АодП

Ексерпираниите употреби на АодП в сравнителна степен онагледяват най-често употребата му като съгласувано определение.

*Може да записвате разходите си и в електронна таблица или дори да използвате някой **по-остарял** подход и да събирате касови бележки, които впоследствие да записвате в тевфтера у вас (<https://infinettrust.bg/znaem-li-kak-da-upravlyavame-parite-si/>).*

*Клас 1 е полезен за начинаещи в брайловото писмо. Клас 2 е подходящ, ако сте **по-напреднал** потребител или искате да използвате съкращения (<https://support.google.com/accessibility/android/answer/9728765?hl=bg>).*

В следващото изречение сравнителната степен на АодП е в ролята на предикатив в съставното именно сказуемо. В онлайн версията на „Речник на българския език“ *пресипнал* е представено като АодП като прилагателно (<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/пресипна/>).

*Гласът на Глен стана още **по пресипнал** (БНК, Стивън Кинг).*

Степенуваните форми на АодП, когато не са употребени като определения, поставят въпроса дали става дума за перфект/плюсквамперфект, или за съставно именно сказуемо с предикатив степенувано АодП. За да се даде отговор, може да се приложи следният тест – ако е възможно глаголят *съм* да бъде заменен с *оказвам се, явявам се, изляза* и др. под., то тогава е налице употреба на АодП като предикатив. При перфектна или плюсквамперфектна форма подобна замяна е невъзможна, напр. *Той още не е/беше чел книгата – *Той още не се оказа чел книгата*. Прилагането на този тест сочи, че в следващото изречение степенуваното АодП *по-побелял* е предикатив в съставно именно сказуемо (*е малко по-побелял : се оказа малко по-побелял*).

*Хосейни, който е на 48 години, е малко **по-побелял**, откакто излезе предишния му роман „Хиляди сияйни слънца“ (<https://btvnovinite.bg/lifestyle/kultura/haled-hoseini-predstavi-noviya-si-roman.html>).*

Като формален тест за разграничаването на композирана форма за перфект/плюсквамперфект от съставно именно сказуемо със степенуван предикатив АоДП може да служи и възможността за членуване на причастието. Този тест обаче има ограничения, свързани със смислови и прагматични характеристики на изказването. В базата данни, събрана за проучването, се съдържат и единични случаи на степенуване на АоДП като част от перфекта. Невъзможността да се приложи описаният по-горе тест за замяна на *съм с оказвам се, явявам се* и др. под., убеждава в това заключение. Примерът е от интернет и звучи разговорно, като част от неформалното общуване. Ст. Буров неведнъж подчертава, че степенуването на съществителни, местоимения и глаголи „придава на речта по-непосредствен, емоционален, жив, образен характер“ (Буров 1977/2019: 379).

*Иначе е хубаво да ходиш по света, но аз лично не споделям широко разпространеното модерно мнение, че колкото **по-ходил си**, толкова по-умен ставаш (<http://old.segabg.com/replies.php?id=105343>).*

АоДП се срещат в базата ни данни и в превъзходна степен, например като съгласувани определения, включително в метафорични употреби като в следващия пример.

*Неотдавна обаче стана ясно, че най-младият член на Европейския съюз може да се похвали с **най-побелялата** демографска картина не само в ЕС, но и в целия свят! (<https://www.novinite.bg/articles/676/Radvajte-se-na-Balgariya-dokato-ya-ima>).*

Могат да бъдат посочени и употреби на АоДП в превъзходна степен, които са в рамките на предикатива в съставното именно сказуемо. В следващото изречение личи приложимостта на теста за разграничаване на перфект/плюсквамперфект от съставно именно сказуемо със степенувано АоДП – *най-пропадналия* е членувана форма:

*Тя направо не можеше да го гледа. За нея беше **най-пропадналия** тип на света... (<https://forum.rozali.com/viewtopic.php?t=4895>).*

Прилагането на теста за замяна на *съм* с глаголи като *явявам се*, *оказвам се*, *стана* и др. под. към следващите две изречения дава възможност да се каже, че степенуваните в превъзходна степен АоДП са употребени като предикативи, напр. *Трансволжският регион се оказа най-обеднял*. Освен това в тези примери е възможно и членуване на степенуваното причастие, напр. *Трансволжският регион е най-обеднелият във видов състав...* Прилагането на двата теста показва, че в тези случаи степенуваните причастия са предикативи, а не форми на перфекта.

Трансволжският регион е най-обеднял във видов състав поради тежестта на климата (липа, бряст, от храсти – леска, еуонис, орлови нокти) (<https://kerchtt.ru/bg/v-chem-otlichie-landshaftov-russkoi-ravniny-pochvy-rastitelnyi-i/>).

„Има забавяне по всички проекти. 3 ЛОТ на Пловдив-Бургас е най-закъснял, има закъснение в ЛОТ 2 – Септември-Пловдив“, каза още Московски (https://www.standartnews.com/balgariya-politika/zagubi_po_or_transport_nyama-264600.html).

В следващите два примера невъзможността за замяна на *съм* с *оказвам се*, *явявам се*, *ставам* и др. под. говори, че според този тест по-скоро става въпрос за превъзходна степен на АоДП в рамките на композираната форма за перфекта.

Може би именно тази функция е най-повлияла на бързото разпространение на пръстови отпечатъци в смартфоните (<https://studygu.ru/bg/kak-nastroit-otpechatok-palca-na-android-kak-rabotaet-skaner.html>).

Резултатите могат да бъдат представени графично, както и да се отрази на тяхната чувствителност, това е, за да покаже кои променливи са най-повлияли на резултата. Използвайки този метод, също така е възможно да се покаже връзката между първоначалните променливи (<https://bg.birmiss.com/>).

Макар и редки, употребите на степенувани АоДП във форми на индикативния перфект (като смятаме, че това е възможно и за плусквамперфекта) говорят, че е необходимо да се допълни втората хипотеза с уточнението, че степенувани АоДП се срещат и във форми на перфекта и евентуално на плусквамперфекта. Тези примери показват,

че *по* и *най* могат да се употребяват не само със синтетични глаголни форми, но и с композирани форми, образувани с причастие.

3.3. Степенуване на ИмпДП

В базата от емпирични данни се съдържат случаи на степенуване на преизказни форми за 3 л. ед.ч. на сегашно време или имперфект, които се образуват с ИмпДП, т.е. отново става дума за степенуване на глаголна форма. Следващите две изречения съдържат употреби на ИмпДП в сравнителна степен в преизказни форми за сегашно време и за имперфект:

*Нужно е не да се оплюват взаимно – кой **по** можел, кой **по** знаел, а да се обединят в общ строй около тази идеология, която не е никак нова, за да пометат като вихър световния империализъм (<https://m.dir.bg/dnes/comments/boyko-borisov-gerb-izbori-2013-13665999?page=4>).*

*Но нали царицата Главоболия не била бедна — рибата получавала толкова, колкото можела да погълне и все **пò** дебелеела и тлъстеела (БНК).*

Употребата на ИмпДП в превъзходна степен в преизказни сегашни форми говори, че виждането на Ст. Буров, че няма ограничения за степенуване на глагола, наложени от вида, времето и залога, трябва да се допълни с констатацията, че могат да се степенуват не само изявителни и условни форми, а така също и преизказни форми.

*Убиецът Кристиан изля душата си в съда – **НАЙ ГО ТЕГЛЕЛО** УЧЕНЕТО! МНОГО СИ ПАДАЛ ПО ОБРАЗОВАНИЕТО останалото нямало значение (http://www.budnaera.com/categories/1-subitiya+_020.html).*

*Начинът го тревожел!!! Не го тревожи системният терор над българският народ (сигурно самото то не е българин?), а **най-се тревожел** от начина по който това се показва!!! Господи, слез и си прибери верисийките! (<http://gikotev.blog.bg/drugi/2015/11/09/vashington-genocidynt-nad-bylgarite-da-se-uskori.1405747>).*

3.4. Степенуване на МСП

Преди да бъдат представени примери за употреба на степенувани МСП, е необходимо да бъдат направени някои уточнения, свързани с разграничаването на страдателни залогови форми от съставни именни сказуеми, съдържащи адективирано МСП. Възприемаме случаи като *усмихнат, засмян, ядосан* за прилагателни, образувани от медиални глаголи по модела за формообразуване на МСП. Те участват в съставно именно сказуемо, а не са страдателнопричастни форми. Това виждане е нееднократно изказвано в българската граматика – (вж. напр. мненията на Й. Пенчев (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1998: 535), на Р. Ницолова (Ницолова 2008: 437 – 438 и др.) и на Кр. Чакърва (Чакърва 2013). Приемаме също така, че съществуват страдателни форми от непреходни глаголи без *се*, като тези форми винаги са безлични.

При преходните глаголи също е необходимо прилагането на критерии, които да разграничат композираните страдателни форми от употребите на адективирани МСП в съставното именно сказуемо. По тази тема са изказвани мнения, като тук няма да се прави преглед на становищата поради ограничения на обема. Важно е обаче да се посочат вижданията на Ст. Георгиев за случаите на неутрализиране на страдателната форма (Георгиев 1996: 292 – 294), а в по-скорошно време и статиите на Кр. Чакърва (Чакърва 2013) и на Т. Рабовянова (Рабовянова 2017). Една от целите и на двете авторки е да бъдат изведени критерии за разграничаването на пасивните (страдателнопричастни) форми от употребата на МСП като предикатив в съставното именно сказуемо. Като критерии и при двете изследователки са изведени възможността за степенуване и/или членуване (характерни само за предикатива) и наличието на непряко допълнение, изразяващо вършителя на действието (критерий, изказан и от Ст. Георгиев). Кр. Чакърва добавя и критерий, свързан с непосредствената съчетаемост, напр. съчетаване на МСП с прилагателни и със съществителни в ролята на сказуемно име. Авторката изключва от страдателнопричастните форми деривати на МСП, образувани със *сврѣх-*, *супер-*, *недо-*, *полу-* и др., както и съчетания от спомагателен глагол *съм* и причастия, образувани от медиални глаголи. Кр. Чакърва не приема като надежден тест за разграничаване на сложни глаголни форми от синтактични словосъчетания аналозиите между конструкции с причастие (*четен е*) и т.нар. възвратен пасив (*чете се*), като подробно се аргументира (Чакърва 2013). От своя страна Т. Рабовянова предлага като критерии: „добавяне на обстоятелствено пояснение, изразено с наречие или предложно съчетание“, възможност за замяна с възвратни

страдателни форми, ограничения за образуване на страдателен залог от непреходни и безлични глаголи с някои „уговорки“, които прави авторката (Рабовянова 2017: 24 – 25).

За целите на настоящата работа също се прилагат някои от описаните от Кр. Чакърова и Т. Рабовянова критерии. Не споделяме обаче критерия за степенуване на пасивното причастие като доказващ употребата му в рамките на съставното именно сказуемо, тъй като при налични семантични основания глаголът също може да се степенува, което отвежда и към възможността да се степенуват и негови нелични форми.

В тази работа се прилага комплекс от критерии (тестове), напр. семантико-функционален критерий за разграничаването на двата случая: ако в изречението има изразен агенс или агенсът може да бъде възстановен, то налице е композирана страдателна форма, напр. *Иван е възпитан от баба си и дядо си, а не от родителите си*, а когато няма изразен агенс и той не може да бъде възстановен/мислен, то става въпрос за съставно именно сказуемо, напр. *Иван е много възпитан – винаги поздравява, като се видим в асансьора*.

Втори критерий (но не по важност) е възможността за превръщане в актив, което на базата на съпоставката на залоговите отношения да докаже наличието на страдателна конструкция в изходното изречение. Освен това тук се издигат и формални критерии – ако е възможно без промяна на смисъла и залоговото отношение замяна с възвратнострадателна форма, то е налична композирана страдателнопричастна форма със степенувано МСП. Ако е възможно да се замени *съм* с глаголи като *явявам се, оказвам се, ставам* и др. под. със семантика, близка до *съм*, то тогава може да се говори за предикативна употреба на пасивното причастие. Като тест, доказващ употреба на степенувано МСП в ролята на предикатив, е възможността причастията да се членува.

Нека разгледаме употреби на МСП в сравнителна степен и да приложим, когато е необходимо, избраните критерии (тестове).

Като съгласувани определения в базата данни се употребяват МСП от преходни глаголи в сравнителна степен:

*Че има ли на света **по-разпалена** фантазия от моята?* (Алеко Константинов).

*При втора вълна: Франция готви **по-ограничена** карантина* (<https://www.dnes.bg/eu/2020/07/09/pri-vtora-vylna-franciia-gotvi-pogranichena-karantina.456017>).

Предикатив в съставното именно сказуемо могат да бъдат и МСП в сравнителна степен, когато изходният глагол е преходен:

*Изсушеният шафран става все **по-търсен**, тъй като се ползва за създаване на лекарство срещу COVID-19, съобщава „Монитор“ (https://novini247.com/novini/izsusheniyat-shafran-stava-vse-po-tarsen-tay-kato-se-polzva-za_2629313.html).*

МСП в сравнителна степен се срещат и употребени като сказуемно определение, както става ясно от следващите два примера:

*Най-сетне, колкото по-късно Германия сложи оръжие, толкова **по обезсилена** ще излезе от конфликта (БНК, Фриц Колбе, Люка дьо Латр).*

*Подбудите за този подход в превода са вероятно от желанието на преводачката текстът да бъде разбираем за българската жена, която прави книжката още **по очаквана** и **търсена** от читателите ѝ (БНК, Мария Антонова).*

Бяха открити и случаи на степенуване (сравнителна степен) на МСП, които поставят въпроса дали това е степенуване на причастията в рамките на композираната страдателна глаголна форма, или причастията е употребено като предикатив.

*14.01.2020 г. – Искам да ви издам една „тайна“ – сайтовете за „фейк“ вече **са по-четени** от всичко друго, народът им вярва повече от на официозите (www.komentari.com › 2020/01 › blog-post_14).*

Прилагането в горния пример на теста със замяна на съм с *оказвам се, явявам се, ставам/стана* и др. под. (...*сайтовете за „фейк“ вече са / се оказаха по-четени от всичко друго*), показва, че би трябвало да се приеме виждането, че *по-четени* е предикатив. Прилагането на друг тест – замяна с възвратнострадателна форма⁵ (... *сайтовете за „фейк“ вече са по-четени от всичко друго : сайтовете за „фейк“ **пò се четат** от всичко друго*), пък води до обратното заключение, т.е. че става въпрос за причастнострадателна глаголна форма. Ако се приложи семантико-функционалният критерий, може да се каже, че е употребена причастнострадателна форма (*са по-четени*),

⁵ Има виждания, според които не става въпрос за възвратнострадателна форма, а за синтактична конструкция (Ив. Куцаров 2007, Чакърва 2013).

като агенсът може да се възстанови (*са по-четени от читателите/хората* и под.). Трансформацията в актив, напр. *Хората по четат от всичко друго сайтовете за „фейк“*, не е успешна, освен ако не се замени *по* с *повече* и не се направят словоредни изменения, напр. *Хората повече от всичко друго четат сайтовете за „фейк“*.

Опитът за прилагане на теста дали е възможно членуване на степенуваната причастна форма, показва, че в сходни примери се употребяват членувани степенувани пасивни причастия, което отвежда към приемането на виждането, че степенуваното МСП е във функция на предикатив (вж. следващия пример).

Темите с полезна информация са по-четените от останалите и по този повод е добре дискусиите в тях да бъдат чисти (<http://forum.all.bg/showflat.php/Cat/0/Number/1461219/an/0/page/72>).

Противоположните заключения, до които водят тестовете, приложени към *по-четени*, важат и за следващия пример, съдържащ степенуваното МСП *по-гледани*.

Напоследък доста проучвания, и то на различни социологически агенции, показаха, че в София нашите новини са по-гледани от тези на Ефир 2... (БНРК, Демокрация, 27.08.1998).

Водени от наличието на разнопосочни резултати от тестовете, се обърнахме към 7 експерти. Изказаните мнения се разминават, като има превес на виждането, че в двата горни примера са употребени степенувани МСП във форма за страдателен залог, просто глаголно сказуемо. Има обаче и категорични виждания, че това са съставни именни сказуеми.

Следващите примери онагледяват употребата в превъзходна степен на МСП от преходни глаголи като съгласувани определения.

Вижте кои са най-купуваните пакетирани стоки в света (<https://profit.bg/klasatsii/mezhdunarodni/nay-kupuvanite-stoki-v-sveta/>).

Интегрираните схеми, наричани още чипове или полупроводници, са най-изнасяните продукти във Филипините, Малайзия, Сингапур, Южна Корея и Хонг Конг (<https://bg.history-hub.com/10-ot-nai-trguvanite-stoki-v-sveta/>).

Проучванията ни показват, че степенувани в превъзходна степен МСП поставят същия въпрос, който възниква при степенуваните в сравнителна степен – дали тези причастия са употребени като предикативи, или като част от причастнострадателната форма в просто глаголно сказуемо (вж. следващите два примера).

Най-харесан от жителите на Бургас бе проектът на арх. Димитър Паскалев (Архитектоника студио) и арх. Калин Диков (Елит студио) (<https://www.mediapool.bg/izbrani-sa-nebostargachite-pobediteli-v-burgas-news118618.html>).

Мондиалът е най-търсен и в световната класация, както и сред новините от глобален мащаб (<https://www.24chasa.bg/novini/article/7197167> © www.24chasa.bg).

Едни от прилаганите тестове говорят в полза на първото решение (възможност за замяна на *съм с оказа се/явява се/стана* и др. под., възможност за членуване), а други (възможност за замяна с възвратнострадателна форма, изразен/възстановим агенс, трансформация в актив) – на второто решение. Отговорите на експертите, до които се допитахме, също са разнопосочни, но има превес на мнението, че става въпрос за композирана страдателна форма.

Степенуваните в сравнителна и в превъзходна степен МСП, за които липсва доминиращо виждане дали функционират в рамките на композирана форма за страдателен залог, или са предикативи в съставното именно сказуемо, изискват по-обстойни проучвания въз основа на по-богата база данни, а и индивидуален подход към всеки пример.

4. Изводи

Първата хипотеза се потвърди – степенувани форми на СДП, АоДП и МСП се срещат като съгласувани определения или като предикативи, когато признакът може да се мисли като застъпен в различна степен, вкл. в метафорични употреби.

Втората хипотеза се потвърди частично, защото трябва да бъде допълнена – освен допускането, че сравнителни и превъзходни степени имат някои синтетични преизказни форми, вкл. тези, съдържащи ИмпДП, трябва да се добави, че степенувани АоДП се срещат, макар и рядко, в композирани индикативни форми (напр. на перфекта). Степенувани МСП, които не са употребени като определения, повдигат въпроса дали това са композирани страдателни форми, или употреби на степенуваното минало страдателно причастие като предикатив.

Приложените тестове дават противоположни резултати, а и мнението на експертите не е еднородно.

Наличието на степенувани глаголи, вкл. степенувани причастия като нелични глаголни форми, поставя въпроса дали степенуването представлява граматикализирано значение на българския глагол. В настоящата работа споделяме виждането на Ст. Буров, че то няма системен характер при глагола, не е облигаторно, стилистично маркирано е и е функционално ограничено (Буров 1987: 60). Р. Ницолова подчертава, че докато членуването на прилагателни и наречия е граматикализирано и става въпрос за „образуване на аналитични форми с фиксиран словоред на частиците, макар и с две ударения“, то „при останалите случаи на употреба на частиците *по* и *най* извън прилагателните и наречията не можем да говорим за граматикализация, тъй като словоредът на двете части е по-свободен и допуска вмъкване на други елементи между тях“. Важно за тази работа е виждането на Р. Ницолова, че в споменатите останали случаи степенуването има „маргинален, а не регулярен характер“ (Ницолова 2008: 129).

Даваме си сметка, че настоящата работа по-скоро повдига множество въпроси, отколкото предоставя решения. Необходимо е да се задълбочи изследването на семантичните основания за степенуването на глагола, вкл. на неличните му форми, чрез значително разширяване на емпиричната база данни.

ЛИТЕРАТУРА

- Александрова 2009:** Александрова, Т. Семантика на минали страдателни причастия от непреходни глаголи. [Aleksandrova, T. Semantika na minali stradatelni prichastiya ot neprehodni glagoli.] // Станков, В. (ред.) *Проблеми на граматичната система на българския език – глагол*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2009, 219 – 277.
- Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1998:** Бояджиев, Т., Куцаров, Ив., Пенчев, Й. *Съвременен български език*. [Boyadzhiev, T., Kutsarov, Iv., Penchev, Y. Savremenен balgarski ezik.] София: Петър Берон, 1998.
- Буров 1977/2019:** Буров, Ст. Към въпроса за степенуването на имена и глаголи в българския език. [Burov, St. Kam vaprosa za stepenuvaneto na imena i glagoli v balgarskiya ezik.] // *Rocznik Slawistyczny*, т. 38, 1977, кн. 1, 57 – 69. Цитира се по Буров, Ст. *Studia Grammatica Bulgarica*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2019, 378 – 389.

- Буров 1982/2019:** Буров, Ст. Към въпроса за степенуването на прилагателните имена и наречията в съвременния български книжовен език. [Burov, St. Kam voprosa za stepenuvaneto na prilagatelnite imena i narechiyata v savremenniya balgarski knizhoven ezik.] // *Български език*. XXXII, 1982, № 2, с. 104 – 110. Цитира се по Буров, Ст. *Studiya Grammatica Bulgarica*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2019, 361 – 368.
- Буров 1987:** Буров, Ст. *Степените за сравнение в съвременния български език*. [Burov, St. Stepenite za sravnenie v savremenniya balgarski ezik.] София: Народна просвета, 1987.
- Георгиев 1996:** Георгиев, Ст. *Морфология на българския книжовен език*. [Georgiev, St. Morfologiya na balgarskiya knizhoven ezik.] Велико Търново: Абагар, 1996.
- Гугуланова 2005:** Гугуланова, Ив. *Българските причастия и деепричастия в славянски контекст*. [Gugulanova, Iv. Balgarskite prichastiya i deeprichastiya v slavyanski kontekst.] София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2005.
- Куцаров Ив. 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. [Kutsarov, Iv. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Куцаров К. 2019:** Куцаров, К. *Българските лексемни класове и учението за частите на речта*. (Автореферат на дисертационен труд за присъждане на научната степен „доктор на науките“). [Kutsarov, K. Balgarskite leksemni klasove i uchenieto za chastite na rechta. (Avtoreferat na disertatsionen trud za prisazhdane na nauchnata stepen „doktor na naukite“).] Пловдив, 2019. <<https://procedures.uniplovdiv.bg/docs/procedure/1791/9095666151626570680.pdf>> (31.10.2020 г.)
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. [Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya.] София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Рабовянова 2017:** Рабовянова, Т. Миналото страдателно причастие – име предикатив или индикатор за пасив? [Rabovyanova, T. Minaloto stradatelno prichastie – ime predikativ ili indikator za pasiv?] // *Български език*, кн. 2, 2017, 20 – 33.
- Чакърова 2012:** Чакърова, Кр. Към въпроса за аспектуалната характеристика на българските минали причастия. [Chakarova, Kr. Kam voprosa za aspektualnata harakteristika na balgarskite minali prichastiya.] // *40 години Шуменски университет 1971 – 2011*.

Сборник научни трудове от Националната конференция с международно участие. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 2012, 200 – 210.

Чакърва 2013: Чакърва, Кр. За статута на конструкциите от типа *съм + минало страдателно причастие* в съвременния български език. [Chakarova, Kr. Za statuta na konstruktsiite ot tipa sam + minalo stradatelno prichastie v savremenniya balgarski ezik.] // *Славистика IV. В чест на XV международен славистичен конгрес в Минск.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2013, 70 – 84.

ЛЕКСИКАЛНИ СРЕДСТВА ЗА ИЗРАЗЯВАНЕ НА НЕГАЦИЯ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Красимира Чакърова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

LEXICAL MEANS OF EXPRESSING NEGATION IN MODERN BULGARIAN

Krasimira Chakarova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The scientific analysis is focused on part of the peripheral means in the field of the functional semantic category of *polarity* in the modern Bulgarian language, i.e. the lexical means of expressing negation. After a brief presentation of the semantic and structural characteristics of the field under study, the individual groups of negative lexical modifiers are thoroughly analysed. Special attention is paid to the specificity in the function of these modifiers and to their combination with the core explicators of negation in particular.

Key words: functional semantic category, functional semantic field, polarity, negation, existential status of the action, modifiers, lexical modifiers of negation

Обект на изследване в настоящата статия са част от периферийните средства във функционално-семантичното микрополе на отрицателната полярност (у И. Куцаров – на „отрицателния статус“) в съвременния български език: лексикалните средства за изразяване на негация. Основната ни цел е да представим конкретните групи лексикални модификатори¹ в разглежданото микрополе, да определим ролята им при изразяване на отрицателна семантика², акцен-

¹ Терминът модификатор е на И. Куцаров. С него той назовава „структурните елементи на функционално-семантичното поле“ (Куцаров 1985: 11). В по-ново време някои автори използват като еквивалентен термина оператор.

² Разглеждаме отрицателното значение единствено в онтологичен аспект; извън обсега на научната дескрипция на този етап остават езиковите средства за изра-

тувайки върху спецификата при функционирането им в речевата практика и в частност – при съчетаването им с ядрените експликатори на отрицателността.

Преди да пристъпим към анализа на езиковите факти, се налага да уточним, че използваме понятието „полярност“ като синоним на познатия в българската лингвистика термин „статусност“, с помощта на който бива означавана функционално-семантична категория (ФСК)³, основаваща се „на характеристиката на действието (или резултата от действието) по отношение на неговата наличност или отсъствие“ (Куцаров 1985: 139). Основанията за подобна замяна са свързани с факта, че първото название е по-„прозрачно“ в ролята си на родово понятие, включващо в семантичния си обсег както отрицанието, така и потвърждението⁴, и може да бъде сполучливо използвано при номиниране на съответната ФСК⁵.

Ядро на функционално-семантичното поле на полярността е морфологичната категория екзистенциален статус на действието (у И. Куцаров „статус“⁶), основаваща се на формално-семантичната опозиция отрицателност – неотрицателност и изразяваща онтологична информация за наличие или отсъствие на действие (резултат от действие) или състояние. Маркиран член в категорията е грамемата отрицателен статус, изразяваща отсъствие

зване на негативна оценъчност и експресивност (срв. *грозотия, дебелак, женище* и др.).

³ Както отбелязва А. В. Бондарко, функционално-семантичната категория е „система от разнородни езикови средства, способни да си взаимодействат за изпълнението на определени семантични функции“ (Бондарко, цит. по Куцаров 1985: 8).

⁴ Подобно е и мнението на И. А. Мелчук, срв.: „Категория *полярност* (курсивът е на авт., б. м. – К. Ч.) се нарича категорията, чиито елементи показват дали даденото изказване представлява твърдение или отрицание“ (Мелчук 2015: 140).

⁵ Важно е да уточним, че нашето разбиране за полярността се различава от схващането на А. Айхенвалд и Р. М. Диксън, които я интерпретират като изреченска категория (Polarity) – „система за създаване на позитивен/негативен контраст в езика, която се изразява синтактично, морфологично или лексикално“ (Айхенвалд, Диксън, цит. по Буров 2020: 23).

⁶ Срв. у И. Куцаров: „**Семантичното съдържание на морфологичната категория статус се основава на отношението на действието (или резултата от действието) към реалността** (почерн. и подч. е на авт. – б. м., К. Ч.), т.е. [...] то се характеризира само за себе си, независимо от говорещото лице, глаголното лице и изказването. Категорията е двучленна и се гради върху формално-семантичната привативна опозиция отрицателност ~ неотрицателност (с главно значение на немаркирания член – утвърдителност). Маркиран член както в семантично, така и във формално отношение е отрицателността“ (Куцаров 2007: 372 – 373).

(отрицание) на действие (результат от действие) или състояние. Формални показатели на тази грамема (т.е. ядрени отрицателни модификатори) са неударената частица морфема⁷ **не** и негаторите **няма** и **недей**.

Що се отнася до полевата периферия на отрицателната полярност, в нея се включват разнообразни алтернативни средства за изразяване на отрицание (общо и частно⁸) – суперсегментни (интонация и ударение), словообразователни (формантите **не-**, **без-** в състава на лексеми от типа *нелесен*, *несполука*, *безопасен* и др.), лексикални (отрицателни местоимения и наречия; частици, съюзи и предлози като **нито**, **ни**, **без да**, **нито – нито**, **без** и др.), синтактични (съотносителни изречения с **нито – нито**, **ни – ни** и др.), фразеологични (срв.: *На куково лято* = никога) и др.

В следващото изложение ще се спрем по-подробно на отделните групи лексикални негиращи оператори, функциониращи в българския език.

1. Отрицателни местоимения и наречия

В съвременните системни граматики е отбелязано, че отрицателните местоимения представляват думи, които „заместват чрез отрицание в обобщен смисъл названията на явленията“ (Куцаров 2007: 99), т.е. чрез тях „се отрича. Образуват се от въпросителните посредством прибавяне на предпоставената деривационна частица (префиксоид) **ни** – срв: *никой* (*никого*, *на никого/никому*)⁹, *никоя*, *никое* (*нищо*¹⁰), *никои*; *никакъв*, *никаква*, *никакво*, *никакви*; *ничий*, *ничия*, *ничие*, *ничии*. Към тази група родови местоимения традиционно биват прибавяни и неизменяемите местоименни наречия¹¹ *никъде* (*отникъде*, *наникъде* и др.), *никога* (*никогаж*, *нивга*), *никак*, *николко*.

⁷ Терминът е на И. Куцаров, който го изписва полуслято (вж. Куцаров 2007).

⁸ По-подробно за двата вида отрицание вж. Падучева 2013; Чакърлова, Колева 2021.

⁹ Местоимението за м.р. *никой* има две падежни разновидности, отнасящи се само до лица: *никого* (В/Р падеж) и *на никого/никому* (дат. падеж).

¹⁰ Лексемата за среден род *нищо* се използва за общо отрицание на явления и събития, както и за отричане на предмети, нелица (когато влиза в опозиция с *никой*). Понякога се субстантивира и поради това може да се членува – срв. напр.: *Бергсоновата концепция за нищото*, *отрицанието и небитието* (В. Пенчев); *Като слязох, той просто ме изостави буквално в средата на нищото* (<https://portal.bg/>) и др.

¹¹ Не всички български лингвисти определят споменатите лексеми като местоименни наречия. И. Куцаров ги нарича „местоимения наречия“ (към тази група са прибавени и „местоименията числителни“) (вж. Куцаров 2007: 87); Р. Ницолова –

По думите на В. Н. Бондаренко, автор на задълбочено монографично проучване върху отрицанието като логико-граматично явление, тези лексикални средства изразяват отсъствие на същина, обозначена от лексикалния корен на съответстващата им въпросителна дума – напр. *никой* означава отсъствие на което и да било лице; *ничий* – отсъствие на притежание и т.н. (вж. Бондаренко 1983: 90). Аналогично мнение изразяват и българските лингвисти П. Пашов и Р. Ницолова – срв.: „Чрез отрицателните местоимения се отрича наличието на лица, предмети, признаци, брой“ (Пашов 1999: 116); „Отрицателните местоимения означават, че техният референт не съществува [...]“ (Ницолова 2008: 217)¹².

Особеност на разглежданите негиращи лексикални модификатори в българския език е, че се срещат в изречението основно в съчетание с отрицателна форма на глагола, т.е. функционират като „обобщено-усилителни думи при вече налично (глаголно) отрицание“ (вж. Бондаренко 1983: 91). Срв. и у П. Пашов: „Отрицанието много често се подсилва (като се удвоява) посредством отрицателни местоимения и наречия [...], напр. *Никой не може да повярва, Не го разбирам никак* [...]. Поначало, ако в изречението е употребено отрицателно местоимение или местоименно наречие, и сказуемото ще бъде отрицателно, т.е. въобще не може да се каже *Никой дойде, Пуша никога, Имам никаква писалка* и т. н.“ (Пашов 1999: 300)¹³.

В подобни случаи изследователите говорят за т.нар. двойно отрицание, при което отрицателната полярност засяга всички компоненти на изречението, т.е. негацията има тотален характер, тъй като е свързана с факта, че отрицателното местоимение/наречие „указва изключване или отделяне на всички представители на даден клас“ (Бондаренко 1983: 91). Семантичната дефиниция може да се предста-

„отрицателни местоимения“ (Ницолова 2008: 217), но и „отрицателни наречия“ (пак там: 219 – 220). П. Пашов отнася към отрицателните местоимения единствено лексемата за количество *николко* (Пашов 1999: 117).

¹² Подробно за употребата на отделните отрицателни местоимения, за контекстовата конкуренция между тях, за възможността да изразяват прагматична оценка и да повишават емоционално-експресивния тонус на изказването вж. у Р. Ницолова (Ницолова 2008: 217 – 222) и Т. Кирова (Кирова 1986: 92 – 99).

¹³ Възможни са и примери, в които въпреки употребата на отрицателни местоимения в комбинация с отрицателна глаголна форма общият смисъл на изказването е утвърдителен. Става дума за изречения, в които разглежданите местоимения са използвани като компоненти на съставни именни сказуеми, а глаголят копула е в отрицателен статус – срв.: *Той не е никой* (= ‘Той е някой’, т.е. той е ‘значим’). В случая влиза в сила механизмът на отрицание на отрицанието.

ви във вида: ‘на нито един член от множеството X не е присъщ предикативният признак Y’. Срв.: **Никой** в тази зала не харесва речта му (липсва състоянието ‘харесване’, респ. отсъстват и всички негови актанти (= *Всеки от присъствалите в тази зала не харесва речта му*), т.е. [Отсъства, не е налично] (това, че) някой (всеки)¹⁴ в тази зала харесва речта му]; *Животновъди изхвърлят тонове вълна, **някой** не я иска* (<https://www.dnes.bg/>, 9.06.2021)¹⁵; *Прокурор Ася Петрова: Не съм **ничи**е протезе* (<https://www.dnevnik.bg/>, 6.03.2021) и др. под.

Би могло да се допълни, че вербализираното в подобни примери граматическо (статусно) отрицание, изразено чрез негирана глаголна форма, напълно съответства на логическото общо отрицание¹⁶ за разлика от ситуацията в изречения, където на мястото на отрицателното местоимение (или наречие) е употребено съответното неопределително местоимение (наречие) – срв.: ***Някои** от студентите не участват в дискусията* = [За някои от студентите не е налично] (това, че) участват в дискусията], а не *[Отсъства, не е налично] (това, че) някои от студентите участват в дискусията]¹⁷; ***Някой** в тази зала не харесва речта му* (състоянието ‘харесване’ липсва при един от представителите на множеството X (неясно кой), но при останалите е налично); *Животновъди изхвърлят тонове вълна, **някой** не я иска* и др. под. Тук не е валидна логическата формула на общото отрицание: [Отсъства, не е налично] (това, че) някой извършва действието X (или се намира в състоянието X)], а само формулата [За някого не е налично] (това, че) извършва действието X (или се намира в състоянието X)].

В науката неведнъж е отбелязвано, че феноменът двойно отрицание отличава нашия език от популярни западноевропейски езици като немски, английски и др. По-рядко е коментиран фактът, че това явление има преки аналози в останалите славянски езици и в повечето езици на Балканите. В примерите по-долу сме се опитали да илюстрираме споменатите прояви на междуезикова симетрия и аси-

¹⁴ Ясно се вижда, че поради тоталния характер на негацията неопределителното и обобщителното местоимение в структурата на твърдението се изравняват семантически. Самият модел за „тестване“ на общоотрицателните изказвания е предложен от Е. В. Падучева (вж. Падучева 2013).

¹⁵ Примерите от интернет са представени без редакция.

¹⁶ В логиката общоотрицателни са съжденията със следната структура: „Нито едно S не е същината на P“ (Бондаренко 1983: 142).

¹⁷ Това, че някои от студентите не участват в дискусията, изобщо не изключва възможността други да участват, т.е. от логическа гледна точка отрицанието не може да се интерпретира като общо.

метрия, посочвайки преводните съответствия на две български изречения, подобни на коментиранияте в предходното изложение: 1) *Струва ми се, че **някой** тук **не разбира** какво говоря* и 2) *Струва ми се, че **никой** тук **не разбира** какво говоря*. И в двете е налице приглаголно (т.е. статусно) отрицание, но във второто негацията е дублирана от отрицателно местоимение в роля на подлог. Срв.:

- Български** 1) *Струва ми се, че **някой** тук **не разбира** какво говоря.*
2) *Струва ми се, че **никой** тук **не разбира** какво говоря.*
- Руски** 1) *Мне кажется, здесь **кто-то** не понимает, что я говорю.*
2) *Мне кажется, здесь **никто** не понимает, что я говорю.*
- Полски** 1) *Wydaje mi się, że **ktoś** tu **nie** rozumie, co ja mówię.*
2) *Wydaje mi się, że **nikt** tu **nie** rozumie, co ja mówię.*
- Чешки** 1) *Zdá se mi, že **někdo** tady **nerozumí** o čem mluvím.*
2) *Zdá se mi, že **nikdo** tady **nerozumí** o čem mluvím.*
- Сръбски** 1) *Чини ми се, да **неко** овде **не** разуме шта ја причам.*
2) *Чини ми се, да **нико** овде **не** разуме шта ја причам.*
- Румънски** 1) *Mi se pare că **cineva** aici **nu** înțelege ce vorbesc.*
2) *Mi se pare că **nimeni** aici **nu** înțelege ce vorbesc.*
- Гръцки** 1) *Μου φαίνεται ότι **κάποιος** εδώ **δεν** καταλαβαίνει τι μιλάω.*
2) *Μου φαίνεται ότι **κανένας** εδώ **δεν** καταλαβαίνει τι μιλάω.*
- Турски** 1) *Burada **kimse** benim ne konuştuğumu anlatıyor gibime geliyor.*
2) *Burada **hiç kimse** benim ne konuştuğumu anlatıyor gibime geliyor.*

Както се вижда, преводните съответствия в посочените славянски езици и в другите три езика, които се говорят на Балканите, следват аналогичен езиков модел – навсякъде в първото изречение е използвано неопределително местоимение, а във второто – отрицателно, като и в двете изречения е налице приглаголно отрицание.

Различна е ситуацията при съпоставката с някои от западноевропейските езици. Налице е формална асиметрия, а в някои от случаите са възможни преводни варианти – срв.:

- Български** 1) *Струва ми се, че **някой** тук **не разбира** какво говоря.*
2) *Струва ми се, че **никой** тук **не разбира** какво говоря.*
- Английски** 1) *It seems to me that **somebody** **doesn't** understand what I am talking about.*
2) a. *It seems to me that **nobody** \emptyset ¹⁸ understands what I am talking about.*
b. *It seems to me that all of you **don't** understand what I am talking about.*

¹⁸ Със символа \emptyset сме отбелязвали липсата на отрицателен маркер в приглаголна позиция.

- Немски** 1) *Es scheint mir, dass jemand hier nicht versteht, worüber ich rede.*
2) *Es scheint mir, dass niemand hier Ø versteht, worüber ich rede.*
- Френски** 1) *Il me semble qu'ici quelqu'un ne comprend pas ce que je dis.*
2) *Il me semble qu'ici personne ne comprend Ø ce que je dis.*
- Италиански** 1) *Mi sembra che qui qualcuno non capisca quello che dico.*
2) *Mi sembra che qui nessuno Ø capisca quello che dico.*
- Испански** 1) *Me parece que aquí alguien no entiende lo que estoy hablando.*
2) a. *Me parece que aquí nadie Ø entiende lo que estoy hablando.*
b. *Me parece que aquí no entiende nadie lo que estoy hablando.*¹⁹

В контекста на представените по-горе разсъждения е важно да допълним, че за да се изрази тотална (обща в логически аспект) негация, невинаги се използват конструкции с двойно отрицание. Оказва се, че същото значение може да бъде експлицирано и когато отрицателна вербална форма е съчетана с неопределителни местоимения от типа *който и да е* (*който и да било*) (срв.: *Не съм казал на никого за това* и *Не съм казал на когото и да е (било) за това*; *Аз не виждам каквото и да било*, което да уличава г-н Пеевски в престъпление (<https://www.alarmanews.com/>, 23.07.2014) и *Аз не виждам нищо*, което да уличава г-н Пеевски в престъпление и др.), а в много редки случаи – и с помощта на обобщителни местоимения (срв.: – *Кой не спи? – Всички не спят* (= ‘Никой не спи’); *Изследване показва, че почти всички не искат да знаят* (= ‘почти никой не иска да знае’) *какво бъдеще ги чака* (<https://www.zdrave.to/>, 23.02.2017)²⁰ и др.

Специално внимание заслужава въпросът за употребата на обобщителни местоимения в комбинация с глаголи от типа *негодувам, ненавиждам, недоволствам, нехая* и др., които нямат положителен корелат (напр. **годувам, *навиждам, *доволствам, *хая*²¹ и пр.). Срв.: **Никой негодува срещу правилата* (срв.: *Никой не приема правилата*, но: *Всеки негодува срещу правилата*); *Всички са на тръни*

¹⁹ Както се вижда, в испанския език двойното отрицание е възможно, когато отрицателното местоимение се намира след глагола сказуемо. Ако обаче отрицателното местоимение стои пред глагола, отрицателната частица отпада.

²⁰ Както показахме при прегледа на преводните съответствия, подобен начин за изразяване на обща негация съществува и в други езици – вж. напр. англ. *It seems to me that all of you don't understand what I am talking about*, в което е използвана обобщаващата фраза *all of you*.

²¹ Макар и рядко, някои от споменатите глаголи могат да се открият в художествени текстове – срв.: *А гората чернее още; ала кой ти хай!* (К. Христов); *Веж съм, кадърник и хая за работата си* (С. Павлов, сп. „Страница“, бр. 3, 1998). В подобни примери става дума за съзнателно търсен експресивен ефект.

вътре, **всички** негодуват (вм. ***никой** негодуват), но пред обществото излизат с някакъв мотив и декларация (<https://topnovini.bg/>, 23.07.2015); *Къртицата е един от онези вредители, които **всеки** ненавижда* (вм. ***никой** ненавижда) и иска да прогони от дома си (<https://b2bmagazine.bg/>, 28.05.2021); **Всеки** недоволства (***никой** недоволства), но **никой** не иска да излезе и да предяви исканията си (<https://trafficnews.bg/>, 10.12.2015); *Уморен от тежкото си ежедневие и бит, **всеки** нехае* (вм. **никой** нехае) или просто го е налегнала апатия (<https://webcafe.bg/>, 18.03.2011) и др.²²

Причината за подобно отклонение от модела на общото отрицание можем да търсим във факта, че отрицателната частица **не** в структурата на глаголите от посочения тип не се възприема като граматичен маркер на отрицанието, а като задължителен деривационен компонент. Отсъствието на положителен по форма вербален корелат практически означава, че морфемата **не** не отрича положителен активен признак, т.е. тя не е статусен маркер. Неслучайно от такива глаголи могат да се образуват отрицателни форми, които от своя страна се съчетават с отрицателни местоимения – срв.: **Никой не ненавижда** (= ‘не мрази силно’) *можещите, а измамниците, които заплашват можещите честни бизнесмени* (коментар в <https://fakti.bg/>, 30.05.2021); **Никой не негодува** (= ‘никой не протестира’). *Обществото сякаш е имунизирано срещу подобен морален протест* (<https://newspaper.kultura.bg/>, 6.10.2000); *В двете посоки на пътя от София до Мездра се образуваха колони от чакащи автомобили, но абсолютно **никой не недоволстваше** от това* (<https://www.monitor.bg/>, 29.08.2018)²³ и др.

²² Прави впечатление, че в разговорната реч **нехая** нерядко се съчетава и с отрицателни местоимения – срв.: *Ежедневно преливащ контейнер с всевъзможни отпадъци до варненско училище, **никой нехае*** (<https://novavarna.net/>, 6.07.2017); *Два квартала тънат в мрак, **никой нехае*** (заглавие в <http://mirogled.com/>, 1.04.2015); *„Столипиново“ отново гори... отново **никой нехае**...* (<https://www.plovdiv24.bg/>, 28.06.2019) и др. под. Вероятното обяснение за такива некоректни според нас употреби е свързано с амбивалентната му семантичната му характеристика – по-често той се схваща като еквивалент на отрицателната форма *не се интересувам* (срв. напр. в речника на В. Радева (Радева 2012): **нехая** неслв. непрех. Не обръщам внимание, не проявявам интерес), но се употребява и като синоним на утвърдителната фраза ‘безразличен съм’. Във втория случай може да образува отрицателни форми – срв.: *Това показва, че немския спец **не нехае*** (= не е безразличен) *към проблемите с разбиването на окопалите се защити* (<https://bendtnerfan.wordpress.com/>, 3.05.2017), вкл. в комбинация с отрицателно местоимение, напр. *Пустеят твоите нивки неорани – за Тебе **никой не нехае*** (Ц. Косев, цит. по <http://chitanka.info>).

²³ В съвременните тълковни речници споменатите глаголи са дефинирани чрез отнасяне към синонимни глаголи или конструкции с глаголи в положителен ста-

Различна е ситуацията при употребата на обобщителни местоимения в изречения от типа: *При стрес всеки не може да разсъждава трезво* (= ‘**Не всеки** може да разсъждава трезво при стрес’, т.е. някой (някои) може (могат), а друг (други) – не) (\neq *При стрес никой не може да разсъждава трезво*), в които наблюдаваме явлението „преместване на частното отрицание“ (Иванова, Градинарова 2015: 83). Ясно се вижда, че тук отрицателната поляризираност има селективен (частен) характер.

Като нетипична функция на отрицателните местоимения и наречия в съвременния български език Р. Кордовска посочва способността им да изразяват „частично (т.е. частно – б.м., К. Ч.) отрицание“ – срв.: „Отрицателните местоимения и наречия могат да съпровождат второстепенните части на изречението при формално положителен глагол-сказуемо и по този начин да служат за частично отрицание“ (Кордовска 1997: 92). Това според авторката става при елипса на сказуемото, което „се подразбира“, напр.: *Вие съчувствате на другите, а **никой** – на вас*. Като аргумент в подкрепа на споменатото становище се посочва „замяната на отрицателните местоимения и наречия с **не**“, която „не променя семантиката“ на изходните изречения – срв.: *Вие съчувствате на другите, а не на себе си* или *Вие съчувствате не на себе си, а на другите*²⁴. Не сме склонни да приемем, че в случая може да се говори за семантична тъждественост (*никой* [не съчувства] на вас \neq не съчувствате на себе си). От друга страна, не е без значение фактът, че при елипсата „се подразбира“ не предходният положителен глагол сказуемо, а отрицателната му форма (*Вие съчувствате на другите, а **никой** [не съчувства] на вас*). Оттук следва логичният извод, че от семантична гледна точка вербализираното отрицание е общо, а не „частично“. В подобни примери отрицателните местоимения и наречия могат самостоятелно да изразяват тотална негация.

Автономна е и употребата на отрицателните местоимения в състава на подбудителни безглаголни (едносъставни именни) изречения от типа: *Иване, **никакво** хленчене!* (= ‘Иване, не хленчи!’); ***Никакви** лъжи и оправдания!* и др.

тус – срв. у В. Радева: **негодувам** *несв. непрех.* Изразявам недоволство, възмущение; **ненавиждам** *несв. прех.* Силно мразя; **недоволствам** *несв. непрех.* Обзет съм от чувство за липса на удовлетвореност и задоволство и го изразявам (Радева 2012).

²⁴ Цитатите и примерите са на Р. Кордовска, пак там: 93.

2. Негиращи непълнозначни думи

Важно място в периферията на отрицателната полярност в съвременния български език заемат няколко непълнозначни думи, отличаващи се с висока фреквентност в езиковата практика. На първо място сред тях трябва да споменем частиците *не1* и *не2* (функциониращи отделно от ядрения статусен модификатор – частицата морфема *не*), които някои автори (вж. Маслов 1982; Стоянова 2011, <http>) разглеждат като омографи, различаващи се по специфичните си употреби²⁵. Както отбелязва Ю. Стоянова, в други индоевропейски езици съществуват два различни формални облика за изразяване на отрицание, аналогични на *не1* и *не2*: в руски *не* и *нет*, в немски *nein* и *nicht*, в английски *no* и *not* и др. (Стоянова 2011, <http>).

Частичката *не1* се използва при изразяване на частно отрицание (срв.: *Не брат ми замина вчера за Варна; Шофьорът, потрошил автобус в Пловдив, твърди, че не той е извадил бухалката* (<https://trafficnews.bg/>, 14.08.2016); *И синоптичката Анастасия Кирилова ни попари: Големият студ идва по-рано, а не в сряда!* (<https://petel.bg/>, 30.09.2016) и др.), докато *не2* изпълнява роля на респонсив²⁶, т.е. дума изречение²⁷, с която най-често се дава отрицателен отговор на на т.нар. полярен въпрос²⁸ (срв.: *Искате ли да тръгнем веднага? – Не; – Ще дойдеш ли? – Не; – Ти тръгваш, нали? – Не*), а понякога – и на алтернативен (дизюнктивен) въпрос: *– Кафе или чай? – Не, бира* (= ‘не искам кафе или чай, а бира’). В редица случаи респонсивът се съчетава с отрицателна глаголна форма (*Не, не искаме; Не, няма да дойда; Не, не тръгвам*), т.е. функцията му в такива изречения е по-скоро усилителна.

²⁵ Извън групата на анализирани лексикални периферийни отрицателни модификатори остава неударената квазиотрицателна частица *не*, която е облигаторен съставен елемент на устойчиви аналитични структури като апрехенсивната частица *да не би*; финалния съюз *да не би да*; обобщителните по значение устойчиви фрази от типа *кой ли не* (= всеки), *къде ли не* (= навсякъде); наречието *едва ли не* и др., т.е. изпълнява деривационна функция. Няма да бъде коментирани и въпросът за семантичната трансформация на *не* в споменатите структури.

²⁶ Използваме термина на К. Рьомер (вж. Рьомер 2006).

²⁷ Според Р. Ницолова самостоятелната употреба на този негиращ маркер поставя под съмнение интерпретацията му като частица и го причислява към метаята (вж. Ницолова 2008: 475).

²⁸ Става дума за въпрос, който предполага „полюсен“ отговор (*да* или *не*).

Когато въпросът съдържа глаголна форма за бъдеще време²⁹ в положителен статус, частицата **не2** при отрицателен отговор може да бъде заместена от спомагателния глагол **няма** (компонент на съответната футурална форма за отрицателен статус), напр. *Ще ми простиш ли? – Няма (= не)*³⁰. Ако футуралната глаголна форма в структурата на въпросителното изречение обаче е отрицателна, прави впечатление, че **не2** в отговора може да се съчетае както с отрицателна, така и с положителна глаголна форма, т.е. отрицателното значение на частицата може да бъде неутрализирано – срв.: – *Няма ли да я поканиш?* – **Не, няма** (да я покана); – **Не, ще я покана**³¹. Подобна неутрализация е невъзможна, когато вместо **не2** е използван глаголят **няма** (***няма, ще я покана**). В примери от цитирания тип се оказва неграматична и употребата на утвърдителната частица **да** (срв.: *Няма ли да я поканиш?* – ***Да, ще я покана**), т.е. разглежданите изречения не функционират като полярни въпроси.

Възможно е частицата **не2** да се употреби и извън „въпросно-отговорно единство“³² – като реакция на определено действие на събеседника (срв.: *Той ѝ подаде чаша вода. – Не, благодаря*) или при изразяване на отпор, противодействие, несъгласие по отношение на някаква дейност, намерение, идея – срв.: **НЕ** на безсмислените убийства на животни, наречени лов! (коментар в <https://www.mediapool.bg/>, 7.01.2013), *Турският президент: Не на смъртното наказание* (<http://old.segabg.com/>, 19.06.2000) и др.

Разглеждайки непълнозначните негиращи думи в съвременния български език, трябва да отделим специално място и на отрицателните частици **нито** и **ни**, респ. на съотносителните съюзи **нито – нито, ни – ни** (и „смесените“ им варианти **нито – ни, ни – нито**).

Ще започнем с уточнението, че в сравнение с отрицателния формант **не**, който има различни функционални „превъплъщения“, негиращите частици **нито** и **ни** се използват предимно като

²⁹ Този вид изречения не са включени в класификацията на най-често срещаните в разговорната и писмената реч въпросително-отрицателни синтактични структури на простото изречение, предложена от Р. Кордовска (вж. Кордовска 1997: 99), въпреки широкото им разпространение в говорната и писмената практика.

³⁰ Интересно е да се отбележи, че в руския език отрицателният лексикален модификатор **нет** може да се използва не само като еквивалент на **не2**, но и на безличния глагол **няма**, изразяващ отсъствие или „лишеност“ – срв.: *У его нет телефона* (= ‘Той няма телефон’).

³¹ Разбира се, по-често при утвърдителен отговор частицата **не2** се пропуска – срв.: *Няма ли да я поканиш? – Ще я покана.*

³² Терминът е на М. Лакова (Лакова 1978).

усилителни в структурата на изречения с отрицателни по форма глаголи сказуеми (традиционно наричани общоотрицателни изречения) – срв.: *Емил Костадинов не каза нито дума за скандала с Любо Пенев* (<https://gong.bg/>, 29.11.2014) и *Емил Костадинов не каза дума за скандала с Любо Пенев; В крайна сметка не взехме нито точка и сме разочаровани* (<http://vestnik.eu/>, 17.12.2020) и *В крайна сметка не взехме точка и сме разочаровани; Аз пък от толкова четене тук накрая ни лев не похарчих* (<https://www.bg-mamma.com/>, 29.11.2014) и *Аз пък от толкова четене тук накрая лев не похарчих* и др.

Употребяват се и в елиптични изречения, въведени след изречения с експлицитно статусно отрицание – срв.: *Ала тази умора не беше нравствено възмущение, ни бунт срещу тяхната необходимост* (Д. Димов); *Методий обясни, че българите трябва да покажат на Европа, че те не са едно тъмно племе, което служи на Русия като предлог за войни и завоевания, нито една безформена маса* (С. Радев).

В структурата на безглаголни изречения споменатите частици имат статут на самостоятелни негиращи модификатори (изразяващи отсъствие или забрана) – срв.: *Ни облаче на хоризонта; Мъже и жени, народ, ни крачка назад!* (Н. Вапцаров); *Нито дума повече!* и др.

Конкретно частицата *ни* (по-рядко *нито*) участва и в няколко устойчиви съчетания – срв.: *ни (нито) капка* (X) (= ‘никакъв’ X), напр. *ни капка жал* (= ‘никаква жал’); *ни най-малко* (= ‘съвсем не, никак’); *Не ще ни дума* (диал.) (= ‘така е’)³³ и др.³⁴

Особено място сред отрицателните непълнозначни думи в българския език заемат и т.нар. двойни съюзи *нито – нито, ни – ни*, по рядко *нито – ни, ни – нито*. В българската лингвистика те биват определяни като „сътносителни“ (вж. напр. у Куцаров 2007³⁵: 151; Ницолова 2008: 464), „съединителни“ (Пашов 1999: 249) или „сътносителни съединителни“ (Грамматика 1983: 462). Функцията им е не само да свързват, но и да подчертават всяка от съединяваните синтактични единици (еднородни части или прости изречения), изразявайки отрицателна семантика. Срв.: *Лихтенфелд бе забелязал много пъти, че тия очи не бяха ни страшни, ни зли* (Д. Димов); *Няма нощ, но денят не може да изличи ни каруцата, ни Флоро, ни коня* (Й.

³³ Както се вижда, смисълът на това съчетание е утвърдителен, което е убедително доказателство за фразеологизация.

³⁴ По-подробно вж. у И. Держански (Держански 2017: 159 – 160).

³⁵ И. Куцаров използва и термина „разделителни“ като синонимен на „сътносителни“ по отношение на тези съюзи. За други автори обаче двете понятия не се препокриват (вж. напр. интерпретацията в Грамматика 1983: 462 – 463).

Радичков); **Нито** религията, **нито** дипломацията, **нито** ООН можеха тук да помогнат (Й. Радичков); **Нито** упоението обаче, **нито** шумът на оживления град не бяха прогонили от душата на депутата мъката за разпокъсаното отечество (С. Радев); По едно време излезе Торашко каменарят, погледна към другоселеца, но **нито** го видя, **нито** го позна (Й. Йовков); **Нито** аз успях да се превърна в човек, **нито** успях да разменя себе си за нещо друго (С. Томова); Мария **нито** го отегчаваше с упреци, **нито** му пречеше в работата, **нито** му изневеряваше (Д. Димов); *Задуших се, не мога ни да извикам, ни да се измъкна* (И. Петров); *Това, което носех – днес умре / и вече нито искам, ни обичам...* (Й. Стубел, цит. по <https://literaturesviate.com/>); *И други неща ми обяснява, но ни чувам, нито мога да запомня* (Д. Илиев, цит. по <https://members.tripod.com/>) и др.³⁶

Р. Ницолова прави важното уточнение, че за разлика от употребата им в простото изречение „съюзите *ни* и *нито* не допускат наличие на други знаци за отрицание в предикативните единици, в чието начало стоят“ (Ницолова 1974: 81)³⁷ – срв.: *Той нито видя, нито чу* (а не **нито не видя, нито не чу*)³⁸ *двете момчета, които минаха тичешком покрай него* (Г. Спасов).

Когато същите съюзи свързват еднородни части в структурата на просто изречение или съотносителни подчинени изречения в състава на сложно смесено изречение и са в постпозиция по отношение на даден глагол сказуемо (на съответното простото изречение или на главното изречение в сложното смесено), е задължително този предпоставен глагол сказуемо да бъде в отрицателна форма (т.е. наблюдава се дублиране на отрицанието). Срв. напр.: *Не казах нито на майка ми, нито на баща ми*, а не **∅ Казах нито на майка ми, нито на баща ми*; *Той не разбра нито къде да отиде, нито кого да повика*, а не **Той ∅ разбра нито къде да отиде, нито кого да повика*. Ако обаче словоредът бъде променен, отрицателната форма на глагола сказуемо е възможна, а не задължителна – срв.: *Но нито на този ден, нито на другия Албена беше слизала на чешимата при кръчмата, или пък на мелницата, дето работеше мъж ѝ Куцар* (Й. Йовков)³⁹; **Нито**

³⁶ Самите изречения, в които участват разглежданите двойни съюзи, функционират като синтактични маркери на отрицателната полярност.

³⁷ Подобно е и мнението на Л. Андрейчин, когото изследователката цитира (вж. Андрейчин, цит. по Ницолова 1974: 81).

³⁸ Срв. в простото изречение: [...] **нито** той, **нито** тя не направил нещо по въпроса (<https://www.kliuki.bg/>, 19.01.2016).

³⁹ Примерът е на Р. Ницолова (Ницолова, цит. съч.: 82).

когато ти се извини, **нито** когато се върне в живота ти, ще се чувстваш напълно щастлива, **И** в края на краищата вече **нито** мъжете, **нито** жените гледат на любовта и брака като на най-важното нещо в своя живот (<https://www.gnezdoto.net/>), но също и: **Нито** Европейският парламент, **нито** Съветът не са представили възражения в срок от два месеца след нотифицирането на акта⁴⁰. Факта, че употребените постпозитивно глаголи сказуеми в част от примерите по-горе могат да бъдат в положителна форма, Р. Ницолова обяснява с „по-голямата сила на повтарящия се знак за отрицание **нито** или **ни**“, поради което той може да функционира като знак за отрицание и по отношение на задпоставения глагол сказуемо (Ницолова 1974: 82).

Срещат се и случаи, когато **ни** или **нито** се съотнасят със статусната частица **не** от предходно изречение, съдържащо отрицателна форма на глагола сказуемо – срв.: *След туй го закарали във вътрешността и повече не се видя, ни чу* (И. Петров); *„Най-лошият неграмотник е политическият неграмотник, той не чува, не говори, нито участва в политическите събития“* (Б. Брехт, цит. по <https://www.investor.bg/>, 16.02.2015); *Замина кахърен, до първата му отпуска не сме яли, ни спали като хората, все него мислехме* (И. Петров) и др.⁴¹ Прави впечатление, че в подобни примери словоредът е фиксиран – отрицанието с **ни** не може да предхожда отрицанието с **не** (срв.: ...*повече **ни** се видя, **не** се чу). Това потвърждава факта, че съюзите **ни** и **нито** имат функцията да подчертават отрицанието, което въвеждат. Например ако сравним изреченията *Той не чува, не говори, нито участва...* и *Той не чува, не говори, не участва...*, единствено в първото се актуализира допълнително значение: ‘Той не чува, не говори, дори не участва’⁴².

⁴⁰ Примерът е от блога на П. Върбанова, която определя подобни употреби като примери за „тройно отрицание“ и допълва, че разпространението им в съвременния български език е ограничено (<https://pavlinav.wordpress.com/>, 27.03.2015).

⁴¹ Освен с граматичната частица **не** тези лексикални модификатори могат да се съотнасят и със спомагателния глагол **няма** в предпоставено изречение, напр. *„Няма да хапеш, нито да мляскаш“, предупреди Путин животното* (<https://webcafe.bg/>, 7.06.2010).

⁴² Интерес представлява още едно обстоятелство – когато негиращите съюзи **ни** или **нито** се съотнасят с частицата **не** в предходно изречение, а сказуемото в това изречение представлява аналитична глаголна форма, е възможно отпадането на спомагателните елементи от състава на формата, употребена след тези съюзи – срв.: *до първата му отпуска не сме яли, ни (нито) ∅ спали*. Подобна елипса е невъзможна след статусната частица морфема **не** – срв.: *не сме яли, *не ∅ спали*.

Роля на негиращи модификатори в съвременния български език изпълняват още две неизменяеми думи: предлогът **без** и съставният съюз **без да**. Вече сме имали повод да отбележим (вж. Чакърова 2017), че тези лексикални средства са част от инвентара на едно от частните функционално-семантични полета в рамките на отрицателната полярност (статусност): полето на каритивността. Основната им роля е да изразяват трайно, характеризиращо отсъствие („лишеност“), респ. недостатъчност на атрибут (свойство) или динамичен признак – срв: *Той е без зъби; Говори, без да мисли, Тръгна към него сама, без да се страхува* и др. Идеята за отсъствие (забрана) на действие или на неговите актанти е присъща и на специализираните маркери за отрицание, което е предпоставка част от каритивните модификатори да могат да функционират и като статусни.

И. Держански например основателно отбелязва, че предлогът **без** (вкл. и като част от съюза **без да**) „лицензира отрицателната полярност и затова винаги предхожда частиците **ни** и **нищо**“ (Держански 2017: 158) в конструкции от типа **без нищо капка срам, без ни едно събитие, без ни веднъж да се усмихне** и др.

Когато бъде употребен в безглаголни подбудителни изречения, подобно на частиците **ни** и **нищо**, този предлог може да „компенсира“ отсъствието на ядрен прохибитивен модификатор – срв.: **Без драми** (= ‘не драматизирайте’)! *Ковид не уврежда здравето завинаги* (<https://lupa.bg/>, 10.01.2021); **Без повече лъжи и напразни обещания** (= ‘не лъжете повече и не обещавайте напразно’) – *настъпни часът за генерална промяна в БГ-футбола* (<https://sportal.bg/>, 13.02.2014) и др.

Без може да функционира и като маркер за частно отрицание, напр. *Тя дойде на партито без мъжа си* (= ‘Тя дойде на партито, а не мъжът ѝ’); *Реших да отида там без кола* (= ‘Реших да отида там не с кола’) и др.

Понякога разглежданият предлог може да се комбинира с постпозитивно отрицателно местоимение, напр. *Щеше ли България, единствена между православните държави, да остави духовната книжнина, па дори и светите писания без никакъв надзор?* (С. Радев); *Изгонете колорадския бръмбар без никакви химикали* (<https://www.actualno.com/>, 19.06.2021) и др. В случая местоименията просто подсилват отрицанието, т.е. употребата им е факултативна.

Когато пред конструкция с предлога **без** (или пред подчинено обстоятелствено изречение, въведено от съюза **без да**) бъде употребена отрицателната частица **не!** или маркирана статусна глаголна форма, е налице отрицание на отрицанието, т.е. значението на фразата става ут-

върдително⁴³, напр. *Либералите най-сетне отстъпиха, но не без мъка* (= ‘с мъка’); *Не работя без предпазни ръкавици* (= ‘Работя (обичайно) с предпазни ръкавици’); *Гоним целта, но не без да обичаме пътя* (= ‘Гоним целта, но обичайки пътя’) (<https://www.hiclub.bg/>, 18.07.2020 г.); *Не отивах на изпит, без да се подготвя добре* (= ‘Отивах на изпит, като се подготвях добре’) и др.⁴⁴

Съпоставката с аналогични по форма съчетания, в които участват два негиращи оператора – ядрената частица морфема *не* в комбинация с отрицателно местоимение (или наречие) или с частиците *ни* и *нищо* (напр. *По лицето ѝ не се виждаше никаква следа от разкаяние; Не похарчих нищо лев*⁴⁵), ясно показва отсъствието на семантично сходство с примерите в предходния абзац. Това ни дава основание да заключим, че в сравнение с други лексикални средства, участващи в полето на отрицателната поляриност, модификаторите *без* и *без да* се намират по-близо до ядрото, тъй като имат способността не само да се използват като автономни негиращи думи, но и да неутрализират отрицателната семантика на граматичния статусен маркер *не* и на частицата *не!*.

3. Лексеми с имплицитна отрицателна семантика

В заключителната част от нашия анализ ще представим накратко лексикалните средства, изразяващи имплицитна отрицателна семантика. Такива са например глаголите от типа *отрека, отхвърля, опровергая, оспоря, забраня, преустановя* и др. (както и итеративните им корелати) – срв.: *Изгони ги да си лягат, забрани им да влизат в спалнята и въобще да стават от леглата си* (= ‘каза им да не влизат в спалнята...’) (М. Урумов); *Италианец губи родителите си заради коронавирус в 1 ден, забраняват му* (= ‘не му разрешават’) *да се сбогува* (<https://www.24chasa.bg/>, 13.03.2020); *КНДР отхвърли* (= ‘не прие’) *възможността за подновяване на преговорите със САЩ* (<https://www.svobodnaevropa.bg/>, 22.06.2021); *И в Германия пре-*

⁴³ Съгласно диалектическия закон за отрицание на отрицанието отрицанието на онова, което е отречено, води до утвърждаване.

⁴⁴ В отделни случаи носителите на езика не отчитат тази специфика на съчетанията между модификатора *без да* и ядрената частица морфема *не* (в постпозиция) и употребяват частицата плеонастично – срв.: *Как да режем лука, без да не плачем* (вм. *без да плачем*) (<https://www.actualno.com/>, 1.05.2021); *Едва ли ще оцелея, без ти да не си до мен* (вм. *без ти да си до мен*).

⁴⁵ Това са изречения с двойно отрицание, т.е. те са общоотрицателни по своя характер.

установиха (= ‘вече не извършват’) временно поставянето на ваксини на AstraZeneca (<https://www.dw.com>, 15.03.2021); *Той беше забранил на бирниците да досаждат на гражданите, не взимаше акцизи за вината и ракията [...]* (Г. Данаилов) и пр.

Някои от глаголите в тази група, напр. *спра* (*спирам*), *престана* (*преставам*), *преустановя* (*преустановявам*), се използват предимно като компоненти на съставни глаголни сказуеми – срв.: *Как ще постъпите, ако при движение през нощта престанат да светят* (= ‘започнат да не светят, вече не светят’) *късите светлини на автомобила?* (<https://rta.government.bg/>)⁴⁶. Когато подобни глаголи са в императив, конструкцията е пълен синоним на прохибитивните форми с *не* или *стига*, напр.: *Престани да се оплакваш!* (= ‘не се оплаквай; стига си се оплаквал’); *Спри да преживяваш миналото и да се тревожиш за бъдещето* (‘не преживявай, не се тревожи; стига си преживявал, стига си се тревожил’) (<https://iztok-zapad.eu/>) и др.

Прави впечатление, че в редица случаи носителите на езика не отчитат семантиката на имплицитно отрицателните глаголи и конструират неправилни изречения от типа: *Това обяви правителственият говорител Димитър Цонев няколко часа по-късно след като Калчев побърза да отрече, че той не е* (вм. *е*) *агентът, визиран от Едвин Сугарев* (<https://www.mediapool.bg/>, 27.03.2005); *Райна яростно отрече, че новото ѝ гадже не е* (вм. *е*) *университетски преподавател. Призна единствено, че не е толкова богат като нея* (<https://www.kliuki.bg>, 8.11.2017) и др.

Нерядко в езиковата практика с отрицателно значение се употребява и наречието *напротив*⁴⁷. Среща се в утвърдителни съобщителни изречения или в положителни въпросителни изречения от типа:

⁴⁶ Когато вторият глагол в подобни съставни сказуеми е в отрицателна форма, конструкцията се реализира като утвърдителна – срв.: *И на мен не ми беше лесно да престана да не харесвам* (= ‘да започна да харесвам’) *разни неща* (<https://gotvach.bg/>).

⁴⁷ В семантично отношение означава ‘наобратно, наопаки, иначе’. Когато се използва като словесна реакция по отношение на положително твърдение или въпрос, трансформира смисъла в отрицателен. И обратно – ако изходното изказване е отрицателно по смисъл, *напротив* изразява утвърдително значение – срв.: *Той няма да дойде. – **Напротив*** (= ‘Ще дойде’). Най-често тази лексема участва в изречението като вметната дума ‘за подчертаване на факт, напълно противоположен, противен на нещо, което се очаква, предполага, желае’ (<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/напротив/>) – срв.: *Аз ги декламирах високо, надвиквах се с вятъра, с бурите и гръмотевиците и никой не ми се караше за това. **Напротив**, всеки си имаше своя любима песен* (К. Калчев).

Аз обичам да играя карти, а тя – **напротив** (= ‘не обича’); *Ще загуби ли Тръмп изборите заради Covid-19 или **напротив** (= ‘няма да загуби’)?*, а също и в роля на респонсив⁴⁸ – срв.: – *Ще ѝ простиш ли? / – **Напротив** (= ‘не’)*.

В заключение ще посочим няколко лексеми, активно използвани при изразяване на забрана. Става дума за повелителните частици и междуметия (произлезли от пълнозначни думи) **достатъчно, стига, стоп, край, млък** и др. – срв.: – **Стоп!** – *извика тя* (= ‘Не прави повече това! – извика тя’); **Достатъчно** (= ‘не говори повече’)! *Няма нужда от толкова приказки; **Стига!*** (= ‘не пий, стига си пил’) *Не ти давам да пиеш капка повече!* (Ел. Пелин); **Край!** *Не искам да те слушам повече!* и др. Както се вижда от примерите, прохибитивната семантика на цитираните лексеми е тясно свързана с интонацията и изреченския контекст⁴⁹, което е причина да оспорваме тяхната автономност като модификатори на отрицателната полярност⁵⁰.

Ако се опитаме да обобщим резултатите от направения анализ, можем да формулираме няколко основни извода:

1. Лексикалните модификатори за негация са едни от най-активно използваните периферийни средства във функционално-семантичното микрополе на отрицателната полярност в съвременния български език.

2. Във функционално отношение тези модификатори не са еднородни. Част от тях (напр. частиците **не1** и **не2**, предлогът **без** и др.) могат да изразяват отрицателна семантика без помощта на ядрени негирани маркери, т.е. употребата им е автономна; други (напр. частицата **не1**) изпълняват специфицираща функция (диференцират вида на от-

⁴⁸ Според съставителите на *Речник на българския език*, т. 10, 2000 (вж. *Речник 2000*, <http>) в подобни случаи думата функционира като частица.

⁴⁹ Те участват в т.нар. неразчленими подбудителни изречения (вж. за тях в *Грамматика 1983*: 100 – 101).

⁵⁰ Към групата на лексикалните модификатори на отрицателната полярност в съвременния български език биха могли да се причислят и фразеологичните единици с негативна семантика, които се делят на две групи: непередикативни (напр. *на върба в петък* = ‘никога’, *на червен понеделник* = ‘никога’; *ни гък*, *ни мък* = ‘нищо не казвам’ и др.) и предикативни (срв.: *Обичаме се като котка и мишка* = ‘изобщо не се обичаме’; *Ще прокопса като съяпа коза в тръне* = ‘няма да прокопса’; *Прилича ми като на свинче звънче* = ‘изобщо не ми прилича’; *Разбират се като кучето и котката* = ‘никак не се разбират’; *Дреме ми на шапката* = ‘не ме интересува, не ми пука от нищо’ и др. Тук няма да се спираме подробно на въпроса за семантико-стилистичните характеристики на тези модификатори, тъй като смятаме, че той се нуждае от самостоятелно детайлно проучване – задача, която надскача рамките на настоящата работа.

рицанието – общо или частно). Усилителна (кумулятивна) е функцията на трета група модификатори (напр. отрицателните местоимения и наречия; частиците *ни* и *нито* и др.), които допълват семантичните възможности на ядрото и наред с това допринасят за повишаване на експресивно-емоционалния тон на изказването.

3. Най-близо до полево ядро на отрицателната полярност са разположени част от неизменяемите отрицателни думи, а не отрицателните местоимения и наречия, които в сравнение със ситуацията в други естествени езици твърде рядко могат да се употребяват самостоятелно за изразяване на отрицание.

4. Явлението дублиране на отрицанието е широко разпространено в нашия език, но не може да се приеме, че то има облигаторен характер при вербализирането на т.нар. обща негация.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1942:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. [Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*.] София: Хемус, 1942.
- Айхенвалд, Диксън 1998:** Aikhenvald, A. Y., R. M. W. Dixon. Dependencies between grammatical systems. // *Language*, 1998, vol. 74, № 1, 56 – 80.
- Бондаренко 1983:** Бондаренко, В. Н. *Отрицание как логико-грамматическая категория*. [Bondarenko, V. N. *Otritsanie kak logiko-grammaticheskaya kategoriya*.] Москва: Наука, 1983.
- Бондарко 1971:** Бондарко, А. В. *Грамматическая категория и контекст*. [Bondarko, A. V. *Grammaticheskoe znachenie i kontekst*.] Ленинград: Наука, 1971.
- Буров 2020:** Буров, Ст. Зависимост и йерархия между граматичните системи. [Burov, St. *Zavisimost i yerarhiya mezhdru gramatichnite sistemi*.] // *Български език, Приложение*, 67, 2020, 20 – 33.
- Грамматика 1983:** *Грамматика на съвременния български книжовен език. Том 2. Морфология*. [Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Tom 2. Morfologiya.] София: Издателство на БАН, 1983.
- Держански 2017:** Держански, И. Защо „в нито един момент“, но „нито за един миг“? За строежа и развоя на предложните групи с отрицателни частици. [Derzhanski, I. *Zashto „v nito edin moment“, no „nito za edin mig“? Za stroezha i razvoya na predlozhnite grupi s otritsatelni chastitsi*.] // *Доклади от Юбилейната научна сесия „Съвременни тенденции в езиковедските изследвания“*, посветена на 85

години от рождението на проф. д.ф.н. Йордан Пенчев, 10 – 11 ноември 2016 г. София: Издателство на БАН, 2017, 157 – 168.

Иванова, Градинарова 2015: Иванова, Е. Ю., Градинарова А. А. *Синтаксическая система болгарского языка на фоне русского.* [Ivanova, E. Yu., Gradinarova, A. A. Sintaksicheskaya sistema bolgarskogo yazyka na fone russkogo.] Москва: Языки славянской культуры, 2015.

Кирова 1989: Кирова, Т. *Стилистично-прагматични функции на българските отрицателни местоимения.* [Kirova, T. Stilistichno-pragmatichni funktsii na balgarskite otritsatelni mestoimeniya.] // *Втори международен конгрес по българистика. София, 23.V. – 3.V.1986 г. Доклади.* Том 23. София: Издателство на БАН, 1989, 92 – 99.

Кордовска 1997: Кордовска, Р. *Структурно-семантични модели на отрицанието в съвременния български език.* Дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. [Kordovska, R. Strukturno-semantichni modeli na otritsaniето v savremenniya balgarski ezik. Disertatsiya za prisazhdane na nauchnata i obrazovatelna stepen „doctor“.] София, 1997.

Куцаров 1985: Куцаров, И. *Очерк по функционално-семантична граматика на българския език.* [Kutsarov, I. Ocherk po funktsionalno-semantichna gramatika na balgarskiya ezik.] Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“, 1985.

Куцаров 2007: Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология.* [Kutsarov, I. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.

Лакова 1978: Лакова, М. *Въпросно-отговорни единства в съвременния български книжовен синтаксис.* [Lakova, M. Vaprosno-otgovorni edinstva v savremenniya balgarski knizhoven sintaksis.] // *Български език*, 1978, кн. 5, 418 – 434.

Маслов 1982: Маслов, Ю. С. *Грамматика на българския език.* [Maslov, Yu. S. Gramatika na balgarskiya ezik.] София: Наука и изкуство, 1982.

Мелчук 2015: Мелчук, И. А. *Курс по обща морфология. Том II.* [Melchuk, I. D. Kurs po obshta morfologiya.] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2015.

Ницолова 1974: Ницолова, Р. *Словоред и отрицание в българското сложно изречение.* [Nitsolova, R. Slovoled i otritsanie v balgarskoto slozhno izrechenie.] // *Език и литература*, кн. 4, 1074, 80 – 85.

Ницолова 1986: Ницолова, Р. *Българските местоимения.* [Nitsolova, R. Balgarskite mestoimeniya.] София: Наука и изкуство, 1986.

- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология.* [Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya.*] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.
- Падучева 2013:** Падучева, Е. В. *Русское отрицательное предложение.* [Paducheva, E. V. *Russkoe otritsatel'noe predlozhenie.*] Москва: Языки славянской культуры. 2013.
- Пашов 1999:** Пашов, П. *Българска граматика.* [Pashov, P. *Balgarska gramatika.*] Пловдив: Хермес, 1999.
- Радева 2012:** Радева, В. *Български тълковен речник.* [Radeva, V. *Balgarski talkoven rechnik.*] София: Изток – Запад, 2012.
- Речник 2000, http:** *Речник на българския език.* [Rechnik na balgarskiya ezik.] София: Издателство на БАН, 2000. <<https://ibl.bas.bg/rbe/>> (12.03.2021).
- Рьомер 2006:** Römer, Ch. *Morphologie der deutschen Sprache.* Tübingen: A. Francke Verlag, 2006.
- Стоянова 2011, http:** Стоянова, Ю. Синтактичното отрицание: ранна онтогенеза. [Stoyanova, Yu. *Sintaktichното otritsanie – ranna ontogeneza.*] // *Littera et Lingua. Електронно списание за хуманитаристика.* Т. 8, кн. 1. <<https://naum.slav.uni-sofia.bg/lilijournal/2011/8/1/stoyanovaju2>> (12.09.2020).
- Чакърова 2017:** Чакърова, Кр. Езикови средства за изразяване на каритивна семантика в съвременния български език. [Chakarova, Kr. *Ezikovi sredstva za izrazyavane na karitivna semantika v savremenniya balgarski ezik.*] // *Славистични четения – Сегад 2017. Международна научна конференция, Сегад, Унгария, 8 – 9 юни 2017.* Szeged, 2017, 291 – 299.
- Чакърова, Колева 2021:** Чакърова, Кр., Р. Колева. Изразяването на общо отрицание в българския и немския език през призмата на съпоставката. [Chakarova, Kr., R. Koleva. *Izrazyavaneto na obshto otritsanie v balgarskiya i nemskiya ezik prez prizmata na sapostavkata.*] // *Езиков свят*, т. 19, кн. 1, 2021, 45 – 56.

ШАБЛОНИ И КЛИШЕТА

Бистра Дикова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

TRITE PHRASES AND CLICHÉS

Bistra Dikova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The study examines the meanings and usage of terms used to describe the reproducible constituent language and speech units: standards, clichés, patterns, and trite phrases. The aim is to update the need to distinguish between two types of terms. The set expressions are defined as a standard (clichés), and as trite phrases – words and expressions frayed out from overuse or standards that are used in an inappropriate context and have a negative semantic and stylistic effect.

Key words: a standard, a cliché, a trite phrase, a unit of language

Клише, стандарт, стереотип, шаблон, речева щампа, трафарет... всички тези термини означават едно и също: устойчиви изрази, които се възпроизвеждат в готов вид. В ежедневната реч обикновено се употребяват като синоними. Такава употреба не е оправдана, тъй като всъщност става дума за две различни явления, които съответно имат различно присъствие в речта.

Приемаме разграничението, което се прави в руската стилистика, между стандарт (клише) като езикова единица и шаблон (щампа) като дума или словосъчетание с избледняла семантика и експресивност поради прекалено честа употреба. Терминът *клише* се използва от края на XIX в. от френските лингвисти за означаване на готовите, възпроизводими единици на езика (вж. напр. Речник 2002). В лингвистиката съществуват различни схващания за обема на клишето – някои автори приемат за клишета само фразеологизмите, други – и думите и граматическите конструкции (т.е. всички „модел“).

Идеята за стандарта (клишето) като езиков знак, който дава възможност за икономия на мисловни и говорни усилия, се разработва в

руското езикознание още в съчиненията на Г. О. Винокур (Винокур 1929), В. В. Виноградов (Виноградов 1938), Л. П. Якубински (Якубински 1923), Л. В. Шчерба (Шчерба 1957). Според В. В. Виноградов „в системата на съвременния книжовен език голяма част от думите не функционират като произволно и неочаквано свързващи се отделни компоненти на речта, а заемат устойчиво място в традиционни формули. Повечето хора говорят и пишат с помощта на готови формули, клишета“ (цит. по Сенкевич 1976: 102). Наличието на клишета е закономерен резултат от съществуването на еднотипни житейски ситуации. Както пише Ю. В. Рождественски в послеслова към книгата на Г. Л. Пермяков „От поговорката до приказката. Бележки по обща теория на клишето“, „теорията на клишетата довежда до мисълта, че относителното единство на логико-семиотичните инварианти във фолклорните единици от различни равнища не е случайно. То е отражение на единството в процеса на моделиране на моделите на поведение, моделите на света и моделите на обектите“ (Пермяков 1970: 230). В. Г. Костомаров приема стандарта за езиков знак, знаков продукт на масовата комуникация. Според него стандартът е не само израз на действието на закона за икономия на усилия, но и „отражение на историческия опит, показател за богатство и шлифованост на езика“ (цит. по Сенкевич 1976: 102).

Клишето, или стандартът, е езикова единица над равнището на лексемата. Това са устойчиви словосъчетания, изказвания, които имат единно значение (образно преосмислено или не) и се възпроизвеждат в готов вид. Към клишетата можем да отнесем различни по обем структури: всички видове фразеологизми, пословици и поговорки, гатанки, устойчиви сравнения, съставни думи, съставни научни и административни термини, съчетания от полуспомагателен глагол и съществително, формулите на речевия етикет и под. Изследователите описват различни диференциални признаци на клишето като езикова единица: речева възпроизводимост, честа повторяемост, закрепеност към определени ситуации, предсказуемост на единия елемент от другия. Няма единно разбиране за отношението между понятията *клише* и *фразеологизъм*. Според някои автори фразеологизми са тези устойчиви изрази, при които се наблюдава цялостно или поне частично образно преосмисляне на компонентите. В. Зидарова приема, че „характерна семантична особеност на устойчивите словосъчетания е, че една или всички лексикални единици в тях са образно преосмислени“ (Зидарова 2009: 269). Според други този термин обхваща всички устойчиви съчетания, които функционират като отделни езикови единици – напр. К. Ничева включва към фразеологизмите и словесни

комплекси без образна преосмисленост (Ничева 1978). Д. Чизмаров също приема широко термина фразеологизъм, позовавайки се на В. В. Виноградов и Н. М. Шански (Чизмаров 1982). Подобно е и становището на автора на единствения опит да се изгради цялостна теория на клишетата, Г. Л. Пермяков, който определя фразеологизмите като вид клишета (Пермяков 1970). Според някои изследователи клишетата са устойчиви словесни комплекси, лишени от експресивност. На този етап на изследването, без да вземаме отношение към термина *фразеологизъм*, приемаме, че клише (стандарт) е всяко социално възпроизводимо устойчиво словосъчетание.

Като шаблон, или речева щампа, се определят устойчивите употреби на различни езикови единици – думи, словосъчетания, синтактични модели. Терминологичното разграничаване на шаблона (речевата щампа) от стандарта води началото си от работите на В. Г. Костомаров. Според него щампа следва да се нарича само този стандарт, който – при некоректна употреба и излишно повтаряне – нанася вреда на мислите. Особено ценно е наблюдението на автора, че стандартът е преди всичко лингвистично понятие, а щампата – психологическо. „Щампа – това е обичайно, изтрито от честа употреба изказване, което при възприемането си има негативен стилистико-смислов ефект“ (Сенкевич 1976: 107). Повечето изследователи отнасят към шаблоните преди всичко изтърканите образни употреби. Удачни при своето възникване експресивни изрази в резултат на честа употреба в журналистическата практика или в ученическите литературноинтерпретативни съчинения и есета губят своята експресивност и започват да се възприемат негативно. В шаблонни могат да се превърнат и административните стандарти, употребявани извън рамките на официално-деловия стил. Като основни признаци на щампите се отбелязват слабата изразителност, отсъствието на образност, неопределеността на семантиката.

Отношението към речевите шаблони, или щампи, най-често наричани обаче клишета, е определено негативно. В научнопопулярни публикации в интернет, част от тях анонимни, можем да намерим и твърде силни емоционални квалификации на шаблоните като „убийци на текста“, „по-опасни от целия боклук, който сме срещали, прокрадвайки се през дима на канцеларския Апокалипсис“, те са зло, те всъщност убиват, те са агресивни, опитват се да се промъкнат във всеки наш текст и са цяла „армия“, „най-безличният и скучен канцеларит“, изглеждат отвратително и т.н. Цялата тази емоция определено не може да се отнесе към пословиците и поговорките, към научните термини и под. Именно затова е крайно необходимо да се разграничат

термините, с които се назовават два вида едносъщностни, но противоположни по въздействие структури.

Ето какво пише Ст. Брезински, коментирайки изследването на Ефрем Каранфилов за психологическите основи на шаблона:

Шаблонните изрази са също така готови езикови постройки, които заместват дори самите мисли. Механично запомнени, с известен тренинг, те могат да се свързват, да се комбинират с голяма леснота според нуждата, според случая. [...] Майсторите на шаблонните изрази биха могли да смятат не само с лекотата, с която им текат мислите, но често пъти смайват и с красотата и с пищността на фразите си, с изобилието на красиви и натруфени изрази. Т.е. шаблонните изрази могат да бъдат и външно красиви, но шаблонните изрази са чужди мисли, добре запомнени чужди мисли, които от дълга употреба са се излъскали до блясък.

(Брезински 1966: 49)

В българската стилистика не е отделяно особено голямо внимание на разграничаването между клише и шаблон. Много е писано за шаблоните, като единственото монографично изследване принадлежи на Ст. Брезински (Брезински 1966). Но и той не разграничава терминологично шаблона от стандарта, а вниманието му е съсредоточено върху езика на публицистиката. И макар че през последните десетилетия проблемът става все по-сериозен, българистите като че ли му обръщат все по-малко внимание. Идеята за разграничаване на термините *клише* и *шаблон* присъства, макар и съвсем накратко, само в изследването на Кр. Чакърлова и П. Костова за стилистичните грешки и начините за тяхното редактиране (Чакърлова и др. 1999: 125). Докато преди 90-те години на 20. век за шаблони пишеха предимно езиковеди, днес в интернет пространството можем да открием безброй публикации от хора с различни професии и интереси. А терминът *шаблон* като че ли е забравен и изцяло подменен от *клише*.

В съвременните български тълковни речници термините *клише* и *шаблон* се представят като синоними. В *Речник на българския език* на БАН като трето значение на думата *клише* намираме:

3. *Прен.* Шаблонен, стереотипен начин на изразяване на нещо.

И отново като трето значение на *шаблон*:

3. *Прен. Неодобр.* Установен, изтъркан образец, на който сяпо се подражава, когато се твори, създава нещо. *Пише по шаблон.*

Подобни са дефинициите и в 4. издание на *Български тълковен речник*, допълнено и преработено от Д. Попов (1997). Освен че не се

прокарва никаква разлика между двата термина, прави впечатление, че всички коментирани значения са със забележка *преносно*, което е абсолютно недопустимо при обясняване на значението на утвърдени научни термини.

В руската стилистика двата термина се разграничават още от началото на миналия век (предпочитат се термините *стандарт* и *щампа*) и това намира отражение в речниците на лингвистичните термини. Клишето се дефинира като „речев стереотип, готов израз, използван в качеството на лесно възпроизводим в определени условия и контексти стандарт. За разлика от щампата, представляваща изтърган израз с избледняло лексикално значение и изтрита експресивност, клишето образува конструктивна единица, съхраняваща своята семантика, в много случаи и изразителност“ (Розентал и др. 1972: 135 – 136).

В излезлия през 1998 г. *Голям енциклопедичен речник. Езикознание* терминът *стандарт* липсва, а при *клише* има препратка към статията за речева щампа, където клишето е само споменато като контрапункт на щампата и е определено като синоним на стандарт, стереотип – неутрални термини, „имащи информативно необходим характер и отнасящи се до целесъобразното използване на готови формули в съответствие с комуникативните потребности в различни речеви сфери“ (Речник 1998: 588 – 589). Дефиницията за речева щампа е: „стилистично оцветено средство на речта, установено в колективното съзнание на носителите на даден език като устойчив, „готов за употреба“ и затова „най-удобен“ знак за изразяване на определено езиково съдържание, имащо експресивна и образна натовареност. В основата на понятието е заложен функционален признак: при честа и редовна употреба в щампа може да се превърне всяка структурна и смислово-съдържателна единица на езика (речта) – дума и словосъчетание, изречение и изказване, лозунг и поговорка и т.н.“ (Речник 1998: 588). При така очертаната разлика между клише и шаблон редица автори отбелязват, че „стандартът може да се превърне в щампа, ако се използва в контекст, противоречащ на функционалностиловата му природа“ (Сенкевич 1976: 107).

Понякога разликата между клише и шаблон се търси в други посоки. Напр. според Ирина Исакова „щампа – това е изтрит, банален израз, който някога е бил експресивен“. „Клише – това са готови шаблони, стереотипи, стандартни фрази. За разлика от щампите те никога не са притежавали експресивност, но вече дотолкова са омръзнали на всички, че започват да привличат погледа, да отвличат вниманието и

да дразнят“ (Исакова 2020). Т.е. и двата термина са негативнооценъчни, назовават едно и също явление, но с различен произход.

Друг подход използват руските изследователки Т. М. Николаева и И. А. Седакова. Като клише, щампа (двата термина се използват синонимно) се определя „компонент на изказването, който *се възприема* като инкрустация, като вмъкване на нещо, непринадлежащо на свободно поражданата реч, т.е. клишираните изрази са винаги перцептивно маркирани“ (Николаева и др. 1994: 608). Самите авторки изтъкват, че научните термини, деловите изрази „на своето място“ не се разглеждат като клишета, защото не са перцептивно маркирани. В групата на клишетата са включени пословици, поговорки, крилати фрази; фразеологизми от по-ново време, крилати фрази от филми; изрази с некнижовен характер, някои от тях клонящи към вулгаризми; конструкции, свързани с епохата на социализма. Клишетата са „компоненти на речта, непринадлежащи на говорещия. Това винаги са компоненти на чужда реч, полета на чужд текст“ (Николаева и др. 1994: 612). Гледната точка на Т. М. Николаева и И. А. Седакова е нетрадиционна и много интересна. Като клишета се определят доста разнообразни явления – и езикови, и речеви, обединени от речев критерий – перцептивна маркираност.

Шаблоните могат да се диференцират в две групи в зависимост от механизма на тяхното създаване.

1. Клишета, които са се превърнали в щампи, защото са употребени „не на мястото си“, т.е. извън рамките на стила, в който функционират като неутрални езикови единици.

Най-често се шаблонизират думи и изрази от административно-деловия стил. Обикновено се наричат канцеларизми. Определят се като думи, словосъчетания, граматически форми и конструкции, принадлежащи на административно-деловия стил, използвани извън неговите предели и без стилистичен замисъл. Те лишават речта от необходимата точност, живост, емоционалност, рязко снижават действената сила на словото. Според руския писател К. Чуковски така се появява особена болест на езика, която той удачно нарича канцеларит. Нора Гал, която също не е езиковед, в книгата си *Слово живое и мертво: от „Маленького принца“ до „Корабля дураков“* определя канцеларита със следните признаци: изместване на глагола, т.е. на движението, на действието, от причастия, деепричастия, съществителни (особено от глаголни), което означава застои, неподвижност; натрупване на редици от съществителни; изобилие от чужди думи там, където напълно може да се заменят с домашни; заместването на деятелни конструкции със

страдателни; тежък, объркан строеж на фразата; неразбираемост, сивота, еднообразие, щампи, беден, скучен речник (Гал 1972).

Канцеларизмите са сравнително неутрални, поради което може да се използват от политиците за бързо „довършване“ на фразата. Най-фрапиращи са, когато се срещат в ежедневно общуване: *към текущия момент; в това отношение; оказвам голяма помощ на детската площадка; вчера ти сам постави въпроса за солта; всехме решение да прекратим опитите да...; взимат активно участие в борбата за повишение на...; той се намира в състояние на пълен упадък.*

Някои политици са „майстори на шаблона“, те притежават за видно умение да говорят много, без да казват нищо:

Това, което искаме да реализираме чрез Евро-атлантическия център за сигурност, е да направим съответните обсъждания на теми, свързани с политики и това, което е разписано в нашата неправителствена организация. Дейности, които са свързани със сигурността на страната и с евро-атлантическите ценности, за които трябва все повече и повече да говорим, защото виждаме, че с фалшивите новини и хибридните атаки, с дезинформацията обществото бива заблуждавано.

(Цв. Цветанов в предаването „12 + 3“ на програмата „Хоризонт“)

2. Експресивни при създаването си образи, които са се „изтъркали“ в резултат на прекалено честа употреба. Може да са основани на метафора, метонимия, хипербола, сравнение. Те може да се класифицират на групи според сферата, в която се срещат най-често. Във всички области на обществения живот се създават шаблонни изрази, които се отличават със своя специфика. Общото е, че са смислово дефективни и имат негативен стилистичен ефект.

Шаблоните, създавани в обществено-политическата и икономическата сфера, са оценъчни, характерни са за речта на бизнесмени и политици. Този тип шаблони са сериозен проблем за копирайтьорите. В последните години се появяват все повече разработки (за съжаление, не от специалисти езиковеди), чиято цел е да научат работещите в сферата на копирайтинга как да избягват речевите щампи, определяни като „мъртви фрази“, речеви грешки. За да предизвикат съответните поведенчески реакции и социални сигнали, текстовете трябва да притежават качества като новост, експертност и уникалност. Често срещани шаблонни изрази са *ненадминато качество, взаимноизгодно сътрудничество, гъвкава ценова политика, гарантиран резултат, лидер на пазара, съвременен дизайн, комфорт и надеждност*; прила-

гателни имена като *уникален* (*Уникален шанс да удължите миглите си!*), *ексклузивен*, *иновационен* и много други.

Шаблоните в разговорно-битовата сфера обикновено са твърде просторечни, за да се появят в официално общуване, и са най-емоционални. Колко често чуваме: *побърках се от притеснение*, *умрях от страх*, *убит съм от умора* и под. Такива отдавна изтъркани изрази продължават да се употребяват вероятно защото е постигнато изразяване на максимума емоция, друг е въпросът за тяхната рецепция. Разговорните шампи може да са познати на всички носители на езика, но може да възникват и в някакъв микроколектив (семейство, приятелска група и под.). Сред любимите „актуални“ шаблони на българите днес според „Галъп“ са *Преди доматите бяха истински; Съсипаха я тая държава; Манталитетът ни е лош*.

Изтритите образи могат да бъдат както единични думи, така и словосъчетания. В съвременната преса може да се открият множество примери за шаблонизирани образни употреби:

Напр. *„отваря врати“*. Приемливи, макар и шаблонни, са заглавия като:

Новият PRACTIS във В. Търново отваря врати в четвъртък.

Нов природозащитен център отваря врати.

Хубава илюстрация за това, че шаблоните се употребяват, без да се мисли за значението им, са следните примери:

Нов онлайн магазин за компютри и периферия отваря врати.

Аквапаркът в парк „Възраждане“ отваря врати.

Най-хуманният затвор в света отвори врати в Дания.

Особено тревожно за съвременната речева практика е шаблонизирането на грешни словоупотреби. Например популярният шаблон *„с реверанс“*. В почти всички употреби той е катахреза на *реверанс* вместо *толеранс*:

БФС с последен реверанс към клубовете за лиценз.

МВР с реверанс към шофьорите с „гражданска“ на „Олимпик“.

От Арда с реверанс към феновете за битката с Лудогорец.

Пореден – или последен – реверанс към минния сектор.

Възпроизвежданите в готов вид устойчиви структури могат да служат като разпознавателен знак за принадлежност към определена обществена група. Според Т. М. Николаева и И. А. Седакова анализът на клишетата е свързан преди всичко със система от социално ориентирани ситуации и социалната стратификация на обществото. „Използването на клиширани изказвания е абсолютно необходимо за постигането на взаимно разбиране и общуване вътре в „своята“ социална

или полово-възрастова група“ (Николаева 1994: 607). Макар че разбирането за клише (щампа) се различава от общоприетото, идеята е ясна. Съвременните политици използват административния изказ със същата цел. Според авторките функциите на клишетата в речта могат да бъдат различни, но тяхната социална ориентация винаги присъства. Затова семиотичните им характеристики се определят във връзка с опозицията *свой – чужд*.

Някои изследователи на шаблоните обръщат по-голямо внимание на тяхната употреба. Освен че лишават речта от образност и експресивност, понякога и от смисъл, представят автора като недостатъчно компетентен или небрежен, те могат да се използват като стилистичен похват в художествената и в публицистичната реч. В този смисъл е интересна идеята на М. Янакиев за дешаблонизатори, макар той да ги споменава съвсем накратко, имайки предвид изрази като *както казват, наистина, действително* и под. Употребата им може да изчисти от шаблонния „ореол“ епитетите от т. нар. екстремно гнездо (Янакиев 1964: 30). Роля на дешаблонизатор може да има и иронията, както и всяка „нарочна“ употреба на речевите шампи. На тази възможност обръща внимание и Ст. Брезински в книгата си „Езиковият шаблон“: „Тук става реч за друг вид полза. С две думи, това се състои в умението на някои пишещи – предимно хумористи – да използват с определена цел шаблонните фрази (естествено, след като са ги осъзнали, че са шаблонни)“ (Брезински 1966: 131). На способността на шампите да изпълняват експресивна и естетическа функция, е посветено цяло изследване на Е. Вл. Гринкевич. Авторката ги разглежда като единици със стереотипна форма и значение, чиято експресивност зависи от мотивираността на използването им, от характера на тяхната съчетаемост. При недостатъчно мотивирано, концентрирано използване експресивните им свойства се деактуализират. Но те могат да бъдат експресивни при мотивираното им включване в текста (художествен и публицистичен). Експресивните им свойства се усилват чрез обновяване на синтагматичните връзки, изменения в семантиката и външната форма на съчетанията от думи. Речевите шампи се определят като конструкции с градируеми експресивни свойства.

Краткият преглед на лингвистичното тълкуване и реалната речева употреба на термините *клише, стандарт, шаблон, речева щампа* доказва необходимостта от тяхното дефиниране и разграничаване. Стандарт (клише, стереотип) е устойчиво словосъчетание със статут на езикова единица. Може да има различен обем – от словосъчетание до изречение (според Пермяков стандартите могат да бъдат и цял

текст – басни, анекдоти, приказки и под.). Макар да се отнасят до различни езикови равнища, тези единици имат достатъчно общи характеристикища признаци, за да е необходимо съществуването на самостоятелна научна дисциплина, която да ги изучава. Поради широко установената практика в речта *клише* да се употребява като синоним на *шаблон*, вероятно е подходящо за устойчивите съставни езикови единици да се използва терминът *стандарт*.

Шаблон (речева щампа) е термин, с който се назовават явления не на езика, а на речта. Те също могат да имат различен обем – от единична дума до цели изказвания. Но шаблоните стават такива в речта – тяхната негативна характеристика е резултат от прекалено честа употреба или от употреба „не на място“. Шаблоните са винаги стилистично маркирани. Безспорно стандартът може да се превърне в шаблон, но това зависи от употребата му в речта.

ЛИТЕРАТУРА

- Брезински 1966:** Брезински, Ст. *Езиковият шаблон*. [Brezinski, St. Ezikoviyat shablon.] София: Наука и изкуство, 1966.
- Виноградов 1938:** Виноградов, В. В. *Современный русский язык*. [Vinogradov, V. V. Sovremenniy russkiy yazyk.] Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Наркомпроса РСФСР, 1938.
- Винокур 1929:** Винокур, Г. О. *Культура языка*. [Vinokur, G. O. Kul'tura yazyka.] Москва: Федерация, 1929.
- Гал 1972:** Галь, Н. *Слово живое и мертвое: от „Маленького принца“ до „Корабля дураков“*. [Gal', N. Slovo zhivoe i mertvoe: ot „Malen'kogo printsa“ do „Korablya durakov“.] Москва: Книга, 1972.
- Гринкевич 2007:** Гринкевич, Ек. Вл. *Речевые штампы: динамика их экспрессивности*. [Grinkevich, Ek. Rechevye shtampy: dinamika ih ekspressivnosti.] <<https://www.dissercat.com/content/rechevye-shtampy-dinamika-ikh-ekspressivnosti>> (18.10.2020).
- Зидарова 2009:** Зидарова В. *Лексикология на съвременния български език*. [Zidarova, V. Leksikologiya na savremenniya balgarski ezik.] Пловдив, Контекст: 2009.
- Исакова 2020:** Исакова, И. *Штампы и клише в текстах. Почему они вредны и как их избежать?* [Isakova, I. Shtampy i klishe v tekstah. Pochemu oni vredny i kak ih izbegat'.] <<https://petr-panda.ru/shtampy-i-klishe-v-tekste/>> (18.10.2020).
- Николаева и др. 1994:** Николаева, Т. М., Седакова, И. А. *Ценностная ориентация клише и штампов в современной русской речи*.

- [Nikolaeva, T. M., Sedakova, I. A. Tsennostnaya orientatsiya klishe i shtampov v sovremennoj russkoj rechi.] <https://www.persee.fr/doc/slave_0080-2557_1994_num_66_3_6208> (21.10.2020).
- Ничева 1987:** Ничева, К. *Българска фразеология*. [Nicheva, K. Balgarska frazeologiya.] София: Наука и изкуство, 1987.
- Пермяков 1970:** Пермяков, Г. Л. *От поговорки до сказки. Заметки по общей теории клише*. [Permyakov, G. L. Ot pogovorki do skazki. Zametki po obshhej teorii klishe.] Москва: Наука, 1970.
- Речник 1998:** *Большой энциклопедический словарь. Языкознание*. [Bol'shoj entsiklopedicheskiy slovar'. Yazykoznanie.] Москва: НИ „Большая российская энциклопедия“, 1998.
- Речник 2002:** *Trésor de la langue française* (1971 – 1994, електронен вариант 2002). <<https://www.cnrtl.fr/definition/Clich%C3%A9>> (23.10.2020)
- Розентал и др. 1972:** Розентал, Д. Э., Теленкова, М. А. *Справочник лингвистических терминов*. [Rozental', D. E., Telenkova, M. A. Spravochnik lingvisticheskikh terminov.] Москва: Просвещение, 1972.
- Сенкевич 1976:** Сенкевич, М. П. *Стилистика научной речи и литературное редактирование научных произведений*. [Senkevich, M. P. Stilistika nauchnoj rechi i literaturnoe redaktirovanie nauchnyh proizvedenij.] Москва: Высшая школа, 1976.
- Чакърова и др. 1999:** Чакърова, Кр., Костова, П. *Феноменът стилстична грешка (как да откриваме и редактираме коварните сателити на нашата реч)*. [Chakarova, Kr., Kostova, P. Fenomenat stilistichna greshka (kak da otkrivame i redaktirame kovarnite sateliti na nashata rech).] Пловдив: Марица, 1999.
- Чизмаров 1982:** Чизмаров, Д. *Стилистика на българския книжовен език*. [Chizmarov, D. Stilistika na balgarskiya knizhoven ezik.] София: Наука и изкуство, 1982.
- Щерба 1957:** Щерба, Л. В. *Избранные работы по русскому языку*. [Shherba, L. V. Izbrannye raboty po russkomu yazyku.] Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1957.
- Якубински 1923:** Якубинский, Л. П. О диалогической речи. [Yakubinskij, L. P. O dialogicheskoy rechi.] *Русская речь*. № 1. Сборники статей под редакцией Л. В. Щербы. Петроград, 1923, 96 – 194.
- Янакиев 1964:** Янакиев, М. *Записки по стилистика на българския език* (циклостилно издание). [Yanakiev, M. Zapiski po stilistika na balgarskiya ezik.] София, 1964.

ГРАМАТИКАЛИЗАЦИЯ И ПРАГМАТИКАЛИЗАЦИЯ

Йовка Тишева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

GRAMMATICALIZATION AND PRAGMATICALIZATION

Yovka Tisheva
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The main goal of this article is to present some features of grammaticalization, lexicalization and pragmaticalization as processes that determine the language dynamics. In order to illustrate the process of pragmaticalization, changes in use and function of full-fledged lexical elements, grammatical forms of such elements or syntactic constructions in Bulgarian will be discussed. Since the functional-semantic variants are related to a number of communicative and pragmatic factors, discourse features will be also presented (degree of formality and readiness of communication, topic/theme communication, social distance between speakers, etc.).

Key words: grammaticalization, lexicalization, pragmaticalization, pragmatic markers

Изучаването на езиковите явления може да бъде ориентирано към състоянието на системата или на отделни нейни елементи в конкретен момент от развитието на езика (синхронен подход), както и към проследяване на промените в определен – фиксиран или неограничен – период (диахронен подход). В диахронната лингвистика поредицата от езикови промени, при които лексикални средства в определен прагматичен или граматичен контекст се превръщат в изразители на граматични значения, се определя като граматикализация. През последните години в изследванията на редица езици се представят и синхронни аспекти на този процес. Терминът *граматикализация*, предложен от А. Мейе и прецизиран в изследванията на Й. Курилович, се прилага не само за означаване на процеса, при който лексикални елементи придобиват граматични функции, но и за представяне на различни

посоки или аспекти, с които са свързани промените, както и различните етапи, до които е достигнала граматикализацията на определени елементи. Диахроничният подход към граматикализацията се фокусира върху постепенната и до голяма степен еднопосочна промяна, на която са подложени определени лексикални елементи, ориентирана към превръщането им в определен период в граматични маркери. Синхронната гледна точка към граматикализацията е свързана с факта, че някои елементи са повече граматикализирани от други, което насочва към още една особеност на процеса – неговата градуалност, наличието на степени на граматикализация.

Основната задача на настоящата статия е да се представят някои особености на граматикализацията, лексикализацията и прагматикализацията¹ като процеси, определящи езиковата динамика. За да се илюстрира процесът на прагматикализация, ще бъдат коментирани промени в употребата и функцията на пълнозначни самостоятелни думи, на някои граматични форми и на синтактични конструкции в българския език. Тъй като функционално-семантичните варианти са обвързани с редица комуникативно-прагматични фактори, ще бъдат представени и особености на дискурса, в който се наблюдават промени в значението на лексеми или конструкции. Общата оценка на анализирания примери обаче ще бъде направена с оглед на промяната, регистрирана при сравнение с каноничните употреби на разглежданите думи и форми.

В първата част на статията, без претенции за изчерпателност, тъй като това не е сред основните цели на текста, ще бъдат направен кратък обзор на някои мнения за същността на разглежданите процеси и за отношенията между тях. След това ще бъдат представени конкретни примери за употребата на служебни (функционални, несамостоятелни) думи, на елементи от местоименната система, на императивни форми и на синтактични конструкции като изразители на прагматични значения. Това са значения, свързани с отношението на говорещия към съдържанието на изказването или към събеседника.

¹ В статията терминът *прагматикализация* се използва като съответствие на английския *pragmaticalization*. Предпочетен е вариантът *прагматикализация* вместо *прагматизация*, от една страна, за да се спази системността в терминологията, срв. с граматикализация, лексикализация. От друга страна, терминът *прагматизация* се използва в изследванията на българския език, но с по-различно значение, отнасящо се най-общо до обвързаността на езиковите единици с реалните условия, в които те се реализират (вж. напр. Димитрова 2009).

Интересът към промените в граматичната система на съвременния български език и интерпретирането им като прояви на *граматикализация* е ясно заявен в редица публикации през последните години. Тук ще отбележим само някои от тях, например проучванията за статута на *един* като изразител на неопределеност (вж. Зидарова 1998; 2018; Алексова 2019), за маркерите на темпорални и модални значения (вж. напр. Маровска 2003; Търпоманова 2017), за промените в системата на служебните думи (Стаменов 2020). В по-общ план обобщения и изводи за тенденциите в езиковата динамика и резултатите от граматикализацията на елементи в именната и глаголната система правят Ст. Буров (Буров 2015), В. Маровска (Маровска 2019), Р. Ницолова (Ницолова 2012), Ст. Димитрова (Димитрова 2016) и др. Независимо от конкретната област, в която се анализират прояви на граматикализация, авторите споделят мнението, че тя е процес, при който, от една страна – лексеми развиват граматични функции в рамките на определен период от време, или от друга – единици, които вече се употребяват с някаква граматична функция, доразвиват тази функция или развиват по-ярка, по-централна за тях граматична функция. Езиковата промяна е еднопосочна и следва модела, схематизиран от Т. Гивон с оглед на езиковите равнища, на които се реализира подложението на граматикализация елемент: „дискурс > синтаксис > морфология > морфофонемика > нула“ (Гивон 1979: 209).

Грамматикализацията обаче не е еднократен, а цикличен процес и предполага включването на нови елементи от равнището на дискурса в процеса и отпадане от активна употреба на някои от показателите на граматични значения. Р. Ницолова следва тази постановка при проследяването на промените в българския език, като етапите на процеса са представени не с оглед на езиковите равнища, а на степента на самостоятелност: свободна лексикална единица > функционална дума > клитика > афикс > нула.

Този модел се приближава повече до разбирането, че промените се свързват с преход на думата от класа на самостоятелните пълнозначни лексеми в този на служебните, последван от още по-силна десемантизация и превръщане в граматична морфема: „съдържателна единица > граматична дума > клитика > морфологичен афикс“ (Хопър, Трогот 1993: 7).

Промяната в значението и функциите предполага „езиковият материал, включен в процеса, да загуби своята автономност и да се включи в задължителните правила на граматичната система“ (Леман 2004: 155). За да се интегрира в граматиката, употребата на езиковия

знак трябва се характеризира с висока степен на задължителност и с парадигматичност (да влиза в граматични противопоставяния, да образува опозитивни двойки).

Освен чрез посочените преходи между езиковите равнища или между класовете думи етапите в процеса се обвързват и с различни типове контекст: „нетипичен контекст, в който новото значение, което би могло да се граматикализира, се проявява на равнището на имплицатурите на разговора (ситуационно и прагматично обусловено); критичен контекст, в който протича основната част от процеса (семантична и структурна непрозрачност и алтернативни интерпретации на значението); изолиращ контекст, в който протича реорганизация и диференциация на парадигмата, като новото граматично значение се отделя от останалите, по-лексикални значения на езиковата единица“ (Дивалд 2006: 4 – 5). Новата граматична функция не се появява едновременно и в еднаква степен при всички употреби на лингвистичния елемент, а се свързва със специфичен лингвистичен контекст и има различна степен на задължителност.

Анализите, на които се основават коментарите в статията, следват „класическото“ разбиране за механизмите в хода на граматикализацията и за отличителните характеристики, според които може да се оцени статутът на лексемата в хода на промяната (вж. напр. Хайне, Кутева 2002; Байби 2003):

- Десемантизация (избледняване на лексикалното значение)², която може да протича по различен начин. При многозначните думи може да се запази основното значение и да се загубят останалите или да се запази и граматикализира едно от значенията. Като цяло обаче се регистрира преход от конкретно към генерализирано абстрактно значение.
- Разширяване на контекста, в който се употребява лексемата; употреба в нов, нетипичен контекст с нарастваща честота, която да доведе до задължителност.
- Декатегоризация: загуба на морфологичните показатели за принадлежност към определен клас думи; ограничено или напълно липсващо формоизменение.
- Разрушаване на формата или фонетична редукция (изпадане на фонетични елементи от структурата на думата).

² Интересно е да се посочи, че в най-ранните проучвания на процеса върху материал от българския език за означаването на промените се използва именно терминът *десемантизация* (вж. напр. Чолакова 1978).

Употребите на самостояни и несамостояни думи като дискурсни маркери, които ще бъдат представени след теоретичния преглед, ще бъдат коментирани именно с оглед на тези четири особености.

За разлика от единното разбиране за същността на граматикализацията *лексикализацията* се представя различно в диахронните изследвания и получава противоречиви определения. Кр. Леман предлага този термин, за да означаи последния етап от процеса на граматикализация. По-често обаче лексикализацията се определя като процес, при който нова лексема се създава от синтактична конструкция (синтактично единство). Това се наблюдава например при заличаване на границите между предлог и пълнозначна дума в предложно словосъчетание и превръщането на синтактичната единица в лексикална (с последващо изписване не като словосъчетание, а като една дума). За лексикализация се говори в случаите, когато синтактична единица с висока степен на устойчивост/идиоматизация започва да функционира като една лексема (вж. по-подробно у Трогот 1994). Макар такова разбиране да отправя по-скоро към въпросите на словообразуването, има основания процесът да се коментира и във връзка с езиковата динамика: подобно на граматикализацията процесът е постепенен и протича във времето. Новата лексема не се образува директно от произволни елементи, между които има синтактична връзка, а в резултат на засилената употреба на готова конструкция. Докато при граматикализацията промените са от лексикална единица към граматичен маркер/афикс, при лексикализацията граматични (синтактични) единици стават лексикални.

Като прояви на лексикализация в българския език Ст. Буров определя случаите, в които настъпват промени в парадигмата на една лексема в резултат на „въздействие на граматичното значение върху лексикалното, при което лексикалното значение се променя [...] лексикализираната се форма престава да бъде член на противопоставяне от граматичен тип“ (Буров 1992: 25). Формите за сравнителна степен на някои наречия стават средства за лексикална номинация, развивайки значения, които са резултат от семантично разчленяване, напр.: *по-долу* в значение „с по-ниско качество“; *по-горе* със значение „по-добре“, *по-добре* със значение за предпочитане, *по-скоро* със значение „повече, в по-голяма степен“. Авторът определя тези употреби като контекстово зависими; контекстът провокира определено значение пред всички останали, с които единицата може да се употреби. И граматикализацията, и лексикализацията са свързани със семантични промени, но водят до различни резултати: „Функционалното взаи-

мопроникване на граматичната и лексикалната семантика, което се осъществява по определен компенсаторен механизъм, води до следните резултати: десемантизация и граматикализация на лексикалните единици, дефективност на морфологичните парадигми, лексикализация на морфологичните форми“ (Буров 1992: 26). В настоящия текст приемаме това разбиране за същността на процеса.

Езиковите промени едва ли може да се разглеждат като резултат от единичен процес, проявяващ се на всички равнища по един и същ начин, а по-скоро като повлияни от система от процеси, които не протичат изолирано, а си взаимодействат. Явления, при които не се реализират всички механизми и резултати, присъщи на граматикализацията, могат да получат обяснение с паралелното протичане на други диахронни процеси. Проучванията върху дискурсните маркери и модалните частици в различни езици показват, че елементите, които се включват в посочените групи, са променили своето значение и функция, но не са се превърнали в показатели на граматични (морфологични) значения. При представянето на такъв тип промени с размити параметри в рамките на генералния процес, означаван като граматикализация, се откроява и протичането на *прагматикализация*. В научната литература дефинирането на този процес рядко се прави самостоятелно, тъй като въпросът за статута му (паралелен на граматикализацията или включен в нея) все още е дискуссионен. Тъй като изясняването на тези отношения не е сред целите на настоящия текст, ще представим най-общо сравнение на двата процеса, в което да се очертаят спецификите на всеки от тях.

При прагматикализацията се наблюдават промени, които са характерни за граматикализацията, но не се достига нито до задължителност, с каквато се отличават граматичните маркери, нито до парадигматичност. Различна е и крайната точка, до която езиковият елемент достига след промяната. При граматикализацията се развиват нови показатели на граматични значения, а при прагматикализацията – нови маркери на прагматични значения. И двата процеса протичат във времето със сходни структурни, семантични и функционално-комуникативни характеристики. Единият обаче води „в граматика“, при което граматиката се определя [...] като парадигматични, задължителни структури, които като цяло показват някакъв тип релационно значение“ (Дивалд 2011: 366). Другият процес, „който се наблюдава в отворения клас на дискурсните частици и маркери, практически не се различава от „нормалната“ граматикализация [...] Единствената разлика е в резултатите, до които води диахронното развитие“ (Дивалд 2011: 376). Ако

обаче се приеме по-широко разбиране за дискурсните маркери като „принадлежащи към граматиката, а не извън нея“ (Бринтън, Трогот 2005: 139), включването на нови елементи в тази група думи може да се разглежда като граматикализация.

Елементите, които се определят като дискурсните (прагматичните) маркери или частици, не оформят самостоятелен клас думи. Те са разнородни, на първо място, по произход. В българския език от съюзите са се развили прагматичните частици *ама*, *ами*. С наречията се свързват *просто*, *така*. Въпросителната частица *нали* в определени контексти не маркира комуникативния статус, а отношението на говорещия към информацията. С глаголите се свързват маркерът за текстова връзка *значи*, както и въвеждащите изрази *виж*, *вижте*, *гледай*, *чакай*. Прагматични значения се изразяват и чрез конструкции: *в смисъл*, *разбираш ли*.

Дискурсните маркери, които са се развили от съюзи, частици, наречия, по произход са неизменяеми. При останалите се наблюдава или ограничаване във формоизменението, или липса на такова. Императивите на *видя*, *гледам*, *слушам*, *чакам*, употребени за въвеждане на реплика, може да са, в зависимост от комуникативната ситуация, и в мн.ч. Това се регистрира най-вече при употреба на въвеждащия глагол *видя* при общуване в официална среда, където би следвало да се спазват правилата за учтивост (употреба на учтива форма)³: *вижте* / *в случая на БДП това не е от вчера* / *ние си спомняме доста по-ярко младежки Бузлуджи* / *поне по моето скромно мнение*; *Ами вижте м: мога да кажа че* / *сигурността в транспорта а: в момента е гарантирана*.

В израза *в смисъл*, с който се маркира началото на уточнение във връзка с предходна реплика или предходна част от същата реплика, съществителното не се изменя по форма. Лексемата *нещо* може да се употреби като показател на отношението на говорещия към съдържанието на съобщението (омаловажаване на качества; смекчаване на категоричността):

Аз нещо се обърках; Нещо съм ги позабравил дробните; Нещо ми е студено; Те нещо напоследък спряха да ни канят;

А: приказвам си с тях едно хубаво / и по едно време гледам абе моя автобус нещо запали / и (смее се) ще тръгва.

С такова значение лексемата не се употребява в мн.ч. или членувана, нито към нея се добавят модификатори (квантификатори, наречия):

³ Примерите, включени в статията, са от базата данни VgSpeech, от корпуса на Кр. Алексова и от личен архив.

*Аз нещо се обърках – *Аз нещото се обърках; Аз неща се обърках; моя автобус нещо запали – *моя автобус малко/много нещо запали.*

В проучванията, свързани с дискурсните маркери, се дискутира въпросът дали те имат собствено лексикално значение, или могат да получат само функционална характеристика. За българския език може да се отбележи, че не при всички показатели на прагматични значения е настъпила пълна десемантизация. Маркери, които по произход са самостоятелни пълнозначни думи, например въвеждащите императиви *виж*, *гледай*, *чакай*, пазят следи от основното си значение:

Т: (посочва към телевизора) виж го това животинче.

С: [гледай колко пише / ето/виж какво пише.]

В други случаи се наблюдава висока степен на десемантизация при същия въвеждащ израз:

Р: виж какво / ние ако се напънем / това ще го купим / защото то ти е за обзавеждане на жилище / ама няма къде да го сложа.

Т: ще са напънем. виж за корковите: плоскости съм съгласна.

Възможно е в един текст да се редуват употреби на императиви, чиято цел е само привличане на вниманието на събеседника (*виж*, *гледай*), с форма на глагол, запазил в голяма степен основното си лексикално значение (*чакай*):

В: не бе / мен мен принципите си ме кефят само че не ме кефи как са го измислили във вевецецето.

Б: ма чакай сега вевецецето. виж сега езика на / езика е си плюс плюс

В: виж сега / такова –

Б: това че те са го написали по гаден начин

В: примерно гледай сега –

Б: гледам

Неслучайно дискурсните маркери се наричат още и дискурсни частици – те са сравнително къси лексеми, които подлежат на понататъшно фонологично съкращаване, напр. *ами – ми; значи – начи*. Съкращаване се наблюдава и в конструкцията *в смисъл*, която поради високата степен на идиоматизация и автоматизация на употребата като уточняващ маркер се редуцира до *смисъл*. Предлогът и името не са се „слели“ в една лексема (тип лексикализация, напр. *вкъщи*), но въпреки това и при самостоятелна употреба на съществителното се маркира същото прагматично значение.

Направените тук първоначални наблюдения върху системата на дискурсните маркери в българския език показват, че елементите, включени в нея, са преминали през промени, които се свързват с про-

цеса на граматикализация: морфологична декатегоризация; устойчивостта и повторемостта на употребите (без да се говори за задължителност); относителна фиксираност на контекста; функционална специализация (изразители на определен тип значения). Не се реализират при всички случаи обаче фонетични промени (редукция или разрушаване на фонетичната форма); ограничения във формоизменението при думите, които по произход са от изменяеми части на речта; фиксирана синтактична позиция и намаляване на обсега на действие. Не се наблюдават прояви на лексикализация освен при въвеждащите императивни форми на посочените глаголи. Вероятно елементите, оформящи групата на дискурсните маркери, са преминали през семантични и функционални промени, свързани със субективизацията и интересубективизацията – процеси, които са по-широки от граматикализацията и които не е задължително да доведат до същите резултати, но винаги са ориентирани към специализация на средства и механизми за изразяване на отношението на говорещия.

ЛИТЕРАТУРА

- Алексова 2019:** Алексова, Кр. За процеса на граматикализация на *един* в полето на неопределеността. [Aleksova, Kr. Za protsesa na gramatikalizatsiya na *edin* v poletoto na neopredelenostta.] // *Известия на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“*, БАН, книга XXXII, София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2019, 160 – 200.
- Байби 2003:** Bybee, J. Mechanisms of change in grammaticization: the role of frequency. // *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell, 2003, 711 – 733.
- Бринтън, Трогот 2005:** *Lexicalization and language change*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Буров 1992:** Буров, Ст. Функционално взаимодействие между граматичната и лексикалната семантика в съвременния български език. [Burov, St. Funktsionalno vzaimodeystvie mezhdu gramatichnata i leksikalnata semantika v savremenniya balgarski ezik.] // *Проглас*, 1992, № 1, 21 – 26.
- Буров 2015:** Буров, Ст. Тенденции и промени в съвременната българска граматика. [Burov, St. Tendentsii i promeni v savremennata balgarska gramatika.] // *Български език*, 2015, № 3, 7 – 24.
- Гивон 1979:** Givón, T. *On Understanding Grammar*. New York: Academic Press, 1979.

- Димитрова 2009:** Димитрова, Ст. *Лингвистична прагматика*. [Dimitrova, St. *Lingvisticzna pragmatika*.] София: Велес, 2009.
- Димитрова 2016:** Димитрова, Ст. К вопросу о сопоставительном изучении морфологических категорий русского и болгарского языков. [Dimitrova, St. *K voprosu o sopostavitel'nom izuchenii morfologicheskikh kategoriy russkogo i bolgarskogo yazykov*.] // *За словото – нови търсения и подходи. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Емилия Пернишка*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2016, 255 – 271.
- Дивалд 2006:** Diewald, G. Context types in grammaticalization as constructions. // *Constructions* SV1. 2006, №9, 1 – 29. <www.constructions-online.de> (27.10.2020)
- Дивалд 2011:** Diewald, G. Pragmaticalization (defined) as grammaticalization of discourse functions. *Linguistics*, 2011, № 49(2), 365 – 390.
- Зидарова 1998:** Зидарова, В. За статута на лексемата *един* в българската лингвистична литература. [Zidarova, V. *Za statuta na leksemata edin v balgarskata lingvisticzna literatura*.] // *Сборник „Славистика“*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 1998, 113 – 120.
- Зидарова 2018:** Зидарова, В. *Семантика и прагматика на детерминацията в българския език*. [Zidarova, V. *Semantika i pragmatika na determinatsiyata v balgarskiya ezik*.] Автореферат на дисертационен труд за присъждане на научната степен „доктор на филологическите науки“. Пловдив, 2018. <<http://procedures.uni-plovdiv.bg/docs/procedure/1393/2455840881337648275.pdf>> (27.10.2020)
- Леман 2004:** Lehmann, Ch. Theory and method in grammaticalization. // *Zeitschrift für germanistische Linguistik*, Vol. 32: Issue 2, 152 – 187.
- Маровска 2003:** Маровска, В. Темпорална и пространствена квантификация и тяхното граматикализиране (развоят на категорията време в славянските езици). [Marovska, V. *Temporalna i prostranstvena kvantifikatsiya i tyahnoto gramatikalizirane (razvoyat na kategoriyata vreme v slavyanskite ezitsi)*.] // *Славянска филология*. Т. 23. Доклади и статии за XIII международен конгрес на славистите. София: Кирило-Методиевски научен център; Институт за литература, 2003, 104 – 111.
- Маровска 2019:** Маровска, В. Граматично значение и видове граматикализация. [Marovska, V. *Gramatichno znachenie i vidove gramatikalizatsiya*.] // *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, БАН, книга XXXII, София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2019, 200 – 216.

- Ницолова 2012:** Ницолова, Р. За формалните промени при граматикализацията. [Nitsolova, R. Za formalnite promeni pri gramatikalizatsiyata.] // *Езикът на времето*. Сборник с доклади по случай 70-годишния юбилей на проф. д.ф.н. Иван Куцаров. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012, 50 – 58.
- Стаменов 2020:** Стаменов, М. Лексикалнограматична омонимия и граматикализация при неизменяемите думи в българския език – насоки и резултати. [Stamenov, M. Leksikalnogramatichna omonimiya i gramatikalizatsiya pri neizmenyaemite dumii v balgarskiya ezik – nasoki i rezultati.] // *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. Т. I. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2020, 24 – 34.
- Трогот 1994:** Traugott, E. C. Grammaticalization and Lexicalization. // *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Vol. 3, New York, Pergamon Press, 1994, 1481 – 1486.
- Търпоманова 2017:** Търпоманова, Е. Лексикални, граматични и синтактични средства за изразяване на предположение в българския език. [Tarpomanova, E. Leksikalni, gramatichni i sintaktichni sredstva za izrazuavane na predpolozhenie v balgarskiya ezik.] // *Надмощие и приспособяване*. Т. II. Езиковедски четения. София: Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“, 2017, 52 – 59.
- Хайне, Кутева 2002:** Heine, B., Kuteva, T. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Хопър, Трогот 1993:** Hopper, P. J., Traugott, E. C. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Чолакова 1978:** Чолакова, Кр. За граматикализацията на някои лексеми и лексеми-форми. [Cholakova, Kr. Za gramatikalizatsiyata na nyakoi leksemi i leksemi-formi.] // *Славистичен сборник*, София: Издателство на БАН, 1978, 137 – 143.

**ДОШЛО ЛИ Е ВРЕМЕ ЗА ПРОМЯНА
НА КНИЖОВНИ ПРАВИЛА СПОРЕД ЕЗИКОВИТЕ НАГЛАСИ
НА ДНЕСНИТЕ БЪЛГАРИ**

Руска Станчева
Институт за български език на БАН

**IS IT TIME TO CHANGE THE RULES OF STANDARD
BULGARIAN ACCORDING TO THE LANGUAGE ATTITUDES
OF BULGARIANS TODAY**

Ruska Stancheva
Institute for Bulgarian Language – BAS

The paper presents an analysis of the answers to a question in a representative sociological study of attitudes to possible changes in contemporary codified norms. The answers of respondents are analyzed in relation to three statistically significant variables: education, standard of living, ethnicity, as well as in relation to the variable age. The groups of respondents with a definite answer in direction of changing or maintaining the current literary rules are characterized by an active attitude towards the standard language and its rules. The group with a neutral language attitude passively uses the standard and therefore feels alienated from the standard language and marginalized.

Key words: language attitudes, standard language, codification

Въведение

Периодичното измерване на езиковите нагласи е задължителен елемент от съвременната кодификаторска практика, защото дава ценна обратна връзка за успешността на кодификаторските решения. То позволява постигането на основната цел на кодификацията – поддържане на стандарта в състояние на гъвкава стабилност, осигуряващо на книжовния език качеството му на ефективен инструмент в публичната комуникация. От своя страна кодификацията също влияе върху езиковите нагласи в посока на запазването или промяната им и така

въздействия върху елементите на символната функция на книжовния език (вж. Станчева 2019).

Въпросът за оценката на кодификацията по оста *ретроспективност/перспективност* според мненията на езиковата общност е от особена важност за кодификацията на книжовните норми, разбрана като непрекъснат и продължаващ процес (Александрова, Томов 2019). Настоящата работа представя анализ на отговорите на един от въпросите в представителна анкета на езиковите нагласи, проведена наскоро у нас. Въпросът изследва оценките на анкетираните за необходимостта от промяна на книжовните правила, защото са остарели.

Емпирични данни

Емпиричните данни са от първото в България национално анкетно проучване на езиковите нагласи към писмения български книжовен език, проведено през юли 2017 г. сред 1000 пълнолетни респонденти¹. Анкетата² е представителна по признаците *пол, местоживее* и *възраст*. Приложена е тристепенна гнездова извадка с вероятности, пропорционални на размера на общината. За извадкова рамка е използван модифициран картографски метод (по Лесли Киш). Приложен е методът на полустандартизирано face-to-face интервю по домовете на респондентите.

Няколко от въпросите в анкетата са пряко свързани с оценките на анкетираните за качествата на кодификацията. Един от тях изследва мненията им за *ретроспективността* ѝ. Целта му е да се установи в каква степен и сред кои групи от българското общество е представено мнението за промяна на книжовните правила и от какво се обуславя то. Във връзка в това в анкетата бе включен Въпрос 21.4. със следната формулировка: *Правилата на писмения книжовен език са*

¹ Социологическото проучване на езиковите нагласи е осъществено в рамките на проекта „Изследване на обществените нагласи и ценностните ориентации към съвременния българския книжовен език като фактор при кодификацията на нормите му“, осъществен със средства от Фонд „Научни изследвания“. Резултатите от проекта са представени в труда „Езиковите нагласи на днешните българи“. Т. 1: „Езикови нагласи, езиково поведение и кодификацията на книжовните норми“ (сп. „Български език“, LXVI (2019). Приложение 1) (<http://www.balgarskiezik.eu/p-2019-No1/PRILOZHENIE-1-2019.pdf>), и Т. 2: „Езикови нагласи – мотивация и оценки за спазването на книжовните норми“ (сп. „Български език“, LXVI (2019). Приложение 2) (<http://www.balgarskiezik.eu/p-2019-No2/PRILOZHENIE-2-2019.pdf>).

² Пълният текст на анкетата е достъпен на <http://www.balgarskiezik.eu/p-2019-No1/PRILOZHENIE-1-2019.pdf>.

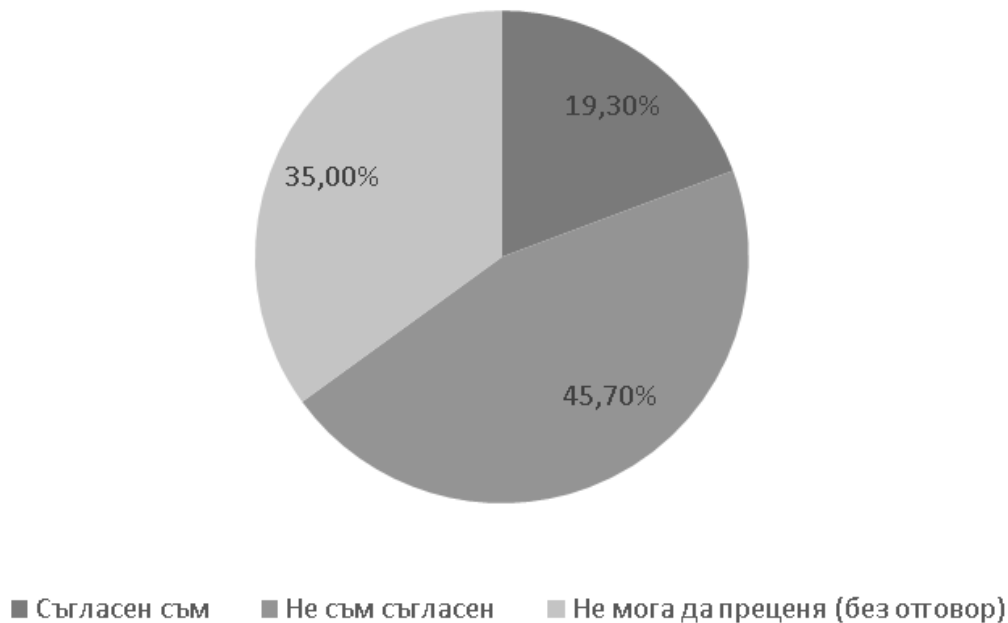
остарели и неадекватни и трябва да бъдат осъвременени. Въпросът е качествен признак резултат (т.е. отделна променлива) и многовариантен с посочване на един отговор измежду три (*съгласен – несъгласен – не мога да преценя*). Допускането, което се проверява чрез отговорите, е, че сред респондентите ще преобладава несъгласие с формулираното твърдение.

Според теоретичния модел на проекта (вж. Станчева 2017) отговорите на този въпрос се съотнасят с две от езиковите нагласи, дефинирани от П. Гарвин (вж. Гарвин 1993) – *осъзнаване на нормата* и *желание за участие*. Включването на коментирания въпрос в анкетата е свързано с извеждането на принципа за *перспективност* на кодификацията, формулиран от М. Докулил (Докулил 1952: 139) в теорията за книжовните езици на следвоенната Пражка лингвистична школа. Издигането на този принцип е продиктувано от формулираната по-рано в теорията опозиция *статичност на кодификацията/динамичност на книжовната норма*. Тази опозиция е обусловена от факта, че предпоставка за възникването на кодификацията е тъкмо писмената, а не устната форма на книжовния език. Следването на принципа за перспективност изисква според М. Докулил да се отчита балансът между други четири постулата, които трябва да следва езиковата култура, за да е адекватна на съвременните комуникативни условия: „1. функционално усъвършенстване; 2. сближаване на писмения кодифициран език с устния, продиктувано от еволюцията на езика; 3. редовност и икономичност и 4. гъвкава стабилност и еднообразие“ (Докулил 1952: 140).

Анализ на мненията за необходимостта от промени на писмените книжовни правила

Графика 1 по-долу показва общото разпределение на мненията на анкетиранияте с посоченото във въпроса твърдение.

Този общ резултат би могъл да бъде оценен като свидетелство за известно напрежение между членовете на езиковата общност, тъй като анкетиранияте, смятащи, че не е необходимо осъвременяване на книжовните правилата, макар и мнозинство, са по-малко от половината респонденти.

Графика 1. Общо разпределение на отговорите на анкетираниите

Изборът на отговора *не съм съгласен* (чийто дял е най-висок) маркира онази част от анкетираниите, които изразяват удовлетвореност от действащата кодификация (в степенята, в която, разбира се, я познават). Посочването му от значителна част от анкетираниите говори за положителна езикова нагласа към сега действащата кодификация и за мотивация да се спазва кодифицираната норма като цяло. Делът на удовлетворените от кодификацията говори, че тези респонденти са всъщност най-успешните *бинормисти* (термин на Й. Вахек), които умело превключват от устна към писмена реч и обратно в зависимост от комуникативните си намерения и условията на комуникативната ситуация. Избралите този отговор респонденти надделяват решително (повече от два пъти) над споделящите противоположното мнение – че е необходимо осъвременяване на сега действащите правила.

Общото разпределение на отговорите говори, че днешната кодификация е балансирана и перспективна като цяло. По-голямата част от езиковата общност идентифицира книжовните правила с *приемливото* и *уместното* и не ги възприема като пречка за осъществяване на комуникативните си потребности в официалното общуване. Ето защо може да се твърди, че като непрекъснат и продължаващ процес днешната кодификация участва успешно в поддържането и задълбочаването на *еталонната символна функция* на книжовния език.

От друга страна, далите категоричен отговор респонденти (съответно *не съм съгласен* или *съгласен съм*) могат да се обединят в една група. Характеризира я признакът *активно отношение към книжовния*

език и неговите правила. Взет сумарно, делът на тези анкетирани е 65%. Това са респондентите, за които може определено да се твърди, че споделят във висока степен езиковата нагласа *осъзнаване на нормата*, която корелира с *еталонната функция* на книжовния език. Зад отговорите на тези анкетирани стои убеждението, че познават действащите книжовни норми и затова застъпват категорично едно от двете противоположни мнения при отговорите на коментирания въпрос.

Обобщената група на хората с ясно определено мнение от своя страна се противопоставя на онези 35% от анкетиранияте, които са избрали отговора *не мога да преценя*. Този отговор издава най-общо неангажираност с проблемите на днешния книжовен език, както и това, че тези респонденти не споделят нагласата *осъзнаване на нормата*.

По-нататък ще прецизираме анализа на отговорите на коментирания въпрос на всяка една от трите групи във връзка с демографските променливи, при които е налице статистически значима връзка с отговорите на изследваното твърдение: *Правилата на писмения книжовен език са остарели и неадекватни и трябва да бъдат осъвременени*. Данните от анкетата сочат, че такава връзка има при демографските променливи *образование, материален статус, етнос*.

Кой иска запазване на статуквото?

Изразилите *положителна езикова нагласа* спрямо днешната кодификация преобладават във всички подмножества респонденти, обособени по трите, посочени по-горе, демографски критерия. Ако се опитаме да съставим профил на анкетиранияте, избрали най-често отговора *не съм съгласен* на промени в правилата, той би изглеждал така. Удовлетворени от сегашната кодификация са най-вече *висшистите* (63.6%), *заявилите, че живеят без лишения* (60.8%), *самоопределилите се като българи* (48.8%). Това означава, че тези анкетирани припознават в днешния книжовен език средство, което им осигурява успешна професионална реализация и добро материално благосъстояние, а заедно с това им дава самочувствието на общност с развит собствен стандартен език.

Кой иска промяна на книжовните правила?

Отговорите в групата на хората с *отрицателната нагласа* към днешната кодификация се разпределят според трите демографски променливи по следния начин. При признака фактор *образование* желаещите смяна на статуквото се разпределят почти поравно в групите на *висшистите*, на хората със средно и на тези с основно образование. Техният дял във всяка от групите е около и малко под 1/5 (вж. Графика 2). При фактора *образование* най-слабо е изразена отрицателната нагласа сред

респондентите с по-ниско от основното образование. Едва 4.8% от тях са заявили, че кодификацията е ретроспективна, като този процент е в границите на статистическата грешка (5%) на изследването. Различната степен на образованост на желаещите промени на книжовните правила предполага, че тези анкетирани познават книжовните правила в нееднаква степен и поради това едва ли споделят едни и същи оценки кои точно правила са остарели и как трябва да се променят.

Според фактора *етнос* най-критично настроени към сегашната кодификация са самоопределилите се като българи – над 1/5 от тази група подкрепя необходимостта от осъвременяване на кодификацията, докато в останалите етнически групи тази критичност не намира почва и е слабо изразена или почти отсъства (вж. Графика 4). Данните според признака фактор *етнос* дават основание за извода, че заявите се като българи са ангажирани определено в най-висока степен с проблемите на книжовния език измежду всички български граждани, поради което са и най-критични. Освен това си заслужава да се подчертае и това, че в групите на определилите се като небългари най-слаба отрицателна реакция спрямо днешните книжовни правила личи в групата на заявите, че са роми (едва 3.7% – но това е отново в границите на статистическата грешка). У тях в най-висока степен измежду всички етноси е представена неутралната езикова нагласа към книжовните правила като проява на неангажираност и нежелание за обществено включване. В доста по-висока степен в сравнение с ромите отрицателната нагласа към днешната кодификация присъства сред определилите се като турци и от друг етнос. Желанието за промяна на правилата в тези две групи би могло да се обвърже с това, че в тях – за разлика от групата на ромите – съществува представеност на езиковата нагласа *желание за участие*. Но в представите им днешните книжовни правила поради своята ретроспективност се превръщат в пречка за пълноценното им участие в обществения живот, поради което те изразяват мнение за промяната им.

Разпределението на критично настроените спрямо сегашната кодификация според признака фактора *жизнен стандарт* не дава основания да се обособи категорично демографска група, чието мнение да тежи при избора на отговора за необходимост от осъвременяване на правилата. Данните на Графика 3 обаче сочат категорично коя демографска група изобщо не участва при формирането на множеството с отрицателна езикова нагласа към днешната кодификация. Това са онези, които са се самоопределили, че *живеят в мизерия* – нито един от тези респонденти не е застъпил нито едното от двете мнения (за

промяна или за запазване на статуквото), а са избирали единствено отговора *не мога да преценя*.

И така, профилът на желаещите промяна на книжовните правила е определен единствено по признака *етнос*, доколкото за такава промяна се обявяват най-често заявителите се в анкетата като *българи*. Групата на критично настроените към днешната кодификация е пъстра от гледна точка и на образователния, и на материалния им статус. Ето защо е трудно да се предположат мотивите, които карат хората от тази група да желаят промяна на статуквото. Доколкото критиците на днешната кодификация не надскочат 1/5 от всички анкетирани като цяло, може да се направи изводът, че резки промени в сега действащите правила в посока на възприемане на граматични иновации или на промени в правописната норма биха се възприели по-скоро негативно, отколкото позитивно от българската езикова общност.

Кой е без мнение?

Според количествените данни при отговорите на твърдението за ретроспективност на днешната кодификация втори по значимост в общата картина на мненията е отговорът *не мога да преценя*, избран от общо 35% от всички анкетирани. Изборът му е свидетелство за изразяване на *неутрална езикова нагласа*, както и за липса на представеност на нагласите *осъзнаване на книжовната норма* и *желание за участие*.

Едно по-детайлно наблюдение на данните във връзка с демографските фактори, показали статистически значима връзка с избора на този отговор, показва кои групи анкетирани имат най-голямо участие при формирането на дела на хората с посочените нагласи. Оказва се, че този дял се формира основно поради най-честото му избиране от три групи анкетирани, обособени според всеки един от посочените по-горе признаци фактори със статистическа значимост.

Според признака фактор *образование* с неутрална езикова нагласа са най-вече хората с основно и по-ниско от основното образование. Предположението ми за липсата на оценка в тези две групи спрямо твърдението, че днешните правила на писмения език са остарели, би могло да се обясни с непознаването им. Причина за това непознаване наред с ниското образование на тези анкетирани е пасивното им поведение по отношение на книжовния език. При общуването на книжовен език те са най-вече в ролята на слушатели, зрители и читатели. Не е трудно да се предположи, че образователният статус на тези респонденти едва ли им отрежда често ролята на автори на писмени текстове в официалното общуване и затова те стоят встрани от активната писмена комуникация. Това означава, че за тях не е съществен проблемът *как се*

пише и как е правилно, който възниква от естественото напрежение между иновациите в устната реч и кодифицираните норми.

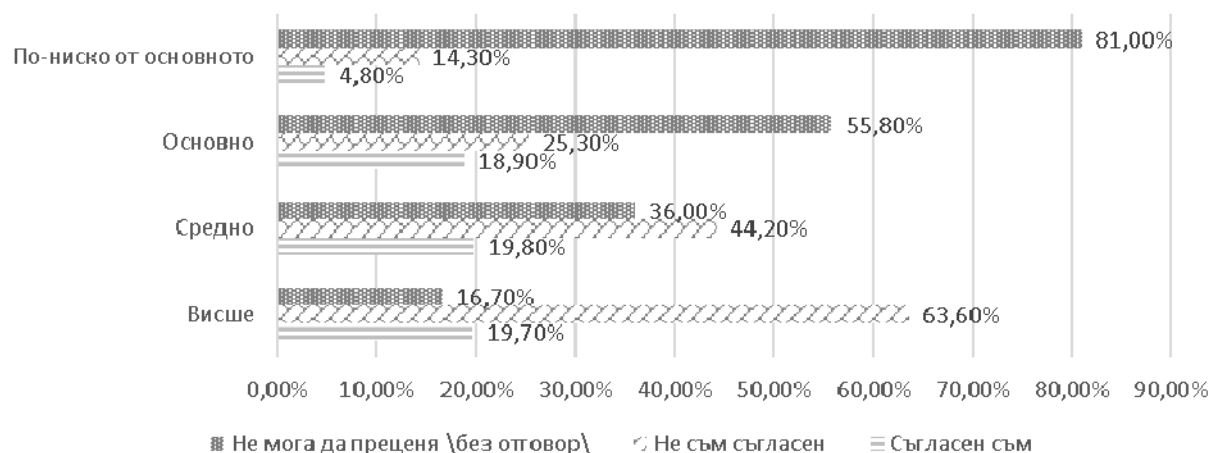
Според признака фактор *жизнен стандарт* изпъкват две демографски групи с неутрална езикова нагласа: това са всички анкетирани, самоопределили се, че живеят в мизерия, и почти 2/3 от заявилите, че живеят с големи лишения. Причините, поради които те не споделят определено мнение, според мен са същите, както и при нискообразованите.

Според признака фактор *етнос* делът на отговора *не мога да преценя* взема определен превес над останалите два отговора и в трите групи, самоопределили се като небългари – при заявилите, че са от друг етнос, роми или турци. При тях делът на изразилите неутрална езикова нагласа спрямо признака *ретроспективност/перспективност* на днешната кодификация е поне два пъти по-висок в сравнение с групата на заявилите, че са от български етнос. Едва ли би могло да се очаква, че тези групи респонденти споделят емоционална привързаност към българския език, доколкото той не е първият им език, овладян в семейна среда. Тъкмо поради това те проявяват неутралност, т.е. ниска степен на чувствителност спрямо характера на писмените правила от гледна точка на признака резултат *перспективност/ретроспективност*.

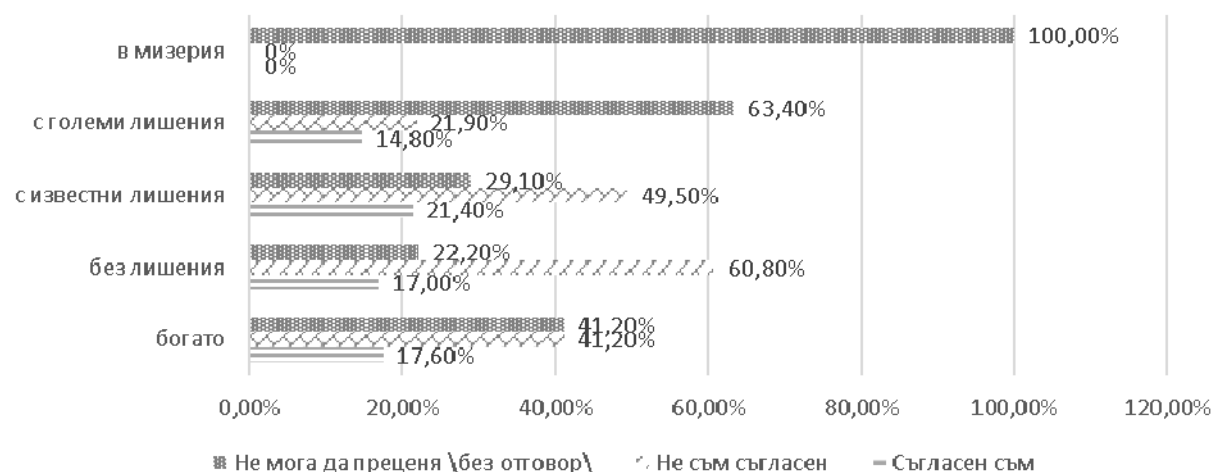
За групите респонденти, предпочели отговора *не мога да преценя* като индикация за *неутрална езикова нагласа* и за отсъствие на нагласата *осъзнаване на книжовната норма*, може да се предположи, че определено странят от дискусиите за писмения книжовен език и неговите правила. Тези анкетирани нямат активно изградено мнение за взаимодействието между кодификацията и устната книжовна реч. Социалният им статус по признаците фактори *образование* и *жизнен стандарт* дава основания да се предположи, че тези анкетирани не се чувстват като членове на групи и индивиди, чиято оценка тежи в общественото езиково пространство.

Най-вероятна причина за проявената от тези демографски групи *неутрална езикова нагласа* във връзка с твърдението за ретроспективност на сегашната кодификация е, защото осъзнават, че не познават добре писмените правила. Въздържат се от категорична оценка поради това, че: имат ниско образование (при признака фактор *образование*); липсва им успешна социална реализация, предпоставка за удовлетворителен материален статус, който да им дава усещане на успешни личности (при признака фактор *материален статус*); българският не е първият им език (при признака фактор *етнос*). Всичко това ги

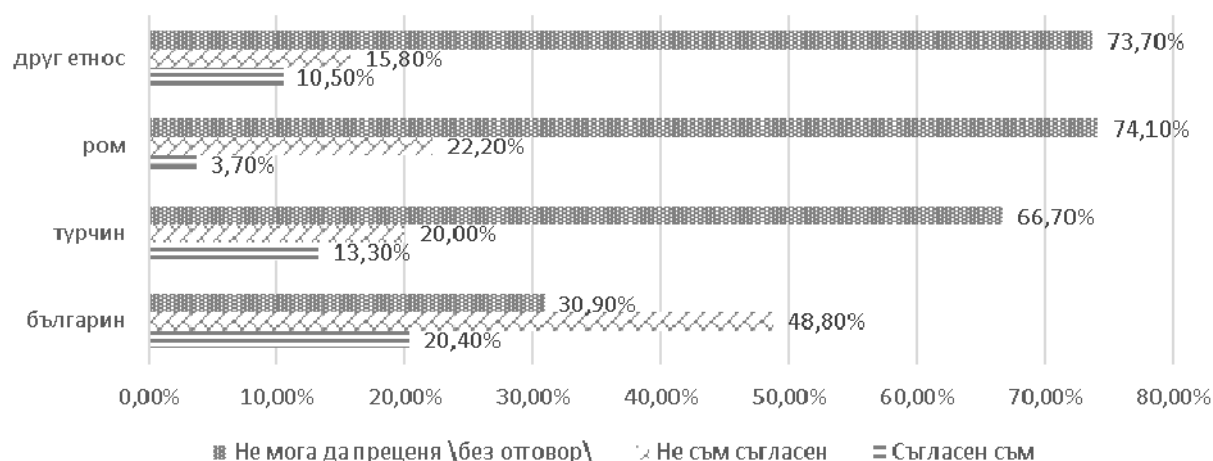
изключва от активните носители на книжовния български език и ги извежда извън обхвата на социалната му база.

Графика 2. Разпределение на отговорите според фактора образование

Графика 3. Разпределение на отговорите според фактора материален статус

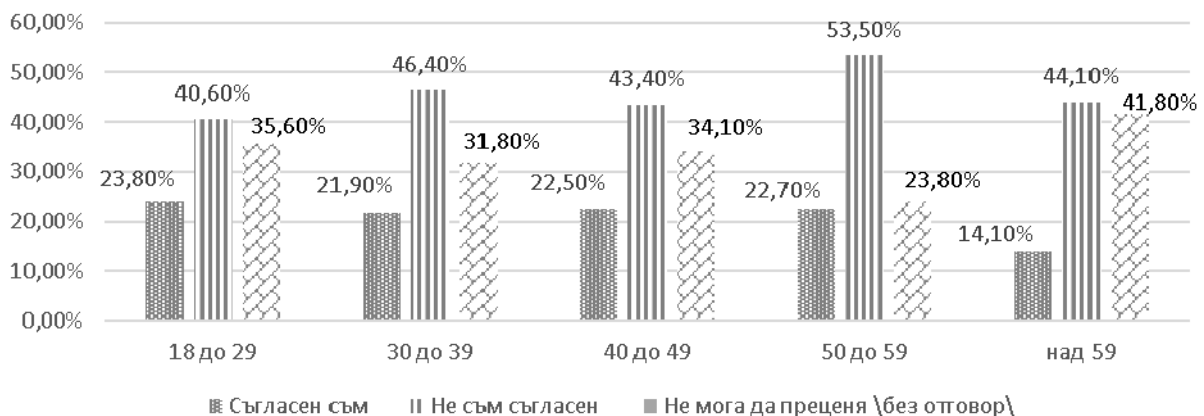

Графика 4. Разпределение на отговорите според фактора етнос

Гласът на младите

Ще завърша анализа на въпроса за ретроспективността на днешната кодификация и с наблюдения върху разпределението на отговорите според признака фактор *възраст*. Макар че при обработката на данните тази демографска променлива не показва статистически значима връзка с отговорите на анкетиранияте, определено смятам, че когато се обсъжда въпросът дали действащите писмени правила са остарели и неадекватни, е важно да се представи и възрастовото разпределение на отговорите предвид динамиката на книжовните норми във времето. Това позволява да се отчете дали са значими разлики в двата края на възрастовата ос (в групата на най-младите – между 18 и 29 г., и в групата над 59 г.), по която са разпределени респондентите през 10-годишен интервал според признака фактор *възраст* в анкетата.

Както личи от Графика 5, тъкмо сред най-младите е най-висок делът на избираните отговора *съгласен съм* във връзка с твърдението, че правилата са остарели. Около него се обединяват почти $\frac{1}{4}$ от анкетиранияте в тази група. Важно е да се изтъкне обаче, че изборът на отговора *не съм съгласен* в същата възрастова група е почти два пъти по-висок от избора на отговора *съгласен съм*. Сходно е и съотношението между изборите на двата отговора и в останалите възрастови групи без тази на респондентите над 59 г.

Графика 5. Разпределение на отговорите според фактора *възраст*

В последната възрастова група (над 59 г.) мнението, че правилата са остарели, е най-рядко споделяно, докато обаче при най-младите най-рядко в сравнение с останалите възрастови групи пък е избрано мнението *не съм съгласен*. Това отразява естествената разлика между поколенията по отношение на книжовния писмен език – нормално е най-младите да смятат някои правила за остарели, а най-възрастните

да поддържат точно обратното мнение предвид естествената езикова динамика в устната книжовна реч.

Във връзка с разпределението на отговорите на анкетираните при променливата *възраст* ясно личи и още нещо. В групата между 50 и 59 г. най-много привърженици има мнението за несъгласие, че днешните писмени правила са остарели и неадекватни. Би могло с голяма степен на достоверност да се допусне, че високият дял на това мнение е резултат от това, че анкетираните в тази възрастова група не желаят промени в писмените книжовни норми, защото им е късно да се приспособяват към тях, тъй като са в последния етап на своята кариера, но пък са още активни на трудовия пазар.

Естествено е също да очакваме в двата края на възрастовата ос и различна по своето съдържание проява на езиковата нагласа *желание за участие*. Най-възрастните анкетиранци не искат книжовният език да губи това, което им гарантира ролята на участници, а най-младите искат книжовният език да включва и онова, което да осигури ролята им на активни участници на *езиковия пазар* (термин на П. Бурдийо). За това и проявите на тази нагласа в двата края на възрастовата ос са противоположни. Най-възрастните анкетиранци желаят промени в най-малка степен, а най-младите – в най-висока степен.

Изводи

Като цяло разпределението на отговорите на твърдението от анкетата *Правилата на писмения книжовен език са остарели и неадекватни и трябва да бъдат осъвременени* говори, че днешната кодификация според мненията на българските граждани е перспективна. Едва около една пета от анкетираните споделят категорично мнението, че писмените правила са остарели. Това говори, че промени в граматичните и правописните правила биха се посрещнали негативно от езиковата общност.

В най-висока степен удовлетвореност от действащите книжовни правила изразяват висшистите, живеещите без лишения и посочилите, че са от български етнос, както и хората във възрастовата група между 50 и 59 г. За тях може да се предположи, че владеят книжовните правила в най-висока степен и виждат в книжовния език пълноценно средство за общуване, което им дава сигурност и предимство пред останалите в кариерен и материален аспект.

Групата на смятащите правилата за остарели е най-слабо представена. Тя е доста разнородна по своя образователен и материален статус, което не позволява да се правят предположения какви са мо-

тивите на тези анкетираните за желаната от тях промяна на правилата. Тази група обаче е определена по етнически и възрастов признак. Най-големи привърженици на осъвременяването на правилата са хората от най-младата възрастова група между 18 и 29 г. Желанието им за промяна на книжовните правила е проява на езиковата нагласа *желание за участие*, доколкото те искат чрез модернизирания книжовен език да си осигурят ролята на активни участници на *езиковия пазар*.

Високият дял на анкетираните, дали категоричен отговор в посока на промяна или запазване на действащите книжовни правила (65%), говори, че тези анкетираните имат *активно отношение към книжовния език и неговите правила*. Тези две групи респонденти споделят във висока степен езиковите нагласи *осъзнаване на нормата* и *желание за участие*. Зад отговорите на тези анкетираните стои убеждението, че познават действащите книжовни норми, и затова застъпват категорично едно от двете противоположни мнения при предложението в анкетата твърдение в коментирания въпрос.

Над една трета от всички анкетираните споделят *неутрална езикова нагласа* във връзка с твърдението за ретроспективност на сегашната кодификация. Това са най-вече нискообразованите, заявите, че живеят в мизерия или в големи лишения, както и хората, самоопределили се като небългари. Тези респонденти се въздържат от категорична оценка най-вероятно защото не познават книжовните правила и поради това не споделят нагласата *осъзнаване на книжовната норма*. Посочените групи използват пасивно книжовния език. Това ги кара да се чувстват отчуждени от книжовния език и ги маргинализира още повече. Буди тревога, че зад *неутралната езикова нагласа* на значителна част от пълнолетните български граждани стои невъзможността им успешно да се интегрират в обществото поради недостатъчно владение на стандартния език.

ЛИТЕРАТУРА

- Александрова, Томов 2019:** Aleksandrova, T., Tomov, M. Some aspects of the Bulgarian standard language codification as a continuous process. // *Papers of BAS. Humanities and Social Sciences*. Vol. 6, 2019, No. 2, p. 206 – 219. <<http://www.papersofbas.eu/listing/tatyana-aleksandrova-milen-tomov.html>> (21.12.2019).
- Гарвин 1993:** Garvin, P. A conceptual framework for the study of language standardization. // J. Fishman (ed.). *International Journal of the Sociology of Language*. 1993, 100/101, 37 – 54.

Докулил 1952: Dokulil, M. K otázce normy spisovného jazyka a její kodifikace (Příspěvek k diskusi). // *Slovo a slovesnost*, volume 13 (1952), № 3 – 4, 135 – 140. <<http://sas.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=684>> (29.09.2019).

Станчева 2017: Станчева, Р. Теоретична рамка на изследването на обществените нагласи към българския книжовен език като фактор при кодификацията на нормите му. [Stancheva, R. Teoretichna ramka na izsledvaneto na obshtestvenite naglasi kam balgarskiya knizhoven ezik kato faktor pri kodifikatsiyata na normite mu.] // *Български език 64 (2017), Приложение*, 11 – 40. <<http://www.balgarskiezik.eu/p-2017/R-STANCHEVA-full-11-40.pdf>> (28.12.2019).

Станчева 2019: Stancheva, R. Language attitudes and the codification of standard linguistic norms. // *Papers of BAS. Humanities and Social Sciences*. Vol. 6, 2019, No. 1, p. 32 – 48. <<http://www.papersofbas.eu/contents/current-volume-vol-6-2019-no-1.html>> (28.12.2019).

ЕЗИКОВЕДСКА СЛАВИСТИКА

**ТВОРИТЕЛЬНЫЙ ПРЕДИКАТИВНЫЙ ПАДЕЖ И ЕГО МЕСТО
В РУССКОМ ЦЕРКОВНОСЛАВЯНСКОМ ЯЗЫКЕ
(НА МАТЕРИАЛЕ ПЕРВОЙ ТРЕТИ XVIII ВЕКА)**

Таня Нейчева

Пловдивский университет им. Паусия Хилендарского

**THE PREDICATIVE INSTRUMENTAL AND ITS PLACE
IN RUSSIAN VARIANT OF CHURCH SLAVONIC
(BASED ON TEXTS WRITTEN BETWEEN 1700 AND 1730)**

Tanya Neycheva

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The article discusses some cases of using predicative instrumental instead of predicative nominative, double dative or double accusative in several Church Slavonic texts written in the first third of 18th century. Based on the excerpted examples, the author tries to find a possible rule that determines under what conditions the use of predicative instrumental is allowed in the two types of Church Slavonic, standard and hybrid. The analysis shows that in general the nominative is preferred both in standard and in hybrid texts and the instrumental is more widely used just in the hybrid ones.

Key words: Standard and hybrid Church Slavonic, Russian, predicative instrumental, predicative nominative, double accusative, double dative

Творительный предикативный падеж (ТП) – синтаксическая особенность славянских¹ языков, состоящая в том, что именная часть составного сказуемого (предикатив) при определенных условиях выступает в творительном падеже вместо ожидаемой координации с падежом субъекта. По данным исследователей, зачатки формирования ТП намечались еще в индоевропейский период, хотя явление не получило более широкого распространения ни в балто-славянскую, ни в

¹ Происхождение творительного предикативного и связь его с соответствующими конструкциями в балтийских и угро-финских языках не является предметом данного исследования.

праславянскую эпоху (Мозер 1991: 62). В древнеболгарских памятниках примеры такого типа встречаются крайне редко – всего 16 раз в Супрасльской рукописи и 2 раза в Синайском требнике (Курц, ред. 1963: 305 – 306) на фоне регулярного употребления составных сказуемых с именительным падежом.

Бурное развитие ТП началось только в XIV в. в западнославянских языках – сначала в чешском, немногим позже в польском. На восточнославянской территории, скорее всего, интенсивное распространение конструкции было индуцировано западнославянским влиянием, особенно активным в тот период (Мозер 1991: 59; Шалер 2017: 162). В южнославянских языках ТП не подвергался заметной активизации², как из-за отсутствия ощутимого западнославянского влияния, так и в связи с процессом частичного или полного распада падежной системы, вследствие которого усиливалась роль именительного падежа.

Где в этой схеме находится церковнославянский язык? С одной стороны, он является наследником древнеболгарского (южнославянского) литературного языка, а с другой, развивался в течение нескольких столетий на восточнославянской языковой территории: его называли «славенским»³ и считали своим. В результате формировалась литературная норма, хранящая некоторые древние черты, воспринявшая новые из разговорного языка, а также обладающая только своими книжными особенностями. ТП попадает по меньшей мере в две из перечисленных категорий: во-первых, примеры его употребления зафиксированы, хотя и эпизодически, в древнейших письменных памятниках; во-вторых, данная конструкция получила очень широкое распространение в русском языке. Современные грамматики и учебные пособия по церковнославянскому языку, однако, категорически не рекомендуют его употребления (Андрей 2007: 130) или же упоминают лишь вскользь, что такие примеры встречаются изредка в текстах «в виде исключения» (Алипий 1991: 159 – 160). Иными словами, в современной норме мы имеем приблизительно такую же картину, какая

² В отношении современного сербского языка Б. Хлебац высказывает гипотезу, что ТП в нем – довольно позднее явление, судя по тому, что в «Словаре хорватского или сербского языка» (1904 – 1910), изданном Югославской академией наук, не зафиксировано ни одного примера с творительным падежом (Хлебац 2008: 548 – 549).

³ Термин «церковнославянский» появился лишь в XVIII в. после секуляризации русской культуры, когда язык действительно ограничился только в функции языка церкви.

наблюдалась в X – XI вв. Возникает закономерный вопрос, действительно ли ничего не изменилось за это время и не было ли в истории церковнославянского таких периодов, когда под влиянием интенсивного развития ТП в русском языке конструкции данного типа употреблялись в нем чаще и шире, чем допустимо теперь.

Объектом настоящего исследования является церковнославянская норма в том виде, в котором она присутствует в текстах, созданных в первые три десятилетия XVIII века, так называемую Петровскую эпоху. Проблема наличия или отсутствия в ней творительного предикативного до сих пор не привлекала специального внимания.

В указанный период, по мнению большинства исследователей, норма существовала в двух разновидностях⁴, назовем их «строгой» (стандартной) и «сниженной» (гибридной). Первая из них обслуживала «высокую» сферу коммуникации, то есть литургическую, каноническую, полемическую и научную литературу, вторая – более «низкую» сферу, охватывающую научно-техническую и техническую, повествовательную литературу и периодическую печать. Для обеих разновидностей общим был, конечно, нейтральный языковой фонд, состоящий из общеславянских средств и неярких новых явлений, которые могли свободно варьироваться, не меняя качества текста. Характерной особенностью стандартного церковнославянского было употребление ярких особенностей, отличающих книжный язык от некнижного («признаков книжности», по терминологии Б. А. Успенского), среди которых были архаизмы, южнославянские явления и сугубо книжные конструкции. Гибридный вариант нормы, с другой стороны, характеризовался устранением тех же «признаков книжности» и заменой их нейтральными средствами восточнославянского происхождения. Просторечные элементы не допускались ни в одной из разновидностей литературного языка.

Ввиду своего широкого распространения в восточнославянских языках в рассматриваемый период, а также наличия прецедентных примеров в образцовых текстах, ТП вполне мог находиться в

⁴ Хотя разные авторы часто исходят из противоположных позиций и пользуются разной терминологией, разделение намечается у всех, ср.: «церковно-книжный» и «светско-литературный» стиль (Г. О. Винокур), «книжно-славянский» и «народно-литературный» тип (В. В. Виноградов), «церковнославянский» и «славяно-русский» (Ф. П. Филин), «строгая» и «сниженная» норма (Л. М. Ремнева), «чистый» и «упрощенный» (Е. А. Целунова), «стандартный» и «гибридный» церковнославянский (Н. И. Толстой, Н. Н. Запольская), «традиционный» и «гибридный» церковнославянский (Б. А. Успенский, В. М. Живов), «высокий» и «простой» вариант (Л. Л. Кутина).

нейтральной зоне и выступать как допустимый вариант в церковнославянском. Цель настоящего исследования – выявить и описать частную синтаксическую норму употребления ТП в первой трети XVIII в. и более конкретно, проверить: допустима ли была эта конструкция в целом; были ли отличия и ограничения при употреблении ее в стандартных и в гибридных текстах; справедливо ли считать ее нейтральным вариантом и если это так, то с каким «признаком книжности» она коррелировала. Чтобы ответить на перечисленные вопросы, следует в первую очередь определить место ТП среди других способов оформления именного сказуемого в славянском контексте, и более конкретно – в русском языке к началу XVIII века.

Согласно определению «Онлайн энциклопедии славянских языков и языкознания», ТП является одним из нескольких формальных способов кодирования первичных и вторичных именных предикатов, наряду с согласовательными падежами (именительным, винительным), а в некоторых языках – и с аналитическими конструкциями (Гринберг, ред. 2020). Судя по данным древнейших славянских письменных памятников, наиболее частотной моделью была согласовательная, которую можно описать следующим образом: именная часть предиката координируется (согласуется) с субъектом. Ввиду того, что падеж субъекта – обычно именительный, самым распространенным способом был именительный предикативный (ИП): *и растаавъ са ледь бысть вода топла*⁵.

В церковнославянском языке в соответствии с описанной моделью последовательно оформляются составные именные сказуемые с любой – личной или неличной – формой глагола *быти* в функции связки: *видѣ двѣ брата ... вметающа мрежи въ море, бѣста бо рѣбаря – увидел двух братьев ... закидывающих сети в море, ибо они были рыболовы* (Мф. 4: 19)⁶, *аще кто хощет старѣи быти, да будетъ всѣхъ мѣнѣи и всѣмъ слуга* – кто хочет быть первым, будь из всех последним и всем слугою (Мк. 9: 35), *како можетъ человекъ родитися старѣи сѣи* – как может человек родиться, будучи стар (Ин. 3: 4), а также с полузнаменательными глаголами со значением становления, наименования и т. д.: *сѣ, ты Иудей именуешися – вот, ты называешься Иудеем* (Рим. 2: 17).

⁵ Пример приводится по Курц, ред. 1963: 305. Полужирным шрифтом здесь и ниже отмечается предикат, подчеркиванием – субъект.

⁶ Библейские цитаты на церковнославянском приводятся в упрощенной графике по тексту Елизаветинской библии, а на русском – по тексту Синодальной библии, которые доступны на сайте <https://azbyka.ru/biblia>.

В современном русском языке ИП имеет место после связки *быть/Ø* в настоящем времени, а в остальных временах и наклонениях – когда требуется выразить значение постоянного признака: *если вы христианин, попробуйте ответить на мой вопрос; покойник не был христианин*⁷. Во всех остальных случаях после связки *быть*, а также после полусогласительной связки, господствующей является форма «рассогласительного» ТП: *выходя из храма, верующие переставали быть христианами; человек, сделавший выбор, становится христианином*. Следует отметить, что хотя данное разделение наметилось еще в древнерусский период, более значительное число случаев ТП в сочетании со связкой в прошедшем времени было отмечено только в XVII в., а со связкой в будущем времени – еще позже, в XVIII в. (Борковский, Кузнецов 2006: 336). Таким образом, в рассматриваемый период инвазия ТП в церковнославянскую норму была возможна только в той – значительно меньшей – степени развития, какой она достигла в русском языке.

Частными случаями предикативного согласования следует признать так называемые «двойные» падежи – двойной дательный и двойной винительный, – которые сохранились в церковнославянском, но были полностью вытеснены в современном русском языке.

Двойной дательный часто описывают как сочетание инфинитива *быти* с именной частью в дательном падеже (Борковский, Кузнецов 2006: 374; Изотов 2001: 85; Иоаннович 1851: 199). Данное определение представляется нам неполным, так как инфинитив связки регулярно выступает с именительным или винительным падежом в осложненном сказуемом после личной формы другого глагола: *едá и вы́ ученицы́ его́ хощете бы́ти* – или и вы хотите сделаться Его учениками (Ин. 9: 27); *вы́ же когó мя глаго́лете бы́ти* – а вы за кого почитаете Меня (Мф. 16: 15). На самом деле, «второй» дательный как именная часть сказуемого появляется в безличных конструкциях и в составе дательного самостоятельного. В обоих случаях функцию связки выполняет неличная глагольная форма – инфинитив или действительное причастие в дательном падеже, а координация, ввиду отсутствия формального подлежащего, осуществляется с субъектом, выраженным «первым» дательным падежом: *во е́же бы́ти ему́ отцу́ мно́гимъ язы́комъ* – через что сделался отцом многих народов (Рим. 4: 18); *бы́сть же умрѣти ни́щему, и несѣну бы́ти а́нгелы на ло́но Авраа́мле* – Умер нищий и отнесен был Ангелами на лоно Авраамово (Лк.

⁷ Приводимые здесь и ниже иллюстративные примеры для русского языка извлечены из Национального корпуса русского языка (<https://ruscorpora.ru/>).

16: 22); *яко еще сущу отрочати живу, постился еси и плакаль и бдѣль еси* – когда дитя было еще живо, ты постился и плакал, и не спал (2Цар. 12: 21). В русском языке двойной дательный был вытеснен у существительных к XVIII в., но у прилагательных и причастий употреблялся и в XIX в. (Борковский, Кузнецов 2006: 374 – 375).

Двойной винительный – это случай, когда сказуемое выражено полнозначным переходным глаголом, требующим двойного прямого дополнения. «Второй» винительный, вводимый им, согласуется с прямым дополнением, «первым» винительным: *да восхитятъ его и сотворятъ его Царя* – *взять Его и сделать царем* (Ин. 6: 15). Конструкция держалась в русском языке у существительных в течение XVIII в., а у прилагательных и причастий – даже до XIX в. (Борковский, Кузнецов 2006: 367 – 371).

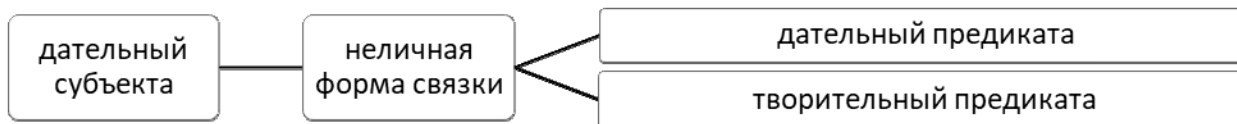
Итак, обобщим основные особенности выражения именного предиката в русском языке к началу XVIII в.: ведущим уже был ТП, хотя косвенные согласовательные падежи еще не были полностью вытеснены из употребления, а ИП употреблялся чаще и шире, чем в современном языке, особенно при прилагательных и причастиях. Что же касается распространения ТП в церковнославянском языке первой трети XVIII в., нам следует обратиться к источникам.

Здесь рассматриваются тексты, созданные в период с 1700 по 1730 г. и охарактеризованные по экстралингвистическим признакам (жанр, тематика, графика) как относящиеся к церковнославянской стихии. Составные именные предикаты извлекались методом сплошной выборки⁸ и были распределены в следующие категории:

1. Именительный предикативный (ИП) / ТП

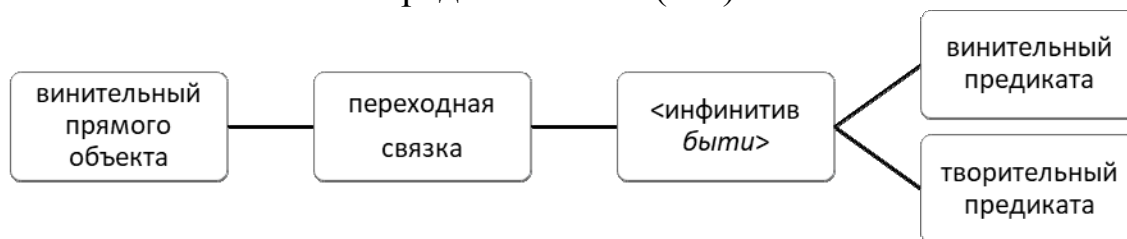

2. Дательный предикативный (ДП) / ТП

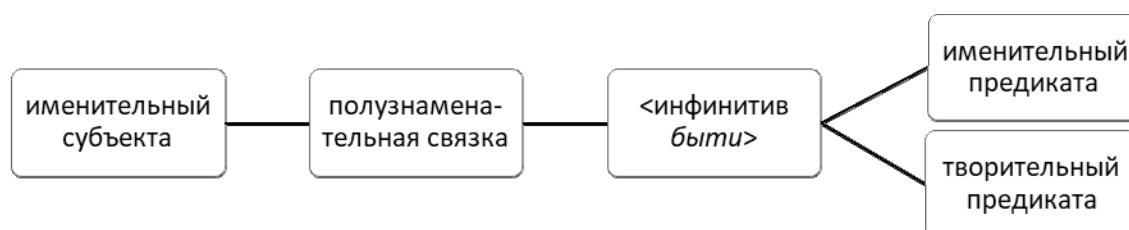

⁸ Не извлекались сказуемые со связкой *быти* в настоящем времени (выраженной или нулевой), так как в этой позиции и в церковнославянском, и в русском языке выступает только именительный падеж.

3. Винительный предикативный (ВП) / ТП

4. ИП после полузнаменательной⁹ связки (ИПп) / ТП

В изложении рассматриваются все извлеченные случаи ТП, а примеры ИП и двойных косвенных падежей приводятся для сопоставления. В квадратных скобках указывается общее число примеров.

Результаты анализа описаны в отдельности для каждого текста; тексты расположены в порядке от наиболее престижного жанра к менее престижным.

«Благодарственная служба о Полтавской победе» (1709)¹⁰ создана епископом Ф. Лопатинским в честь победы русского оружия над шведским королем. Жанр безусловно отсылает к самой «высокой» сфере литературной коммуникации – богослужебной, и следовательно, к стандартному церковнославянскому.

Анализ проводится на материале 33 составных сказуемых, среди которых не удалось обнаружить **ни одного случая ТП**. Насчет распределения остальных типов предикативных конструкций текст представляет следующую картину:

⁹ Чаще всего в роли полузнаменательной связки выступают возвратные глаголы, соотносимые с переходными глаголами, выполняющими аналогичную функцию в конструкциях с двойным винительным: *сотворити – сотворитися; нарицати – нарицатися; мнѣти – мнѣтися* и т. д. Возвратная частица *ся* сигнализирует о совмещении субъекта и объекта действия, и соответственно, координация предиката осуществляется с субъектом.

¹⁰ Феофилакт (Лопатинский Федор Леонтович). *Служба благодарственная о победе под Полтавою*. Москва: Синодальная типография, 1709. // Российская государственная библиотека. <<http://dlib.rsl.ru/01004091734>> (12.11.2020).

1. ИП [19] / ТП [0]

ИП существительного [6]: *и вода имъ бысть стѣна одесную и стѣна ошую.*

ИП прилагательных и причастий [13]: *и ничтоже невозможно будетъ вамъ; отъ немощи быша крѣпцы; въ ногу устрѣленъ бывъ, охромъ.*

2. ДП [2] / ТП [0]

ДП существительного [2]: *оружие вражие притупилъ еси, яко намъ отъ него неврежденнымъ быти.*

3. ВП [11] / ТП [0]

ВП существительного [6]: *тебе началницу нашего спасения величающе.*

ВП прилагательных и причастий [5]: *и сотвори море сухо.*

4. ИПп [1] / ТП [0]

ИПп существительного [1]: *не суть достойни нарецися сыны твои.*

«Поморские ответы» (1723)¹¹ – полемическое богословское сочинение, которое следует причислить к «высокой» коммуникативной сфере. В нем содержатся ответы монахов-старообрядцев Выговской общины на 106 вопросов, отправленных им государством (в лице Петра I). Язык старообрядцев интересен тем, что придерживается великорусской (московской) традиции, в то время как после реформы патриарха Никона официальная церковь восприняла юго-западную (киевскую) литературную традицию (Успенский 2001: 361 – 370).

Из исследованного отрывка текста было извлечено в общей сложности **5 случаев ТП** из 56 составных сказуемых (соотношение приблизительно 1:11).

1. ИП [4] / ТП [2]

ТП существительного [2]: *игуменомъ бѣ на Соловкахъ святымъ Филиппъ; Филиппъ и Гурии и Варсанофии, иже тогда игуменами бяху.*

ИП существительного [4]: *отческаго великокняжескаго престола наслѣдникъ бысть.*

ИП прилагательных и причастий [37]: *коль истинно будетъ слово твое; вѣру православленную православно имѣюще бяху; вѣдыи буди, идѣже начало вѣры, ту и бѣзвѣрие будетъ.*

¹¹ *Отвѣты пустынножителей на вопросы монаха Неофита. 1723.* // Отдел рукописей РГБ. Собрание рукописных книг Е. Е. Егорова. Ф.98 №193. <<https://libfond.ru/lib-rgb/98/f-98-193/>> (1.02.2021). Ввиду большого объема текста, приводимые здесь случаи извлечены из предисловия и первых пяти вопросов и ответов (л. 1 – 33 об.).

2. ДП [2]/ ТП [1]

ТП существительного [1]: *и прорече Петру святому быти <*ему> митрополитомъ.*

ДП прилагательных и причастий [2]: *како бо мощно сему смышлению въровательну быти.*

3. ВП [0]/ ТП [2]

ТП существительного [1]. Примеры расположены в непосредственной близости – в вопросе и в ответе на него. Во втором предложении следует предположить эллипсис имени существительного, а не именную часть, выраженную прилагательным: *егоже преподобный Евфросинъ мотылнымъ столпомъ нарече; и наки гдѣ ли еси въ Писании изобрѣлъ, что мотылнымъ именовати.*

4. ИПп [9] / ТП [0]

ИПп существительного [4]: *прежде убо въ послании грамотъ своихъ звашеся легатось.*

ИПп прилагательных и причастий [5]: *вelmi недостовѣрно является оно слово глаголющихъ.*

«Похвальное слово Петру Великому» (1723)¹² написано Г. Бужинским, выдающимся культурным деятелем эпохи. Язык, скорее, стиль его произведений обычно определяют как смешение неологизмов Петровской эпохи с церковнославянской лексикой. Жанр связывает произведение со средним уровнем престижа в конфессиональной сфере.

Во всем объеме текста был выявлен **один пример ТП** из 17 составных сказуемых (соотношение приблизительно 1:16).

1. ИП [10] / ТП [0]

ИП существительного [2]: *на воинство арианское пресильный бысть поборникъ.*

ИП прилагательных и причастий [8]: *мудрствованию подражати принужденъ былъ бы; да сие его дарование будеть намъ долгоденственное и многолетное.*

2. ДП [1] / ТП [0]

ДП существительного [1]: *показа сие о Геркулесе, которому, еще младенцу сущу въ колыбели, ... аки бы сие содеяся.*

¹² *Проповеди Гавриила Бужинского (1717 – 1727)*. Издал Е. Петухов. Ученые записки Юрьевского университета. Юрьев, 1901, с. 497 – 511. // Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинского Дома) РАН. <<http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=5930>> (15.10.2020).

3. ВП [3] / ТП [1]

ТП прилагательного [1]: *блаженными нарече царица Савская отроковъ Соломоновыхъ.*

ВП существительного [1]: *но абие своя премудрости участника творить.*

ВП прилагательного [2]: *недостойно ни едино мня безъ похвалений оставити.*

4. ИПп [1] / ТП [0]

ИПп существительного [1]: *драконъ тотъ мняшеся непобедимый.*

«Повесть о Корнилии Выговском» (ок. 1720)¹³, составленная монахом-старообрядцем Пахомием, является первой редакцией «Жития Корнилия Выговского». В жанровом и языковом отношении текст находится на гипотетической границе между повествовательной и конфессиональной литературой, между «высокой» и «сниженной» нормой церковнославянского.

ТП здесь встречается в **3 случаях** из 38 составных именных сказуемых (соотношение приблизительно 1:18).

1. ИП [27] / ТП [1]

ТП существительного [1]: *быль Никонъ и простымъ мнихомъ.*

ИП существительного [14]: *многоученый Иванъ Насетка, бывый у Иосифа патриарха книжной справщикъ.*

ИП прилагательных и причастий [13]: *вельми трудолюбезни быша тии отцы.* В одном случае сказуемое осложняется лишней неличной «связкой» в виде действительного причастия: *понеже юнь сыи еси и не можеши zde трудовъ иночества понести.*

2. ДП [2] / ТП [0]

ДП существительного [1]: *такову суцу врагу Божию тайну поверя.*

ДП причастия [1]: *не могох же аз умолити отца Капитона, во еже прияту ми быти.*

3. ВП [4] / ТП [2]

ТП существительного [2]: *на Печатной домъ книгосправщикомъ его сотвори; хоцещи ли сотворю тя игуменомъ въ Древницкой монастырь.*

¹³ Д. Н. Брецинский. Житие Корнилия Выговского Пахомиевской редакции (тексты). // *Древнерусская книжность: по материалам Пушкинского дома*. Ленинград, 1985, с. 67 – 107.

ВП прилагательных [4]: *онъ же весьма отрицашеся и **недостойна себе вменяше***. В одном из выявленных случаев сказуемое осложняется неличной «связкой», выполняющей роль «усилителя» предикативности: *Таково молчание имея Виталий в разуме, **мнети** яко неким **быти нема суца***. Другой случай следует расценивать как граничный, как попытку превращения атрибутивной функции прилагательного в предикативную: *имеяше же Захарий двухъ племянницъ южныхъ суце*.

4. ИПп [1] / ТП [0]

ИПп прилагательного [1]: *умершим родителем его, **остася един***.

«Последование о исповедании» (1723)¹⁴ составлено Г. Бужинским в том же году, как и рассмотренное выше «Похвальное слово». Жанр последования, однако, хотя и конфессиональный, находится в самом низу жанровой системы, будучи предназначен для практической коммуникации со священником, что отсылает его к сфере «сниженной» нормы.

В тексте было обнаружено **7 случаев ТП** среди 29 составных именных сказуемых (соотношение 1:4).

1. ИП [13] / ТП [0]

ИП прилагательных и причастий [13]: *да не **будетъ священникъ тяжестень**; да бы такая лжа была **престъчена***.

2. ДП [1] / ТП [0]

ДП существительного [1] встречается в составе библейской цитаты: *не хошу смерти грѣшника, но яко еже обратится и **живу быти ему*** (Иез. 33: 11).

3. ВП [1] / ТП [6]

ТП существительного [3]: *противъ этой заповѣди **согрѣшаетъ**, хто иконы святыя **богомъ называетъ**; хто такую вещь тлѣнную **называетъ богомъ** ... тотъ велми **согрѣшаетъ**; **исповѣдуетъ себе быти блудникомъ**;*

ТП прилагательного [3]: *противъ этой же заповѣди **согрѣшаютъ** скаредные кликуши и которые **бѣшеными себя дѣлаютъ**; судии, которые по мзгѣ или по иной какой страсти **судятъ** и правыхъ дѣлаютъ виноватыми, а виноватыхъ **правыми**; приходитъ къ нимъ, **называя ихъ чудотворными**.*

¹⁴ Последование о исповедании. Москва, 1923. // Главная библиотека Свято-Троицкой Сергиевой лавры, Старопечатные книги, электронный ресурс № 389. <<https://lib-fond.ru/lib-rgb/mk-rgb/posledovanie-o-ispovedanii/>> (4.09.2020).

ВП существительного [1] выступает в составе цитаты по Златоусту: *не хочу смерти грѣшника, но яко еже обратится и живу быти ему* (Слово 2 о священстве).

4. ИПп [17] / ТП [1]

ТП существительного [1]: *кто не исповѣдается за лѣнностью на всякой годъ, тотъ недостойнъ христианиномъ называтца.*

ИПп существительного [11] употребляется обычно в дефинициях¹⁵: *скотоложство называтца то, когда ...*; а также, если выражено значение постоянного признака: *и покажешся не только преступникъ, но и разоритель заповѣдей Господнихъ.*

ИПп прилагательных и причастий [6]: *во время исповѣди гордится и суровъ къ кающемуся является; покажется духовнику какой грѣхъ не удобъ разсуждаемый.*

Попытаемся обобщить. Большинство случаев ТП, как и следовало ожидать, было выявлено в составных сказуемых с именной частью, выраженной именем существительным; у прилагательных и причастий рассматриваемое явление было еще на этапе формирования в русском языке, в связи с чем не могло оказать более ощутимого влияния на церковнославянскую норму, хотя в более «низких» жанрах встречаются и такие случаи.

Творительный предикативный падеж, безусловно, имел место в церковнославянском языке, притом не просто «в виде исключения». Примеров ТП в исследованных текстах, созданных в начале XVIII в., не было зафиксировано только в самом высоком жанре (литургическом), предназначенном для коммуникации с Богом. Во всех остальных источниках частотность этой синтаксической конструкции составляет порядка 10 – 15% для произведений, соотносимых со «строгой» нормой, и 15 – 25% – для представителей «сниженной» нормы, что позволяет нам охарактеризовать ее как **нейтральное языковое средство**, а не как просторечие. С другой стороны, ИП, особенно после связки *быти* (за исключением форм настоящего времени, которые здесь не рассматривались), будучи пока что нейтральным вариантом, намечает тенденцию восприниматься как «признак книжности», о чем

¹⁵ В современном русском языке в дефинициях после *называться* тоже возможно употребление именительного падежа; «расподобление» с подлежащим обычно выражается на письме кавычками: *Миловать у нас в стране нынче может только одна инстанция. Называется она президент; Эта постройка называется «здание-самолёт», поскольку по своей форме напоминает аэроплан* (<https://ruscorpora.ru/>).

свидетельствует его регулярное употребление в «высоких» жанрах и почти полное отсутствие в тексте Последования.

Недопустимость употребления ТП в современных грамматиках «синодального» церковнославянского языка, возможно, связана с тем, что в них фиксировались правила «строгой» разновидности, в то время как «сниженная» разновидность осталась в XVIII веке.

ЛИТЕРАТУРА

Алипий 1991: Иеромонах Алипий (Гаманович). *Грамматика церковно-славянского языка*. [Ieromonah Alipij (Gamanovich). *Grammatika tserkovno-slavyanskago yazyka*.] Москва: Художественная литература, 1991.

Андрей 2007: Иеромонах Андрей (Эрастов). *Грамматика церковно-славянского языка*. [Ieromonah Andrej (Erastov). *Grammatika tserkovnoslavyanskago yazyka*.] Санкт-Петербург: Библиополис, 2007.

Борковский, Кузнецов 2006: Борковский, В. И., Кузнецов, П. С. *Историческая грамматика русского языка*. [Borkovskij, V. I., Kuznetsov, P. S. *Istoricheskaya grammatika russkogo yazyka*.] Москва: КомКнига, 2006.

Воейкова 2011: Воейкова, М. Д. Именительный падеж. [Voejkova, M. D. *Imenitel'nyj padezh*.]// *Проект корпусного описания русской грамматики* (<http://rusgram.ru>). На правах рукописи. М., 2011.

Гринберг 2020: *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*. Editor-in-Chief: Marc L. Greenberg <<https://brill.com/view/db/eslo>> (08.12.2020)

Изотов 2001: Изотов, А. И. *Старославянский и церковнославянский языки: Грамматика, упражнения, тексты*. [Izotov, A. I. *Staroslavyanskij i tserkovnoslavyanskij yazyki: Grammatika, uprazhneniya, teksty*.] Москва: ИОСО РАО, 2001.

Иоаннович 1851: Иоаннович, Е. *Грамматика церковно-славянского языка*. [Ioannovich, E. *Grammatika tserkovno-slavyanskago yazyka*.] Вена: Типография арменского Монастыря, 1851.

Курц, ред. 1963: *Исследования по синтаксису старославянского языка*. [Issledovanija po sintaksisu staroslavyanskago yazyka.] Под ред. И. Курца. Прага: Изд. Чехословацкой академии наук, 1963.

Мозер 1991: Moser, M. Anmerkungen zum prädikativen Instrumental in Verbindung mit der Kopula in den ostslavischen Sprachen. // *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 37, s. 51 – 62.

- Успенский 2001:** Успенский, Б. А. *Этюды о русской истории*. [Uspenskij, B. A. Etyudy o russkoj istorii.] Санкт-Петербург: „Азбука“, 2001.
- Хлебац 2008:** Hlebac, V. „Predikativni instrumental“ u svetlu kolokacijske analize. // *Јужнословенски филолог*, LXIV, 2008, с. 535 – 550.
- Хрекова 1981:** Хрекова, Л. Ф. Именительный и творительный падеж прилагательных в именной части сказуемого. [Hrekova, L. F. Imenitel'nyj i tvoritel'nyj padezh prilagatel'nyh v imennoj chasti skazuемого.] // *Русский язык за рубежом*. 6, 1981, с. 44 – 49.
- Шалер 2017:** Schaller, H. W. The predicative instrumental in Russian and other Slavic languages – history and origin. // *Надмощие и приспособяване. Сборник доклади от Международната научна конференция на Факултета по славянски филологии*. Т. 2. София: Факултет по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 161 – 168.

ЩРИХИ ОТ СЛОВООБРАЗУВАНЕТО В БЪЛГАРСКИ, СРЪБСКИ И РУСКИ ЕЗИК ОТНОСНО АГЕНТИВНОСТТА

Вяра Найденова

Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

SOME FEATURES OF WORD FORMATION IN BULGARIAN, SERBIAN AND RUSSIAN ABOUT AGENTIVITY

Vyara Naydenova

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

This paper is an attempt to synchronously compare, in terms of nomination in the Slavic languages, the variety of word-forming means in each language system with a common origin and initially matching word-formation inventory. The main goal of the study is to trace in typological terms the different productivity of some word-formation models in nouns in Russian, Serbian and Bulgarian. In accordance with the set tasks, the research study was carried out synchronously. When constructing a model for a comparative description relevant to the form, the inventory of word-forming means with their inherent presence/absence in the given language, (un)productivity and frequency is established.

Key words: words formation in Bulgarian, Serbian and Russian

При типологическите изследвания на славянските езици (Историческая типология 1986: 47) се констатира, че в категорията агентивност съществуват три групи суфикси – а) наследени от праславянски, следователно – общи; б) заемки, главно интернационални – също така общи, в) суфикси, характерни за отделните езици или (под)групи езици. Истинската дистинкция между славянските езици при словообразуването не се състои само в различията на суфиксалния инвентар, но и при функционирането на суфиксите, които са общи за тези езици, по отношение на: комбинаториката (дистрибуцията), продуктивността, а и семантиката (Ревзина 1969: 133). Това проличава особено ярко при анализиране на деривационните системи на тези езици

на ниво модели и функции, с което в рамките на отделен език или в съпоставителен план са се занимавали редица учени (от българските: В. Радева, Вл. Мурдаров, Ю. Балтова, Цв. Аврамова, Р. Железарова, Е. Македонска и др., в Сърбия: Б. Чорич, Е. Матияшевич, Г. Щасни, Пр. Пипер и др.) и са посветени немалък брой специализирани научни сборници (Научни састанак слависта у Вукове дане 1986, Творба речи 2012 и др.). Славянските суфиксални системи се характеризират именно с изобилния си и разнообразен суфиксален инвентар, до голяма степен съвпадащ или сходен, но и с различията по отношение на продуктивността и дистрибуцията на елементите от този инвентар в отделните езици. Този извод се подкрепя чрез проучването на деривационните системи на избраните славянски езици, а по-конкретно – на ниво анализ на функциите на отделните елементи от суфиксалните системи, за което по-надолу са представени примери.

Комплексността на агентивността в славянските езици изисква двустранен подход при изследването на тази категория – и от семантична, и от формална гледна точка, тъй като тя обхваща не едно езиково равнище и обединява различни средства и езикови структури в специфично собствено семантично поле.

Предмет на настоящата разработка са някои от деривационните модели с агентивно значение в руски (РЕ), сръбски (СЕ) и български език (БЕ) като средства, заемащи централно място във функционално-семантичното поле на агентивността, при това средства, свидетелстващи за семантичното разнообразие на агента при словообразуването. Представя се категорията агентивност с нейните изразни средства и структурата на значенията.

Универсален словообразователен модел за абстрактната сема на агента в славянските езици не съществува. При словообразуването категорията агентивност се реализира чрез разнообразни модели, конфигурации и комбинаторика (и сходни, и различни). Във всеки от разглежданите езици този езиков инвентар образува единна общност със своя собствена вътрешна организация.

Маркери на агентивността преди всичко са суфиксалните модели, които представляват специални образци, „формули“ с установена съчетаемост, форманти и мотивираност. Стилистически и смислово те са семантично диференцирани или поне нюансирани. Функционирането им зависи от значителен брой граматически, семантически, както и екстралингвистически фактори.

Трудно е да се направи абсолютно прецизна класификация от гледна точка на номинацията в славянските езици поради голямата пълнота

трота на словообразователни средства във всяка езикова система, различната семантична и стилистична окраска на суфиксите и произтичащата от това различна степен на полисемия и омонимия между тях.

Основната цел на работата е да се проследи в типологичен план различната (по-малка или по-голяма) продуктивност на някои словообразователни модели при съществителните имена в руски (РЕ), сръбски (СЕ) и български език (БЕ) на фона на презумпцията, че в различните езици по различен начин се моделират отделните структурни особености. В рамките на обема на настоящото съобщение е невъзможно пълното и изчерпателно представяне на емпиричния материал, който за БЕ се основава на СРСБКЕ 1999 (Словообразователен речник на съвременния български книжовен език). Анализът засяга определени лексико-граматични или тематични групи. В съответствие с поставените тук задачи изследването е осъществено в синхронен план. При конструирането на модел за съпоставително описание от значение към форма се установява инвентарът от словообразователни средства с присъщите за тях присъствие/отсъствие в дадения език, (не)продуктивност и фреквентност. Настоящата разработка представлява опит за съпоставка от гледна точка на номинацията в славянските езици и за изтъкване на разнообразието от словообразователни средства във всяка отделна система при общия произход и изначално съвпадащия им словообразователен инвентар, но в синхронен план.

Изпълнявайки словообразователната си функция, формантите показват различна способност за свързване с основи на отделните категории думи. Въпреки че словообразователният инвентар на славянските езици се характеризира с общност, наследена от праславянски, във всеки от тях специализирането на формантите играе определена роля и представя интересни особености и различия. Например общославянският суфикс *-ач*, от праславянски **-сь*, **-аць*, **-ісь*, се свързва с девербални основи за образуване на *nomina agentis* и *nomina instrumenti* и с десубстантивни основи за оформяне на *nomina attributiva*. В отделните славянски езици неговата функция показва своеобразие, резултат от различната му специализация и свързаната с нея продуктивност (Радева 1991).

Моделите в руската и сръбската деривационна система се различават значително, особено в групите, най-богати на семантични реализации и най-многобройни и продуктивни като номинация. С. Бабич (1973) и най-вече Ст. Ристич (1982, 1983) подробно разглеждат суфикса *-тель* като самостоятелен и в синергия с други суфикси в съвременния СЕ, при което е изтъкната все по-ниската му фреквент-

ност в съвременния етап. В РЕ са продуктивни: девербативи, образувани чрез суфиксите: *-тель, -ник, -щик/-чик, -льщик, -атор*, а десубстантиви – чрез *-ник, -щик, -чик, -ист, -ик, -арь*; в сръбския – съответно девербативи чрез *-ач, -ац, -лац, -ник, -ар* и десубстантиви чрез *-ар, -ист*, с по-честия вариант *-иста* (итал.), *-ник, -ија/-чија* (тур.). Положението в БЕ е междинно – с наличието на суфикси като *-тел, -ник, -чик* (особено в русизми), *-ист, -атор* (интернационални суфикси), както в РЕ, но и с *-ач, -ар* и десубстантиви с *-ар* и особено с *-джия/-чия* (тур.). Модификаторите за изразяване на ж.р. са *-ица* и *-ка* и техните деривати широко се използват и в трите езика, но при образуването им въз основа на моделите за м.р. се забелязват и значителни разлики, като напр. в РЕ: *-ица, -ница, -тельница, -щица, -льщица*, в СЕ: *-ица, -ница, -лица, -тельица*, а в БЕ преобладава *-ка*. От другите в РЕ в по-ново време по-значително разпространение се наблюдава при *-ица* и *-иха*, а в сръбския – *-иња/-киња*. И единият, и другият език имат поредица от деривационни модели с все по-затихваща употреба, стеснена до ограничена сфера (в СЕ – *-тель*, Бабич 1973). Тук също се наблюдават разлики, напр. при руските девербативи на *-ун, -уха, -ушка, -ла, -ка, -яга, -ака* (разговорни); сръбски: *-ља, -ло*. Незначителен брой са и установените сръбските девербативи и десубстантиви на *-ача* и *-ара* (най-често за образуване на аугментативи), както и в руски десубстантивите на *-ач, -ец/-енец*. С ограничена употреба и в двата езика са и някои модели заемки с *-ер/-ор, -ионер*.

Деривационните системи на СЕ и на РЕ съдържат и трета група модели, които са слабо застъпени при словообразуването, защото вече представляват архаизми (праславянско наследство), но за сметка на това и в двата езика те са немалък брой. Според Е. Матияшевич (1993: 152 – 153) подобни девербативи в РЕ завършват на *-арь, -ыка, -ень, -аль, -ок, -ак, -ея, -ух* и др., десубстантиви – на *-арь*, а в СЕ подобни суфиксални девербативи са *-ак, -ика, -ан, -ин, -ун, -тель* и др., десубстантиви – на *-ин, -уша* и др. Макар и общи, някои модели имат твърде видими разлики във фреквентността си, напр. суфиксът *-тель* в РЕ е първи по продуктивност, а в СЕ – почти последен. (БЕ в това отношение е в някаква междинна позиция, но повече клони по отношение на фреквентността към състоянието в РЕ, особено при вече установената лексика.)

Трябва да се спомене и групата модели (единични случаи – реликти) девербативи и в РЕ/СЕ на *-ырь/-ур – пастырь/пастир, -аш – торгоаш/великаш, -ух/-юх – конюх*, и т.н.

Освен еднокоренните *nomina agentis* на *-ач* в БЕ и СЕ има множество агентивни сложни съществителни, образувани чрез компози-

ция (по композиционно-суфиксния начин – терминът е на В. Радева 1991: 91). Агентивното значение на този вид субстантиви се определя от значението на опорната втора дума на сложните думи – девербално съществително или девербална основа. Другият компонент на сложната дума, обикновено в началото, придава допълнителен признак на денотата. Съществителните, образувани чрез композиция, са класифицирани според суфикса на опорната дума (класификацията се основава на Железарова 2015):

– Композиционно оформени агентивни субстантиви с опорна дума на *-ач* в единия от сравняваните езици, чието значение в другия език се изразява чрез многословна номинационна единица:

-- Агентивни съществителни за назоваване на лица: БЕ – *гроздоберач, свинегледач, вагоноразтоварач*;

-- Агентивни съществителни за назоваване на уреди и машини: БЕ – *минотърсач*;

– Аналогична на *-ач* функция при оформяне на агентивни съществителни имат и суфиксите *-ар/-яр*, които съответстват в двата езика, БЕ – *букволеяр, стоманолеяр*, РЕ – *сталевар*, СЕ – *машинобравар*.

Nomina agentis в РЕ и БЕ, образувани със суфиксите *-ец* // в СЕ – *-ац, -нац*, назовават лица според качеството, признака или занятието им. Докато в българския е регистриран само един пример, и то с разширения суфикс *-(а)нец* (РЕ/БЕ – *бежанец*, но в СЕ – *избеглица*, РЕ/СЕ – *погорелец/погорелац*).

-- Названия на лица според характерни качества или признаци. Част от следващите примери би могло да се отнесат и към категорията на атрибутивните субстантиви: БЕ – *богомалец, богомразец, женомразец, родолюбец, войнолюбец, службогонец, очевидец*; СЕ – *родолюбца, очевидца*.

Еднословните номинационни единици, образувани в български със суфикс *-ец*, са предимно композиционно оформени и са с десубстантивна (по-рядко и деадективна) първа основа и девербална (по-рядко и десубстантивна) втора основа. В разглежданите езици суфиксът *-ец/-ац* е по-високо продуктивен при композиционното оформяне на еднословни номинационни единици.

– Nomina agentis, образувани със суфиксите *-ник (-овник)*, назовават имена на лица, носители на признак, произтичащ от действието, посочено от мотивиращия глагол, или по-рядко означават лица според тяхната професия или длъжност: БЕ – *завареник, бирник*; СЕ – *службеник*.

-- Сложни съществителни на **-НИК** за назоваване на лица според техните качества или признаци и (по-слабо застъпени) – според тяхната професия или друга дейност: БЕ – *престо-
лонаследник, тютюноработник*.

– Агентивни съществителни, образувани с помощта на суфикса **-тел** (БЕ) // **-тель** (РЕ) // **-тель** (СЕ), познат още от старобългарския и силно продуктивен и в РЕ, и в БЕ, но не и в СЕ. Според семантиката на мотивиращите глаголи се обособяват в следните няколко групи:

-- *Nomina agentis* за означаване на лица според дейност или занятие, професията: БЕ – *преброител, просветител*; СЕ – *светитель (свещец)*.

-- Агентивните съществителни със семантичен признак, който се основава на произвеждащия глагол, характеризират лицето чрез действие, произтичащо от определено отношение спрямо други лица: БЕ – *осиновител, причинител, подбудител*; РЕ – *причинитель, производитель*.

-- Агентивни съществителни за предмети – преки оръдия за изпълнение на действието от мотивиращия глагол: БЕ – *увеличител, двигател, обезмаслител, изтребител*; РЕ – *истребитель, двигатель*.

Композиционно оформени агентивни съществителни на **-тел/-тель**: в БЕ и в РЕ композиционно оформените номинационни единици с опорна дума на **-тел/-тель/-тель** са предимно от книжовната лексика на езика. Тук спадат:

-- Агентивни съществителни за назоваване на лица според професията им, предимно свързана с производството: БЕ – *млекопроизводител, оризопроизводител, розопроизводител, тютюнопроизводител, цвеклопроизводител, дървопреработвател, месопреработвател*, както в БГ и в РЕ – *радиослушател(ь), телохранител(ь), телезрител*. В СЕ в този случай е предпочитан суфиксът **-ач**: *произвођач*, но като изключение – реликт от по-стара епоха – е лексемата *телохранител* (и от застаряла вербална основа). В БЕ широко разпространени като опорни думи са лексемите *производител, преработвател*, вероятно под влияние на РЕ, като в българския композиционно оформените номинационни единици с опорна дума на **-тел** са предимно от книжовната лексика на езика. Докато в българския компози-

ционно оформените номинационни единици с опорна дума на *-тел* са предимно от книжовната лексика на езика.

-- Агентивни съществителни за назоваване на предмети – уреди, апарати, инструменти: БЕ – *прахоуловител, високоговорител, звукоизлъчвател, пожарогасител, радиопредател, пътепоказател, токоразпределител* и др. Повечето от тях са русизми (като начин на словообразуване).

– Сложните съществителни в БЕ с опорна дума с нулев суфикс също съдържат интерфикс, обикновено *-о-*, а от мотивиращия глагол е запазена само основата. Както и останалите агентивни субстантиви, тези сложни съществителни означават лица или предмети с активно отношение към действието. Девербалните основи, които служат за образуването на подобни съществителни в двата езика, са различни (някои съвпадат, макар и с различна фреквентност), но словообразователният модел е продуктивен. Сред тях има *nomina agentiva*, означаващи лица с активно отношение към действието на мотивиращия глагол (с опорна девербална основа *-вед, -вод, -въд, -мер*), както и предмети и уреди, уточняващи действието като негов обект (с опорна девербална основа в БЕ: *-воз, -мер, -провод, -мет, -свал, -ход*).

-провод в БЕ/РЕ: *водопровод, газопровод, далекопровод, маслопровод, нефтопровод, паропровод, пикочопровод, топлопровод, хранопровод*. В СЕ: *водовод*;

-мер в БЕ: *земемер; честотомер, ъгломер*;

-въд в БЕ/*-вод* в РЕ: *говедовъд, коневъд, овцевъд / коневод*;

-вед (в БЕ и РЕ): *изкуствовед, литературовед, музиковед, театровед* – БЕ, РЕ – *искуствовед, музыковед, театровед*;

-воз в БЕ/РЕ: *паровоз (РЕ), бетоновоз, чугуновоз, шлаковоз*;

други: кукловод, всъдеход, гранатомет (последните две вероятно от РЕ – *вседеход, гранатомет*).

Направените наблюдения налагат извода, че в БЕ съществува по-трайна тенденция към композиционно образуване на еднословни номинационни единици, макар че някои от тях се употребяват главно или единствено в книжовната лексика или в специализираната техническа литература. Някои от примерите като изкуствени словообразувания за нуждите на тясна специализирана област са пределно информативни, но твърде претрупани в стремежа към изчерпателност и описателност, вероятно в практиката при употребата им се използват техните универбизирани еквиваленти в разговорния език.

Създаването на иновации в словообразователната система на разглежданите езици се извършва успоредно със семантичното разви-

тие на дадените модели, но с тенденция към функционалното им разграничаване, особено в областта на терминологията, където е нужно термините да бъдат максимално еднозначни и детайлизирани. Особено в РЕ с цел елиминирането на полисемията при термините се наблюдава възвръщане на една по-архаична деривационна процедура – натрупването на суфикси (вторична деривация, или на РЕ – вторична суффиксация), което установява Е. Матияшевич (1993, 2000). В РЕ се откроява с продуктивността си подобен нов модел, например при девербативите след суфиксите *-тель* и *-атор* се добавя още един суфикс: *-щик*. Той има ролята на дистинктивен елемент за диференцирането на лица от нежив агенс (за средство, оръдие, инструмент). По този начин се установяват два синонимични девербативни модела. Първият – когато към местни основи със суфикс *-тель* се добавя и суфиксът *-щик*: *питательщик*, *разрыхлительщик*, *расширительщик*. Вторият е получен чрез добавяне на „срасналия се“ суфикс *-аторщик* с основи заемки: *дозаторщик*, *нормализаторщик*, *металлизаторщик*, *регистраторщик*, *стерилизаторщик* и др. Въпреки че в примерите става дума за специфика на руската специализирана техническа терминология, посочените модели са и една от многобройните иновативни възможности на словообразователната система въобще, и то благодарение на разнообразната комбинаторика на съществуващите словообразователни елементи. Засега в другите разглеждани езици няма толкова примери в това отношение и може дори да не се получат пълни номиниращи еквиваленти. В СЕ се търсят собствени решения – номинации от композиционен тип или аналитична номинация. Системата не се обновява автоматично, но същественото е, че винаги е в динамично равновесие.

Узуалният агенс (Матияшевич 1993: 157) има като своя главна характеристика хабитуалността, означаването на дадено лице според дейността, с която се занимава постоянно – като професия, занаят, занимание. При актуалния агенс вършителят се определя чрез действието, най-често във вид на причастие от типа: *принимающий*, *нападающий* (спорт), *заведующий*, при узуалния – чрез професия (цял комплекс от специфични задължения и операции/манипулации). Названията на длъжности и звания визират многоаспектна дейност и поради това върху тях се наслояват многобройни конотации (Аругтюнова 1980: 210). Те са в по-голяма степен дескриптивни и могат да разширят значението си и като название на прослойка, обществена група. Такова значение се констатира при значителен брой модели – силно продуктивни, по-слабо продуктивни или почти непродуктивни, ос-

новно при девербативните модели, които имат в основата си глаголите от несвършен вид: РЕ – *учителъ, (руко)водителъ, преподавателъ, проводник, летчик*; СЕ – *учителъ, ковач, ткач, возач, пекар, истраживач, продавац*; БЕ – *учител, преподавател, ръководител, продавач, пекар, тъкач* и мн. др.

Прагматичната страна на подобни езикови структури и агентивни модели е подчинена на утилитарността. През определен период и в двата езика се е наложило да се формират тясно специализирани професионални понятия на фона на появата на разнообразни производствени и технологични процеси в хода на механизацията и индустриализацията. Така в рамките на дадена по-широка професионална област се налага прецизирането по операции и начини на обработка. Оттам се стига и до интензивното образуване на девербативи в РЕ с *-щик* и особено много – с *-лъщик*, а в СЕ – с *-ач* и *-лац*: РЕ – *уварищик, выклейщик, полировщик, спускалъщик, доливалъщик*; СЕ: *обрађивач, брусач, потпаљивач, извршилац, послужилица, руковалац* и сл. Често номинациите от този тип (на агенци с тясна специализация) са получени чрез лексикална специализация в състава на аналитичните номинации между актуалния и узуалния агенс (Матияшевич 1993: 174). По-късно се заместват постепенно от по-общи определения на професиите от десубстантивен тип, също продиктувано от екстралингвистични фактори.

При оформяне на думи за агенс централен словообразователен процес е суфиксацията (с множество модели). Като извод се налага това, че между СЕ и БЕ съществуват много общи черти, както и между РЕ и БЕ и между СЕ и РЕ, разглеждани по двойки, но и немалко различия поради самостоятелното развитие на всеки един от посочените езици, което се вижда от представените примери. Въпреки това от пръв поглед става ясно, че голяма част от словообразователните форманти в СЕ съвпадат по форма и по значение с тези в БЕ и образуват общи категории от имена. Поради по-тясното и дългогодишно взаимодействие на БЕ с РЕ в течение на втората половина на ХХ век в БЕ има преки заемки от този период. Но съществуват и значителни разлики в рамките на типологичната диференциация, най-вече между деривационния инвентар на РЕ и СЕ. Като обща тенденция обаче трябва да се подчертае, че при функционирането на определени словообразователни модели сходствата са многобройни и важни, особено в тук разгледаното семантично поле на агентивността. По-съществени разлики между славянските езици в областта на словообразователните им системи биха могли да се очакват и да се търсят най-вече при дистрибуцията, фреквентността, продуктивността и в известна степен – в семантичните ню-

анси на едни и същи форманти, те самите пък по произход най-често от общото праславянско минало. Промените в словообразуването на съвременния етап се отнасят до увеличаването или намаляването на продуктивността на дадени форманти за сметка на други, активизирането на отделни словообразователни типове и модели, възникването на допълнителна семантика, нееднаквостта в честотата на употребата на производните думи. И тези процеси в разглежданите езици са в динамично равновесие и непрекъснато обновление.

ЛИТЕРАТУРА

Монографии и учебници (вкл. и колективни)

Аврамова 2003: Аврамова, Цв. *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на XX в.* [Avramova, Tsv. Slovoobrazovatelni tendentsii pri sashtestvitelnite imena v balgarskiya i cheshkiya ezik v kraja na XX v.] София: Херон Прес, 2003.

Железарова 2015: Железарова, Р. *Прояви на лексикална асиметрия между българския и чешкия език.* [Zhelezarova, R. Proyavi na leksikalna asimetriya mezhdru balgarskiya i cheshkiya ezik.] София: ИК „Силует“, 2015.

Историческа типология 1986: *Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология.* [Istoricheskaya tipologiya slavyanskih yazykov. Fonetika, slovoobrazovanie, leksika i frazeologiya.] Киев: Наукова думка, 1986.

Научни састанак 1986: *Творба речи у српскохрватском језику. Реферати и саопштења.* [Tvorba reči u srpskohrvatskom jeziku. Radovi i saopštenja.] *Научни састанак слависта у Вукове дане Београд – Нови Сад – Тришић*, 10 – 14.IX.1986. № 16/1. Београд: МСЦ, 1987, 5 – 213.

Ревзина 1969: Ревзина, О. Г. *Структура словообразовательных полей в славянских языках.* [Revzina, O. G. Struktura slovoobrazovatel'nyh poley v slavyanskih yazykakh.] Москва: МГУ, 1969.

Радева 1991: Радева, В. *Словообразуването в българския книжовен език.* [Radeva, V. Slovoobrazuvvaneto v balgarskiya knizhoven ezik.] София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1991.

СРСБКЕ 1999: *Словообразователен речник на съвременния български книжовен език* [Slovoobrazovatelnen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik.] (Ред. Й. Пенчев), София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1999.

Творба речи 2012: *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима. Зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта.* [Tvorba reči i njeni resursi u slovenskim jezicima. Zbornik radova sa četrnaeste međunarodne naučne konferencije Komisije za tvorbu reči pri Međunarodnom komitetu slavista.] Београд: Филолошки факултет, Чигоја штампа, 2012.

Статии

Арутюнова 1980: Арутюнова, Н. Д. К проблеме функциональных типов лексического значения. [Arutyunova, N. D. K probleme funkcional'nyh tipov leksicheskogo znacheniya.] *Аспекти семантичских исследований.* Москва, 1980, 156 – 249.

Бабич 1973: Бабич, С. Творба именица суфиксом *-тељ*. [Babić, S. Tvorba imenica sufiksom -telj.] *Језик*, № 1, Zagreb, 1973/74.

Балтова 1978: Балтова, Ју. За словообразователната и лексикалната семантика на някои видове *nomina agentis* в СБЕ. [Baltova, Yu. Za slovoobrazovatelната i leksikalната semantika na nyakoi vidove nomina agentis v SBE.] *Славистичен сборник.* Софија, 1978, 129 – 135.

Балтова 1986: Балтова, Ју. За някои основни изискувања при создавање на модел за сопоставително изследвање на словообразувањето во близкородствени езици. [Baltova, Yu. Za nyakoi osnovni iziskvaniya pri sazdavane na model za sapostavitelno izsledvane na slovoobrazuvaneto v blizkorodstveni ezitsi.] // *Сопоставително езикознание.* Софија: СУ „Св. Климент Охридски“ – Факултет по славјански филологии, 1986: № 4, 33 – 40.

Джонич-Илич 2000: Джонич-Илич, В. Суффиксација – один из самых важных и самых интересных способов образования спортивной терминологии и суффиксы – эквиваленты в сербском языке. [Dzhonich-Ilich, V. Suffiksatsiya – odin iz samyh vazhnyh i samyh interesnyh sposobov obrazovaniya sportivnoy terminologii i suffiksy – ekvivalenty v serbskom yazyke.] *V Международный симпозиум Состояние и перспективы сопоставительных исследований русского и других языков.* Доклады. Белград – Ниш, 30 мая – 1 июня 2000 г. Белград, 2000, 155 – 161.

Матијашевич 1993: Матијашевич, Ј. Агентивно-творбени модели у руском и српском језику. [Matijašević, J. Agentivno-tvorbeni modeli u ruskom i srpskom jeziku.] // *Зборник Матице Српске за славистичку*, 1993, № 44 – 45, 151 – 176.

- Матияшевич 2000:** Матияшевич, Е. Деривационные процессы в славянских языках конца XX столетия. [Matiyashevich, E. Derivatsionnye protsessy v slavyanskih yazykah kontsa XX stoletiya.] *V Международной симпозиум Состояние и перспективы сопоставительных исследований русского и других языков. Доклады.* Белград – Ниш, 30 мая – 1 июня 2000 г. Белград, 2000, 142 – 148.
- Ристич 1982:** Ристић, Ст. Морфема *-тель* у савременом српскохрватском језику. [Ristić, St. Morfema *-telj* u savremenom srpskohrvatskom jeziku.] *Наш језик*, XXV/4 – 5, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1982, 189 – 230.
- Ристич 1983:** Ристић, Ст. Морфема *-тель* у комбинацији са другим суфиксним морфемама. [Ristić, St. Morfema *-telj* u kombinaciji s drugim sufiksnim morfemama.] *Наш језик*, XXVI/1, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1983, 6 – 24.
- Чорич 2015:** Ћорић, Б. Кратак преглед творбе речи у српском језику. [Ćorić, B. Kratak pregled tvorbe reči u srpskom jeziku.] *Путевима српског језика, књижевности и културе. Скуп слависта. Предавања.* Београд: МСЦ, Чигоја штампа, 2015.

**СЛОВНИК-МИНИМУМ К ТЕМЕ «БАНКИ И ФИНАНСЫ»
ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ
БОЛГАРСКИХ СТУДЕНТОВ-ЭКОНОМИСТОВ***

Илка Бирова
Софийский университет им. св. Кл. Охридского

**GLOSSARY-MINIMUM ON THE TOPIC
“BANKS AND FINANCES” FOR TEACHING RUSSIAN
TO BULGARIAN STUDENTS OF ECONOMICS**

Ilka Birova
St. Kliment Ohridski University of Sofia

This article examines the glossary-minimum of terms on the topic “Banks and Finances” created for teaching Russian to Bulgarian students. The author analyses the principles of economic terms selection in the presented sphere. The article also focuses on some of the difficulties that Bulgarian students experience in learning Russian, as well as on the specific use of some financial terms.

Key words: terms, selection, glossary, Russian language, banks and finances, education, Bulgarian students

Настоящее сообщение рассматривает словник-минимум экономических терминов по теме «Банки и финансы», отобранный нами в учебных целях и предназначенный для обучения русскому языку как иностранному (РКИ) болгарских студентов-экономистов. Потребность создания такого минимума возникла в нашей непосредственной работе со студентами-экономистами Софийского университета. Нужно уточнить, что они начинают изучать русский язык как второй или третий иностранный чаще всего с нуля. Обучение продолжается 3 го-

* Настоящая статья подготовлена в рамках научно-исследовательского проекта № 80-10-197 /28.04.2020 на тему „Русский язык в сфере экономики и бизнеса для болгарских студентов“, разработанного на Факультете славянских филологий Софийского университета им. св. Кл. Охридского.

да в рамках 270 учебных занятий. Во время первого года идет обучение основам русской грамматики и лексики в сфере общеразговорных тем. На втором и третьем году обучение проводится как специализированное в сфере экономики и финансов. В связи с этим преподавателю необходимо искать адекватные и удобные учебные средства. Кроме хорошо подобранных специализированных учебников, текстов и словарей, для работы в такой аудитории словники-минимумы (или глоссарии) по ведущим темам являются удобным учебным средством для обучения студентов. Подобный глоссарий создан по теме «Презентация фирмы» (Хавронина и др. 1994) и работа с ним воспринимается положительно нашими студентами. В настоящем сообщении мы анализируем словник-минимум к теме «Банки и финансы», отобранный в учебных целях. Этот словник частично апробирован нами в учебной практике в 2019/20 году, процесс его проверки в учебной практике продолжается в настоящее время.

В начале изложения остановимся на понятии *термин*, которое здесь является базисным. «Термин – это слово или словосочетание, которым называются точно определенные понятия науки, техники и других профессиональных видов деятельности» (Попова и др. 2007: 436). «Значение термина устанавливается на основе дефиниции, данной ему специалистами в соответствующей предметной области, или выводится из текстов, в которых она употребляется» (Попова 2012: 165).

В словнике представлены русские и болгарские финансовые термины, для справок приводятся интернациональные соответствия. Наши наблюдения показали, что преобладающая часть русских и болгарских финансовых терминов иностранного происхождения. Они преимущественно обладают одинаковым значением и отличаются некоторыми лексико-грамматическими характеристиками (род, ударение, аббревиация, межъязыковая омонимия, разница в транскрипции), а также сочетаемостью и словообразовательной моделью, характерной для соответствующего языка. Словник-минимум содержит 277 русских терминов, их болгарские соответствия, приводятся также основные англоязычные эквиваленты.

Дальше в изложении представлены принципы отбора и презентации русских и болгарских терминов к теме «Банки и финансы».

1) Частотность, распространенность терминов в сфере банков и финансов – это установлено на базе анализа справочников и словарей в данной сфере (см. источники).

2) Наличие грамматических и орфографических отличий в формах русских и болгарских терминов:

- а) в грамматическом роде – рус. тариф, м. – болг. тарифа, рус. банк, м. – болг. банка
- б) в ударении – рус. кредит – болг. крѐдит, рус. депозит – болг. депòзит

Ударения расставлены в терминах, когда они отличаются от болгарских форм, а также когда в производных данного термина есть разные ударения. Например:

импорт, -а, м. Беспшлинный импорт, импортѐр, импортный, импортировать

- в) в аббревиатурах – рус. ВВП – болг. БВП, рус. АО – болг. АД
- г) в транскрипции с английского языка – рус. франшиза – болг. франчайзинг – англ. franchise, рус. демпинг – болг. дѣмпинг – англ. dumping.

3) Ключевые термины в словнике преимущественно существительные, но есть также прилагательные и глаголы. К ключевым терминам представлены однокоренные слова – прилагательные, именные и глагольные сочетания с участием данного термина. В ключевом термине указаны его род, окончание в род. п. и число, если форма употребляется во множественном числе (*сборы, деньги, финансы*). К некоторым глаголам указаны формы спряжения (напр., *торговать – я торгую, мы торгуем*), потому что они затрудняют болгарских студентов в процессе усвоения. В учебных целях в глагольных сочетаниях дан вопрос и указано падежное управление (*платить чем? твор. пад. наличными*).

4) Исходный термин – русский, рядом приводятся болгарские соответствия, а также основные английские эквиваленты, которые употребляются в финансовой сфере. Например:

Русский термин	Болгарский термин	Интернациональный термин, англ.
менеджер, -а, м. менеджер по маркетингу (по чему? дат. пад.)	мениджър, управител мениджър по маркетинга	manager
менеджмент менеджерский	мениджмънт мениджърски	

меняла , -ы, ж. меняльный менять/разменять деньги (срвн. обменять деньги)	Сараф; човек, който разменя пари сарафски, разменен развалям едри пари (срв. обменям, сменям пари)	money jobber
мерчандайзинг , -а, м.	мърчандайзинг (подготовка на стоките за продажба)	merchandising
мониторинг , -а, м. мониторинг цен (чего? род. пад.)	мониторинг мониторинг на цените	monitoring

5) В словнике частично представлены синонимы и антонимы – это сделано с целью их более легкого запоминания студентами по признаку общности и различия (*худший, очень плохой* – синонимы; *оптовый – розничный* – антонимы).

6) В отношении общеупотребительных слов приводится только их терминологическое значение в финансовой сфере. Например:

забор, забор товаров – вземане на стоки (срв. забор – ограда – не приводится)

задаток – предплата, капаро, аванс (срв. задаток – данни, способности – не приводится)

жучок – бизн. жарг. – маклер, търговски посредник (срв. жучок – бръмбарче – не приводится)

медведь – борсов спекулант, борсова мечка (срв. медведь – мечка – не приводится).

7) В словнике присутствуют общеупотребительные имена и глаголы, которые активно используются в финансовой сфере (*накопление, увеличение, скидка, увеличивать, убавлять, тратить, копить* и др.).

8) В словник включены слова-омонимы в русском и болгарском языках с целью избежания межъязыковой омонимии в процессе изучения русского языка (рус. *износ* – болг. *износване, изхабяване* (не *износ*); рус. *товар* – болг. *стока* (не *товар*) и др.).

9) В словнике присутствуют некоторые жаргонизмы в связи с их распространением в устной коммуникации в финансовой сфере (*медведь, жучок, навар* (в знач. *прибыль*) и др.).

10) К менее знакомым финансовым терминам приводятся короткие дефиниции на болгарском языке. Это делается с целью достижения базисной профессиональной компетенции студентов, учитывая

при этом их низкий уровень владения русским языком (А1-А2). Если обучение проводится на более высоком уровне, дефиниции терминов следует давать на русском языке.

11) В словарь включены некоторые аббревиатуры известных международных организаций и документов в финансовой сфере, например:

Русский термин	Болгарский термин	Английское соответствие
ЕЭС – Европейское экономическое сообщество	ЕИО – Европейска икономическа общност	ЕЕС – European Economic Community

В число отобранных терминов включены также русские и болгарские термины-омонимы и омофоны по причине того, что их легко спутать на базе близкого звучания в обоих языках. Далее рассмотрим несколько примеров и их переводные соответствия, часть которых не являются экономическими терминами:

рус. износ	болг. износване	болг. износ	рус. экспорт
рус. изыскание изыскание денежных средств	болг. търсене, издирване, проучване търсене на парични средства	болг. изискване	рус. требование
рус. квартал	болг. тримесечие	болг. квартал	рус. жилой район
рус. убывать убыток балансовый убыток	болг. намалява, спада загуба, щета балансова загуба	болг. убивам	рус. убивать
рус. товар	болг. стока	болг. товар	рус. груз
рус. отток	болг. изтичане на капитали	болг. оток	рус. опухоль, -и
рус. вал	болг. общ обем на продукцията	болг. вал	рус. вал, насыпь (ж.р.)

На основе отобранного словника можно заключить, что в 90% случаев наблюдается совпадение по форме терминов в обоих языках с некоторыми отличиями в написании (рус. *бизнес-встреча* – болг. *бизнес среща*, рус. *аудитор* – болг. *одитор*). Это объясняется заимствованием интернациональных терминов и их транскрипцией согласно фонетической норме данного языка. Только в 3,5% случаев наблюдаем этимологическое отличие терминов в обоих языках. В 6.5% случаев установлено отличие в категории рода, в ударении или в аббревиатурах.

В заключение можем обобщить, что созданный нами словник-минимум является удобным и полезным учебным средством в процессе изучения РКИ болгарскими студентами-экономистами. На его основе и с его помощью можно проводить разнообразные виды учебной деятельности, а именно: знакомство с распространенными финансовыми терминами в русском, болгарском и английском языках, языковые упражнения с данными словосочетаниями и глаголами, поиск соответствующих терминов в экономических текстах, подготовка студенческих презентаций в финансовой сфере с использованием словника и др. Перечисленные виды деятельности активно используются нами в учебной практике и дают хорошие результаты, поддерживая мотивацию обучаемых к изучению русского языка. Мы надеемся, что представленный здесь словник-минимум будет опубликован и им могут пользоваться коллеги, которые преподают русский язык студентам-экономистам.

ЛИТЕРАТУРА

- Акишина, Скорикова 2013:** Акишина, Т. Е., Скорикова, Т. П. *Деловые контакты: бизнес-курс по русскому языку*. [Akishina, T. E., Skorikova, T. P. *Delovye kontakty: biznes-kurs po russkomu yazyku*.] Москва: Русский язык. Курсы, 2013.
- Английски финансови термини 2020:** *Английски финансови термини*. [Angliyski finansovi termini.] <<https://www.investopedia.com/financial-term-dictionary-4769738>> (5.12.2020)
- Большой бухгалтерский словарь 2020:** *Большой бухгалтерский словарь*. [Bol'shoy buhgalterskiy slovar'.] <https://buhgalterskiy_slovar.academic.ru/> (1.12.2020)
- Влахов 2007:** Влахов, С. *Нов руско-български речник*. [Vlahov, S. *Nov rusko-balgarski resnik*.] София: Парадигма, 2007.
- Гочев, Гочева 2009:** Гочев, Г., Гочева, С. *Руско-български бизнес речник*. [Gochev, G., Gocheva, S. *Rusko-balgarski biznes rechnik*.] София: Наука и изкуство, 2009.

- Лазова 2016:** Лазова, О. *Русский язык в сфере бизнеса.* [Lazova, O. Russkij yazyk v sfere biznesa.] София: УНСС, 2016.
- Лексический минимум по русскому языку как иностранному. I сертификационный уровень. Общее владение. ТРКИ. 2000** [Leksicheskiy minimum po russkomu yazyku kak inostrannomu. I sertifikatsionnij uroven'.] Москва – Санкт-Петербург: ЦМО, МГУ, 2000.
- Попова 2012:** Попова, М. *Теория на терминологията.* [Popova, M. Teoriya na terminologiyata.] В.Търново, 2012.
- Попова и др. 2007:** Попова, М., и колектив. *Терминологичен речник по хуманитарни науки.* [Popova, M. Terminologichen rechnik po humanitarni nauki.] София: Наука и изкуство, 2007.
- Попова, Патракеева, Глазкова 2014:** Попова, И. М., Патракеева, Е. Б., Глазкова, М. М. *Русский язык для экономистов.* [Popova, I. M., Patrakeeva, E. B., Glazkova, M. M. Russkij yazyk dlya ekonomistov.] Тамбов, 2014.
- Русско-английский словарь (Банковское дело/Финансы/Бизнес) 2020:** *Русско-английский словарь (Банковское дело/Финансы/Бизнес).* [Russko-angliyskiy slovar'. Bankovskoe delo/Finansy/Biznes.] <<https://www.multitran.com/m.exe?a=110&l1=2&l2=1&sc=225>> (11.12.2020)
- Речник на финансовите термини 2020:** *Речник на финансовите термини.* [Rechnik na finansovite termini.] <<https://kik-info.com/spravochnik/finansov-rechnik.php>> (11.12.2020)
- Словарь финансовых терминов и понятий 2020:** *Словарь финансовых терминов и понятий.* [Slovar' finansovyh terminov i ponyatij.] <<http://www.fingramota.org/servisy/slovar>> (11.12.2020)
- Филатова, Черенкова и др. 2009:** Филатова, Е. А., Черенкова, И. С. и др. *Русский язык для экономистов. Учебное пособие по русскому языку для иностранных учащихся экономических вузов и факультетов России.* [Filatova, E. A., Cherenkova, I. S. Russkij yazyk dlya ekonomistov. Uchebnoe posobie po russkomu yazyku dlya inostrannyh uchashhihsya ekonomicheskikh vuzov i fakul'tetov Rossii.] Москва: Русский язык. Курсы, 2009.
- Хавронина, Клобукова и др. 1994:** Хавронина, С. А., Клобукова, Л. П. и др. *Деловое общение на русском языке, книга 1, Презентация фирмы.* [Navronina, S. A., Klobukova, L. P. Delovoe obshhtenie na russkom yazyke. Kniga 1, Prezentatsiya firmy.] София: Просвета, 1994.

КОННЕКТОРЫ В РОЛИ ХЕЗИТАЦИИ В УСТНОЙ РЕЧИ*

Татяна Алексиева
Софийский университет им. св. Кл. Охридского

LINKING WORDS AS HESITATION MARKERS IN SPONTANEOUS SPEECH

Tatiana Aleksieva
St. Kliment Ohridski University of Sofia

This paper focuses on the analysis of linking words in the cases of linear and prosodic sentence structuring in verbal communication. The data on verbal communication was gathered by hand. The importance of the distribution, formal characteristics and functional load of linking words is addressed. Ten advanced Bulgarian students of Russian have read and retold the Russian version of Aesop's fable 'The North Wind and the Sun'. Their retellings were recorded and analyzed using PRAAT software. A complex research method, including perceptive, acoustic and statistic analyses of prosodic units of speech, was used. The findings suggest that linking words, placed in between the breaks of discursive units, perform a delimiting function and become the locus of hesitation.

Key words: spontaneous monologue, prosodic break, hesitation pauses, linking words

Интерес к примарной форме коммуникации – живой устной речи, ее линейно-временной структуре находится в фокусе внимания фонетистов. Несмотря на ряд исследований в области просодии спонтанной речи, многие вопросы, связанные с просодическим членением звучащей языковой материи, остаются открытыми.

* Исследование выполнено в рамках проекта „Прозодични аспекти на българския език в съпоставителен план с други езици с лексикално акцентуване“ при поддержке Фонда „Научни изследвания“, МОН, договор № Кп-06-Н40/11 от 12.12.2019 г.

Как известно, любой звучащий текст, продуцируемый «с листа», предполагает определенную упорядоченность и транспонируется в четко организованную устную форму, обуславливаемую его семантико-синтаксической структурой. Сигналами делимитации-конъюнкции словоразделов служат знаки пунктуации, которые «не только членят текст на когерентные фрагменты, но и указывают <...> на их относительный иерархический статус» (Кривнова, Князев, Моисеева 2016: 14). Маркерами делимитации просодических составляющих (синтагм, фраз) служат физические паузы и другие средства просодии (тональные перепады, интенсивность, длительность). Место демаркационной паузы на стыке двух синтаксических единиц имеет высокую степень предсказуемости и обуславливается порядком слов и синтаксической связью между конститuentами высказывания. Маркируя границы синтагм, пауза перестает быть явлением, вызванным чисто физиологической необходимостью, и приобретает лингвистический статус. В комбинации с ударением и мелодикой пауза конституирует просодические единицы, вычленяет их из ряда подобных, делает их ритмически релевантными, в чем и проявляется ее ритмообразующая функция.

Современные исследования по коллоквиалистике на материале ряда языков показывают, что если в прочитанных звучащих текстах проявляется четкая корреляция между синтаксическим и просодическим членением и границы словораздела маркируются паузами определенной длительности, то в спонтанном речевом континууме принцип вычленения «классических» синтагм, их просодическая неделимость остаются под вопросом. Квантование спонтанной речи на просодические составляющие протекает в условиях многочисленных ограничений, связанных с линейным развертыванием сообщения и его необратимостью. В ходе построения отдельных звеньев высказывания говорящему нередко приходится замедлять темп, чтобы спланировать следующий речевой шаг. Подобная приостановка часто воплощается в неканоническом членении речевого континуума на синтагмы – избыточной дробности, вплоть до разрыва ритмических единиц (и деформаций в облике слова), тесно связанных в смысловом и синтаксическом плане. На просодическом уровне такие реализации отличаются задержанным программированием очередных звеньев высказывания, обилием пауз хезитации¹, которые регистрируются как на

¹ Под *хезитацией* в узком смысле понимается промежуток времени, в течение которого планируется проспективная речевая программа или происходит его неудачная реализация с последующей коррекцией (Яковлева 2016: 33).

границах «классических» синтагм (на синтаксических швах-стыках), так и внутри самой синтагмы.

Хезитации (перерывы в звучании и паузы, заполненные различными парафонами) встречаются в речи каждого человека, независимо от того, на каком языке он говорит. Хезитации характеризуются широким спектром когнитивного плана и представляют манифестацию различных затруднений, всевозможных смущений, возникающих в речи говорящего при развертывании мысли. Процессуальность и линейность протекания речи, узкое «временное окно», обусловленное объемом кратковременной памяти коммуниканта, приводят к тому, что он членит свою речь на небольшие сегменты, причем выбор единицы кодирования часто осуществляется именно во время пауз.

Объектом настоящего исследования является спонтанная монологическая речь.

Цель работы – рассмотреть синтагматический и хезитационный уровень членения и выявить роль коннекторов, которые обеспечивают связь между фрагментами дискурса.

Экспериментальным материалом послужил корпус интерферированной русской речи болгарских студентов. В эксперименте в качестве информантов участвовало 10 болгарских студенток Софийского университета (в возрасте от 23 до 30 лет) из различных регионов Болгарии. Дикторы демонстрируют продвинутый уровень владения языком (B2+ – C1).

В ходе эксперимента записывалось чтение дикторами неподготовленного текста на русском языке, а затем пересказ того же текста. Запись была произведена с помощью программы PRAAT (разработчики: Paul Voersma и David Weenink, 1998 г.).

В каждом звуковом файле наносилась орфографическая и фонетическая разметка с выделением различных уровней: фраз, фонетических слов, слогов. Аннотирование звучащих текстов производилось автором вручную.

Пересказ-монолог можно определить как квазиспонтанную речь, характеризующуюся определенной долей подготовленности на уровне структуры или как речь, произнесенную на тему, близкую или хорошо знакомую диктору, но без опоры на письменный текст (см. Златоустова 1997). Степень спонтанности монолога сопряжена с такими факторами, как: 1) наличие замысла в сознании говорящего; 2) четкое определение темы и сюжетности. В нашем эксперименте стимулом для порождения вторичного текста явилась прочитанная русская версия басни Эзопа «Северный ветер и солнце». Спонтан-

ность в данном случае дефинируется как степень импровизации говорящего в процессе речепорождения и как степень свободы в выборе языковых средств и формы (Богданова 2001: 15).

В ходе анализа выявлены количественные характеристики пауз. Ниже на диаграмме 1 показана дистрибуция различных видов пауз в интерферированной речи болгарских студентов. Как видим, в спонтанном пересказе абсолютные паузы встречаются в три раза чаще (61%), чем паузы, заполненные парафонами (19%), затем следуют коннекторы (9%) и паузы, заполненные паралингвистическими элементами (смехом, вдохом, причмокиванием) (6%). В речи дикторов зафиксировано мало автокоррекций, что отчасти можно объяснить высоким уровнем владения языком, а отчасти тем, что текст полностью (в лексико-синтаксическом и тематическом плане) задается предтекстом. Сравнение времени пересказа и чтения текстов болгарскими дикторами показало, что в среднем время пересказа на 17,3% превышало исходный текст.

Диаграмма 1. Дистрибуция разных видов пауз в пересказе

Из широкого спектра хезитативных явлений, используемых болгарскими дикторами в пересказе, анализу подверглись сегментные средства выражения хезитации, а именно коннекторы, которые обеспечивают связь между спонтанно порождаемыми фрагментами дис-

курса. В статье мы используем термин *коннектор* в трактовке, предложенной в работе В. Хуршудян (Хуршудян 2006).

Прототипически коннекторы (сочинительные и подчинительные союзы и частицы) не считаются экспонентами хезитации, и вероятность просодической границы после них невелика. Как отмечают исследователи, «словоразделы между ними и знаменательными словами в звучащем тексте практически никогда не маркируются просодическими швами» (Кривнова, Князев, Моисеева 2016: 17).

Иная картина наблюдается в спонтанной речи, где коннекторы, локализуясь на границе двух дискурсивных единиц, становятся локусом выражения хезитации.

Исследуемый материал позволил констатировать хезитативное употребление сочинительного союза *и*, который связывает в единое целое конституенты синтагмы. Затяжка звуков (нефонемное удлинение гласных) в лексических единицах (вербальных компонентах фонационных отрезков) считается самостоятельным видом хезитации и имеет отличную от заполнения парафонами паузы природу (Яковлева 2016: 36). Критерием дифференциации может служить наличие у данных единиц грамматического значения, а также синтаксическая функция в тексте. Так, в примере (1) сочинительный союз *и* и частица *не* задаются самой структурой высказывания, и это расценивается как затяжка, в отличие от вставки неречевого звука – парафона *а*.

(1) *Но путнику стън=|| становилось все холодней холодней и-и(0.345)² плащ он а-а(0.142) не-е-е(0.658) (пауза 0.352) хотел снимать //.*

Локализуясь внутри синтагмы, коннектор не только маскирует речевое затруднение говорящего, связанное с проблемами грамматического / синтаксического кодирования, но может сокращать или вообще снимать паузу (рис. 1).

В анализируемых материалах отмечены случаи лигатуры, когда коннектор, выступая связующим элементом между фрагментами высказывания, подвергается пролонгации и плавно переходит в паузу, заполненную слабым ненапряженным гласным («шва» [ə]), за которой следует пауза физическая (рис. 2).

(2) *... хотел доказать насколько он сильный (пауза 0.182) и-и-ə(0.354) (пауза 0.820) начал дуть //.*

² В скобках указывается длительность выделенного сегмента и пауз в секундах.

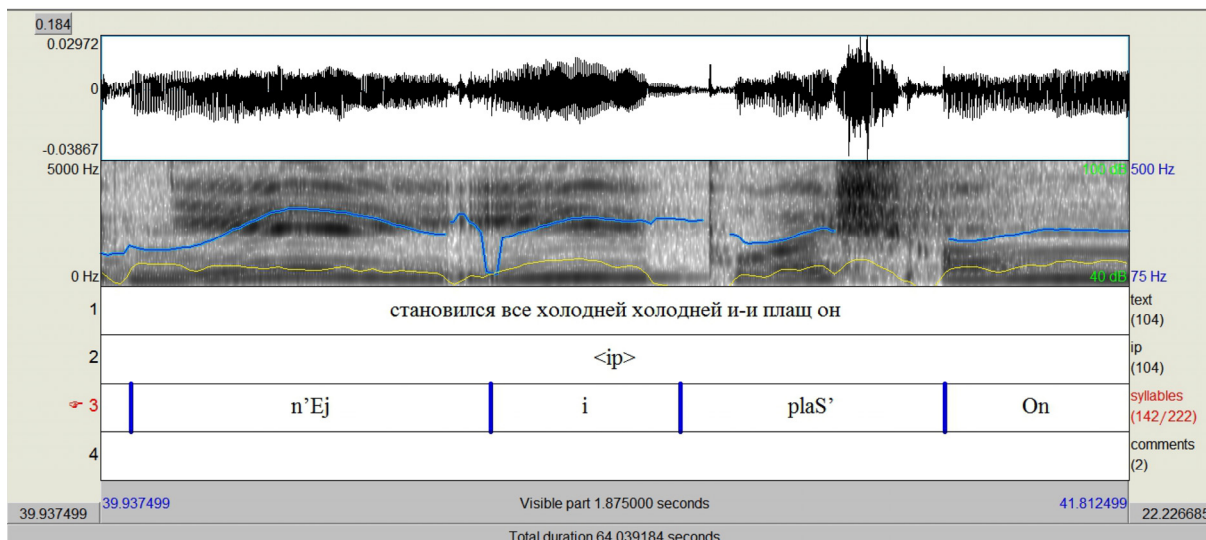

Рис. 1. Спектрограмма и интонограмма синтагмы «становилось все холодней и холодней и плащ он не снимал» с пролонгированным коннектором

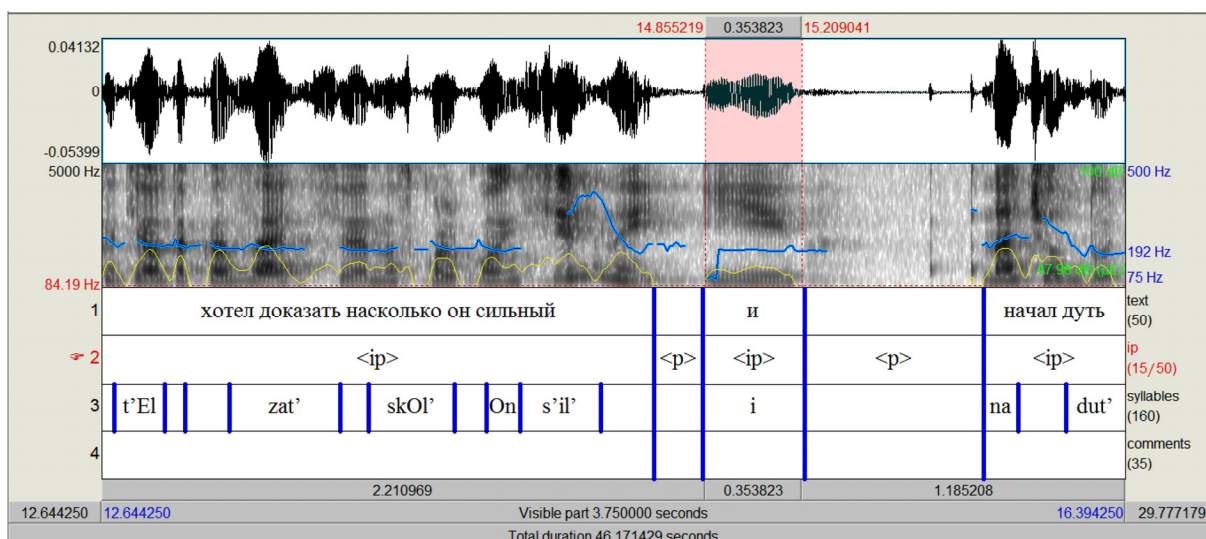

Рис. 2. Спектрограмма и интонограмма синтагмы «хотел доказать насколько он сильный и начал дуть»

В определенной синтаксической позиции – на границе синтагм – коннектор может становиться частью хезитативной цепочки. В примере (3) нанизывание феноменов хезитации свидетельствует о том, что говорящий нуждается в дополнительном времени, чтобы осуществить выбор искомой единицы в текущем узле дискурса и продвинуть монолог вперед:

(3) ветер начал дуть изо всех сил / (пауза 0.256) и-и(0.335) ь-ь(0.520) с-съ=|| (пауза 0.728) путник все сильнее кутался в свой плащ //.

В данном речевом континууме представлена хезитация смешанного типа. В ее состав входят три паузы, связующий союз и речевой сбой (рис. 3). Такие сложные по своей природе хезитационные явления отмечены нами в расшифровках трех дикторов.

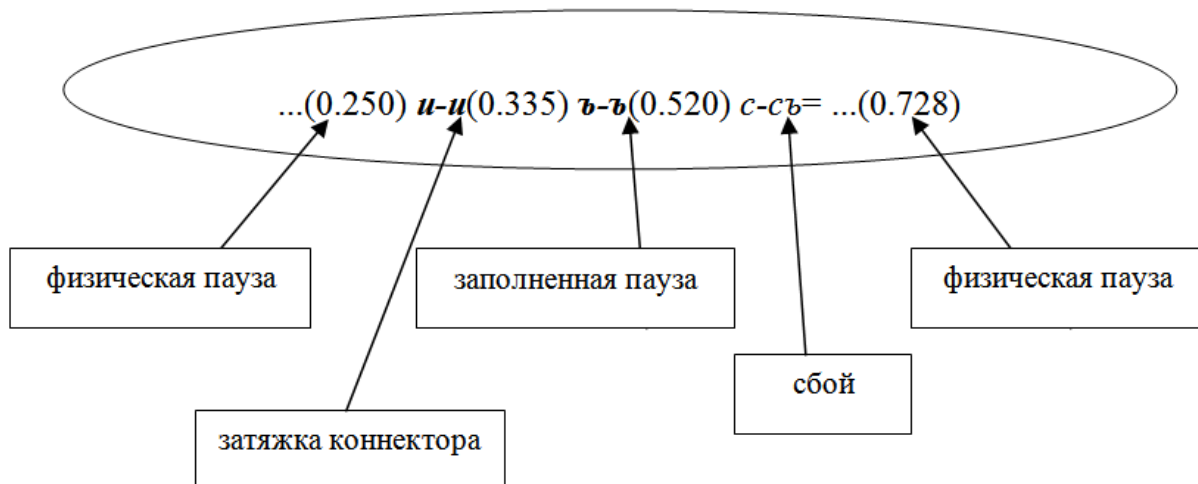

Рис. 3. Хезитационная цепочка в спонтанном монологе

Рассогласованность границ просодических и синтаксических составляющих регистрируется после асемантических союзов (*что, когда, чтобы*), начинающих придаточные предложения. После глаголов со значением речи, мысли и восприятия отмечается разрыв сильных синтаксических связей между конstituентами сложного предложения. Вопреки всем правилам, коннектор на правах энклитики примыкает к предикату в главном предложении, образуя с ним единую акцентно-ритмическую единицу, а просодическая граница проходит после него (рис. 4).

(4) Они решили **что-о**(0.703) (пауза 0.233) / тот из них который первый **ъ-ъ**(0.124) заставит путника снять плащ будет считаться самым сильным //.

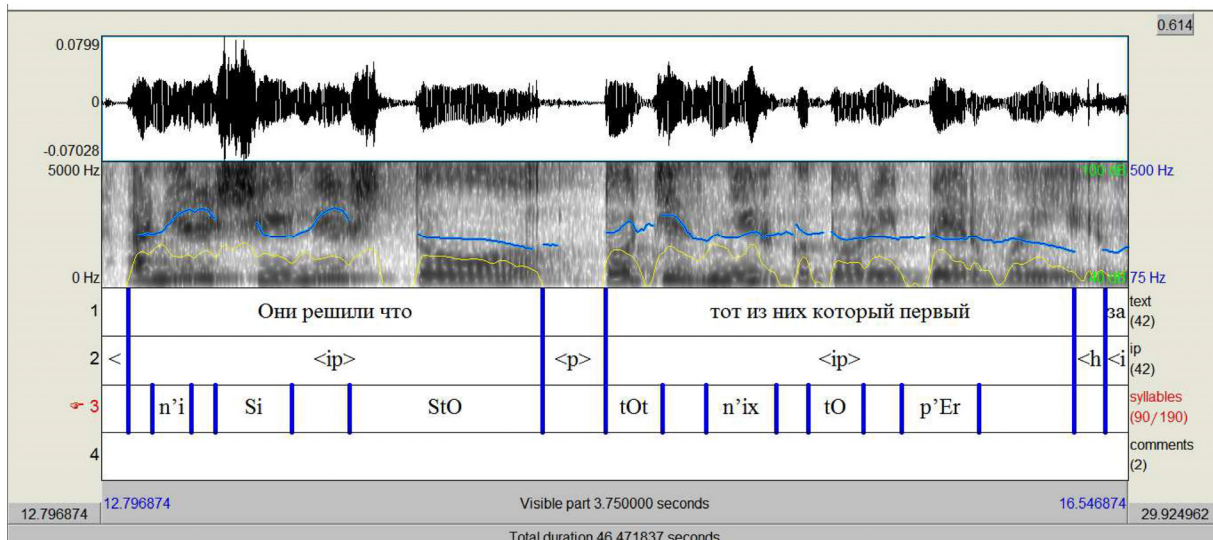

Рис. 4. Спектрограмма и интонограмма фразы *Они решили что / тот из них который первый ...*

Артикулируясь беспаузально, коннектор вписывается в мелодический рисунок первой синтагмы, которая оформляется нисходящим или ровно-нисходящим тоном и понижением интенсивности. Наряду с делимитативной функцией, коннектор маркирует хезитацию, свидетельством чему является пролонгирование гласной. Как видим, такая задержка дает возможность говорящему осуществить не только планирование формально-синтаксической структуры высказывания, но и определиться с его лексическим наполнением. После точки прерывания начинается ресет – следующая синтагма оформляется подъемом тона на ударном слоге словоформы-акцентоносителя.

Неканоничность членения спонтанного пересказа на синтагмы проявляется в его избыточной дробности и появлении в линейной последовательности лингвистически не мотивированных пауз. Имеют место случаи, когда коннектор как компонент просодического целого отрывается от опорного слова и, маркируемый с обеих сторон паузами, выделяется в самостоятельную синтагму (рис. 5). В точках прерывания с ним могут соседствовать другие экспоненты речевых затруднений (физические и заполненные паузы, дискурсивные маркеры).

(5) *Северному ветру пришлось a-a(0.335) a-м(1.205) сказать (пауза 0.168) **что-о**(0.550) (пауза 0.318) *солнце сильнее его //*.*

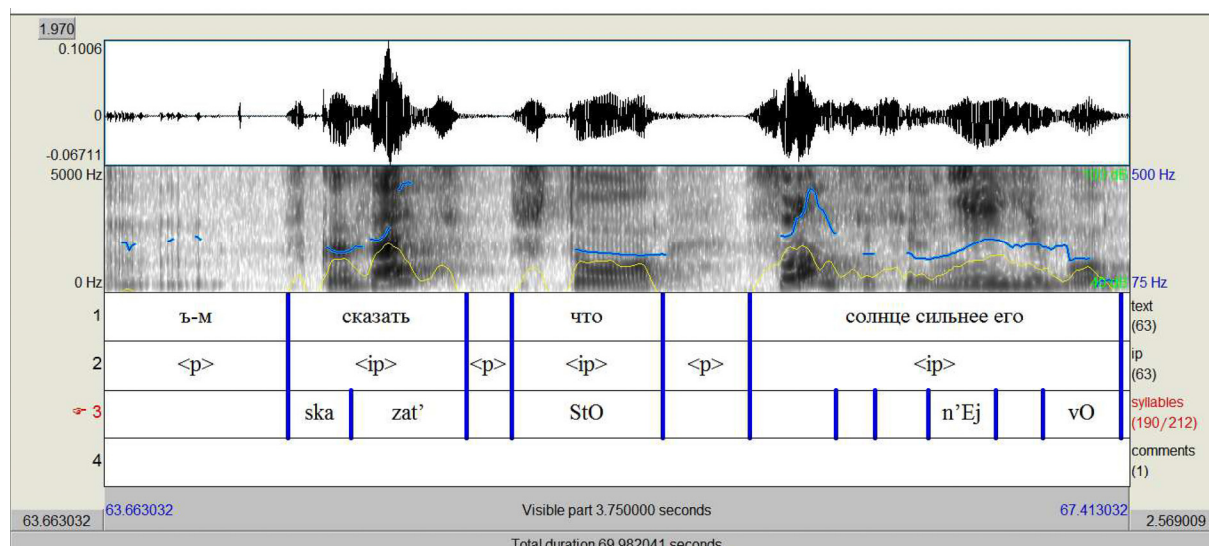

Рис. 5. Спектрограмма и интонограмма фразы
Ъ-м сказать / что / солнце сильнее его

Можно предположить, что остановка в речи на границе синтагм дает говорящему не только необходимое время, чтобы более точно выразить в перспекции свои мысли, но имеет целью привлечь внимание слушателя к релевантной информации, которая последует в завершающей части высказывания после незаполненной паузы.

В заключение отметим, что устная речь порождается не в виде плавного континуума, а по сегментам, минимальным квантам. Такая сегментация должна регулироваться на синтагматических швах-стыках определенными маркерами. По мнению исследователей, «текущее перцептивное квантование текста <...> может опираться и на признаки лексико-грамматической природы» (Венцов, Слепокурова, Снюгина 2011: 31). В спонтанной речи эту роль принимают на себя коннекторы, которые служат одновременно средством интеграции и делимитации речевых фрагментов на локальном когерентном уровне.

ЛИТЕРАТУРА

- Богданова 2001:** Богданова, Н. В. *Живые фонетические процессы русской речи: Учебно-методическое пособие.* [Bogdanova, N. V. *Zhivye foneticheskie protsesy russkoj rechi. Uchebno-metodicheskoe posobie.*] Санкт-Петербург: Филол. факультет СПбГУ, 2001.
- Венцов, Слепокурова, Снюгина 2011:** Венцов, А. В., Слепокурова, Н. А., Снюгина, Е. А. Особенности паузации спонтанного и прочитанного текстов. [Ventsov, A. V., Slepokurova, N. A., Snyugina, E. A. *Osobennosti pazatsii spontannogo i pročitannogo tekstov.*] // *Труды*

Пятого междисциплинарного семинара «Анализ разговорной русской речи» (АРЗ – 2011). СПб.: ГУАП, 2011, 27 – 32.

Златоустова 1997: Златоустова, Л. В. Просодические характеристики спонтанной и квазиспонтанной речи. [Zlatoustova, L. V. Prosodicheskie harakteristiki spontannoј i kvazispontannoј rechi.] // *Когнитивная лингвистика XX века. Материалы междунар. науч. конференции 7 – 9 октября 1997 г. в трех частях. Ч. 1. Минск, 1997, 115 – 117.*

Кибрик, Подлесская 2009: Кибрик, А. А., Подлесская, В. И. *Рассказы о сновидениях: Корпусное исследование устного русского дискурса.* [Kibrik, A. A., Podlesskaya, V. I. Rasskazy o snovideniyah: Korpusnoe issledovanie ustnogo russkogo diskursa.] Москва: Языки славянских культур, 2009.

Кривнова, Князев, Моисеева 2016: Кривнова, О. Ф., Князев, С. В., Моисеева, Е. В. Исследования просодического членения звучащего текста на материале русского языка. [Krivnova, O. F., Knyazev, S. V., Moiseeva, E. V. Issledovaniya prosodicheskogo chleneniya zvuchashhego teksta na materiale russkogo yazyka.] // *Вестник Московского университета. Серия 9: Филология, № 4, 2016, 17 – 44.*

Хуршудян 2006: Хуршудян, В. Г. *Средства выражения хезитации в устном армянском дискурсе в типологической перспективе.* [Hurshudyan, V. G. Sredstva vyrazheniya hezitatsii v ustnom armyanskom diskurse v tipologicheskoy perspektive.] Автореф. дис. [...] канд. филол. наук. Москва, 2006.

Яковлева 2016: Яковлева, Э. Б. *Речевые хезитации: формальный и функциональный аспекты: Аналит. обзор.* [Yakovleva, E. B. Rechevye hezitatsii: formal'nyj i funktsional'nyj aspekty: Analit. obzor.]. РАН. ИНИОН, Москва, 2016.

ГРАФИЧНИ ИГРОВИ ПОХВАТИ В РЕКЛАМАТА*

Силвия Ганчева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THE COMBINATION OF DIFFERENT TYPES OF GRAPHIC – BASED PLAY TECHNIQUES IN ADVERTISING

Silvia Gancheva
St. Kliment Ohridski University of Sofia

The main purpose of the paper is to trace the ways of graphic – based word play in Bulgarian and Russian advertising texts. Three ways of formation of graphic neologisms were identified: monographical, polygraphical and codegraphical. In addition, the analysis of the empirical material made it possible to reveal the communicative intentions of advertisers when applying a specific technique of graphic play depending on the object of advertising and its target audience.

Key words: graphic neologisms, advertising, hashtag

XXI век е век на цифровизацията. Компютърът и смартфонът вече са неразделна част от живота на хората. Текстът, който четем от екрана на монитора, се характеризира с нееднородност, вариативност, непредсказуемост. Езикът на рекламата също реагира моментално на появата на нови идеи и събития, а промените във всяка сфера на социалния живот неизбежно се отразяват в рекламните текстове. Основното предназначение на рекламата е да събуди интереса на потребителя, а в днешния свят на засилена конкуренция креативността е едно от ключовите средства за постигане на успех. За тази цел рекламистите все по-често прилагат техниките на графичната игра.

Графичната игра е „манипулиране със средствата на графиката, към които се отнасят букви, препинателни знаци“¹ (Илясова, Амири

* Това изследване е осъществено в рамките на научния проект „Игра с графиката в българския и руския рекламен дискурс“ с финансовата подкрепа на Националната програма „Млади учени и постдокторанти“ – договор № РД-22-821/5.04.2019.

2009: 56). „Освен това към средствата на графиката се отнасят различни начини на съкращаване на думите, използване на интервал между думите, главни букви, отстъпи, възможни са подчертавания, а при възпроизвеждането на печатен текст – и селекция от различни шрифтове. В някои случаи при възпроизвеждането на писмен и печатен текст се използва знак за ударение“ (РЕЕ, 1997: 102, цит. по Илясова 2009: 56).

Л. Цонева определя графичната игра като „различните случаи на графично отделяне (с друг цвят, с курсив, с по-едър шрифт и т.н.) на думи и части от думи“ (Цонева 2002: 151).

Въпросът за графичната оказионалност в българската лингвистика се разглежда във фундаменталните изследвания на В. Бонджолова. Особеностите на графичната езикова игра са представени в трудовете на Л. Цонева, Т. Алексиева, М. Парзулова. Езикът на рекламата като обект на изследване намира място в научните трудове на Хр. Кафтанджиев, Сн. Карагьозова, Б. Тенчева. В руската лингвистика графичната оказионалност се проучва в разработките на А. П. Галактионов, Д. В. Гугунава, С. В. Илясова, Е. А. Земская, Г. А. Иванова, Т. В. Попова, Т. И. Сурикова, И. А. Нефляшева и други.

В науката все още има разминаване в използваната терминология, която описва това явление. Както отбелязва Самилчева, С. В. Илясова нарича този метод на словообразуване „графична игра“, В. Г. Костомаров – „графичен каламбур“, В. П. Изотов – „графиксация“, Т. В. Попова – „графодеривация“, съществуват и други термини – „графическо словообразуване“, „графическа хибридизация“ (Самилчева 2010: 191). От това следва, че е налице и разминаване в терминологията, използвана в наименованието на продукта, резултат от този процес. На подобни неологизми се дават различни имена: *графични каламбури*, *визуални неологизми*, *графични оказионализми*, *хибридни новообразувания*, *графични хибриди*, *думи кентаври*, *креолизирани думи*, *графодеривати*, *графиксати*. Тези термини сами по себе си са синоними, но за назоваването на неологизми, резултат от процеса графодеривация, ще използваме термина *графиксат* (Изотов 1998, Попова 2012: 202).

Целта на настоящото изследване е да се проследят начините на образуване на нови думи от гледна точка на графиката в българското и руското рекламно пространство и да се обърне внимание на мотивите за прилагането им от страна на рекламистите. Под реклама разби-

¹ Тук и нататък преводът е мой, С. Г.

раме „информация, разпространявана по всякакъв начин, под всякаква форма и с използването на всякакви средства, адресирана до неопределен кръг лица и насочена към привличането на вниманието към рекламирания обект, формиране или поддържане на интереса към него и популяризирането му на пазара“ (ФЗР 2006: URL).

Ексерпираният материал² е представен от над 80 примера, събрани предимно между 2016 – 2021 година. Източници на подбора на материала са рекламни текстове, публикувани в интернет сайтове, в периодичния печат, в социалните мрежи (Instagram, Facebook и др.) или излъчени по телевизията, а така също текстове от външна реклама, които съдържат елементи на езикова игра с графиката. Бяха използвани и текстове, в които се прилага рекламномаркетинговият похват *newsjacking*.

При описанието на примерите сме взели под внимание класификацията на Т. Попова (Попова 2009).

Един от основните графични похвати, широко използвани в рекламата, е **монографиксацията** – „създаване на неолексеми с помощта на графичните средства на един език“ (Попова 2009: 164). В хода на изследването открихме следните подтипове монографиксация: капитализация, парентеза, дефисация.

Като най-често използван подтип на монографиксацията можем да открием **капитализацията** – „графично отделяне на сегмент на думата“ (Илясова, Амири 2009: 67).

(1) *Chewits. Жевать, не пережИвать* – слоган на марката дъвки Chewits. В думата *пережИвать* преднамерено гласната **Е** е заменена с **И**. Това е направено с цел да се внуши на купувачите на продукта, че не е нужно да се притесняват за нищо, а просто трябва да дъвчат и да се наслаждават на живота (значението на глагола „переживать“ – ‘изпитвам вълнение, безпокойство за нещо’).

(2) *Не е толкова трудно да намериш симетрично решение на достъпна цена с килим <...>. Симетрия, достойна за истински Граф* – реклама на килим във фейсбук страницата на фирмата ИКЕА. Тук акцентът пада върху думата *Граф*. Изписаната по този начин дума (с главно Г) придобива двойко значение: граф – ‘благородническа титла’ и ‘ул. „Граф Игнатиев“’, препраща читателя към ситуацията със столичната улица „Граф Игнатиев“ и недоволството на гражданите по повод на некачествено поставените плочки след извършените ремонтни дейности. В този пример освен текста много важно значе-

² Съхранено е оригиналното изписване на рекламните текстове. Курсивът е мой, С. Г.

ние има и съпътстващото го изображение: килимът наподобява симетрично подредена черно-бяла мозайка, съчетана с текста. Като използва стратегията на иронията, рекламата цели да изтъкне предимствата на горепосочената марка.

В българското и руското комуникативно пространство впечатление прави фактът, че голяма част от рекламната и маркетинговата дейност се осъществява в социалните мрежи. Във Facebook в хода на изследването открихме примери, в които акцентът е върху предлагания асортимент. Важно е да се отбележи, че за пълното разбиране на рекламните послания съществена роля в дадена публикация играят и коментарите на администраторите. Това се илюстрира в следващите примери:

За да се наслаждаваш на доброто утро и добрия следобед маалко по-дълго. ЗЛАТЕН момент от деня (Lidl Bulgaria₁); На някои комбинации им е писано да са във вечна хармония! Коя е твоята? Коя е твоята БРИлянтна комбинация? (Lidl Bulgaria₂); КАНИм те на цветно парти! В какво настроение си днес? Още поКАНИ тук: <...> Понякога се отЧАЙвам... Просто си се обезводнила... Животът е розов (Lidl Bulgaria₃); Къде ще се спускаш този сезон? Покорявай пистите смело, само се екипирай добре: <...> СКИташ ли? (Lidl Bulgaria₄); РазБИРАме, че имаш отношение към пивките и споделени с приятели моменти от живота. Научи повече за крафт бирата и избери вкус, с който да изненадаш компанията <...> (Kaufland Bulgaria). Нашли способ как приготвить свой суп дна из любимых ингредиентов! Или на крайний случай из того, что лежит в холодильнике. <...> От создателей СУПамейкера! (супермаркет „Перекръсток“).

При проучването бяха регистрирани редица български примери в социалните мрежи с използването на метода капитализация, които са продукт на използването на newsjacking (дефиниция може да се види тук: TechTarget URL). С помощта на този похват не се рекламира определен продукт, а се насочва вниманието към съответното събитие, като в същото време това е и начин да се популяризира марката, а така също и способ да се скъси дистанцията между потребителите и рекламистите.

(3) ТРИумф, ама... РЕАЛНО СТАВА СКУЧНО – публикация във фейсбук страницата на „Крадецът на ябълки₁“ по повод на финала на Шампионска лига и победата на „Реал“ – Мадрид, над „Ливърпул“ с 3:1. В думата триумф графично откритият компонент три съдържа допълнителния коментар – Реално става скучно, защото „Реал“ за

трети пореден път побеждава на финала и няма изненада в крайния резултат.

(4) *Добавяме още една светла дата в календара. #ГРИгордисме ГРИГОРиански календар* (Lidl Bulgaria₅) – публикация във фейсбук профила на Lidl Bulgaria относно победата на тенисиста Григор Димитров над Доминик Тийм при дебюта му на финалния турнир на АТР в Лондон.

В българските рекламни послания често се използва и **парентеза** – „разделяне на думата на части с помощта на скоби, което води до промяна в значението ѝ“ (Попова 2009: 165). Според В. Бонджолова при този похват „четенето на текста със и без поставеното в скоби представя съдържанието двойко, създава се двуплановост в семантиката“ (Бонджолова 2007: 406).

(5) *За с(т)илно начало на деня* – слоган на SantosCafè;

(6) *Избери отлич(е)ната Kaufland марка* – реклама на Кауфланд;

(7) *АЛАРМА ПЪН(К) ДЖАЗ ПРЕДСТАВЯ: SHILPA RAY³*;

(8) *При(л)ятно е да си тук!* – реклама на Marina beach bar.

Примери за използване на **дефисация** откриваме в следващите рекламни текстове:

(9) *Червено вино и сирене Бри? О, да! А сега нека добавим и пълнеж с див лук, песто и зелен лук или домати и босилек! Ще одобри-ш ли? С ВИНО Е БРИ-ЛЯНТНО!* (Lidl Bulgaria₆). В този рекламен текст е използван дефис в думите *одобриш* и *брилянтно*, за да се открий наименованието на рекламирания продукт – известния вид меко френско сирене „Бри“. За още по-голям контраст думата *бри* в *брилянтно* е изписана с различен цвят.

(10) *Фотоконкурс **ФО-ТАЙ!** Моё настоящее лето* (конкурс, който се провежда от център за релаксация „СИАМ“ и радиостанция Джем FM). Дефисът в този пример свързва първите срички на двете думи *фотографировать* + *Тайланд* и съответно – техните значения (едно от условията за участие в конкурса е фотографиите да са направени в Югоизточна Азия или Кралство Тайланд). В резултат на тази контаминация се получава лексикалната единица с ново значение – *фотай*, разговорният вариант на думата „*фотографируй*“.

„Дефисът, който се използва с метаезикови, текстообразуващи и пунктуационно оформящи цели има ярка функционална особеност: обикновено този знак е единичен и характеризира конкретна дума от

³ В изходния текст буквата „К“ и името SHILPA RAY са изписани с червен цвят.

текста“ (Попова 2010: 685). Чрез използването на тире в рекламата се цели да се привлече вниманието на потребителите и „удоволствието от разбирането на рекламното послание е сред основните стратегии при изготвянето на материалите“ (Бонджолова 2007: 407).

Друг често срещан похват, който беше открит, е **полиграфиксацията (графохибридизация)** – „създаване на новообразувания с помощта на графичните средства на различни езици“ (Попова 2009: 167), тоест чрез смесване на две графични системи.

Тенденцията към латинизация в последните години е транснационално явление. Сред основните причини за използването на латиницата е „компютризацията“, засягаща различни сфери на обществения живот, и разпространението на мобилната връзка. Изследователите разделят на две групи образуването на нови думи с използването на средствата на латиницата, като в основата на тяхната диференциация лежи многоаспектността на обиграваната дума (Маринова 2005, цит. по Алексиева 2015: 307). Авторите причисляват към първата група линейната деривация, при която „графичната обвивка еднозначно представлява определена лексема“ (Гугунава 2003: 43, цит. по Алексиева 2015: 307). Втората група се състои от графиксати, образувани чрез нелинейна деривация. „Същността ѝ се състои в това, че „думите, и съответно смислите, се наслаждат на един и същи материален отрязък, на една и съща верига от езикови знаци“ (Маринова 2005: 129, цит. по Алексиева 2015: 307).

В примерите, създадени с помощта на линейната деривация, *Компания „БольшаяЗемля“* „*Запоёт*“ на *Радио Energy 104.2 FM!* (пример на Т. Алексиева), *Барашка* (название на ресторант), *КраSoma* (название на салон за красота), „латинската графема само замества руския звук, при това без да засяга вътрешната семантика на думата“ (Алексиева 2015: 307), като целта е просто да се привлече вниманието на адресата. В примери (11) и (12) латинската графема *i* е атрактор. Този субститут има за цел да привлече погледа на всеки потребител и същевременно води до промяна в значението.

(11) *Новата чужда ябълка. iНаздраве* – публикация във фейсбук на страницата на „Крадецът на ябълки₂“ във връзка с официалното представяне на новите модели на Apple – „iPhone 7“ и „iPhone 7Plus“. Този текст съдържа ключова информация. От една страна, латинската буква *i* е ключов елемент и препраща към световноизвестната марка Apple. От друга страна, звученето на *i* се препокрива с разговорната дума *Ай* в значение ‘хайде’. В този смисъл словосъчетанието може да бъде прочетено като „хайде, наздраве за новия iPhone“.

Ефектът се подсилва и от съпътстващото изображение на бутилка сайдер (отхапана ябълка, подобно на тази в логото на марката Apple).

(12) *Доктор iБолит. Ремонт техники Apple* (пример на Т. Алексиева) – и в този пример *i* се свързва с корпорацията за компютърни технологии Apple.

Графиксите в примери (13) и (14) са т. нар. „**думи матрьошки**“ (термин на Е. В. Маринова, 2005), при които латинският сегмент съдържа смислообразуващ чуждоезиков елемент.

(13) *OFF. Лето без комарOFF* – слоган на репелентите OFF. В този пример самото название на фирмата е отразено в окончанието на словоформата. Английската дума *off* се асоциира с „избавление“, „премахване“, „отстраняване“. Тоест с изписването на чуждоезичния компонент в *комарoff* производителите искат да кажат „Комарите вълн!“ Освен това, звученето на *off* напълно съответства на руското произношение на окончанието на думата *комары* в родителен падеж – *комаров*.

(14) *Приложението за състаряване ме направи само no-star. КРАДЕ, НО НЕ СТАРЕЕ* – публикация във фейсбук страницата на „Крадецът на ябълки“. Текстът е реакция на масовото използване от страна на интернет потребителите на приложение за телефони, което състарява. Постът предизвиква интерес с това, че изразът *Краде, но не старее* е препратка към девиза на град София – „Расте, но не старее“. За пълното разбиране на такъв род публикации ключова роля играе съпътстващият коментар. Графичният формант *no-star* съдържа в себе си междуезикова омонимия – английската дума *star* ‘звезда’ е съзвучна с българската *стар* в значение на ‘възрастен’. С оглед на значенията, които имат българската и английската дума, словосъчетанието може да се тълкува по два начина: 1) това приложение ме направи само *no-възрастен*; 2) това приложение ме направи само *no-известен*. Но в случая, като се има предвид фразата *Краде, но не старее*, словосъчетанието *no-star* следва да се разбира като ‘по-известен’.

В подобни примери „графически видоизменената узуална дума увеличава своя семантичен обем, придобива допълнителни значения, става семантично двупланова и експресивна“ (Иванова 2010: 466, цит. по Алексиева 2015: 309), а също така бихме могли да кажем, че преднамереното нарушаване на езиковите норми от страна на рекламистите „<...> е в резултат на креативност и комбинация от езикови средства с цел по-голяма образност и емоционално-естетическо въздействие на рекламната концепция“ (Тенчева 2012: 676).

Методът **кодографикация** („създаване на неолексеми с мощта на сегментни средства на различни кодови системи, една от които не е собствено езикова“ (Попова 2009: 164) също намира приложение в рекламната дейност.

(15) *Здравствуй, великий г*р#д. Мы снова в эфире* – реклама на радиостанция #Говорит Москва;

(16) *#З@щитим детей в интернете*⁴ – междурегионален конкурс за социална реклама;

(17) *За твоето дигитално @з* (Райфайзен банк);

(18) *Театралната мреж@ #награди* (Национални награди ИКАР 2020).

Използването на параграфемни елементи в рекламните текстове от копирайтьорите е с цел да се придаде на текста експресивен характер. Тук няма промяна в морфемния състав на думата. Интеграцията на тези субститути в структурата на думата е знак, че комуникацията се провежда в интернет пространството.

В последните години компресията на текста е едно от нещата, което често се използва от копирайтьорите. **Хаштагът** вече не е само препратка в социалните мрежи, той бива използван в заглавия на филми #ЯЗДЕСЬ, названия на спектакли *Нов танцов спектакъл #ПРОДЪЛЖЕНИЕ (балет Todes)*, #ЛАЙКНУТОЕ_ПОКОЛЕНИЕ, заглавия на книги (#СПОДЕЛИИ – автор Емил Конрад). Начинът на изписване на хаштаг (наличие на символ + слято изписване на думите) ни дава основание да твърдим, че той може да бъде съотнесен към групата на кодографикатите.

Все по-често могат да бъдат забелязани реклами, в които присъства символът хаштаг:

(19) *София, #hubavoe, когато сме заедно* (Kaufland);

(20) *#ВСИЧКИСМЕТУК* (Night club the Moon);

(21) *ДО #8МЕСЕЦАЗАЩИТА СРЕЩУ БЪЛХИ И КЪРЛЕЖИ* (Foresto);

(22) *#ПовечеВремеЗаедно* (Purina);

(23) *Пловдив 2019 Европейска столица на културата #заедно*;

(24) *TICKETT.bg ТВОЕТО ПЪТУВАНЕ #НаКликРазстояние*.

Ако в горепосочената група рекламни текстове ролята на хаштага е предимно да привлича вниманието и да е препратка към социалните мрежи, то в следващите примери бихме могли да кажем, че хаштагове-

⁴ В изходния текст знакът # и част от думата „з@щитим“ – „щитим“ са изписани с червен цвят.

те изпълняват социална функция. Целта е да се привлече вниманието към важен социален проблем, около който общността да се обедини.

(25) *ЕДИН ОТБОР*: #ЗАЕДНОСРЕЩУРАСИЗМА (Coca-Cola);

(26) #ОставамВкъщи („Виваком“);

(27) #Вкъществуване (Lidl Bulgaria); #ВкъщиСмеДобре (Lidl Bulgaria);

(28) #сГрижаЗаДругите („Лили Дрогерие“);

(29) #помогаемвместе (търговска верига „Пяторочка“);

(30) *Поддерживаем людей в трудной ситуации* #ЩЕДРЫЙВТОРНИК (търговска верига „Пяторочка“);

(31) #Пятерочкасаботойокаждом (флашмоб на търговската верига „Пяторочка“).

Хаштагът е сравнително ново явление, което навлиза стремително в езика и се нуждае от по-нататъшни проучвания.

Значенията, с които се асоциират символите @ и #, са лесно разпознаваеми за широката аудитория. Бихме могли да кажем, че това е сред основните причини те все по-често да намират място в рекламните послания. По-подробно за знаците в рекламата вж. Хр. Кафтанджиев (2008).

Много от ексцерпираните примери са на реклами в социалните мрежи. Това ни позволи да стигнем до извода, че за най-пълното разбиране на рекламната в социалните мрежи, и по-специално на тези, при които се използва похватът newsjacking, комплексно трябва да се вземат под внимание всички компоненти на рекламното послание – текст, изображение, коментар (ако такъв има), както и моментът на рекламиране.

Ако играта с графика в слоганите е призвана да остане в паметта на потребителите за по-дълго време, то графичната игра, използвана в newsjacking рекламната, носи временен характер. Тя е актуална и привлича вниманието само докато събитието, което я породило, е в центъра на обществения интерес. Разбира се, графиката ще привлича вниманието на реципиента и след това, но ако не са налице фонове знания, рекламната може да остане недоразгадана или дори непонятна.

Проведеният анализ даде възможност да се изведат някои механизми за въздействие върху съзнанието на масовия адресат на рекламния текст. Откритите иновативни техники на графична игра се отличават с широко разнообразие, което изисква по-нататъшното им детайлно проучване.

ИЗТОЧНИЦИ НА ПРИМЕРИТЕ

ИКЕА: <<https://www.facebook.com/ikeabulgaria/posts/2319149074779293/>>, 05.10.2018 (28.09.2020).

Lidl Bulgaria₁:

<<https://www.facebook.com/lidlbulgaria/photos/1570828713056631/>>, 07.01.2020 (30.09.2020).

Lidl Bulgaria₂:

<<https://www.facebook.com/lidlbulgaria/photos/1817522361720597/>>, 23.09.2020 (28.09.2020).

Lidl Bulgaria₃:

<<https://www.facebook.com/lidlbulgaria/photos/947874265352082/>>, 31.08.2017 (30.09.2020).

Lidl Bulgaria₄:

<<https://www.facebook.com/lidlbulgaria/photos/991206251018883/>>, 30.11.2017 (1.10.2020).

Lidl Bulgaria₅:

<<https://www.facebook.com/lidlbulgaria/photos/984527341686774/>>, 14.11.2017 (30.09.2020).

Lidl Bulgaria₆:

<<https://www.facebook.com/lidlbulgaria/photos/1255371834602322/>>, 17.12.2018 (30.09.2020).

Kaufland Bulgaria:

<<https://www.facebook.com/kaufland.bulgaria/photos/2358609897548819/>>, 21.08.2019 (18.09.2020).

OFF:

<<http://www.sloganbase.ru/index.php?PageID=21&cat=5&pageID=10>> (27.08.2020)

Крадецът на ябълки₁:

<<https://www.facebook.com/kradecat/videos/1686637444745630/>>, 26.05.2018 (8.09.2020).

Крадецът на ябълки₂:

<<https://www.facebook.com/kradecat/photos/1064765790266135/>>, 7.09.2016 (26.08.2020)

Крадецът на ябълки₃:

<<https://www.facebook.com/kradecat/photos/a.985552508187464/2334731826602852/>>, 17.07.2019 (26.08.2020).

Перекръсток:

<<https://www.facebook.com/perekrestok/photos/2405607816140120/>>, 5.04.2019 (15.09.2020).

ЛИТЕРАТУРА

- Алексиева 2015:** Алексиева, Т. А. О взаимодействии кириллицы и латиницы в письменной коммуникации. [Aleksieva, T. A. O vzaimodeystvii kirillitsy i latinitsy v pis'mennoj kommunikatsii.] // *Научни трудове. Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*. Филология. Т. 53, кн. 1, сб. А. Отг. ред. Ж. Чолакова. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2015, 305 – 315.
- Бонджолова 2007:** Бонджолова, В. Езиковата игра в рекламните текстове [Bondzholova, V. Ezikovata igra v reklamnite tekstove.] // *Časopis za društvene nauke*. Br. 2, Niš, april – jun 2007, 401 – 419.
- Гугунава и др. 2003:** Гугунава, Д. В., Первухина, И. Ю., Рацибурская, Л. В. Особенности словотворчества в современной публицистике. [Gugunava, D. V., Pervuhina I. Yu., Ratsiburskaya, L. V. Osobennosti slovotvorchestva v sovremennoj publitsistike.] Н. Новгород, 2003.
- Иванова 2010:** Иванова, Г. А. Графические гибриды: к проблеме языкового статуса. [Ivanova, G. A. Graficheskie gibridy: k probleme yazykovogo statusa]. // *Русский язык: исторические судьбы и современность: сборник трудов IV международного конгресса исследователей русского языка*. Москва, МГУ, 2010, 465 – 466.
- Изотов 1998:** Изотов, В. П. *Параметры описания системы способов русского словообразования*. [Izotov, V. P. Parametry opisaniya sistemy sposobov russkogo slovoobrazovaniya]. Орел: ОрлГУ, 1998.
- Илясова, Амири 2009:** Илясова, С. В., Амири, Л. П. *Языковая игра в коммуникативном пространстве СМИ и рекламы* [Il'yasova, S. V., Amiri, L. P. Yazykovaya igra v kommunikativnom prostranstve SMI i reklamu.] Москва: Флинта, 2009.
- Маринова 2005:** Маринова, Е. В. Визуальные неологизмы: новая графика „старых“ слов. [Marinova, E. V. Vizual'nye neologizmy: novaya grafika „staryh slov“.] // *Вестник ННГУ*. Серия Филология, Нижний Новгород: Изд-во ННГУ, 2005, Вып. 1 (6), 127 – 132.
- Кафтанджиев 2008:** Кафтанджиев, Хр. *Absolut semiotics in an absolut world*. София: Сиела, 2008.
- Попова 2009:** Попова, Т. В. Креолизованные дериваты как элемент русской письменной коммуникации рубежа XX – XXI вв. [Popova, T. V. Kreolizovannyye derivaty kak element russkoj pis'mennoj kommunikatsii rubezha XX – XXI vv.] // *Лингвистика креатива: Коллективная монография*. Отв. ред. Гридина, Т. А. Екатеринбург, ФГБОУ ВПО „Урал. гос. пед. ун-т“, 2009, 147 – 176.

- Попова 2010:** Попова, Т. В. Полифункциональность русского дефиса [Popova, T. V. Polifunksional'nost' russkogo defisa.] // *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, 2010, № 4 (2), 682 – 686.
- Попова 2012:** Попова, Т. В. Современные графо-орфографические игры: коммуникативные удачи и неудачи (на материале графиксатов русского языка рубежа XX – XXI вв.) [Popova, T. V. Sovremennye grafo-orfograficheskie igry: kommunikativnye udachi i neudachi (na materiale grafiksatov russkogo yazyka rubezha XX – XX vv.)] // *Лингвистика креатива-2: Коллективная монография*. Отв. ред. Гридина, Т. А., Екатеринбург: ФГБОУ ВПО „Урал. гос. пед. ун-т“, 2012, 199 – 234.
- РЕЕ 1997:** *Русский язык: Энциклопедия*. [Russkij yazyk: Entsiklopediya.] / Гл. ред. Ю. Н. Караулов. Москва: Большая Российская энциклопедия и Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, 1997.
- Самиличева 2010:** Самиличева, Н. А. Особенности графического словообразования в современных СМИ. [Samylicheva, N. A. Osobennosti graficheskogo slovoobrazovaniya v sovremennyh SMI.] // *Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 2. Языкозн.* 2010. № 2 (12) 191 – 194. <<https://l.jvolsu.com/index.php/en/component/attachments/download/293>> (10.01.2021).
- Тенчева 2012:** Тенчева, Б. О специфике языковой игры на функциональном уровне (на материале русского, немецкого и болгарского языков). [O spetsifike yazykovoj igry na funktsional'nom urovne (na materiale russkogo, nemetskogo i bolgarskogo yazykov).] // *Научни трудове. Филология. Т. 50, кн. 1, сб. В.* Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2012, 674 – 688. Онлайн достъп: <https://science.slovo.uni-plovdiv.net/documents/931150/0/2012_III.pdf/89e06958-afa3-402f-8d19-2c073a3bb0e9> (19.03.2021).
- ФЗР 2006:** Федеральный закон от 13.03.2006 N 38-ФЗ (ред. от 08.12.2020) „О рекламе“ (с изм. и доп., вступ. в силу с 28.01.2021). [Federal'nyj zakon ot 13.03.2006 N 38-ФЗ (red. ot 08.12.2020) “O reklame” (s izm. i dop., vstup. v silu s 28.01.2021).] <<https://legalacts.ru/doc/federalnyi-zakon-ot-13032006-n-38-fz-o/glava-1/statja-3/>> (30.01.2021).
- Цонева 2002:** Цонева, Л. *Езиковата игра в съвременната публицистика*. [Tsoneva, L. *Ezikovata igra v syvremennata publitsistika*.] В. Търново: Фабер, 2002.
- TechTarget URL:** <<https://searchcontentmanagement.techtarget.com/definition/newsjacking>>, 2.2015 (12.10.2020)

ЧУЖДОЕЗИКОВА ЛИНГВИСТИКА

TERMINOLOGICAL BORROWINGS IN THE FINANCIAL VOCABULARY IN BULGARIAN AND THE ROLE OF ENGLISH AS A DOMINANT LANGUAGE DONOR

Blagovest Todorov
South-West University “Neofit Rilski”

The financial terminological lexicon is in a continuous state of development and the coinage of new terms is a never ceasing practice. The faster the growth of a specific sector, the faster the process of adopting loanwords by recipient languages is. The focus in this research is on English as a dominant donor language of recent times and the correlation with the faster adoption of loanwords from the sectors in rapid development. The most commonly used terms in Forex trading are explored as part of the financial vocabulary, and then categorized by types of loans in search for a connection as to what invokes borrowings to result in a loanword form, calques or something else.

Key words: loanword, loan shift, loan-translation, loan-blend, code switching

Introduction

Borrowing in linguistics describes the process where a word from one language is adapted into another (Hoffer 2002). The word itself is called a borrowing or a loanword. English could be considered as the language with most borrowed or adapted words up to date, which might be one of the reasons of its success. That being said it is worth noting that in recent times, especially due to the technical and computer revolution of the late decades, English has become the donor, instead of the receiver of terminology as borrowed words. All the major development fields, computer science, finance, space exploration and many others, are predominantly working with English as a base language, thus all the new terms that are born of the respectful fields are adopted in other languages as loanwords. The reasons why loanwords enter languages are complex and if we put aside the strong globalization in recent times, especially in innovative fields of technology, finance and science that affect languages greatly, we can deduct that most of

the borrowings outside of these fields can be ascribed to social and cultural differences between nations/languages.

The economic terminological vocabulary serves many purposes as it enables participants in various discourse situations to implement proper lexical tools in order to achieve the correct level of discourse and understanding. What is interesting and makes the economic terminology or sub-language stand out from other types of terminological groups (law, medicine, etc.) is that it is used in all layers of society (customers, bankers, insurance agents, brokers, investors, etc.), whereas other specific language groups target individuals possessing certain characteristics or knowledge (lawyers or legal workers in general, medical professionals, etc.)

To put it simply, we can ascribe most of the economic terminology as being more a part of the general language, rather than a specific language group. This is a direct result of a lot of people from different levels of society participating in numerous different activities that rely on the economic dictionary:

- balancing of a bank account; withdrawing from an account;
- issuing an invoice; printing a receipt;
- completion of payment; transfer of funds.

The economic discourse is where it is today thanks, mainly, to the rapid globalization, especially in the same sphere. This process, of course, is not something new, as trade and merchants were present in all the periods of the historical development of the society. It simply enhances the process, as physical borders are being abolished, communication is an instant and effortless act and languages and specific terminologies are widely spread and easily available to all people. In historical perspective, new terms in the economic lexicon were created or added mainly by people who would travel a lot and also have strong position in their own society or as it has been stated “*linguistic innovation is accomplished by persons who have many ties within the community but who simultaneously have a large number of outside contacts*” (Milroy 1992: 81). And this brings us to the topic of loanwords.

On borrowing

Loanwords are a noteworthy outcome of languages crossing paths. Although there are many forms of borrowing that occurs between different languages or language systems, loanwords make up a much larger part than the rest and will be the focus of this paper. Still I want to mention some other types of language borrowing processes as they were adapted by Bates

L. Hoffer in his 2005 *Language Borrowing and the Indices of Adaptability and Receptivity*.

Loanword

An item or idea is adopted directly from the donor language (e.g. *karaoke* is a Japanese form of entertainment that became wildly popular worldwide). The base that is set in the receiving language participates in the usual grammatical processes, as nouns taking plural form and verbs and adjectives receiving morphemes. Loanwords or direct loans are a preferred option when we want to be as close to the desired meaning as possible or in cases when the use of a loanword sits better with a specific terminological case (Hoffer 2005).

Loan shift

This is the process where a native word is assigned a new meaning due to an influence of another language or due to the need to fill a lexicological gap, where the use of an already existing unit makes more sense than creating a new one (e.g. *Easter* was earlier used to describe a pagan goddess of spring) (Hoffer 2005).

Loan-translation

Also referred to as a calque (from French, ‘copy; to trace’), the loan-translations are a word-for-word native translation of the original unit or saying in the donor language (for example the English *superman* is a literal translation of the German *Übermensch*) (Hoffer 2005).

Loan-blend

This is a form consisting of two or more elements, where one of the said elements is a loanword and the other is from the native language. Or simply put, a word that is comprised of parts from different languages (*monolingual* has a Greek prefix and a Latin root) (Hoffer 2005).

For a word to be used conventionally by the general users of a language it has to undergo a complex process of usage events. At first new terms are used by people who are proficient in the source language and they mostly use the new word in combination with their native language in front of other bilingual individuals, who they know will understand them. In time the usage of those words becomes a habit and they start using them in front of other people who perceive the terms as “foreign words”. As this usage spreads and affects more and more people, they become aware of the

word's meaning and start using it themselves, thus the word becomes part of specific terminology (financial: *leverage* – ливъридж; *margin* – марджин) or the general language (pop culture: *selfie* – селфи; *chat* – чат) of the group.

The abovementioned process works a bit differently when it comes to specific terminology groups, as most participants in those groups are or have to be proficient in the source language as well. To take the online currency trading for example, to be able to participate in such actions one needs to be able to work their way around a computer, a smartphone and/or another electronic device connected to the Internet. Although most operating systems have been translated to be really proficient in the use of those devices, the user needs to have some knowledge of English. Another factor is that most of the development, news sources and major players on the currency market are operating in English. So it is not hard to imagine that a group of people that are operating in that field are proficient in English and it makes sense to them to use the actual terms used in the donor language when communicating amongst themselves.

Objectives of the study

As English has claimed the leading position as the fastest developing language in cutting-edge fields of modern times, languages as Bulgarian find themselves as the recipients of borrowings. When it comes to stock and currency trading, some of the largest trading centers are in English speaking countries, so it makes sense that most of the terminology passed on to other languages can be sourced back to English. With the development of the Internet and the mass globalization new market trends and ways of trading have emerged – Forex (aka FX) being one of them, where you can trade with currencies predominantly online through different platforms and brokerage firms with online presence. The term itself is a blending from *foreign* and *exchange* and it has been loaned as *Форекс* in Bulgarian as well.

From a language perspective the FX trading options and ideas have made use of a lot of *the conventional financial terminology* (e.g. *trader, dealer, investor*, etc.), while introducing new terms specifically designed to be used in this type of trade (e.g. *pip, currency pairs, lots, minors*, etc.).

In the current paper I want to focus on the newly entering terms in Bulgarian in the economic field, more specifically in the currency and online trading, as opposed to the standard terms that have been used for a long time and we have grown accustomed to (terms like *investor, credit, debit*, etc.). When we talk about currency trading terminology or Forex we

are seeing new terms emerging as there has been a boom to the field with the introduction of the Internet, as is the case with many other fields of activity that are somewhat connected with the rapid globalization and the age of easy communication. The growth of the sector has been massively concentrated in English speaking countries or in such where the predominant part of society is English proficient (Japan, South Korea, The Netherlands, etc.), thus making English the dominating language in the field. Languages as Bulgarian and our society have nothing to gain from trying to shy away from the field and its terminology that is why most of the new terms are adopted directly. In doing so the said terms also retain a certain amount of special meaning in the specific field as opposed to being translated or altered (for example the term *trader* is used as *трейڈър* ['treɪ.dər] and not *търговец* (which has a wider meaning as it can be perceived as a merchant dealing in commerce) as the use of *търговец* will pollute the original intent of the meaning).

The study in this field will also show how codeswitching plays its part as an initiator of change in languages, as it is multi-lingual specialists that implement codeswitching in conversing amongst themselves. When a field becomes widely popular though, those terms “spill” out of the codeswitching users into the mainstream language and are adopted as loanwords by the average language speaker, a great example would be the word *selfie* that has become absurdly popular due to the effects of the social media craze of the past decade. It was even pronounced word of the year for 2013 by Oxford Dictionaries.

Methodology of the study

I have comprised a list of the more commonly used terms and how they have transferred to Bulgarian. The list of 39 terms and expressions is put together by comparing and cross referencing different online Forex trading platforms, such as “Nasdaq”, “Delta stock” and others, and their beginner guides and term tutorials. Having completed the corpus of terms, I started to separate them into categories as to how they entered the Bulgarian language or how they were transformed from pre-existing language units through loan shift or loan-blend. The approach I used is to determine which terms were borrowed and then to put them into separate categories.

In the meantime I also tried to explain the reasoning behind the type of borrowing, as to why one unit is better borrowed as a loanword, another as a loan translation or blend. And then I classed them into subcategories of loans that have entered the Bulgarian language in the recent past and

others that have been present for some time and have undergone certain changes by being assigned Bulgarian morphemes.

Finally I categorized the terms as regards how many were formed due to the influence of English terminology.

Table categorization

By splitting the list of terms and expressions in two categories the following results were obtained:

Table 1

Loanword	Loan translation/Loan blends
assets – активи	ask/sell price – цена „продава“
broker – брокер	base currency – базова валута
commission – комисионна	bear – мечка
day trader – дей трейдър	bear market – мечи пазар
day trading – дей трейдинг	bid/buy price – цена „купува“
dealer – дилър	bull – бик
Foreign Exchange, Forex, FX – Валутна търговия/Форекс	bull market – бичи пазар
forward – форуърд	cash market – кешов пазар
leverage – ливъридж	currency pair/pair – валутна двойка
liquidity – ликвидност	fixed exchange rate – фиксиран валутен курс
lot – лот	floating exchange rate – плаващ валутен курс
margin – марджин	floating interest rate – плаващ лихвен процент
margin call – марджин кол	hard currency – твърда валута
market maker – маркет-мейкър	limit order – лимит поръчка
pip – пип/пипс	long position – дълга позиция
quote – котировка	short position – къса позиция
slippage – слипидж	stop/loss order – стоп поръчка
spread – спред	currency swap – валутен суап
	spot contract – спот сделка
	spot rate – спот курс
	foreign currency – чуждестранна валута
18	21

There are 18 loanwords and 21 loan translations or blends. In reference to codeswitching, we can safely assume that the terms placed in the left-hand side of the table have been at one point used only by financial specialist proficient in English.

Loanwords

Table 2

English sourced	Non-English sourced
broker – брокер	assets – активи
commission – комисионна	quote – котировка
day trader – дей трейдър	
day trading – дей трейдинг	
dealer – дилър	
Foreign Exchange, Forex, FX – Валутна търговия/Форекс	
forward – форуърд	
leverage – ливъридж	
liquidity – ликвидност	
lot – лот	
margin – марджин	
margin call – марджин кол	
market maker – маркет-мейкър	
pip – пип/пипс	
slippage – слипидж	
spread – спред	
16	2

Out of the 18 loanwords only two have a non-English origin – *активи* and *котировка*, as they both derive from French terms, respectively *actifs* and *cote*. The other sixteen terms and expressions are of English origin, although it is worth mentioning that a part of them could be considered as having mixed sources. For example *liquidity* is the result of borrowing from French (*liquidité*) and Latin (*liquidus*). Since the purpose of the current paper is to show the influence of English on specific and commonly fast developing areas in recent times, we can safely assume that those loanwords appeared in Bulgarian due to that same influence.

And in order to show it, I will further sub-categorize the sixteen loanwords borrowed from English into two categories – newly entered terms that are still retaining the English pronunciation and form in one

group and the ones that have been present for some time and have undergone certain changes in order to adapt them to Bulgarian, through change in pronunciation (*брокер* ['bro.ker]) or through adding native morphemes (*комисионна*).

Table 3

Newly entered	Old
day trader – дей трейдър	broker – брокер
day trading – дей трейдинг	commission – комисионна
Foreign Exchange, Forex, FX – Валутна търговия/Форекс	dealer – дилър
forward – форуърд	liquidity – ликвидност
leverage – ливъридж	
lot – лот	
margin – марджин	
margin call – марджин кол	
market maker – маркет-мейкър	
pip – пип/пипс	
slippage – слипидж	
spread – спред	
12	4

The results show that twelve out of sixteen terms are a direct result of the strong influence of English in the field in recent times. Further proof of that statement is the fact that most of the examples are of words that have more than one meaning in English (*forward*, *spread*, *leverage*, etc.) and they have been assigned new meanings in order to fill the need of new terms in the financial dictionary. Whereas instead of doing the same in Bulgarian we have directly adopted those terms as loanwords. The reasons behind this decision are many but if we need to highlight one, it would be the attempt to stay relevant and competitive in a fast growing and developing field.

The expressions *day trader* and *day trading* provide a further case in point. If they are literally translated to *дневен търговец* and *дневна търговия*, they would mean ‘merchants operating during the daytime’ or ‘businesses with working hours during the day’. In such a case the use of the loanwords *дей трейдър* and *дей трейдинг* makes more sense to avoid confusion, especially among people that are participating in shared activities of a specific nature, as the Forex trading is.

Translations or blends

Table 4

Translation	Blend
ask/sell price – цена „продава“	base currency – базова валута
bear – мечка	cash market – кешов пазар
bear market – мечи пазар	currency pair/pair – валутна двойка
bid/buy price – цена „купува“	fixed exchange rate – фиксиран валутен курс
bull – бик	floating exchange rate – плаващ валутен курс
bull market – бичи пазар	floating interest rate – плаващ лихвен процент
limit order – лимит поръчка	hard currency – твърда валута
long position – дълга позиция	currency swap – валутен суап
short position – къса позиция	spot contract – спот сделка
stop/loss order – стоп поръчка	spot rate – спот курс
	foreign currency – чуждестранна валута
10	11

The remaining twenty one terms and expressions have been separated in two categories of loan translations and loan blends taking into consideration the financial terminology. That is why I have placed the expressions *лимит поръчка*, *дълга позиция*, *къса позиция* and *стоп поръчка* in the translation category, although they can also be regarded as blend expressions (*limit* – *лимит*; *position* – *позиция*; *stop* – *стоп*) but none of the loanwords in these expressions have a financial terminology origin.

In addition to those four expressions, there are another six that make a total of ten translations or calques. The cases in point here are the terms describing a market on the downtrend, *bear* and *bear market* that have entered Bulgarian as the calques *мечка* and *мечи пазар* because they convey well enough the intended meaning and the association with the bear as a species. More specifically, they relate to bears' nature and ability to hibernate, which has been ascribed to stagnant market periods through transference of meaning. The opposing terms here are the expressions describing a market on the uptrend, *bull* and *bull market*, which have entered Bulgarian as *бик* and *бичи пазар*, again because they have locked on a significant characteristic of the animal, more precisely its fast charges toward a target. Similarly, on a financial platform, where the entire market

sentiment is rapidly moving upwards or downwards, the terms “bear” and “bull” are used to describe individual traders and their behavior on the market. When there is a clear prevalence of one of the types of traders, it leads to the markets being called their respective name for the period of duration.

The other eleven expressions can also be considered word-for-word translations from the English original but they are rendered using foreign loans or a blend with native words. For example *foreign currency* – *чуждестранна валута* is made up of the native word *чуждестранна* and the Italian loan *valuta*, which is literally translated as currency.

Conclusion

The influence of English over other languages and cultures is showing signs all around us every single day. Whether we hear or use the spoken loanwords or see signs in Latin letters on the streets (e.g. Outlet, PC store), it is clear that most languages are falling under the dominance of English as a global trendsetter in most areas, especially in fast developing sectors like technology, science, finance, communication and others.

Working with terms from the financial trading vocabulary in Bulgarian stands to prove that there are new words entering the language on a regular basis (see Table 1). Almost half of the expressions I worked with are used as direct loans and the tendency is that they remain in use as loanwords for a longer period or even indefinitely, whereas the usual process is for them to make a transition to loan-blends or loan-translations at some point. The reasoning behind that is that those are terms in a specific field and most of the participating parties are English proficient and they use codeswitching to transfer their ideas. The interesting part here is that booming sectors are getting widespread among the general language users quite fast and what starts as codeswitching quickly becomes adopted as a loanword (e.g. *selfie*, *tweet*, etc.) and remains as such.

Another point of support to the English dominance in the financial sector is that out of 18 loanwords 16 have English origin (see Table 2). English is truly a great borrower and many of the units in today's form of the language have been adapted for use from another language. Even though that is the case English has assumed the role of a donor to language units, that more than often have a different origin and history of how they entered and were transformed within the English language (e.g. *liquidity* originating from the French *liquidité*).

In Table 3 I have separated the terms according to their time of entering Bulgarian. This can also serve as proof to the dominance of

English as some of the terms that we have directly borrowed were created within the donor language by means of lexical extension (*forward, spread*). Assigning new meanings to pre-existing units is one way to deal with the necessity for new terms and since English speaking countries are dominating the sector, it is easier to borrow the new term as it is, rather than to apply the same method of lexical extension in Bulgarian as well.

The reasons behind English's success as a global leader in language perspective are many and complex, from socio-political to the pure simplicity it offers. One thing is certain, though; English will continue to dominate all sectors of development as it has become a necessity to everyone who wants to thrive in a global and multicultural environment.

REFERENCES

- Bielenia-Grajewska 2009:** Bielenia-Grajewska, M. Linguistic Borrowing in the English Language of Economics. // *Lexis. Online*, 2009. № 3 <<https://doi.org/10.4000/lexis.643>> (23.12.2019).
- Corpas, Seghiri, Eds. 2016:** Frankenberg-Garcia, A. A corpus-based study of loan words in original and translated texts. // *Corpus-based Approaches to Translation and Interpreting: From Theory to Applications*. Bern, 2016, 19 – 42. <<https://doi.org/10.3726/b10354>> (27.12.2019).
- Hoffer 2002:** Hoffer, B. F. Language Borrowing and Language Diffusion. // *Intercultural Communication Studies XI*. Kingston, 2002, № 4, 1 – 37. <<https://web.uri.edu/iaics/files/01-Bates-L.-Hoffer.pdf>> (27.12.2019).
- Hoffer 2005:** Hoffer, B. F. Language Borrowing and the Indices of Adaptability and Receptivity. // *Intercultural Communication Studies XIV*. Kingston, 2005, № 2, 53 – 72. <<https://web.uri.edu/iaics/files/05-Bates-L.-Hoffer.pdf>> (28.12.2019).
- Mettouchi, Vanhove, Caubet Eds. 2015:** Manfredi, S., Simeone-Senelle, M., Tosco, M. Language contact, borrowing and codeswitching. // *Corpus-based Studies of lesser-described Languages: the CorpAfroAs Corpus of spoken AfroAsiatic languages*. Amsterdam, 2015, 255 – 265. <<https://doi.org/10.1075/scl.68.09man>> (30.12.2019).
- Nedeva 2015:** Nedeva, B. Approaches to the Linguistic Interpretation of Loanwords (based on Material from Bulgarian and Portuguese). // *Dzyalo e-magazine*. 2015, № 6. <http://www.abcdar.com/magazine/VI/Nedeva_1314-9067_VI.pdf> (27.12.2019).

ONLINE REFERENCES

<https://www.deltastock.com/bulgaria/education/dictionary.asp#c>

(Retrieved on 15 December 2019).

<https://www.nasdaq.com/articles/foreign-exchange-forex-terms-2019-06-07>

(Retrieved on 03 January 2020).

<https://www.trading212.com/en/Concepts-and-Terms>

(Retrieved on 13 January 2020).

APPROXIMATIVE RELATIONS BETWEEN THE CONSTITUENTS OF ENGLISH AND BULGARIAN ALTERNATIVE INTERROGATIVE STRUCTURES

Velichka Spasova
Agricultural University – Plovdiv

The article explores the approximative relations between the constituents of English and Bulgarian alternative interrogative structures (AISs). The research has been based on authentic examples of AISs from eight corpora of written and spoken English and Bulgarian. According to the meaning conveyed, AISs fall into five groups: AISs (mostly Bulgarian) that express approximation, AISs that have idiomatic meaning (they are testified only in the Bulgarian corpora), AISs that carry alternative conditional-concessive meaning, AISs whose final constituent (under)specifies the meaning of the AIS, and AISs whose second constituent has a causal meaning (they occur only in the Bulgarian corpora).

Key words: alternative interrogative structure, approximative relations, idiomatic meaning, alternative conditional-concessive meaning, causal meaning

I. Introduction

This article explores the approximative relations between the constituents of English and Bulgarian alternative interrogative structures (E&BAISs). The qualitative and quantitative research has been based on authentic examples of alternative interrogative structures (AISs) excerpted from eight corpora of written and spoken English and Bulgarian.

- English Fiction Corpus (EFC, 90 508 word forms) compiled by V. Spasova for the purposes of her doctoral thesis.
- English Corpus of Fiction Monologue (ECFM, 50 370 word forms) compiled by V. Spasova for the purposes of her doctoral thesis.
- Charlotte Face-to-Face Corpus of Spoken English (CFCSE, 90 630 word forms). It is part of a larger corpus of spoken English, the Charlotte Narrative and Conversation Collection (CNCC, 198 295 word forms), included in the Open American National Corpus (OANC).

- Switchboard Telephone Corpus of Spoken English (STCSE, 50 476 word forms). It is part of a much larger corpus of spoken English, the LDC Switchboard corpus (3 019 477 word forms), included in the Open American National Corpus (OANC).
- Bulgarian Fiction Corpus (BFC, 90 326 word forms) compiled by V. Spasova for the purposes of her doctoral thesis.
- Bulgarian Corpus of Fiction Monologue (BCFM, 50 508 word forms) collected by Tzvetomira Venkova, now an associate professor at the Faculty of Classical and Modern Philology at Sofia University “St. Kliment Ohridski”.
- Corpus of Spoken Bulgarian *Aleksova* (CSB–A, 89 959 word forms) collected by Krasimira Aleksova, now a professor at the Faculty of Slavic Studies at Sofia University “St. Kliment Ohridski”.
- Corpus of Spoken Bulgarian *Nikolova–Venkova* (CSB–NV, 50 000 word forms) collected by Tsvetanka Nikolova and Tzvetomira Venkova.

Corpora data show that the constituents of 102 English alternative interrogative structures (EAISSs) (39.8 %) out of the total of 256 found in the four corpora exhibit approximative relations. There are 11 in EFC, 1 in ECFM, 69 in CFCSE, and 21 in STCSE.

In their turn, Bulgarian alternative interrogative structures (BAISSs) whose constituents display approximative relations are 128 (52.9 %) out of the total of 242 found in the four corpora. There are 24 in BFC, 5 in BCFM, 63 in CSB–A, and 36 in CSB–NV.

According to the meaning conveyed, these AISs can be divided into five groups:

- AISs that express approximation
- AISs that have idiomatic meaning
- AISs that carry alternative conditional-concessive meaning
- AISs whose final constituent (under)specifies the meaning of the AIS
- AISs whose second constituent has a causal meaning

II. Approximation

As AISs that express approximation were discussed in detail in another article (cf. Spasova 2019: 408 – 420) only the key findings are recapitulated below.

These AISs indicate that the speaker does not know, or does not remember, and does not consider it important to establish the truth value of one of the alternatives.

The meaning of approximation has turned out to be much more characteristic of BAISs than of EAISs. As a matter of fact, it is 3.1 times as typical of BAISs as it is of EAISs. There is a total of 88 AISs in the Bulgarian corpora (8 in BFC, 52 in CSB–A, and 28 in CSB–NV) and only 28 AISs in their English counterparts (16 in CFCSE and 12 in STCSE).

Depending on whether their constituents have exact values or one of them has a *wh-* (or *k-*) value because it has an interrogative *wh-* word (or *k-* word) as a component, the AISs can be subdivided into:

- AISs that express approximation with exact values
- AISs that express approximation with (an) exact value(s) and a *wh-* (*k-*) value

Different types of approximation are differentiated within each subgroup.

Thus, approximation with exact values can be numerical (or quantitative), temporal (ex. 1 and 2), situational and identification. BAISs convey all the four types. Only AISs that signal temporal approximation are found in the English corpora.

In all examples henceforth the constituents of the AIS are put in round brackets, while the AIS is in square brackets and is marked with single underlining. The coordination markers are in bold type. The abbreviated name of the corpus from which the example is excerpted follows the example and is enclosed in round brackets.

(1) ... *and I don't know [(if it was in the year that the king died there in '77) (or if it was '78)], but a flood came and course the kids were all you know told to leave school ...* (CFCSE)

(2) ... *аз съм виждала плочи на него и свирят, откакто го изгониха преди [(полвин месец **ли** беше), (един месец **ли** беше)], толкова, около един месец.* (CSB–NV)

... *az sam vizhdala plochi na nego i sviryat, otkakto go izgoniha predi [(polvin mesets **li** beshe), (edin mesets **li** beshe)], tolkova, okolo edin mesets.* (CSB–NV)

‘... *I have seen records being played. He was given the sack, was it half a month ago or was it a month ago, yes, about a month ago.*’¹

¹ Single inverted commas indicate meaningful translation of the Bulgarian examples into English. Translation is mine.

Depending on the interrogative *k*-word (or *wh*-word) that is a component of the final constituent, approximation with (an) exact value(s) and a *k*- (*wh*-) value can be approximation with *колко/whatever*, *кога*, and *какво/what* (ex. 3 and 4). In addition, E&BAISs impart hesitation with *or* and *или*.

(3) -- *and, uh, ladies, you know, uh, uh, I, don't know if that's [(marketing) (or what)], but they, they definitely have a, uh, I think a, a winter type wardrobe, and then a spring, and then a summer ...* (STCSE)

(4) *[(Пролетна умора ли), (какво става)].* (CSB–A)

[(Proletna umora li), (kakvo stava)]. (CSB–A)

'Spring fatigue or what is this.'

III. Idiomatic meaning

The second group of AISs whose constituents exhibit approximative relations consists of several AISs with idiomatic meaning. Although they are found only in the Bulgarian corpora, we can't draw a conclusion that such AISs do not exist in English.

For instance, the AIS in ex. (5) is made up of two cardinal numerals. It denotes “numerical approximation” (Huddleston & Pullum 2002: 1304) and can be regarded as the pragmatic equivalent of the adverb *много* (*many*).

(5) *[(Една ли), (две ли)] бяха обидите, да ги преброиш и да ги претеглиш колко струват?* (BCFM)

[(Edna li), (dve li)] byaha obidite, da gi prebroish i da gi preteglish kolko struvat? (BCFM)

'Were the insults one or two so that you could count them and calculate how much they cost?'

In its turn, the AIS in ex. (6) is a coordination of two demonstrative pronouns – the proximal *този* (*this*) and the distal *онзи* (*that*). They are “directional opposites” (Cruse 1986: 223). To be more specific, they belong to the class of “antipodal opposites” (*ibid.* 1986: 224). The pronouns encapsulate the horizontal spatial opposition “near – far”. The AIS itself can be interpreted as „който и да било“ (Genadieva-Mutafchieva 1964: 342), „без значение кой, независимо кой“ (“no matter which”).

(6) *Номерът е, че доста хора, след като попаднат в такава история, често забравят какво точно пишеше за [(този) (или онзи)] случай в мъдрите книги.* (BFC)

Nomerat e, che dosta hora, sled kato popadnat v takava istoria, chesto zabravayat kakvo tochno pisheshe za [(tozi) (ili onzi)] sluchay v madrite knigi. (BFC)

‘The point is that when they find themselves in such a situation, many people often forget what exactly was written about this or that emergency in wise manuals.’

IV. Alternative-conditional concessive meaning

In the English and Bulgarian corpora there are some AISs that carry “alternative conditional-concessive meaning” (Quirk *et al.* 1985: 1100). Following Quirk *et al.* (1985: 1100–1101), I regard AISs like those in ex. (7) and (8) below as reductions from interrogative subordinate clauses, i.e. *топло или студено* (*warm or cold*) is a reduction from *независимо дали беше топло или дали беше студено* (*no matter whether it was warm or whether it was cold*), while *sun or freezing* is a reduction from *whether there was sun or whether it was freezing*. I agree with Quirk *et al.* that each clausal coordination denotes “an alternative condition in that logically it combines the conditional meaning of *if* with the disjunctive meaning of *either ... or*” (*ibid.* 1985: 1100), while “the concessive meaning emerges from the unexpected implication that the same situation applies under two contrasting conditions” (*ibid.* 1985: 1100).

(7) *[(Топло) (или студено)], беше облечен с куртка, чиста, добре изгладена, винаги закопчана догоре ... (BCFM)*

[(Toplo) (ili studeno)], beshe oblechen s kurtka, chista, dobre izgladena, vinagi zakopchana dogore ... (BCFM)

‘Warm or cold, he wore a tunic, clean, well-ironed, always buttoned up ...’

(8) *I loved to go outside. Our neighbors had a big pasture. So actually I'd go sit in the pasture and read. [(Sun) (or freezing)], I loved it! (CFCSE)*

The constituents of both AISs stand in a relationship of oppositeness. *Топло* (*warm*) and *студено* (*cold*) are “polar antonyms” (Cruse 1986: 212–213). *Sun* and *freezing* belong to different parts of speech – *sun* is a noun, *freezing* is an adjective. They convey the meanings of extreme heat and extreme cold. In other words, they encapsulate the opposition “heat – cold” and for this reason they can be considered as opposites.

V. The final constituent (under)specifies the meaning of the AIS

These AISs can be further divided into three subgroups:

- AISs whose second constituent is a corrective or a restatement
- AISs whose final constituent makes the AIS less specific in meaning
- AISs whose second constituent makes the AIS more specific in meaning

1. The second constituent is a corrective or a restatement

As pointed out by Quirk *et al.* (1985: 933), “the alternative expressed by *or* may also be a restatement or a corrective to what is said in the first conjoin”.

Both English and Bulgarian corpora data testify that the second constituent often corrects or restates the information provided in the first constituent. The speaker’s aim is to express themselves in a clearer and more accurate way so that the addressee could better understand them and provide an adequate answer in cases in which the AIS forms or makes part of a sentence used as a direct question.

(9) *[(Do you remember any stories) (or do you have any stories)] about your grandparents? (CFCSE)*

(10) *[(Are your brothers or sisters as much of a reader as you are?) (Or have an interest at all in reading?)] (CFCSE)*

(11) В: *Метър и петдесет заема коминът?!*

Н: *То е така, но чупката и като се изправи, идва четиресе сантиметра, [(четиресе **ли**) беше, (**или** повече)], педесе. (CSB–A)*

V: *Metar i petdeset zaema kominat?!*

Н: *To e taka, no chupkata i kato se izpravi, idva chetirese santima, [(chetirese **li**) beshe, (**ili** poveche)], pedese. (CSB–A)*

V: *‘The chimney rises to a meter and a half?!’*

Н: *‘That’s right, but the curve and when you straighten it up, it is forty centimeters, was it forty or more, fifty.’*

(12) *Аз непрекъснато съм се обърнала на, на, на един [(следовател **ли**) да ти кажа (**или** милиционер)], не мога да ти кажа, и то от колко години. (CSB–NV)*

*Az neprekasnato sam se obarnala na, na, na edin [(sledovatel **li**) da ti kazha (**ili** militsioner)], ne moga da ti kazha, i to ot kolko godini. (CSB–NV)*

‘I am constantly acting like, like, like an investigator or a militiaman, I can’t tell you, and I have been doing it for years.’

2. The final constituent makes the AIS less specific in meaning

In both English and Bulgarian corpora there are AISs whose final constituent includes an indefinite pronoun like *нещо* (*something*), *anything*, *something*, and *somebody*. As these “are words that replace the names of indeterminate, unspecified phenomena”² (Kutsarov 2007: 97), they make the AISs less specific in meaning.

For instance, the second constituent of the E AISs in ex. (13) and (14) is realized by an NP headed by the indefinite pronoun *anything* and *something* respectively, while that of the E AIS in ex. (15) is realized by an AdvP headed by the indefinite adverb *someplace* accompanied by the adverb *else*. The AISs express different types of approximation, viz. identification (ex. 13), temporal (ex. 14) and spatial (ex. 15).

(13) *And we'd try, we'd try to say, “Didn't you bring [(any pants) (or anything)]? We're, we're out here in the warehouse”.* (STCSE)

(14) *... I think it's, uh, is it [(after, uh, Labor Day) (or something)], I don't know and, and, uh, so, you know, the, the social attitude has a little bit to do with, uh, I think the way we dress.* (STCSE)

(15) *Do you feel like, do you think it would have been different if you had gone to school [(in Boston) (or someplace else up north)]?* (CFCSE)

In the Bulgarian examples below the second constituent includes a form of the indefinite pronoun *нещо* (*something*) accompanied by an appropriate form of the adjective *друг* (*other*).

(16) *... може би сред тия укрепления (...) [(му било отсъдено да напише Книгата си на живота) (или пък нещо друго го очаквало, та бил така уверен, че вече е пристигнал)]?* (BCFM)

... mozhe bi sred tia ukreplenia (...) [(mu bilo otsadeno da napishe Knigata si na zhivota) (ili pak neshto drugo go ochakvalo, ta bil taka uveren, che veche e pristignal)]? (BCFM)

‘... maybe within these fortifications (...) he was predestined to write the Book of his life or was there anything else lying ahead of him that made him so confident that he had arrived?’

(17) *И къде, само така [(обиколка с автобуса ли), (или и други неща слизахте да разглеждате)]?* (CSB–A)

I kade, samo taka [(obikolka s avtobusa li), (ili i drugi neshta slizahte da razglezhdate)]? (CSB–A)

‘And where, was it only a bus tour or did you get off the bus to do some sightseeing?’

² Translation of quotations from grammars and articles by Bulgarian authors is mine.

Like their Bulgarian counterparts above, EAISs can be less specific in meaning because the final constituent has the indefinite pronoun *any*, the adjective *other* and/or the common noun *thing* as a component.

(18) *Did you have any family storytelling rituals, [(a story at bedtime), (reading a Bible story) (or any of those sorts of things)]?* (CFCSE)

(19) *So what kind of reaction would she get from [(you) (or other people that heard her)]?* (CFCSE)

3. The second constituent makes the AIS more specific in meaning

As we have seen in the previous subsection, the final constituent can make the AIS less specific in meaning. Sometimes, however, it is the other way round, i.e. the second constituent can make the AIS more specific in meaning.

The EAIS in ex. (20) represents a binary AP-coordination. The adjective *weird* is a component of the second constituent. In my opinion, *the weird* denotes a specific part of *the particular* and hence the second constituent makes the AIS more specific in meaning.

(20) *Is there something [(particular) (or like really weird)] that she's told you that stands out in your mind?* (CFCSE)

VI. The second constituent has a causal meaning

The final group of AISs whose constituents exhibit approximative relations includes BAISs the second constituent of which carries different causal meanings.

For instance, the second constituent of the AIS in ex. (21) formulates the cause for the likely non-realization of the action expressed by the first constituent.

(21) *Шефът имаше ми се струва един чешки грамофон ... [(Иди го помоли)...(или греша със тоя)]. Не, той сигурно ще го даде, сигурно.* (CSB–NV)

Shefat imashe mi se struva edin cheshki gramofon ... [(Idi go pomoli)...(ili gresha sas toya)]. Ne, toy sigurno shte go dade, sigurno. (CSB–NV)

'I think the boss had a Czech record player ... Go and ask him ... or am I mistaken about him. No, he will probably give it, probably.'

The AIS exemplifies the second type of the “structural-semantic model of resultant disjunction” („структурно-семантичен модел ‘следствена дизюнкция’“) discussed in detail by Savina Savova (1983:

117 – 123; 1986: 173 – 176). This type of disjunction has three components. The first is verbalized. It is “an imperative sentence” (Savova 1983: 117) or “an interrogative sentence with *ли* (*li*)/*дали* (*dali*)” (Savova 1986: 174). The second component is non-verbalized and denotes result. The third component is verbalized and expresses the cause that leads to the result (*ibid.* 1986: 174). When the first component is an imperative sentence, the third one “names the cause that motivates the execution or the non-execution of the order” (Savova 1983: 121). The latter case follows the formula „*A или [не A, защото] B*“ (“*A or [not A because] B*”) where the element put in square brackets is the non-verbalized component (*ibid.* 1983: 121).

Now let us go back to the AIS in ex. (21). In this type of AIS we can talk about the absence of a third clause “which denotes an action opposite to and incompatible with that denoted by the first one” (*ibid.* 1983: 118), i.e. by the first component of the AIS. As the first clause is positive, the unexpressed one can be regarded as its negative counterpart that describes the non-realization of the action expressed in the first clause. In addition, the absent (or non-verbalized) clause denotes result. The clause introduced by *или* (the second constituent of the AIS) expresses the cause leading to the result denoted by the non-verbalized clause and hence the cause for the likely non-realization of the action described by the first clause.

Ex. (22) shows what ex. (21) would look like when expanded by the non-verbalized component (put in square brackets).

(22) *Иди го помолу ... или [недей да ходиш да го молиш, защото] греша със тоя.*

Idi go pomoli ... ili [nedey da hodish da go molish, zashtoto] gresha sas toya.

‘Go and ask him ... or [don’t go and ask him because] I am mistaken about him.’

Now let us look at ex. (23). The second constituent of the AIS formulates the cause for the negative consequence expressed by the first constituent (Savova 1986: 175).

(23) *[(Не пуши детето), (или ти не разрешаваш)]? (CSB–A)*

[(Ne pushi deteto), (ili ti ne razreshavash)]? (CSB–A)

‘Doesn’t the child smoke or you don’t allow her to do so?’

The AIS is an instance of resultant disjunction “without an implicit [i.e. non-verbalized] component” (*ibid.* 1986: 175). The first constituent “formulates a negative consequence resulting from the cause [expressed by the second constituent] introduced by *или*” (*ibid.* 1986: 175). In such examples “*или* functions as a causal interrogative word” („каузално-

въпросителна дума“), i.e. it performs the function of *защото* (*because*) (*ibid.* 1986: 175). Therefore, the second constituent of the AIS can be interpreted as „защото ти не разрешаваш ли“ (“because you don’t allow her to do so”).

Another causal meaning is communicated by the second constituent of the AIS in ex. (24). This time it formulates the cause for the action expressed in the first constituent that the speaker strongly disapproves (Genadieva-Mutafchieva 1964: 346). Once again the second constituent is introduced by *или*. And again *или* performs the function of *защото* (*because*) so that the second constituent allows the interpretation „защото ти е по-приятно така ли“ (“because you like it more that way”).

(24) *А, мисли си, ти ми каза, че ще дойдеш и аз те чакам. [(За какво ще ме лъжеш!) (Или ти е по-приятно така.)]* (CSB–NV)

A, misli si, ti mi kaza, che shte doydesh i az te chakam. [(Za kakvo shte me lazhes!) (Ili ti e po-priyatno taka.)] (CSB–NV)

‘Ah, you think so, you’ve told me that you’re coming and I’m waiting for you. Why are you lying to me! Or you like it more that way.’

VII. Conclusions

The qualitative and quantitative corpus-based research into E&BAISs whose constituents exhibit approximative relations leads to the following conclusions:

1. The constituents of 39.8 % of all EAISs and 52.9 % of all BAISs found in the corpora exhibit approximative relations.

2. According to the meaning conveyed, the AISs fall into five groups:

- AISs (mostly Bulgarian) that express approximation

Here two subgroups of AISs are differentiated, *viz.* AISs that express approximation with exact values and AISs that express approximation with (an) exact value(s) and a *wh-* (*k-*) value. Different types of approximation are distinguished within each subgroup.

- AISs that have idiomatic meaning (they are testified only in the Bulgarian corpora)
- AISs that carry alternative conditional-concessive meaning
- AISs whose final constituent (under)specifies the meaning of the AIS.

The final (usually the second) constituent makes the AIS more specific or less specific in meaning, or it is a restatement or a corrective to the information provided by the first constituent.

- AISs whose second constituent has a causal meaning (they occur only in the Bulgarian corpora)

The second constituent formulates the cause for the likely non-realization of the action expressed by the first constituent, or the cause for the negative consequence expressed by the first constituent, or the cause for the action expressed in the first constituent that the speaker strongly disapproves.

REFERENCES

- Aleksova:** Алексова, Кр. *Корпус от разговорен български език.* [Aleksova, Kr. Korpus ot razgovoren balgarski ezik.] <<http://folk.uio.no/kjetilrh/bulg/Aleksova/>> (April, 2012).
- Cruse 1986:** Cruse, D. A. *Lexical Semantics.* Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Genadieva-Mutafchieva 1964:** Генадиева-Мутафчиева, З. *Съюзът или в съвременния български език.* [Genadieva-Mutafchieva, Z. Sayuzat ili v savremenniya balgarski ezik.] // *Български език.* София: Издателство на БАН, 1964, № 4 – 5, 339 – 349.
- Huddleston, Pullum 2002:** Huddleston, R., Pullum, G. K. *The Cambridge Grammar of the English Language.* Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Kutsarov 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология.* [Kutsarov, Iv. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya.] Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Nikolova, Venkova:** Николова, Цв., Венкова, Цв. *Корпус от разговорен български език.* [Nikolova, Tsv., Venkova, Tzv. Korpus ot razgovoren balgarski ezik.] <<http://folk.uio.no/kjetilrh/bulg/Nikolova/>> (April, 2012).
- Open American National Corpus:** <<http://www.anc.org/data/oanc>> (December, 2012).
- Quirk et al. 1985:** Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., Svartvik, J. *A Comprehensive Grammar of the English Language.* Harlow: Longman Group Limited, 1985.
- Savova 1983:** Савова, С. *Компресия в изречения със следствена дизюнкция.* [Savova, S. Kompresiya v izrecheniya sas sledstvena dizyunktsiya.] // *Български език.* София: Издателство на БАН, 1983, № 2, 117 – 123.

- Savova 1986:** Савова, С. Към характеристиката на дизюнктивните въпроси. [Savova, S. Kam harakteristikata na dizaunktivnite vaprosi.] // *Български език*. София: Издателство на БАН, 1986, № 2, 170 – 176.
- Spasova 2019:** Spasova, V. Types of Approximation Expressed by English and Bulgariyan Alternative Interrogative Structures. // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, том 57, кн. 1, сб. А, 2019 – Филология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2020, 408 – 420.

ОСОБЕНОСТИ НА ЛИСТОВКАТА ЗА ПАЦИЕНТА В НЕМСКИЯ И БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Иванка Танева

Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

CHARACTERISTIC FEATURES OF THE PATIENT INFORMATION LEAFLET IN GERMAN AND BULGARIAN

Ivanka Taneva

Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The paper examines the text type conventions of the patient information leaflet for the patient in German and Bulgarian. Special attention is given to the analysis of the verbal and non-verbal features and the means of this written communication between medical experts and laypersons in both cultures.

Key words: patient information leaflet, medicinal product, pharmaceutical legislation, term, word formation

Постановка на проблема, предмет и цел на изследване

В комуникацията между медицински специалист и пациент листовката за пациента, която се прилага към всеки готов лекарствен продукт, е средство за предаване на важна информация за медикамента и неговото правилно приложение.

Поради различия в системата от знания на специалиста в областта на медицината и неспециалиста възниква асиметрия в комуникацията, водеща понякога до комуникационни конфликти (Буш 1994: 15). Затова една от предпоставките за успешна комуникация между медицинския експерт и пациента е коректното и разбираемо поднасяне на информация.

Листовката за пациента като вид текст е традиционна за културата на комуникация в областта на медицината и съдържа структурни,

езикови и терминологични особености. Те трябва да бъдат съблюдавани както при съставянето, така и при превода на текста¹.

Предмет на настоящото изследване са формалните, съдържателните и езиковите особености на листовката за пациента в немския и българския език.

Целта е да се анализират, съпоставят и определят общите и различните характеристики на този вид текст.

Като материал за изследване служат листовки на лекарствени продукти на немски и български език на едни и същи лекарствени средства.

Особености на листовката за пациента² като вид текст

Листовката за пациента като средство за информация и инструкция за прием на медикаменти е официален документ, подлежащ на строга законова регулация.

За държавите – членки на ЕС, законова база представлява *Директива 2001/83/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 6 ноември 2001 година за утвърждаване на кодекс на Общността относно лекарствени продукти за хуманна употреба* в нейната последна редакция.

Съгласно с чл. 59 на директивата листовката трябва да съдържа информация с лесно разбираеми от пациента термини за

- идентификация на лекарствения продукт³;
- терапевтични показания;
- прием на лекарствения продукт⁴;
- инструкции за правилна употреба⁵;

¹ Понякога по търговски причини листовката е на няколко езика, но винаги има текст на официалния език.

² В българския език освен *листовка за пациента* се използва названието *информация за пациента; информация за потребителя*. В немския език синонимите са *Beipackzettel, Packungsbeilage, Gebrauchsinformation, Patienteninformation*.

³ Наименование на лекарствения продукт, концентрация и фармацевтичната форма, предназначение за бебета, деца или възрастни, общоприето наименование при съдържание на само едно активно вещество и ако наименованието му е измислено; фармакотерапевтична група или тип активност.

⁴ Противопоказания, предпазни мерки, взаимодействие с други лекарствени средства или алкохол, тютюн, храни, специални предупреждения.

⁵ Дозировка, начин, честота и време на приемане, продължителност на приемане, мерки при предозиране или при пропуснато вземането на една или повече дози, риск от спиране на приемането, препоръка за консултиране с лекар или фармацевт.

- описание на страничните ефекти при употреба на лекарствения продукт и начин на действие;
- срок на годност;
- предупреждение при използване на продукта след изтичане на срока на годност⁶;
- в случай на различни наименования в съответните държави членки – списък на разрешените наименования във всяка от държавите членки;
- датата на последна редакция на листовката;
- стандартен призив към пациентите за докладване на всеки страничен ефект.

Въпреки общата база на ниво ЕС листовката за пациента е съобразена и със съответното национално законодателство⁷.

В лингвистиката листовката за пациента се приема като вид строго конвенционализиран⁸ информационен писмен медицински текст.

Според Шулт (Шулт 1992: 43) той се определя като монологичен⁹ текст.

Все пак монологичната форма е относителна, тъй като потребителят може по всяко време да се консултира с медицински специалист¹⁰, а и в самия текст на листовката има елементи на диалог.

Според Ментруп (Ментруп 1982: 9) листовката за пациента спада към инструкциите и предписанията, тя е вид упътване за употреба.

⁶ Специални мерки за съхранение, предупреждение за вредно въздействие, качествен (активни вещества и ексципиенти) и количествен състав на активните вещества, фармацевтична форма и съдържание по тегло, обем или единици на доза, име и адрес на титуляря на разрешението за търговия и име на негови упълномощени представители в държавите членки, име и адрес на производителя.

⁷ В България тази директива е залегнала в Закона за лекарствените продукти в хуманната медицина от 13.04.2007 г. и в Наредба № 38 от 13 септември 2007 г. за изискванията към данните върху опаковките и в листовките на лекарствените продукти. В Германия директивата е приложена в допълненията към Закона за лекарствените средства от 1976 г. (Arzneimittelgesetz) и в Наредбата за производство на лекарствени средства и активни вещества (Arzneimittel- und Wirkstoffherstellungsverordnung).

⁸ Законодателят предписва структурата и съдържанието на текста.

⁹ Поради дистанция във времето и пространството между участниците в комуникацията. Комуникационната ситуация възниква в рамките на регистрация на лекарственото средство (Шулт 1992: 43).

¹⁰ Въпреки че медицинският специалист най-вероятно не е авторът на листовката, той може въз основа на своите специализирани знания да предостави допълнителна информация.

Хофман (Хофман 1983: 141) вижда освен това елементи на презентирание на лекарствения продукт и на предупреждение.

Важна особеност на листовката е фактът, че нейното създаване е динамичен процес, свързан с редактиране и обновяване на информацията, докато лекарственото средство е на пазара (Шулт 1992: 13).

Относно авторството Шулт (Шулт 1992: 17) посочва фирмата производител на лекарственото средство (авторски колектив)¹¹.

Като цяло в лингвистичната литература се посочват комуникативни функции на листовката, като:

- информативна¹²;
- апелативна¹³;
- имиджова¹⁴;
- защита на интереси¹⁵;
- посредническа¹⁶;
- персуасивна¹⁷.

Въпреки че още при съставянето в листовката на пациента са заложили конфликтни точки¹⁸, според Херингер (Херингер 1984: 64) за тяхното избягване важна роля играят следните фактори: адресантът¹⁹,

¹¹ Съгласно с изисквания на законодателя и поради стремеж за осигуряване на безопасност при приема на лекарственото средство текстът се създава във фармацевтичната компания с участието на различни отдели на фирмата, като отговорност носи ръководителят на производството.

¹² Най-важната функция. Предоставя информация за състава на лекарственото средство, дозировката, областите на приложение, страничните действия, лекарствените взаимодействия и др.

¹³ Текстът на листовката подтиква към прием на определен медикамент в определена доза по определен начин. Според Люба (Люба 2001: 103) към тази функция спада и влиянието върху мнението и поведението спрямо лекарственото средство.

¹⁴ Изтъкват се ползата от лекарствения продукт, сериозността, опитът, научността, активността, самооценката на фармацевтичната фирма.

¹⁵ Производствени, юридически, пациентски, рекламни, експертни.

¹⁶ Създаване на доверие в терапията. Допълва или замества комуникацията между лекар и пациент.

¹⁷ Служи като реклама за закупуване, респ. за предписване на съответното лекарствено средство (Шулт 1992:61).

¹⁸ Напр. законови предписания, които не оставят достатъчно пространство на производителя за запълване на листовката с информация, асиметрия на комуникацията между производител и потребител, водеща до проблеми за достъпност, разбираемост, правилна интерпретация и коректно изпълнение на инструкциите от пациента.

¹⁹ Намерение, информация, представа за адресата, методи и проблеми при създаване на текст.

адресатът²⁰, условията на комуникация²¹ и текстът с неговата специфична структура²².

Анализ на емпиричния материал

Избраните за анализ листовки²³ представляват паралелни текстове към медикаменти, отпускани по лекарско предписание, и такива без лекарско предписание.

Обичайните характеристики на текста представляват както сигнали за разпознаване на вида текст, така и механизми, отключващи очакването на реципиента, и напътствия за разбиране на самия текст.²⁴

Невербалните конвенционални средства в листовката за пациента са полиграфически елементи, като графично оформление, формат, цвят, оптично разпределение, последователно номериране, илюстративни елементи, шрифт²⁵.

При анализа на листовките към съответните лекарствени продукти ще опитаме да установим начина на използване на тези разпознавателни сигнали.

Трахизан е лекарствено средство, произведено в Германия от фармацевтичната компания *Енгелхард Арцнаймител*²⁶, отпускано без рецепта.

При полиграфическото оформление и макроструктурата на листовката на този медикамент в немския и българския вариант се установяват сходства и разлики.

След посочване на вида текст в началото (*Gebrauchsinformation*; *Листовка: информация за потребителя*) следва наименованието на лекарствения препарат. То е изписано изцяло с главни букви на латиница, а в българската листовка – и на кирилица. Докато за немския потребител наименованието на лекарството е придружено от знака за

²⁰ Очаквания, предварителни знания, организация на субективните знания, езиково ниво, разбиране на вида текст.

²¹ Особено общото знание на участниците в комуникацията (експертно, езиково, епизодично, културно, текущо, комуникационни постулати и др.).

²² Вътрешна и външна структура, кохерентност, синтаксис, лексика, терминология.

²³ Използвани са паралелни текстове на немски и български език на листовки на лекарствените продукти *Трахизан* и *Аналгин*.

²⁴ Затова при превод на този вид текст трябва да се съблюдают конвенционалните особености на съответната култура.

²⁵ Важната за пациента информация се изписва удебелено в курсив или се подчертава.

²⁶ Engelhard Arzneimittel GmbH.

фабрична запазена марка ® и се използва в тази комбинация в целия текст на листовката, то в българската листовка той е наличен само в началото при изписване на латиница на лекарствения продукт.

При цветовото оформление между двете листовки има съществени различия.

Листовката за Германия е цветна, основният текст е в синьо, а заглавията на отделните части са изписани изцяло с главни букви в оранжево. Наименованието на продукта *Трахизан*²⁷ е в бял цвят на син фон, а заглавието на текста – *Инструкция за прием*²⁸ и *Информация за пациента*²⁹, са удебелени в червено. Тези цветове съответстват на цветовете върху опаковката на медикамента³⁰. Въпреки че върху опаковката за българския потребител са запазени оригиналните цветове и графичното оформление, листовката е черно-бяла.

И в двете листовки важната за пациента информация е в удебелен шрифт, напр. указание да се прочете внимателно листовката; подточките на съответния абзац. Пред инструкцията за съхраняване на лекарствения продукт недостъпен за деца в немската листовка има илюстративен елемент, който в българската листовка липсва.

Докато в листовката за немския потребител всеки нов абзац е отделен с един празен ред, в българската листовка това не е спазено.

Макроструктурата на текста на български и немски език следва законовите предписания, хармонизирани в рамките на ЕС. Затова структурата и съдържанието на този вид текст в двата езика са сходни.

В началото потребителят се осведомява, че това е информация за пациента, последвана от наименованието на лекарствения продукт, лекарствена форма и активни съставки, призив за внимателно прочитане и запазване на листовката, при необходимост консултиране със съответния лекар или фармацевт.

Следва изброяване на съдържанието на листовката, номерирано по точки.

Необходимата и важна за пациента информация се представя, като се започне от посочване на наименование на активното вещество

²⁷ Trachisan.

²⁸ Gebrauchsinformation.

²⁹ Patienteninformation.

³⁰ Прави впечатление, че цветовете на опаковката и листовката като част от корпоративната идентичност и като маркетингов инструмент на производителя на медикамента са съобразени с психологията на цветовете във фармацията: синьо за успокояване и намаляване на напрежението, бяло за чистота, червено за активност и предупреждение, оранжево и жълто за оптимизъм и против депресия.

и индикация за прием, противопоказания, предупреждения и предпазни мерки, взаимодействие с други лекарствени средства, храни и напитки, вкл. прием по време на бременност и кърмене, предупреждения при евентуално шофиране и работа с машини, начин на прием, вкл. възрастови граници, предозиране или пропуснат прием на доза от медикамента, възможни нежелани реакции и призив за тяхното съобщаване, предписания за съхранение, съдържание на опаковката, състав на лекарствения и външен вид, притежател на разрешението за употреба на препарат и производител, при вносни лекарствени средства като *Трахизан* – локалният представител на притежателя на разрешението за употреба. Последните данни позволяват директен контакт с производителя, респ. с локалният представител. Следва датата на съставяне, респ. на последна редакция на листовката.

Разлики се установяват между листовката на лекарствения продукт *Трахизан* на български и немски език, които се дължат на специфичната за съответната държава комуникационна култура. Докато в обръщението към пациента на български език се акцентира върху необходимостта пациентът да прочете още веднъж текста (*Запазете тази листовка. Може да се наложи да я прочетете отново*), в немския текст се акцентира върху неговото желание за повторно четене (*Heben Sie die Packungsbeilage auf. Vielleicht möchten Sie diese später nochmals lesen*).³¹

Към указанията за безопасно съхраняване на лекарствения продукт в листовката на български език са посочени правила за изхвърляне на лекарствата³². В немската листовка тази инструкция липсва³³.

Листовката на немски език завършва с пожелателната формула *Wir wünschen gute Besserung und rasche Genesung*³⁴ или *Gute Besserung wünscht*³⁵. В листовките за българския потребител тя не е обичайна. Потенциалът на тази доброжелателна стандартна формулировка на немския фармацевтичен производител като израз на неговата корпоративна идентичност се крие в излъчване на посланието *Ваашето*

³¹ Тук може да се спекулира с това, че авторите на двете листовки имат различни представи за своите читатели, т. е. не могат да поверят на българския пациент самостоятелното решение какво да направи с прочетената листовка, докато на немския пациент се гледа като на лице, способно да взема самостоятелно решение.

³² *Не изхвърляйте лекарствата в канализацията или в контейнера за домашни отпадъци. Попитайте Вашия фармацевт как да изхвърляте лекарствата, които вече не използвате. Тези мерки ще спомогнат за опазване на околната среда.*

³³ В Германия лекарствата се изхвърлят в контейнерите за битови отпадъци, които се изгарят в съответния завод.

³⁴ *Пожелаваме Ви бързо възстановяване и скорошно оздравяване!*

³⁵ *Пожелаваме Ви скорошно оздравяване!*

здраве е важно за нас. Целта на това езиково оформление, респ. корпоративна комуникация, се състои в изграждане на доверие и позитивен образ сред клиентите.

По отношение на представената информация немската листовка съдържа по-голям обем информация и съответно повече текст, напр. на едно подзаглавие и прилежащия текст *Бременност, кърмене и фертилитет* в българската листовка отговарят две подзаглавия *Schwangerschaft* и *Stillzeit* със съответно два текста.

Във връзка с поставената в настоящото изследване цел ще поставим листовките на лекарствения продукт *Аналгин*.

В листовката за пациента на български и немски език на медикамента *Аналгин* също се открояват някои особености.

В типографско отношение и двете листовки са черно-бели и съществената информация е с удебелен шрифт. В немската листовка в раздела *Прием на лекарственото средство* освен вербално и графично е изобразен начинът на отваряне на фолиото на блистера с оглед на безопасността на децата. В българската листовка изображението липсва.

В немската версия знакът за регистрирана марка придружава наименованието на лекарствения продукт в целия текст *Analgin®*. В българската листовка той се използва само в началото при изписване на наименованието на медикамента на кирилица и латиница (*Analgin®*, *Аналгин®*). В последващия текст както при листовката на лекарствения продукт *Трахизан* той е пропуснат³⁶.

Тъй като в Германия медикаментът се отпуска само по лекарско предписание, в началото на листовката има кратко отворено писмо от производителя до пациента с информация, че лекарственото средство е предписано лично на него, и призив да не се преотстъпва. В българската листовка тази информация липсва.

И в двете езикови версии е включена инструкция за правилно изхвърляне на лекарствения препарат³⁷. Прави впечатление липсата

³⁶ Очевидно е, че в немските текстове стриктно се спазва графичното представяне на регистрираната марка в целия текст, докато в българските текстове се подхожда по-свободно. И в двата езика липсват категорични и еднозначни правила относно използването на знака ® в текст. Все пак с оглед на имиджовата и персуасивната функция на листовката препоръчително би било стриктното и последователно подчертаване на наименованието чрез добавяне на графичното представяне на регистрираната марка.

³⁷ *Entsorgen Sie Arzneimittel niemals über das Abwasser (z. B. nicht über die Toilette oder das Waschbecken). Fragen Sie in Ihrer Apotheke, wie das Arzneimittel zu entsorgen ist, wenn Sie es nicht mehr verwenden. Sie tragen damit zum Schutz der Umwelt bei.*

на традиционното за немската листовка пожелание *Wir wünschen gute Besserung und rasche Genesung* или *Gute Besserung wünscht*.³⁸

По отношение на използваните езикови средства листовките на немски и български език също се характеризират с особености.

Основната информация за удобство на пациента и при двете езикови версии на листовките е представена под формата на въпроси и отговори, като въпросите служат за заглавия на съответните части на текста:

Какво представлява Трахизан и за какво се използва; Was sind Trachisan® Halsschmerztabletten, und wofür werden sie angewendet?

В отговорите информацията е поднесена основно със съобщителни изречения. Инструктивната функция езиково се реализира чрез формулиране на необходимите указания в повелително наклонение и в двете езикови версии на листовките, напр. *Nehmen Sie sofort Kontakt; Прочетете внимателно*. При това указанията за извършване или неизвършване на изразените чрез глагола действия са директни и задължителни. За това допринасят и характеризиращите се с честотност и повторемост модални глаголи, използвани в листовките на двата езика. За българския потребител това са модалните глаголи *трябва* и *може*, напр. *трябва да се използва с повишено внимание; може да доведе до; може да взаимодейства*. В информацията за немския потребител са използвани модалните глаголи *sollen, müssen, können, dürfen*, напр. *Wie lange sollen Sie anwenden; Was müssen Sie vor der Anwendung beachten; kann Beschwerden im Magen-Darm-Trakt und Durchfall verursachen*. Те подчертават необходимостта от предприемане на съответните действия от пациента и стриктното придържане към указанията.

От друга страна, от собена важност за реализиране на инструктивната функция е формулирането на забрани. Отрицателните формулировки (*Продуктът не трябва да се използва; Halsschmerztabletten dürfen nicht angewendet werden*) изразяват експлицитна забрана. Те изключват възможно погрешно тълкуване на качествата и ефикасността на лекарствения продукт и неговото неправилно използване³⁹.

³⁸ Тъй като България е един от големите производители и износители на лекарствения препарат *Аналгин*, доколко става въпрос за превод от български на немски език в рамките на настоящото изложение не може да бъде установено.

³⁹ Според твърденията на психолози те имат по-голям ефект от положително формулираните подкани.

На инструктивната функция е подчинено елиптичното изречение в листовката на пациента на немски език *Arzneimittel für Kinder unzugänglich aufbewahren*⁴⁰.

Използваните и в двата езика подчинени условни изречения обръщат внимание на възможни отклонения от режима на прием, напр. *Wenn Sie vergessen haben; Ако сте пропуснали да приемете*. Тук се забелязва леко разминаване в смисловия нюанс. Докато в немския език чрез глагола *vergessen* се допуска, че пациентът е стриктен в приема на лекарството и се акцентира върху инцидентния пропуск, респ. забравяне, то в българската листовка се акцентира върху факта на неспазване на режима на прием.

Тъй като листовката към лекарствения продукт представлява допълнение към комуникацията, респ. диалога, между лекар и пациент и отчита ролята на пациента като еманципиран участник в процеса на лечение, логично в листовките и на двата езика се избягват неутрални обръщения към всички потребители. Вместо това са предпочетени учтивата форма на обръщение във 2 л. мн. ч. и лични глаголни форми – *Попитайте Вашия лекар или фармацевт. Fragen Sie Ihren Arzt oder Apotheker*. С тази стратегия се постига перлокутивен ефект върху адресата, инструкциите се приемат като ценен съвет и текстът се чете с по-голямо внимание.

Причината за използваните понятия *фармацевт*, респ. *Apotheker* се дължи на различия в българското и немското законодателство за упражняване на професии. В Германия аптекарят трябва да има завършено петгодишно висше образование по фармация, което му позволява да продава самостоятелно лекарствени продукти. В българското законодателство на места с население до 5000 жители лекарства може да продава и помощник-фармацевт.

Валидността на текста на български език е посочена със словосъчетанието *Дата на последно преразглеждане на листовката*, а на немски език с една дума – *Stand*.

Въпреки че листовката за пациента е вид специализиран текст, прави впечатление рядката употреба на пасивни конструкции, които по принцип са характерни за тези текстове, напр. *Това лекарство е предписано; Трахизан се използва; Dieses Arzneimittel wurde Ihnen persönlich verschrieben; Halsschmerztabletten werden angewendet*.

Използваното основно време в листовките и на двата езика е сегашно време. Минало време (Perfekt) в листовките на немски език, напр.

⁴⁰ Елипсата служи за изостряне на вниманието на потребителя.

Wenn Sie eine größere Menge Analgin® Tabletten eingenommen haben, и минало неопределено време (т.е. отново перфект) в листовките на български език, напр. *Ako сте пропуснали да приемете*, се използват в темата *Начин на прием*.

Номинализацията осигурява предаването на огромния обем от информация в листовките и на двата езика, напр. *засилване на недостига; прекъсването или преждевременното преустановяване на лечението; vor der Einnahme; Veränderung der Geschmackswahrnehmung; Zur Anwendung im Mund- und Rachenraum*.

Листовката за пациента като специализиран вид текст се характеризира с употребата на термини от областта на фармацията и медицината. По отношение на формално-езиковите характеристики Пореп и Щойдел (Пореп, Щойдел 1974: 7) различават следните групи термини: *termini technici* (латински), одомашнени термини, одомашнени кратки наименования (тривиални наименования), наименования от общоупотребимия език (народни наименования).

Немските и българските стандартни термини са част от фармакопейните изисквания и освен в медицинската документация трябва да бъдат използвани и в листовката на лекарствения продукт.

Те са основно от латински и гръцки произход или са съставени от елементи с латински и гръцки произход, което придава на листовките интернационален характер.

Критерий за необходимостта от обяснението на един термин може да бъде липсата на неговото кодифициране в тълковен речник на съвременния език.

Термините в немския и в българския текст отчасти са парафразирани, преведени или заменени с общоупотребими наименования, като често терминът е поставен в скоби след предходното обяснение, напр. *ниско кръвно налягане (хипотония); niedrigem Blutdruck (Hypotonie)*.

И обратно – при използване на термин от латински език в скоби е поставено обяснение на български или немски език *Agranulozytose (schwere Erkrankung aufgrund einer starken Verminderung bestimmter weißer Blutkörperchen); Zytostatika (Arzneimittel gegen Krebsleiden); агранулоцитоза (силно намаляване броя на белите кръвни клетки, което повишава вероятността за възникване на инфекции); миалгии (мускулни болки)*.

Все пак се появяват и термини, подлежащи на обяснение, като *Panzytopenie oder Thrombozytopenie; ацетилсалицилова киселина*. Докато терминът *Zöliakie* не е придружен от синоним или обяснение в

немската листовка, в българската има пояснение към него – *цъолиакия (непоносимост към глутена)*.

Освен термините чуждици в листовките на двата езика са използвани и домашни термини, напр. *Zuckerunverträglichkeit, Magen-Darm-Trakt, активни вещества, носоглътка*.

В информацията за активното лекарствено вещество на немски език са включени химически формули (H_2O), а след посочените допълнителни вещества е използвано съкращението *Ph. Eur*⁴¹.

Тази информация липсва в листовката на български език.

Като части на речта в листовките на двата езика преобладават съществителните имена, последвани от прилагателни имена, глаголи и наречия. Използваните глаголи нямат терминологичен характер, а само инструктивна и информативна функция.

Словообразователните единици преобладават в листовките на немски език⁴². На първо място при съществителните имена това са композити *Arzneimittel, Schluckbeschwerden*, като основните словообразователни модели тук са: съществително име + съществително име (*Halsschmerztabletten*); прилагателно име + съществително име (*Allgemeinzustand*); предлог + съществително име (*Nebenwirkung*), глагол + съществително име (*Warnhinweise*), отрицателна частица + съществително име (*Unverträglichkeit*).

От дериватите при съществителните имена са представени девербални продукти на суфигиране (*Behandlung*) и деадективни деривати (*Wirksamkeit*), конверсия (*Schlucken*).

При прилагателните имена композитите имат малък дял. Използвани са моделите прилагателно име + прилагателно име (*bestmöglich*); съществително име + прилагателно име (*lebensbedrohlich*), глагол + прилагателно име (*erhältlich*). Преобладават суфиксалните деривати (*krampfartig, anaphylaktoid, allergisch*).

Сред глаголите, продукт на словообразуване, в немските листовки преобладава префигирането с представките *auf-* (*aufbewahren*), *an-* (*anwenden*), *be-* (*beruhen*), *aus-* (*auslösen*), *er-* (*erreichen*), *ein-* (*eintreten*), *ver-* (*verwenden*), *hervor-* (*hervorrufen*), изключение представлява композитумът *zurückbilden*.

В листовките за българския потребител сред съществителните имена се установяват малък брой композити, напр. *носоглътка, кар-*

⁴¹ European Pharmacopoeia = Европейска фармакопея.

⁴² Сходни резултати за словообразователните единици в листовката на немски и български език на лекарствения продукт *Астирин* представя Иванова (Иванова 2019: 236).

диопротекция, световъртеж. Преобладават суфигирани деривати от глаголи като *лечение, преглъщане.* Деадективните деривати (*бременност*) и префигираните деривати са изключение (*безопасност*).

При прилагателните имена са установени композити като *болкоуспокояващ, температуропонижаващ.*

С отрицателната частица *не* са образувани мин. страд. причастия *нежелан, неописан,* а с префикса *анти-* прилагателните имена *антибактериален, антисептичен.* Установени са и минали страдателни причастия *възпален, затруднен* и прилагателни имена с основа съществително име *бъбречен, жлъчен, фармакологичен.*

При глаголите преобладават префигираните деривати – *влоша, попитам, прочета, препоръчвам, използвам, употребявам.*

Ясната диспропорция при сравняване на използваните словообразователни продукти в листовките на немски и български език не е ново и необичайно явление. От една страна, това се дължи на различната структура в двата езика, т.е. на словообразователните единици в немския език съответстват предимно словосъчетания в българския език.

От друга страна, този вид текст се характеризира с изключителна номинализация в немския език.

Заключение

Въпреки че настоящото изследване няма репрезентативен характер⁴³, с оглед на строгото законово регламентиране на структурата и съдържанието на листовката за пациента и представения анализ могат да се установят прототипни характеристики на листовката на двата езика.

Структурните прилики се дължат, както беше посочено, на хармонизирането на законовите изисквания за този вид текст в рамките на ЕС. Съдържанието на листовката на двата езика е съобразено със съответното национално законодателство. Съобразно с това тя включва и инструкция за безопасно изхвърляне на лекарствения препарат и призив за опазване на околната среда.

Аналогично правомощията на регулираните професии фармацевт и аптекар са дефинирани по различен начин в България и в немските държави, което предпоставя и използване на различни наименования в листовките.

⁴³ Изследването само на два паралелни текста към един и същи медикамент не позволява заключенията да се смятат за обвързващи.

В полиграфско отношение не са установени съществени различия. Като цяло върху важната за потребителя информация се акцентира визуално и в двата случая.

В езиково отношение с оглед на асиметрията в комуникационната ситуация този вид текст представлява предизвикателство както при неговото съставяне, така и при неговата рецепция.

В още по-голяма степен това важи за превода, при който освен познаване на медико-фармацевтичната терминология, на законодателните разпоредби, на макроструктурата на текста е необходимо и познаване на съответната целева култура и целевия потребител, за да може листовката като преводачески продукт да изпълнява своите функции така, сякаш първоначално е създадена в целевата култура и на целевия език (Гьопферих 1999: 184).

Интересно и полезно би било провеждане на сравнително изследване на различните редакции на листовките на немски и български език на едно лекарствено средство, както и на листовки на различни според лекарствената форма, предназначение и начин на отпускане медикаменти.

ЛИТЕРАТУРА

- Буш 1994:** Busch, A. *Laienkommunikation: Vertikalitätsuntersuchungen zu medizinischen Experten-Laien-Kommunikationen*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, 1994.
- Гьопферих 1999:** Göpferich, S. Paralleltexte. // Snell-Hornby, M./ Hönig H. G./ Kußmaul, P. Et al. *Handbuch Translation*. Tübingen: Stauffenburg Verlag, 1999, 184 – 186.
- Иванова 2019:** Иванова, М. Zur Wortbildung in fachsprachlichen Texten. // Бурова, Л., Ендрева, М., Килева-Стаменова, Р. *От средновековния немски до съвременния български*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2019, 233 – 242.
- Люба 2001:** Lyba, J. Zur sprachlichen Gestaltung von Beipackzetteln. // Sommerfeldt K. E. / Schreiber H. *Textsorten des Alltags und ihre typischen sprachlichen Mittel*. Frankfurt am Main: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2001, 103 – 122.
- Ментруп 1982:** Mentrup, W. Gebrauchsinformation – Sorgfältig lesen! Die Packungsbeilage von Medikamenten im Schaltkreis medizinischer Kommunikation: Handlungsausschnitt. // *Forschungsberichte des Instituts für Deutsche Sprache Mannheim*. 54. Tübingen: Narr, 1982, 9 – 55.

- Пореп, Щойдел 1974:** Porep, R./ Steudel W.-I. *Medizinische Terminologie. Ein programmierter Kurs zur Einführung in die medizinische Fachsprache.* Stuttgart: Thieme, 1974.
- Шулт 1992:** Schuldt, J. *Den Patienten informieren. Beipackzettel von Medikamenten.* Tübingen: Narr, 1992.
- Херингер 1984:** Heringer, H. J. Textverständlichkeit. Leitsätze und Leitfragen. // *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 55. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1984, 57 – 70.
- Хофман 1983:** Hoffmann, L. Arzneimittel-Gebrauchsinformationen: Struktur, Kommunikative Funktion und Verständlichkeit. // *Deutsche Sprache. Zeitschrift für Theorie, Praxis, Dokumentation* 11. Mannheim: IDS, 1983, 138 – 159.

ЕЛЕКТРОННИ ИЗТОЧНИЦИ

- Директива 2001/83/ЕО** на Европейския парламент и на Съвета от 6 ноември 2001 година, <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/PDF/?uri=CELEX:32001L0083&from=bg>> (3.11.2020).
- Закон за лекарствените продукти в хуманната медицина** <https://www.bda.bg/images/stories/documents/regulations/zakoni/ZLP_HM.pdf> (3.11.2020).
- Наредба № 38** от 13 септември 2007 г. <<https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135564884>> (3.11.2020).
- Arzneimittelgesetz** <https://www.gesetze-im-internet.de/amg_1976/> (3.11.2020).
- Листовка Трахизан** <<https://static.framar.bg/documents/2018-07-25-111331q.pdf>>, <https://shop.apotal.de/images/ecommerce/01/60/01602741_1970-01_de_s.pdf> (3.11.2020).
- Листовка Аналгин** <https://www.mediherz-shop.de/images/ecommerce/06/18/06187749_2013-10_de_o.pdf>, <<https://static.framar.bg/documents/210129093059analgin-listovka.pdf>> (3.11.2020).

МУДЕХАРИТЕ В КАСТИЛИЯ И АРАГОН НА КРЪСТОПЪТЯ НА ИСТОРИЯТА II¹

Юлия Митева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

THE MUDEJARS OF CASTILE AND ARAGON AT THE CROSSROADS OF HISTORY II

Yulia Miteva

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

The period from the 11th to the 13th century marked a high point in the large-scale process of conquest and colonization of the Iberian Peninsula, known as the Reconquista. The Crowns of Castile and Aragon strengthened their expansive policies across the Al-Andalus territory, conquered vast territories, and settled them with Christians, pushing Muslims to the south. The contact between the two cultural, religious and linguistic communities – the indigenous Andalusian population, on the one hand, and the settlers from the north, on the other, triggered not only processes of acculturation, but also strategies for the preservation of their identity. The purpose of this study is to trace the development of the linguistic and cultural assimilation of four Mudejar communities in medieval Spain: those in Huesca, Zaragoza, Seville and Murcia.

Key words: social history of language, Reconquista, Mudejars, acculturation, language change, Andalusian Arabic, Romance languages

Въведение

Периодът от XI до XIII век бележи връхна точка в мащабния процес на завоевание и колонизация на Иберийския полуостров, познат под термина Реконкиста. Кастилската и Арагонската корона засилват експанзивната си политика на територията на Ал Андалус, завоюват огромни територии и ги заселват с християни, изтласквайки мю-

¹ Митева, Ю. Мудехарите в Кастилия и Арагон на кръстопътя на историята (I част). // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*. Филология, Том 57, кн.1, сб. А, 2019, 437 – 449.

сюлманите на юг. Времевиите и пространствените координати на процеса са различни в отделните кралства на Кастилия и Арагон и обуславят различния характер на асимилационните процеси, темповете, с които протичат, и резултата от тях. Контактът между двете културни, религиозни и езикови общности – коренното андалусийско население, от една страна, и заселниците от север, от друга, задействат не само процеси на акултурация, но и стратегии за съхраняване на собствената идентичност. Целта на това изследване е да проследи развоя на езиковата и културната асимилация на четири мудехарски общности в средновековна Испания: тези в Уеска, Сарагоса, Севиля и Мурсия.

1. Мудехарската общност в Севиля

Андалусия възниква като географско и историческо понятие и като политическа реалност през XIII век вследствие на разпадането на Ал Андалус. Андалусия наследява и същевременно отрича Ал Андалус. Тя е резултат от един политически, демографски, социален и културен разрыв.

Андалусия възниква на територията на ал-Андалус именно в сърцето на Кордовския халифат. До падането на Гранада през 1492 г. Андалусия се идентифицира със земите, отвоювани от маврите през XIII век в долината на Гуадалкивир (*valle del Guadalquivir*). По време на този двувековен период Андалусия е южната граница на Кастилия с исляма, последната граница на Кралството с Емирство Гранада: *Ла Фронтера (La Frontera)*. През този дълъг период Андалусия е поле на битки, но и зона на контакти между двете политически и религиозни формации.

1.1. Завладяването на Андалусия и съдбата на местното население (1225 – 1264)

И тук, както в Арагон, Реконкистата предизвиква тотален демографски разрыв. Причината за това е масовото изселване на местното ислямизирано и арабизирано население и заселването в долината на Гуадалкивир на християнски колонисти от цяла северна и централна Испания, но най-вече на кастилци и леонци. По този начин етническата и езиковата карта на Андалусия се променят завинаги – арабскоговорещото население се заменя с романскоговорещо. Промяната е плавна, защото колонизацията на Андалусия протича бавно, последниците ѝ обаче са необратими (Гонсалес Хименес 2010: 22).

Въпреки че по-голямата част от мюсюлманите емигрира, в столицата Севиля остава една малка мудехарска общност. Членовете ѝ са изправени пред трудния избор да се интегрират в обществото, като се покръстят, или да се примирят със статута си на религиозно малцинство с ограничени права. Покръстването на мюсюлмани в Севиля след завоюването ѝ от Фернандо III (Fernando III) е безспорен факт. След Реконкистата в столицата на Андалусия съжителстват християнски заселници от север, мудехари и новопокръстени. Именно новите християни са първите, които научават кастилски, за да постигнат пълна интеграция в новото андалуско общество.

1.2. Колонизацията на Андалусия и произходът на заселниците

Като всички общества през Ранното средновековие в Европа, кастилците са войнствено общество, с тази особеност, че Реконкистата поддържа военизацията там векове наред. Докато на юг има земи за отвоюване от маврите, по-предприемчивите и по-амбициозните хранят надежда да подобрят положението си – само с меч в ръка могат да се постигнат едновременно богатство и почести (*honra y provecho*) (Перес 2005: 51).

Според Гонсалес Хименес (1995а: 216, 1988: 60) в отговор на призива да колонизират юга, в област Хаен идват около 10 000 заселници, в област Кордова – 8000, а в област Севиля – 15 000 колонисти. Въпреки големия демографски поток, който се стича на юг, в края на XIII век Андалусия все още страда от липса на население.

Заселниците произхождат от различни географски области на Кралство Кастилия и Леон. Важно е да се подчертае нехомогенният им езиков произход. Между Галисия, Леон, Астурия, Биская (*Vizcaya*), Бургос и Толедо има съществени езикови различия, които се загубват в унифициращото понятие кастилски език (*castellano*). Освен това не е никак лесно да се определи съотношението между заселниците от различните области на Северна Испания и да се открие доминиращият елемент. Преобладават кастилците, на второ място са леонците, но тези етноними нямат строго определен езиков характер. Като важен търговски и пристанищен център Севиля привлича и малки колонии от евреи, каталонци, франки и генуезци.

1.3 Мудехарите в Андалусия преди въстанието от 1264 г.

След превземането на Севиля и присъединяването на цяла Западна Андалусия към територията на Кастилско-леонската корона броят на

мюсюлманското население чувствително намалява. Въпреки това мудехарите продължават да бъдат мнозинство в сравнение с оскъдния брой заселници. Много мюсюлмани решават да останат по родните си места под закрилата на пактовете за капитулация, подписани с Фернандо III. До 1264 г. както в района на Севиля, така и в областите Кордова и Хаен продължават да живеят добре организирани мудехарски общности, които представляват съществена част от социалната и икономическата структура на Андалусия (Гонсалес Хименес 2008: 330).

Разпределението на мюсюлманското население обаче се променя. От съображения за сигурност някои райони близо до границата с Гранада са буквално „прочистени“ от мюсюлмани. Картата на мудехарските общности от средата на XIII век ни най-малко не отразява демографската карта от андалусийския период преди Реконкистата. Тук, подобно на Арагон, се извършва преразпределение на населението на етнически и конфесионален принцип. В големите градове мюсюлманското население е почти изцяло подменено със заселници от север. Много мюсюлмани емигрират в Гранада и в Северна Африка. Други решават да се оттеглят към селските райони, които не са обект на масова колонизация на този етап и следователно там няма много заселници. Християните предпочитат градовете, защото им гарантират по-голяма сигурност в ситуация на постоянна заплаха от ислямски атаки. По този начин територията на Западна Андалусия се разделя на две ясно обособени по своя етнически и религиозен характер зони: преобладаващо християнско население в градовете и доминиращо ислямско население в селата. В някои малки градчета като Кармона (Carmona), Есиха (Écija) и Осуна (Osuna) например се създават смесени християнско-мюсюлмански общности (*los concejos mixtos de moros y cristianos*), но този междуетнически експеримент не успява да се наложи във времето.

Етнорелигиозното разпределение на територията на Андалусия има и езиково изражение. В градовете много рано се налага кастилският. Извън тях обаче, в районите, където преобладава мудехарското население, се говори единствено и само на арабски. До 1264 г. границата между градове и села в Андалусия има етнически, религиозен и езиков характер. В главния град Севиля, както и в градчетата със смесено население мудехарите започват много бързо да се асимилират езиково. В тези райони е осезаемо и влиянието на арабския върху кастилския език, най-вече в лексикално отношение.

Преди 1264 г. все още съществуват осем мудехарски общности в област Хаен, поне петнадесет – в област Кордова, а в района на Севиля, територията с най-голяма концентрация на мудехари, има най-

малко двадесет мюсюлмански общности. До 1264 г. по-голямата част от мудехарите в Андалусия живеят в селата и в малките градове, които не са обект на масова колонизация и където присъствието на християни се свежда много често до един военен контингент. Този контекст благоприятства съхраняването на арабския език сред мудехарите и свежда до минимум контактите им с испаноговорещи и следователно възможностите за езикова асимилация. В първия етап от колонизацията романскоговорещото население се концентрира в големите градове. Баеса (Baeza), Убеда (Úbeda), Хаен, Кордова и Севиля се превръщат много рано във важни центрове на испанизацията.

1.4. Въстанието на мудехарите и последиците от него (1264 – 1266)

През пролетта на 1264 г. в Андалусия и Мурсия избухва въстание. Подпомагани от Гранада, мюсюлманите въстават срещу агресивната спрямо тях политика на Алфонсо X (Alfonso X). Изселването, изземването на имуществото им, оскверняването на джамиите, данъчното бреме и системното потъпкване на пактовете са само част от причините, довели до бунта. Въстанието е потушено и в резултат на това кралят на Кастилия и Леон решава да доведе докрай политиката си на етническо прочистване на Западна Андалусия от мюсюлмани. Аргументира своите действия с довода, че мудехарите са заплаха за сигурността на християнските заселници и за целостта на държавата. Огромното мнозинство от мюсюлманите е насилствено изселено от долината на Гуадалкивир. Това е тежък удар за мудехаризма в Западна Андалусия (Гонсалес Хименес 1988: 72 – 74). От средата на XIII век до началото на XIV се стопяват всички мудехарски общности в област Хаен. В област Кордова оцелява единствено мудехарската общност в столицата. В района на Севиля от двадесетте мюсюлмански общности от първата половина на XIII век оцеляват единствено тези в Севиля (Sevilla), Ла Алгаба (La Algaba), Есиха (Écija), Ниебла (Niebla) и Могер (Moguer). Мудехарското население е сведено до няколко малки градски и селски общности, пръснати из територията на Андалусия.

В късносредновековния период мудехаризмът в Андалусия запада и причините за това са основно две: емиграцията на неконформистите и преминаването към католицизма на голям брой мюсюлмани.

След изселването на мудехарите много села и градчета в Андалусия се обезлюдяват. Липсата на достатъчно заселници, които да заменят мюсюлманите, е причина за сериозна демографска и икономическа криза в южните територии на Кралство Кастилия и Леон. Анда-

лусия и Мурсия са много слабо заселени през XIII и XIV век. Липсата на население се усеща дори в големите градове.

След въстанието от 1264 г. демографската карта отново се променя. Малкото мудехари, които остават в Андалусия, търсят убежище в столицата и в по-големите градове, където се интегрират сред едно преобладаващо християнско население, което говори *романсе*. Започва етап на интензивна испанизация на мудехарите в Андалусия.

1.5. Мудехарите в Севиля през XIV – XV век

Долината на Гуадалкивир е най-слабо заселената с мудехари зона от Короната на Кастилия. Мюсюлманите представляват едва 0,5% от цялото андалуско население през XV век (Ладеро Кесада 1978: 273). В демографски план възможността да устоят на силния социален и културен натиск от страна на християните, е минимална.

Не са запазени архивите на мудехарската общност в Севиля и не е известно дали мюсюлманският елит продължава да си служи с арабския език и докога. Трудно е да се каже каква е съдбата на арабския език в Андалусия през този период. Високата степен на интеграция в социалния и икономическия живот на града, както и силното присъствие на кастилски фамилни имена и прякори през втората половина на XV век подсказват, че мудехарите в Западна Андалусия владеят свободно андалуския испански език. Дали обаче поддържат жив говоримия арабски и до каква степен, остава неясно.

1.6. Фактори, които допринасят за езиковата асимилация на мудехарите в Севиля

Демографският фактор отново заема първо място. Въпреки че е невъзможно да се проследи във времето демографското развитие на мудехарите в Андалусия, факт е, че мюсюлманската общност в Севиля е една от най-малките на територията на цяла Кастилия. В 1495 г. в ислямския квартал в Севиля живеят едва 45 семейства, а през 1501 г. техният брой пада до 34 (Ладеро Кесада 1978: 302). Мюсюлманите притежават една-единствена джамия, а в града има близо трийсет енории.

Разпределението на мюсюлманите в града също благоприятства езиковата им асимилация. Според Колянтес де Теран Санчес (1981: 226 – 227) за разлика от евреите мудехарите в Севиля не живеят изолирани в собствено гето. Домовете им са пръснати из различните християнски квартали. Вагнер (1978) констатира присъствието на мудехари в петнайсет енории през втората половина на XV век. Едва в

края на това столетие може да се очертае периметърът на подобие на ислямски квартал в града, на територията на енорията „Сан Педро“, т. нар. Адарвехо (Adarvejo). Към тази дата обаче мудехарите са вече напълно асимилирани в севилското общество.

Мудехарите в Севиля постигат пълна интеграция в икономическия живот на града. Най-важният сектор, който заемат, е строителството, където работят между 40 и 65% от мъжете. На второ място се нарежда грънчарството и на трето – кожарството (Гонсалес Хименес 1995б: 42).

Най-важният фактор за езиковата асимилация на мудехарите е високият престиж, който постига кастилският език от XIII век насетне, когато се утвърждава като официален език на Кастилската корона, като език на администрацията, дипломацията, науката и литературата. През този период започва активно да се превежда от арабски на кастилски език, което доказва високия ранг, който кастилският заема сред езиците в Европа.

2. Мудехарската общност в Мурсия

2.1. Кастилският протекторат и началото на колонизацията (1243 – 1264)

С подписването на пакта в Алкарас (*El Tratado de Alcaraz*) през 1243 г. се поставя началото на двадесетгодишния период на кастилския протекторат в Мурсия. Договорът включва най-вече икономически и военни клаузи. Предвижда разполагането на военни гарнизони в стратегически точки, както и налагането на нов фискален режим: част от данъците се пренасочват към кастилската хазна. След 1243 г. започва и постепенната колонизация на Мурсия с установяването на малки християнски колонии в по-големите градове. В столицата Мурсия възниква и първата християнска община в сърцето на мюсюлманския град, която носи многозначителното име „Новата Мурсия“ („Murcia la Nueva“). Това ядро от военни, търговци и ранни заселници се намира в югоизточната част на града, около Алкасаба (Alcazaba), в днешния квартал „Сан Хуан“ (San Juan), където вече има и действаща църква през 1248 г.

През 1257 г. съществуват християнски общини в Аликанте (Alicante), Ориуела (Orihuela), Картагена (Cartagena), Мула (Mula) и Лорка (Lorca). Това са първите романскоговорещи общности на територията на все още ислямска Мурсия. Първите заселници идват от намиращите се в близост Куенка (Cuenca) и Албасете (Albacete), наскоро присъединени към Короната на Кастилия и Леон. Тези ранни на-

ченки на колонизация не променят съществено демографската и езиковата картина в Мурсия, където огромната част от населението продължава да изповядва исляма и да говори на арабски език.

2.2. Въстанието на мудехарите (1264 – 1266)

Заселването на християни в Мурсия, създаването на религиозни мисии с цел проповядване на католицизма сред мюсюлманите, строгият фискален режим и конфискацията на земи и къщи, които след това се разпределят между заселниците, са част от причините, които предизвикват въстанието на мюсюлманите от 1264 г.

2.3. Намесата на Арагон: първи етап на каталонската колонизация (1266 – 1267)

С бунта приключва периодът на кастилския протекторат и започва християнската офанзива. Реконкистата на Кралство Мурсия се осъществява с военната помощ на Арагон. Хайме I (Jaime I) се отзовава на призива на Алфонсо X и се включва в потушаването на въстанието. След победата обаче значителен брой от воините му остават в Мурсия (Рубио Гарсия 1989: 110 – 111). Арагонският крал се отблагодарява на бойците си със земя. Така много каталонци и арагонци трайно се установяват в Мурсия – както в столицата, така и в плодородните земи в долината на р. Сегура (Segura), в Уерта де Мурсия (La Huerta de Murcia). По-късно Алфонсо X ще се опита да възстанови демографското равновесие между кастилци и каталонци, като стимулира заселниците от Кастилия и Леон. Факт е обаче, че десетилетия наред в голяма част от Кралство Мурсия се усеща превесът на каталонскоговорещите (Гуал Камарена 1964: 309).

2.4. Алфонсо X и подялбата на земи между заселниците (1266 – 1273). Произходът на заселниците

След 1266 г. и потушаването на бунта на мюсюлманите Кралство Мурсия официално влиза във владение на Кастилската корона и започва ерата на т.нар. *Репартименти* (*Repartimiento*) – подялбата и разпределението на земи и къщи между заселниците. Започва и епохата на масова колонизация на градовете. Алфонсо X е изправен пред огромното предизвикателство да управлява една територия, където мнозинството от населението е съставено от компактни и има силно присъствие на каталонски заселници.

Привлечени от възможността да получат парцел земя в плодородната долина на Сегура, хиляди заселници се стичат към Мурсия. Произходът им е разнообразен. Идват колонисти от Кастилия, Навара и Арагон. В столицата Мурсия например се установяват 2360 заселници: 22% от тях идват от Кастилия, 47% – от Каталония, 4% – от Арагон, и 2% – от Валенсия (Гуал Камарена 1964: 309). В Аликанте, Ориуела и Картагена също е видимо преимущество на каталонските заселници. Единствено в Лорка преобладават кастилците: 53% спрямо 18% каталонци и 13% арагонци (Торес Фонтес 2008: XXIX). Короната на Арагон със своите три кралства (Арагон, Каталония и Валенсия) допринася с 53 – 54% от заселниците в столицата и околностите ѝ.

В Мурсия мудехарите са изгонени от укрепения град и им е даден срок от четиридесет дни, за да напуснат домовете си и да се оттеглят към периферията. Алфонсо X им предоставя квартала, наречен „Аришака“ (Аргихаса), в северозападната част на града, извън крепостните стени. Укрепеният град се превръща в зона на християните, а периферията – в зона на мюсюлманите. Много скоро обаче кастилският крал започва да раздава къщи и парцели на новодошлите заселници и в ислямския квартал. Така, малко по малко, християнските заселници колонизират зоната на мудехарите. Строят се нови католически храмове, около които се създават енорийски общности: „Сантяго“ (Santiago), „Сан Мигел де Вилянueva“ (San Miguel de Villanueva), „Сан Андрес“ (San Andrés), „Сан Антолин“ (San Antolín). От XIV век наместо ислямският квартал е сведен до минимални размери между енориите „Сан Андрес“ и „Сан Антолин“.

Мудехарите губят правото на собственост върху земята, която доскоро е била тяхна. През 1293 г. им е даден едногодишен срок, за да продадат земите си на християнските заселници. Иззети са имотите им, отнета е земята им, джамиите им са превърнати в църкви. Много мюсюлмани напускат Мурсия, за да се установят в Гранада или в Северна Африка. Въпреки масовата емиграция в долината на Сегура остават малки мудехарски колонии като поданици на новите господари в огромните им феодални владения, наречени *сеньориос* (*señoríos*). В Алкантилия (Alcantarilla), долината на Рикоте (valle de Ricote), Абанилия (Abanilla) и Фортуна (Fortuna) се създават сплотени мудехарски общности.

2.5. Окупацията от Арагон: втори етап на каталонската колонизация (1296 – 1304)

В края на XIII век започва един от най-драматичните периоди в историята на Кралство Мурсия. Окупацията от Арагон съвпада със серия от катастрофални наводнения и зачестяват нападенията от алмогарите. Тези обстоятелства са причина много мудехари да емигрират. Секва и потокът от заселници. Мурсия се превръща в опасно и несигурно място за живеене. Много колонисти се връщат обратно по родните си места (Торес Фонтес 1961: 78; Манжо 2008: 27).

Арагонският крал се опитва да промени не само политическите граници между Кастилия и Арагон, но и демографската картина в региона. С тази цел заселва много каталонци и валенсианци в Мурсия. Каталонският придобива статута на официален език в кралството и много документи започват да се издават именно на каталонски.

2.6. Мудехарите в Мурсия през XIV – XV век

Картата на мудехарските общности в Мурсия през XIV и XV век не отразява ни най-малко разпределението на местното мюсюлманско население преди Реконкистата. Приемствеността е прекъсната. Разривът е тотален – както в демографско, така и в културно и езиково отношение. В градове като Мурсия, Лорка, Мула и Картахена местното андалусийско население, т. е. носителите на арабския език и култура, е изселено и на негово място са заселени християни от Кастилия и Арагон, които говорят романсе, с ясен превес на каталонския език.

Емиграцията на мюсюлманите и колонизацията с християни не засягат само градовете. Тези процеси се наблюдават също и в селските райони. Подобно на ситуацията в Кралство Севиля, след Реконкистата Мурсия се разделя на две зони на влияние – в градовете много бързо християните вземат надмощие над мюсюлманите и романсеговорещите абсорбират остатъците от местното арабизирано население. Мудехарите се оттеглят към селските райони, главно във вътрешността на Мурсия, близо до границата с Валенсия, където се оформят компактни и сплотени мудехарски общности. Уерта де Мурсия се превръща в зона на мюсюлманите. Това етническо разпределение на територията е определящо за темпа и за степента на езикова асимилация на мудехарите. Процесът на акултурация започва много по-рано и протича много по-бързо в градовете, където мудехарите са малцинство. Във вътрешността на Мурсия обаче арабският език се запазва до XVI век, както доказва

един интересен документ от 1612 г. – Докладът на Хуан де Переда (*El Informe de fray Juan de Pereda*) (Гонсалес Кастаньо 1992: 215 – 235).

Не са открити архиви на мудехарите в Мурсия. Липсата на документи поставя въпроса за съдбата на арабския език след Реконкистата. Важно е да се разграничава употребата на писмения класически арабски език и на разговорния. Въпреки че до нас не са достигнали документи на класически арабски език, няма съмнение, че мюсюлманите в Кралство Мурсия поддържат жив разговорния арабски език (андалусийския арабски). Постоянният поток от мюсюлмански заселници от Валенсия, Ориуела и Гранада, който се наблюдава от XIV до XVI век, поддържа жив арабския език в Мурсия.

2.7. Фактори, които допринасят за езиковата асимилация на мудехарите в Мурсия

През 1407 г. в ислямския квартал на Мурсия, „Аришака“, живеят 500 мудехари. Населението на града тогава наброява 8000 – 9000 души (Мартинес Карильо 1980: 60). През 1481 г. в столицата живеят 1754 християнски семейства, организирани в единайсет енории. В мюсюлманския квартал са регистрирани едва 32 семейства, значително по-малко от евреите, които са 150 семейства. Най-висока е концентрацията на мудехари в долината на Рикоте – през 1495 г. там живеят 177 мюсюлмански семейства.

Процесът на езикова асимилация, състоящ се в постепенното изместване на говоримия арабски от мурсианския испански език, не протича едновременно във всички мудехарски общности. Започва най-рано в градовете и околните села, където социалните контакти с християните са ежедневие, и постепенно достига до по-изолираните райони, граничещи с Валенсия и Гранада.

Заключение

Мудехарските общности, които успяват да оцелеят в Кастилия и Арагон след Реконкистата, претърпяват процес на езикова асимилация: възприемат романския език като език на ежедневното общуване. Факторите, които обясняват сравнително бързата езикова асимилация на мюсюлманското население в средновековна Кастилия и Арагон, са комплексни – демографският фактор, социалната и икономическата интеграция, миграционните процеси, но най-вече волята и желанието на мудехарите да се интегрират в испанското общество.

Мудехарите от четирите анализирани общности възприемат езика романсе в периода XII – XV век. Относно съдбата на арабския език трябва да се отбележи, че мудехарският елит в Кастилия и Арагон продължава да си служи с книжовния арабски език в различен тип документи с религиозен и светски характер. Степента на владеене и ползване на разговорния арабски език е различна в различните мудехарски общности. Мюсюлманите в Кастилия и Арагон загубват рано говоримия арабски и го заменят с кастилския и арагонския език. В Севиля и Мурсия, отвоювани много по-късно от Кастилската корона, е възможно андалусийският арабски да се е съхранил до по-късен период благодарение на контактите с мудехари от Гранада и Валенсия, за които е известно, че запазват арабския език както в писмената, така и в разговорната му форма до XVI – XVII век.

ЛИТЕРАТУРА

- Вагнер 1978:** Wagner, K. *Regesto de documentos del Archivo de Protocolos de Sevilla referentes a judíos y moros*. Sevilla: Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 1978.
- Гонсалес Кастаньо 1992:** González Castaño, J. El informe de Fray Juan de Pereda sobre los mudéjares murcianos en vísperas de la expulsión, año 1612. // *Áreas. Revista Internacional de Ciencias Sociales*, 1992, Nº 14, 215 – 235.
- Гонсалес Хименес 1988:** González Jiménez, M. *En torno a los orígenes de Andalucía. La repoblación del siglo XIII*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1988.
- Гонсалес Хименес 1995a:** González Jiménez, M. Del Duero al Guadalquivir. Repoblación, despoblación y crisis en la Castilla del siglo XIII. // *Despoblación y colonización del valle del Duero: siglos VIII-XX. IV Congreso de Estudios Medievales*. Madrid: Fundación Sánchez Albornoz, 1995, 209 – 224.
- Гонсалес Хименес 1995b:** González Jiménez, M. El trabajo mudéjar en Andalucía. El caso de Sevilla (siglo XV). // *VI Simposio Internacional de Mudejarismo*. Teruel: Instituto de Estudios Turolenses, Centro de Estudios Mudéjares, 1995, 39 – 56.
- Гонсалес Хименес 2008:** González Jiménez, M. De la expansión a la crisis: la sociedad andaluza entre 1225 y 1350. // M. González Jiménez. *La repoblación del Reino de Sevilla en el siglo XIII*. Granada: Universidad de Granada, 2008, 329 – 366.

- Гонсалес Хименес 2010:** González Jiménez, M. ¿Qué es Andalucía? Una revisión histórica desde el medievalismo. // *Historia de Andalucía, VII Coloquio “¿Qué es Andalucía? Una revisión histórica desde el medievalismo”*. Malpica Cuello, A., Peinado Santaella, R. G. y Fábregas García, A. (eds.). Granada: Universidad de Granada, 2010, 13 – 29.
- Гуал Камарена 1964:** Gual Camarena, M. La Corona de Aragón en la repoblación murciana. // *VII Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Jerónimo Zurita. La seva obra i l'estat general de la investigació històrica*. Barcelona: Talleres de Viuda de Fidel Rodríguez Ferran, 1964, vol. II, 303 – 310.
- Колянтес де Теран Санчес 1981:** Collantes de Terán Sánchez, A. Los mudéjares sevillanos. // *I Simposio Internacional de Mudejarismo*. Madrid-Teruel: CSIC, 1981, 225 – 235.
- Ладеро Кесада 1978:** Ladero Quesada, M. A. Los mudéjares de Castilla en la Baja Edad Media. // *Historia. Instituciones. Documentos*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1978, Nº 5, 257 – 304.
- Манжо 2008:** Menjot, D. *Murcia: ciudad fronteriza en la Castilla bajomedieval*. Murcia: Real Academia Alfonso X el Sabio, 2008.
- Мартинес Карильо 1980:** Martínez Carrillo, M^a de los Ll. *Revolución urbana y autoridad monárquica en Murcia durante la Baja Edad Media (1395-1420)*. Murcia: Universidad de Murcia, Academia Alfonso X el Sabio, 1980.
- Перес 2005:** Перес, Х. *История на Испания*. [Peres, H. *Istoria na Ispania*.] Превод от френски на Първа Част: Павлина Рибарова. София: Кама, 2005.
- Рубио Гарсия 1989:** Rubio García, L. Procedencia de los repobladores en el Repartimiento de Murcia. // *La Corona de Aragón en la Reconquista de Murcia*. Murcia: Universidad de Murcia, 1989, 77 – 143.
- Торес Фонтес 1961:** Torres Fontes, J. Los mudéjares murcianos en el siglo XIII. // *Murgetana*. Academia Alfonso X el Sabio, 1961, Nº 17, 57 – 89.
- Торес Фонтес 2008:** Torres Fontes, J. Introducción. // *Colección de documentos para la historia de Murcia, vol. I, Documentos de Alfonso X el Sabio*. Torres Fontes, J. (ed.). Murcia: Real Academia Alfonso X el Sabio, 2008, IX – XXXII.

ASPECTOS DEL LÉXICO ESPAÑOL EN CUBA

Alexander Perdomo Rodríguez
Universidad de Plovdiv “Paisii Hilendarski”

ASPECTS OF SPANISH VOCABULARY IN CUBA

Alexander Perdomo Rodríguez
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The article explores the Spanish vocabulary used in Cuba. It deals with different words inherited from the aborigines that have been incorporated in the language during the process of the formation of The Cuban Nation. The article discusses the formation of secondary structures through the process of suffixation, compounding and parasynthesis, as well. Besides an analysis of lexical units that have lost their semantic charge, it also focuses on euphemisms and other phenomena of interest in the field of lexicology.

Key words: Cuban words, word formation, euphemisms, dysphemisms

Los objetivos de este trabajo están relacionados con el surgimiento de la nacionalidad cubana y, por consiguiente, el español en Cuba y los mecanismos morfológicos de palabras puramente cubanas.

La formación de la nacionalidad cubana ha sido un proceso largo y complejo de interrelaciones sociales, culturales y socioeconómicas. En este largo proceso, en lo relacionado al idioma, el español se vio influenciado fundamentalmente por tres culturas: la aborigen, la española y la africana.

La nacionalidad cubana es el conjunto de gustos, costumbres, religión, modo de pensar, de lenguaje, entre otros, como antesala de la creación de la nación cubana. Y ya a mediados del siglo XIX, con las corrientes ideológicas reformistas, anexionistas e independentistas, los criollos van adquiriendo una conciencia nacional, diferente a la de la metrópolis, España. Durante las guerras de independencia desatadas en 1868, se escucha por primera vez, *Viva Cuba libre*. Es el comienzo de la formación de la nación cubana con una forma de pensar, costumbres y con escritores puramente cubanos como Cirilo Villaverde, Juan Cristóbal

Nápoles Fajardo y pensadores de la talla de Félix Varela, José María Heredia y José de la Luz y Caballeros, entre otros.

Nuestro español, el cubano, es el resultado de un complejo proceso de interrelación de diversas culturas. Bernal Valdés señala en su libro *Lengua nacional e identidad cultural del cubano* que:

El origen de nuestra nación se debió a un largo proceso de transculturación, de mestizaje biológico y cultural [...], se impuso una lengua europea como lengua nacional de los cubanos.

(Valdés 1998: 159).

Si bien nuestra lengua nacional fue adquirida de España durante el largo período de la colonización, no es menos cierto que, a nivel léxico y fonético, se ha visto enormemente influenciada, desde la llegada de los primeros españoles a la isla, por numerosas culturas.

El español, en este largo proceso, se ha visto permeado por diferentes lenguas y culturas sin llegar estas a diferenciarlo o degenerar en otros sistemas lingüísticos diferentes del español peninsular. Lo moldearon léxica y fonéticamente y dieron al español de Cuba un matiz puramente nacional que lo diferencia del español de otras naciones hispánicas. Señala Benal Valdés:

[...] una variante de lengua nacional no es una nueva lengua, como tampoco es un nuevo dialecto; es, sencillamente, una modalidad con tanto prestigio y legitimidad como las otras.

(Valdés 1998: 37)

El español en Cuba no llegó a degenerar en otro dialecto o en otra lengua como el creole, porque no hubo comunidades que pudieran utilizar otro idioma que no fuera el español como vía de comunicación. Las diferentes oleadas de esclavos que llegaron a la isla procedían de regiones con lenguas diferentes, lo que dificultaba que pudieran utilizar otra lengua que no fuera el español para poder comunicarse. En el caso de los esclavos africanos, los que llegaron después, aprendían el idioma de los amos a través de los otros esclavos que no hablaban su lengua y de los capataces, que eran los encargados de dar las órdenes, todos ellos españoles. Ni siquiera el bozal, una especie de dialecto hablado por los cimarrones, esclavos que huían de sus amos, llegó a desarrollarse, porque la mayoría de los esclavos y negros libres no lo hablaban, ni entendían. En el caso de los indios esclavos, llegados de México, estos se mantuvieron aislados, sin

poder tener contactos con la población de la isla, y por tanto no pudieron derivar en otro dialecto.

Así el español no tuvo ninguna influencia a nivel sintáctico, limitándose a la influencia léxica de los idiomas de los aborígenes de la isla, que, aunque fueron exterminados físicamente, dejaron su herencia en nuestro acervo léxico y de los esclavos llegados de África fundamentalmente.

De nuestros aborígenes hemos heredado vocablos como *bohío*, *caimán*, *ceiba*, *cuba*, etc., y la influencia del África que nos llega precisamente con los colonizadores que trajeron al Nuevo Mundo palabras del idioma árabe que quedaron en el español peninsular como consecuencia de la dominación musulmana, como *aduanas*, *arroz*, *aldea*, *alcalde*, etc., que se mantienen en nuestro idioma. Así como de otras partes de África subsahariana, de Asia y de regiones de América continental.

Durante los años, después de formada la nación cubana, el idioma español en Cuba ha ido enriqueciéndose léxicamente por la necesidad apremiante de transmitir nuevas realidades, debido a factores socioeconómicos y políticos, en las diferentes etapas de existencia por las que atravesó la nueva nación. En su *Glosario Popular Cubano* Guerrero Ruiz y coautores citan las palabras de Jesús Orta Ruiz:

El verdadero hablar del pueblo es el conjunto de palabras audaces, llenas de vivacidad, ingenio y colorido, creadas por el genio popular para librarse de la rigidez del idioma oficial, ya por desconocimiento, ya por no sentir las palabras oficiales como las que él inventa.

(Guerrero Ruiz 2003: 142-143)

No obstante, muchas de estas palabras surgidas entre las capas de la población, con escasa educación y con un acervo lexical limitado, durante décadas no contaron con la aprobación de las clases más cultas y acomodadas de la sociedad, que las consideraron de poco gusto, groseras, incultas y chabacanas. En su *Diccionario secreto* Cela nos dice:

[...] el hecho de que la palabra exista no lleva aparejada la suposición de que su empleo sea o deje de ser preconizable sino, simplemente que está ahí cumpliendo una función –nombrando un objeto, una acción, una sensación o matizando sus cualidades– pero manteniéndose en sí misma, al margen de las consideraciones que su significado –y con frecuencia, no más que su convencional y pura disonancia– pudiera levantar a su paso.

(Cela 1989: 23)

Así que no tendremos en cuenta su clasificación de vulgares o no, pero señalando en cada caso si son aceptadas por la mayoría de la sociedad.

En el surgimiento de estas nuevas palabras podemos observar varios fenómenos léxicos como sinonimia, polisemia, eufemismos y disfemismos, palabras compuestas y palabras parasintéticas, que analizaremos más adelante. Y es que la función primera de la palabra es la comunicabilidad entre los miembros de una misma comunidad. Surgen y tienen que ser aceptadas por sus miembros y convertirse en vehículo para transmitir ideas que sean comprendidas por el resto, como nos aclara Coseriu:

De hecho, el acto lingüístico es un acto individual, siendo creación de un individuo y correspondiendo a una intuición personal y en cada caso inédita; pero es al mismo tiempo un acto social, es decir, determinado socialmente, puesto que los signos que empleamos no los inventamos «ex novo» en cada caso particular, sino que los recreamos sobre la base de modelos aceptados por una comunidad y comprensibles dentro de esa misma comunidad.

(Coseriu 1986: 60)

Analizaremos algunos vocablos que están en uso ya más de un siglo y otros de relativamente nueva creación. Empezaremos por nuestra *guagua*. Desde que apareció el primer transporte público, este fue el nombre con el que se le denominó popularmente. Entre las teorías de su surgimiento me inclino más hacia la de su procedencia del Perú, donde significa *niño*. Y es que la expresión *de guagua* ya se utilizaba en el siglo XIX como "de gratis". Cuando se utilizó el transporte para algunos trabajadores de las obras militares de La Habana de forma gratuita, tal vez a ese medio de transporte se le simplificó solamente como *guagua*. No obstante, esta palabra aparece mucho antes en nuestra literatura y no con este significado. En sus poesías *A mi amigo D. Lorenzo Artime* (1974: 374-381) y *La guagua* (1974: 441-445) nuestro poeta Juan Cristóbal Nápoles Fajardo, llamado El Cucalambé, escribe:

Hay ya viruelas y cámaras,
Tifus, "*guagua*", y... ¡Santa Brígida!
Hay otras pestes maléficas,
Cuya explicación no es lícita... (*A mi amigo D. Lorenzo Artime*)

Porque la guagua es un bicho
Tan insolente y audaz

Que se cuele en todas partes
Sin poderlo remediar. (*La guagua*)

En este contexto la palabra se usa con el significado de un tipo de insecto que todavía hoy se conoce en las zonas rurales.

Al ómnibus, *guagua*, le hemos dado múltiples nombres como *ruta*, *rufa*, etc. Recientemente, debido a la crisis del transporte en la última década del siglo pasado, se le llamó *aspirina*. Más tarde, al crear camiones con remolques acondicionados para transportar público, por su forma se les llamó *camellos*. Sinonimia con el animal, ya que ambos son medios para transportar gente, y, por otro lado, el medio de transporte al que los cubanos llamaban *camellos* tenía en el techo dos protuberancias, parecidas a las jorobas que tiene el animal. Estos *camellos* tenían una letra y un número para indicar la ruta que recorrían, y al ser sustituidos de nuevo por ómnibus, se quedó la nomenclatura de la ruta a recorrer, pero esta vez con la letra *pe* (P1, P2,...). Pues ahora es frecuente oír en La Habana, “coges el pe 2 que va hacia ...” por lo tanto, ¿qué cojo? ¿La *guagua* o el *camello*? Sería más lógico coger la *pe* refiriendo a *guagua*, a la ruta o a la letra *pe*, y es que antes decíamos cogemos *la uno* o *la cuatro*, haciendo referencia a la palabra *guagua* o a la ruta que recorría y no al número. Y es que las palabras, aunque desaparezcan del uso, siguen en la memoria de la comunidad. Otro caso de sinonimia refiriéndonos al transporte es la palabra *almendrón* para nombrar los autos norteamericanos de las décadas del cuarenta o del cincuenta del siglo pasado, por la forma parecida a una almendra y la consistencia de su carrocería. Y para los chóferes que conducen estos *almendrones* convertidos en taxis, *botero* como eufemismo. Según la RAE, *botero* es ‘hombre que hace, adereza o vende botas o pellejos para vino, aceite, vinagre, etc.’. Pero en Cuba se hace referencia al *bote*, ‘embarcación pequeña de remo sin cubierta y cruzada de tablones que sirven de asiento’ (RAE 2020). Y en este mismo campo, los taxis, los llamados *cocotaxis* y *bicitaxis*, surgidos por la escasez de transporte en la ciudad, vocablos compuestos por las palabras *coco*, *bici* y *taxi*. Otro ejemplo relacionado con los medios de transporte es el utilizado para designar una especie de moto readaptada para transportar mercancías, el *riquimbili*.

Muchos vocablos cubanos tienen un referente, es decir, otras palabras ya existentes y que les damos nuevos significados o simplemente por analogía formamos otros siempre con el ingenio y la vivacidad peculiar del cubano. Vocablos compuestos por la combinación de nombre + nombre, verbo + y + verbo, verbo + preposición + adverbio, verbo + nombre. Veamos algunos. Cuando empezó la moda de llevar, por parte de las mujeres, camisetas sin mangas y tirantes que dejaban al descubierto parte

del abdomen, se les llamó y se les llama *bajaichupa* de los verbos *bajar* y *chupar*, como también se puede decir *vaivén*. Y tenemos *salpafuera*, verbo + preposición + adverbio, utilizado también en Puerto Rico como sinónimo de ‘desorden, huida desordenada de un lugar’ y *llevaitrae*, verbo + y + verbo igual que *correveidile*. *Titimania* por nombre + nombre, con que se denomina al hombre adulto al que le agradan las mujeres jóvenes. *Sinhueso* preposición + nombre referido a la *lengua*, y muchos más vocablos compuestos que podemos encontrar en el léxico cubano.

Otras que seguramente provienen de las capas humildes como *sirimba* en lugar de *síncope*, la ya mencionada *sinhueso*, eufemismo de lengua, *plata*, *fula* ‘dólar’, *baro*, *tabla*, *astilla* para ‘dinero’ y para especificar la cantidad, ya es frecuente, sobre todo entre los jóvenes, *una monja*, *un pescao*, provenientes de la charada, juego de azar muy practicado en Cuba antes de la Revolución. Y también *tonga*, cubanismo que significa, según la RAE, ‘pila o porción de cosas apiladas en orden’. En Cuba se usa más como ‘mucha cantidad’, por ejemplo, *Compré una tonga de naranjas*. *Tin*, con un *tin* expresamos ‘cantidad ínfima de algo’, por ejemplo, *Échame un tin de café* (‘Sírreme un poco de café’). *Chin*, voz onomatopéyica, que imita el sonido de la lluvia, ejemplo, *Me voy aunque está cayendo un chin chin*. Otra es *a pululu*, ‘en abundancia’.

Viejo, *vieja*, *puro*, *pura* para referirse al padre y a la madre y últimamente para referirse a personas de mayor edad. Sustituyendo en este caso a *temba*, *ocambo*, eufemismos para encubrir la edad de personas mayores y, en tratamiento con personas adultas, la de *tío*, ya hoy casi en desuso. Aquí podemos citar una de las palabras que hasta no hace mucho se consideraba inculta y quien la utilizaba corría el riesgo de ser tachado de persona del bajo mundo o persona de poca educación, el famoso *asere* o *acere*, muchas veces acompañado de un *¿qué bola?*, *asere*, para saludar a un amigo. Esta palabra poco a poco fue pasando del léxico callejero al hogareño, imponiéndose por su uso en nuestra sociedad como una forma de saludo. Y es que toda sociedad con sus costumbres y valores sociales tiende a eliminar ciertos vocablos que considera vulgares o extremadamente crudos. No obstante, algunos de ellos llegan a permear el lenguaje, y su uso los consagra en la norma.

Al existir en español palabras formadas por parasíntesis, es normal que de forma similar los cubanos hayan formado palabras siguiendo la misma estructura. En Cuba la formación parasintética de palabras es más frecuente en la formación de verbos –verbos parasintéticos– sobre todo en la vida rural, la agricultura, como asegura Figueroa González, con una base sustantiva como *enyuntar*, *descascarar*, etc., por ejemplo, verbos como

apencarse, descuarejarse. Estas palabras están formadas por parasíntesis también con base sustantiva, de forma similar a *acobardarse, quinceañera, enamorar, etc.* *Apencarse* formada de la radical *penc* añadiendo el sufijo *-ar* y el pronombre reflexivo *se* a la vez que colocamos el prefijo *a-* obtenemos el verbo *apencarse* y si bien *apencar* existe y está registrada por la RAE como coloquialmente ‘trabajar mucho’, en Cuba no significa nada, pero al prefijarlo entonces es *acobardarse* o *apendejarse* que sí está recogido por la RAE. *Descuarejarse, jeringar,* según la RAE, es ‘fastidiar, molestar’. En Cuba también tiene este significado, pero *descuarejarse* significa ‘hacerse mucho daño en una caída o recibir una paliza en una pelea, o destruir algo’, *se descuarejgó el carro en el choque.* El verbo *aplatanar* que, según el *Diccionario de uso del español* de María Moliner, significa ‘enervar(se), emperezar(se), perder la actividad o la ambición’. En Cuba significa ‘acostumbrarse a un lugar o costumbres’. También tenemos *acaballar* con base léxica *caballo*. Según el diccionario de la RAE, *acaballar* significa ‘tomar o cubrir una yegua, poner o montar parte de una cosa sobre otra’. En Cuba significa ‘engañar, estafar a alguien’. Otro verbo muy utilizado en Cuba es *embullarse* en el sentido de ‘animarse’. Este verbo tiene como base léxica la palabra *bulla*, que significa, según el *Diccionario de uso del español* de María Moliner, ‘ruido confuso de gritos, voces y risas’.

Polisemia encontramos en las palabras *tiñosa, fula, guataca, taco,* etc. *Tiñosa* es un ave carroñera de Cuba, pero se utiliza para referirse a un problema originado por cualquier misión difícil de cumplir o inoportuna, por ejemplo: *Eso es tremenda tiñosa,* que significa que lo que tenemos que hacer o cumplimentar es un trabajo inoportuno o difícil de hacer. También se emplea para personas que traen mala suerte, ejemplo en *No seas tiñosa, asere,* que viene a significar ‘no traigas la mala suerte’. Y el verbo *tiñosear,* ‘traer mala suerte’. *Guataca* es una palabra que significa ‘azadón’, pero coloquialmente significa ‘oreja, adulador’, como sus sinónimos, *tracatán* y el vocablo compuesto por verbo y sustantivo *hueleculo,* cuyo significado como sinónimo de *guataca* es bastante obvio. *Fula,* como ya hemos dicho, se refiere al dinero, al dólar, pero también para designar algo o a alguien como malo. *Taco* como zapato, que en Perú, Chile, Puerto Rico, Ecuador, Bolivia y República Dominicana se utiliza para nombrar el tacón del zapato, pero también se utiliza en Bolivia y Venezuela coloquialmente para referirse a alguien con mucha habilidad para hacer algo, al igual que en Cuba. Ejemplo, *Me compré unos tacos. Pregúntale a Pedro, que es taco en eso.*

En el caso de la palabra *coño*, que según la RAE, en España significa ‘vulva y vagina del aparato genital femenino’, en otros países se utiliza para nombrar otras realidades. Así en Chile y Ecuador se usa como sinónimo de *tacaño*, de ‘persona que escatima en el gasto’ y en Venezuela, malsonante, a ‘tipo o individuo’. En Cuba prácticamente ha perdido su valor semántico, no nombra absolutamente nada, solo y exclusivamente se utiliza con su significado primario en una frase hecha, malsonante y grosera, que la mayoría usa sin saber el significado de lo expresado, pero sí el sentido con el que lo dice (totalmente ofensivo y grosero). En este caso el significado se aleja del significante hasta perderse y queda solo como interjección para dar sentido a algunas sensaciones, como enfado, sorpresa, admiración, etc. Este vocablo, en su historia, lo hemos sustituido por parónimos como *contra*, *concho*, siempre evitando su uso en conversaciones con adultos, extraños o personas que respetamos, por considerarse de mal gusto y mala educación y que se consideraba vulgar en la conversación. Pero ya en la actualidad es usada con bastante frecuencia por una gran mayoría. Y es que *coño* adquiere diferentes sentidos, según lo pronunciemos y, como hemos dicho, puede expresar admiración, enfado, hastío, asombro, etc. Hasta ha llegado, por aféresis, a la interjección *ñooo*, dándole mayor expresividad. Al ver a un amigo que ha estado mucho tiempo ausente, le decimos *¡coño!*, *¡qué alegría verte de nuevo!*, o al ver un accidente de coches violento decimos *¡Coooño!* Si nos damos un golpe o cometemos un error exclamamos *¡Coño!*, expresando enfado.

Encontramos vocablos formados por sufijación, es el caso de la palabra *jinetera* para nombrar a ‘las mujeres que se dedican a la prostitución con extranjeros’, tenemos en este caso un eufemismo formado por la derivación del vocablo *jinete*, agregándole el sufijo *-ero* que expresa ‘oficio y relación’. Pero el resultado es una palabra nueva que nada tiene que ver con la de *jinete* y no expresa ni oficio ni relación con ella. También a la persona bravucona, la que por su forma de ser y actuar e incluso, a veces, de vestir denominamos *ambientoso*, aquí a la palabra *ambiente*, referida al bajo mundo, le añadimos el sufijo *-oso* que significa ‘cualidad’, para formar otro vocablo nuevo. Otros ejemplos serían *lista* vocablo femenino, agregándole el sufijo *-ero* para expresar ‘oficio’ tenemos *listero* que significa ‘persona que lleva la lista de apuestas de la *bolita*’. *Cazuela*, ‘vasija, por lo común redonda y de barro, más ancha que honda, que sirve para guisar y otros usos’, si le añadimos el sufijo *-ero* obtenemos *cazuelero*, en Cuba ‘hombre que se inmiscuye en las tareas de la mujer’, o también como sinónimo de *chismoso*. Lo que ocurre también al agregar un sufijo que indica ‘menor tamaño’, diminutivos como, en el caso de *bola*

que significa ‘rumor, embuste’, pero *bolita* en Cuba denomina a ‘un tipo de lotería clandestina’. De manera que, en nuestro léxico, vemos formación de nuevos vocablos tanto por derivación, como por sufijación, composición y parasíntesis.

El inglés ha tenido desde el pasado siglo influencia en nuestro idioma, no solo por el fenómeno de la globalización, sino por ser país vecino y por los contactos con esta cultura. Los cubanismos vienen de la adaptación de vocablos ingleses a nuestra pronunciación, como son *suin* del inglés *swing*, *bisnes* de *business*, *carro* de *car*, *suéter* de *sweatshirt*, no así *computadora* que, aunque viene de *computer*, en español existe el verbo *computar* y *cómputo* como ‘cuenta o cálculo’ que fue la operación primaria de estas máquinas y muchos otros relacionados con nuestro deporte nacional, el *baseball* o como le llamamos *la pelota*. Así tenemos *jonrón* de *home run*, *fao* de *foul*, *strai* de *strike*, *flai* de *flay*, *espay* de *spikes*, *roletazo* de *rolling*, etc. Aunque los comentaristas deportivos cubanos han tratado de encontrar palabras españolas para expresar estos significados, lo han hecho arbitrariamente, sin seguir ninguna regla que justifique por qué llamamos *cuadrangular* al *jonrón*, ni *torpedero* al *shortstop*. Más lógica tienen la de *lanzador* por *pitcher*, ‘jugador que lanza la pelota’ y *receptor* por *catcher*, ‘jugador que recibe la pelota lanzada’, o *entrada* por *inning* para referirnos al comienzo de una de las nueve etapas del juego.

Después del triunfo de la Revolución cubana en el año cincuenta y nueve, surgieron nuevos vocablos inexorablemente por la necesidad de reflejar un proceso social y político novedoso en nuestro país. Si antes del 59 el tratamiento hacia las mujeres y hombres era de *señora* y *señor* o de *señorito* y *señorita*, se pasó al de *compañero* y *compañera*, manteniéndose el *usted* como marca de respeto. En la actualidad, ha regresado esta forma de tratamiento, eso sí, desapareciendo el uso de *señorito*, no así el de *señorita*, que todavía puede oírse. A las personas que no simpatizaban con la Revolución se les llamó *gusanos* recogido en una de sus acepciones de la RAE para llamar despectivamente a ‘una persona vil y despreciable’. Y por sufijación del vocablo *gusano*, *gusanera* que tiene un significado diferente a lo que se denomina en Cuba como la *gusanera*, nombre colectivo para designar a todas las personas que son desafectas a la Revolución. El verbo, surgido a principios de la Revolución, para nombrar la acción de expropiar, *siquitrillar* o expropiado, *siquitrillado*, mientras que en Venezuela se utiliza como sinónimo de ‘derrotar, matar, destruir moralmente a una persona’. Y otros para nombrar a los miembros de nuevas organizaciones de masas, como CDR (Cómite de Defensa de la Revolución), ANAP (Asociación Nacional de Agricultores Pequeños),

ANIR (Asociación Nacional de Innovadores y Racionalizadores) y consignas como "listos para vencer", surgiendo así nuevos vocablos para nombrar a los miembros de estas organizaciones, *cederista*, *anapista*, *anirista* y *elepeve* para expresar que estamos listos, dispuestos. Otra palabra que surgió después de las relaciones económicas y culturales con la entonces Unión Soviética fue la de *bolo* como disfemismo de los ciudadanos rusos y, después, extensivo a otros ciudadanos del campo socialista.

También es interesante la fraseología en el campo del léxico en Cuba, pues su riqueza le da al idioma un matiz y sabor que refleja el ingenio y la idiosincracia de nuestro pueblo.

En conclusión, podemos decir que en el léxico cubano encontramos muchos fenómenos de interés para la lexicología. Sería agotador analizar todos los vocablos cubanos y por eso me he limitado a poner algunos ejemplos y de su necesidad para expresar nuevas realidades en el quehacer diario de nuestro pueblo.

¿Llegarán a incorporarse definitivamente en el español de Cuba todos estos nuevos vocablos? ¿Llegarán a ser aceptados términos tildados de chabacanos y groseros en un futuro? ¿Se logrará eliminar del discurso términos considerados groseros y soeces? No lo sé. Es difícil de predecir.

REFERENCIAS

- Cela 1989:** Cela, C. J. *Diccionario secreto*. Madrid: Alianza, 1989.
- Coseriu 1986:** Coseriu, E. *Introducción a la lingüística*, 1986. <https://textosenlinea.com.ar/academicos/Introduccion%20la%20linguistica.pdf> (10.09.2020).
- Guerrero Ruiz, Pastor Pastor, Depestre Catony 2003:** Guerrero Ruiz, P., Pastor Pastor, B., Depestre Catony, L. *Glosario Popular Cubano Estudios de cubanismos actuales*, 2003. https://ruc.udc.es/dspace/bitstream/handle/2183/8201/LYT_20_2003_art_12.pdf;sequence=1 (26.08.2020).
- RAE 2020:** RAE. *Diccionario de la Real Academia Española*, 2020. <https://dle.rae.es/> (07.09.2020).
- Moliner 2008:** Moliner, M. *Diccionario de uso del español. Edición abreviada*. Madrid: Gredos, 2008.
- Nápoles Fajardo 1974:** Nápoles Fajardo, J. C. *Poesías completas*. La Habana: Instituto Cubano del Libro, 1974.
- Valdés 1998:** Valdés, B. S. *Lengua nacional e identidad cultural del cubano*. La Habana: Félix Varela, 1998.

VARIANTES FRASEOLÓGICAS EN HISPANOAMÉRICA Y ALGUNOS VENEZOLANISMOS

Jessica Ciabotaru de Manev
Paisii Hilendarsky University of Plovdiv

PHRASEOLOGICAL VARIANTS IN SPANISH-AMERICAN AND SOME VENEZUELIANS

Jessica Ciabotaru de Manev
Paisii Hilendarsky University of Plovdiv

Language is the instrument of communication par excellence; during the Spanish conquest, Spanish was imposed in America over time and conditioned to different environments, socio-cultural changes and different realities. Today it has taken on different nuances that although they do not hinder understanding between societies, they allow to make clear differences in terms of phrases and expressions of everyday use.

Key words: phraseologisms, Venezuelan Spanish, Hispano-Americanism

I. Cuestiones teóricas

Antes de hablar de variantes fraseológicas, se hace obligatorio hacer referencia a la fraseología y dar respuesta a la pregunta ¿qué comprende esta esfera del saber? Volviendo la mirada atrás, encontramos que el término se usó en Rusia por primera vez hace más de medio siglo para referirse a la rama de la lexicología dedicada a la elaboración de principios y métodos para la preparación de diccionarios fraseológicos (Scandola 2003). La fraseología es la “combinación fija de palabras que presenta algún grado de fijación y, eventualmente de idiomatidad”, se conoce también como “modismo, locución, frases hechas, idioma, expresión, fórmulas pragmáticas, fórmulas rutinarias, paremias, proverbios, refranes, sentencias, dichos y otros” (Nénkova 2014: 17). Es un recurso de la lengua que pertenece a todos los idiomas y que los hablantes utilizan en contextos específicos con determinados fines en la vida cotidiana.

En el siglo XVIII, Lomonosov se plantea los primeros cuestionamientos oficiales en torno a la fraseología. Luego, en la segunda mitad del siglo XIX, Buslaev (cf. Nénkova 2014) señaló la existencia de expresiones comunes con ciertas características particulares, pero es el ginebrino Charles Bally en 1909 quien presenta un esbozo de la clasificación y señala algunos signos para el reconocimiento de las unidades fraseológicas. Por su parte, acuña el término *fraseología* entendida en su carácter científico, tal y como hoy lo entendemos.

En la Europa Occidental, Ferdinand de Saussure mostró un gran interés por estas unidades a las que denomina *locuciones toutes faites* (Sagban 2010). Sus observaciones concluyen que las expresiones fraseológicas no son hechos del habla sino de la lengua impuestos por el uso colectivo.

Los lingüistas no se ponen de acuerdo sobre el término general que abarque estos fenómenos lingüísticos, pero existe una uniformidad en la nomenclatura a utilizar para referirse a la combinación de palabras (Corpas Pastor 1996: 16); se ha venido denominando *fraseología* que en su acepción más generalizada utilizada en el *Diccionario de Lingüística* de Massó (DDL) “[...] designa las características específicas de las construcciones propias de un determinado individuo, grupo o lengua” (Corpas Pastor 1996: 16).

A pesar de la dificultad que presenta su reconocimiento y la diversidad de opiniones, las unidades fraseológicas (UFs) tienen rasgos comunes que permiten deducir si una expresión es considerada una UF o una expresión libre. Consideramos las siguientes como características emblemáticas de las UFs (Corpas Pastor 1996: 20):

- Que sea de uso frecuente, es decir, que sus elementos aparezcan en una muestra relativamente significativa y su uso sea constante.
- Que pueda institucionalizarse; lo que va a hacer posible su fijación como una expresión determinada, para que el hablante pueda reproducirlas y emplearlas.
- Que sea estable; entendiendo este término como la propiedad que tienen ciertas expresiones de ser reproducidas en el habla como combinaciones previamente hechas. Se trata de fijaciones arbitrarias no homogéneas para todos los hablantes. Para conseguir esta estabilidad, es necesario que exista una fijación de la expresión determinada y esté arraigada por su uso y frecuencia.
- Que pueda ser idiomatizada. Que el significado general de la unidad no pueda ser deducible del significado aislado de cada uno de sus elementos constitutivos (Corpas Pastor 1996: 26).

Ahora bien, en cuanto al término *variantes fraseológicas*, Zuluaga (1980: 109) hace la distinción entre variantes en sentido estricto y variaciones en sentido amplio. Sobre las variantes en sentido estricto comenta que deben darse dentro de una misma lengua funcional y que no pueden presentar diferencias de sentido. Independientemente del contexto. Las variantes se producen por sustitución de una parte de la expresión. La sustitución misma es fija, ya que los elementos sustituyente y sustituido están fijados previamente.

Aquellas transformaciones en las que existe un cambio de significado, o en las que las UFs cuyos componentes o estructuras sean diferentes, pero signifiquen lo mismo, son consideradas variantes en sentido amplio (Zuluaga 1980: 109). Las variaciones regionales o diatópicas, socioculturales o diafásicas, no son consideradas variantes en sentido estricto, siempre y cuando se mantenga el mismo significado.

Contemplados estos aspectos, se hace un poco más entendible la razón del por qué algunas diferencias, con mayor o menor grado de cambio, se presentan en las expresiones que se utilizan en España y difieren con las utilizadas en Latinoamérica; incluso dentro de la misma América Latina se podrán encontrar discrepancias entre distintos países, zonas y entornos culturales o sociales.

Podemos clasificar las expresiones en *fraseologismos coincidentes*, que presentan identidad formal y semántica y los significantes y el significado coinciden (De Stefano y Gómez 2006). Un ejemplo lo encontramos en la UF *haber gato encerrado*, expresión que se utilizaba en el siglo XVII en España, donde era frecuente confeccionar bolsas (talegos, monederos) para guardar dinero con piel de gato. *Gato*, por extensión, pasó a ser la bolsa donde se guardaba dinero. De allí quedó la expresión, refiriéndose a la actitud sospechosa de quien lleva algo oculto y quiere protegerse de ladrones. Así, lo que originalmente venía a significar la expresión era que había dinero escondido. Hoy en día, esta frase se emplea tanto en España como en Hispanoamérica y se entiende como la existencia de algo oscuro, oculto y sospechoso.

De Stefano y Gómez (2006) comentan también los *fraseologismos no coincidentes*, aquellos que cuentan con algún tipo de variación de tipo:

Semántica: fraseologismos coincidentes en significante, pero no en significado. En la frase *venirse abajo* entendida como ‘fracasar, frustrar, derrumbar’, en Venezuela puede también entenderse como una ovación grandiosa por parte del público hacia un exponente artístico, por ejemplo, cuando se dice “el teatro se *vino abajo* cuando la orquesta terminó su presentación”. La frase *echar o soltar los perros a alguien* entendida como

‘reprenderle a alguien severamente’, en Venezuela este significado es totalmente desconocido. Para el venezolano, significa ‘cortejar o enamorar a una mujer’.

Léxica: Se presenta cuando expresiones presentes en ambos países y con el mismo significado, tienen algún cambio léxico en alguno de sus componentes. Por ejemplo, *estar con la soga al cuello* se dice en España. Sin embargo, en Venezuela se emplea la frase *estar con el agua al cuello*. Ambas UFs se entienden como ‘estar en graves problemas’. Evidentemente, el léxico varía, pero el significado de las expresiones queda intacto.

Morfosintáctica: Presentan algún cambio morfológico en alguno de sus elementos; puede ser el cambio en el orden de los elementos, la presencia o ausencia de algún elemento. En la frase *tener bien puestos los pantalones*, en Venezuela esta frase ha cambiado el orden de sus elementos y se usa como *tener los pantalones bien puestos*, ambos sentidos entendidos como ‘ejercer autoridad’; *caer como las moscas*, ‘morir en grandes cantidades’, (español peninsular); y *caer como moscas* (español de Venezuela); *pese a quien pese* que en el español de Venezuela es *pésele a quien le pese*; *andar a cuatro patas* (España) y *andar en cuatro patas* (Venezuela) con el significado de ‘andar con pies y manos’, son solo algunos ejemplos de este tipo de variación.

Es por ello que las lenguas no pueden ser consideradas únicamente como un sistema de comunicación, deben entenderse como un sistema capaz de proporcionar no solamente vocablos aislados, sino como un instrumento que permita entender la realidad en la que el hablante vive; sus emociones, sus pensamientos y su entorno. Por lo cual, estudiar una lengua no es solo aprender vocablos, gramática o lingüística, sino también llegar a conocer al hombre a través de su habla.

II. De algunos venezolanismos y frases hispanoamericanas

Como en el resto de Suramérica, el idioma español llegó a tierras venezolanas con la conquista española en 1498. En su mayoría llegaron andaluces y canarios. A su llegada, la comunicación con los nativos se hacía efectiva gracias a los llamados “*lenguas*”, indios que, por gusto o forzados, habían vivido con los españoles y habían aprendido su lengua. Por su parte, algunos frailes, por su afán de transmitir y enseñar el cristianismo, también habían aprendido la lengua (Jáimez Esteves y Adrián Segovia 2015). Con el mestizaje, la influencia de vocablos indígenas y africanos, en los años siguientes comenzará a sentirse una separación entre

la norma de España y aquella recién implementada en los países, ciudades o territorios americanos.

La zona de origen de los españoles que llegaron a Venezuela traerá, en primer lugar, diferencias fonéticas (cambios propios del sur de España), cambios en la reestructuración de las consonantes sibilantes de la lengua medieval; reestructuración dando lugar al seseo, fenómeno extendido en Canarias y en América. Aunado a estos cambios, se verán también los lexicales típicos de estas zonas españolas (Jáimez Esteves y Adrián Segovia 2015).

Un idioma tiene vida gracias a sus palabras, tiene sentido gracias a los hablantes que las usan e identidad propia cuando un vocablo queda fijado en la mente de sus hablantes y su uso se hace frecuente y entendible por todos aquellos que emplean esta lengua. Pero como mencionamos, las diferencias socioculturales, geográficas y otras, hacen posible que un mismo idioma pueda tener identidad propia dependiendo de la zona en que se encuentren, es por ello que podemos decir que cada país en el que su idioma es el español tendrá particularidades y valores en sus expresiones, que no se presentarán en otros, que creará diferencias interesantes entre el uso de uno u otro vocablo y dará ese sentimiento y esa necesidad de identidad nacional a través del idioma.

En palabras de Ángel Rosenblat (2017: 20):

La cultura impone a todos los habitantes del país, por encima de sus diferencias regionales, muy legítimas, una norma superior, que es la de la lengua general. La lengua representa una unidad de cultura [...]. Una lengua que es –digámoslo con palabras de Andrés Bello– «un medio providencial de comunicación y un vínculo de fraternidad entre las varias naciones de origen español derramadas entre los dos continentes».

Es importante precisar que la lengua popular es espontánea, es viva, es efusiva, es libre; mientras que la lengua culta se rige por normas de unidad estandarizadas. Tampoco podemos afirmar que sea impenetrable, por lo que podrían colarse y verse reflejados en ella estos *colores populares* de la lengua coloquial, así como también puede darse el caso contrario; después de todo, es el hombre quien está detrás de todas estas creaciones.

Hay que tener en cuenta, no obstante, que gran parte del caudal fraseológico dialectal es utilizado en situaciones informales, con vocablos coloquiales y léxico regido por particularidades regionales y sociales que se emplea en situaciones familiares, por lo que “carecen de la categoría

necesaria para ser incluidas en los registros lexicográficos” (González Aguiar 2007).

Es esta una de las grandes dificultades que se encuentran, ya que, como señala González Aguiar (2007), los repertorios fraseológicos para las distintas modalidades hispánicas son casi inexistentes, se trata de un terreno casi virgen, por explorar, “además, como los diletantes carecen de una formación básica que les permita no cometer desaciertos lexicográficos, deberían ser expertos los que rentabilicen los conocimientos que en las últimas décadas se han afianzado dentro de la teoría fraseográfica, con el objetivo de culminar con éxito proyectos que hagan posible el despegue definitivo de la fraseología dialectal”. Aunque en las últimas décadas se ha visto un desarrollo apreciable y esfuerzos conjuntos.

En el caso venezolano, comenta Rosenblat (2017), encontramos obras como el proyecto de Ovalles *Frases criollas* (1935) y *Más frases criollas* (1935), quien centra su interés en la combinación de palabras, es decir, en los fraseologismos, pero su obra no se encuentra respaldada en ninguna reflexión teórica. Santos Erminy Arismendy, con su obra *Refranes que se oyen y dicen en Venezuela* (1953), reeditada en el 2006 por el diario capitalino *Últimas Noticias*, adopta el refrán como material específico de estudio; lamentablemente su obra tampoco cuenta con referencias conceptuales. También se cuenta con la obra *Del habla popular – Refranero* (1974) de Rafael María Rosales, un diccionario y compilación fraseológica que representa un gran avance del castellano hablado en Venezuela.

Entre la selección de frases típicas del venezolano e incluso de algunos países hispanoamericanos, podemos proponer a modo de ejemplo las siguientes expresiones fraseológicas:

Póngase las alpargatas que lo que viene es joropo o en la variante *a ponerse las alpargatas que lo que viene es joropo* es el equivalente al refrán popular *guerra avisada no mata soldado*, utilizado cuando la situación se pone complicada, una alerta y una advertencia para estar preparado por lo que pudiera suceder.

Estar mosca, o *pelar el ojo* son locuciones de uso muy corriente en el lenguaje coloquial venezolano utilizadas con un fin exhortativo o imperativo y con el significado de ‘estar alerta, preparado, atento o vigilante’. El verbo puede encontrarse en sus formas conjugadas y utilizadas en distintos tiempos; *Estate mosca*, *pela el ojo*, puede incluso eliminarse el verbo en la expresión “estar mosca” y con entonación

exclamativa expresar solo el sustantivo ¡*mosca!* o solo con el verbo *mosquéate*.

La mamadera de gallo, o mamar gallo. Surge en el siglo XIX y aparece por primera vez en el *La Granuja*, un periódico humorístico de Caracas, el 10 de febrero de 1887 (Rosenblat 2017: 27). Se le llama *mamador* al gallo que tiene débil el pico por lo general a causa de una herida, y por lo tanto no puede atacar con firmeza al enemigo (Pérez 2013:35).

De *mamadera de gallo* se hizo posteriormente *mamar el gallo*, que vino a coincidir con *tomar el pelo*, en todos sus valores (‘burla, engaño, entretenimiento’, etc.). La *mamadera de gallo* se relaciona con el carácter alegre del venezolano y que no se toma las cosas en serio, sino en tono burlón y alegre, a la actitud constante de hacer chistes y no tomar en serio nada ni a nadie. Esta frase encuentra un equivalente en la expresión *tomar el pelo*.

Hacer una vaca significa ‘recolectar dinero entre varias personas para un fin común’, que pudiera ser tanto para fines humanitarios, como para organizar los preparativos de alguna celebración. El término de la “*vaca*” se remonta a tiempos de la colonia, cuando se llevaban las vacas a lugares lejanos para alimentarlas y debían quedarse con ellas varios días fuera de casa; en muchas oportunidades para poder alimentarse, los granjeros sacrificaban una vaca que luego el patrón cobraba y entre todos los trabajadores juntaban para pagarla. Esta expresión también es popular en México y Colombia.

Pedir cacao. En Venezuela, esta expresión se utiliza para pedir ayuda o auxilio. Data de la época de la colonia cuando el cacao era la principal fuente de ingresos, que servía para realizar intercambios y para negociar, sirviendo como moneda de pago. También se ha popularizado su uso como sinónimo de pedir perdón o una segunda oportunidad (en Venezuela, República Dominicana y Colombia) y en una tercera acepción se entiende como ‘rendirse o huir’ en Costa Rica, expresión usada en las peleas de gallos, cuando el gallo vencido huye de la riña.

Bajarse de la mula es una frase que se le dice a una persona cuando tiene alguna deuda y debe dar una cantidad de dinero, en otras palabras, significa ‘pagar lo que se debe’. Su origen se remonta a la época colonial, cuando la gente se movilizaba en mulas y cuando las personas no tenían el dinero suficiente, debían, literalmente, bajarse de la mula y continuar el trayecto a pie. Se considera una frase muy popular acuñada en la jerga del venezolano.

Estar limpio. Aunque en España es también conocido su uso, y se entiende como ‘no tener dinero’, en algunas partes de América, como en Venezuela, se añaden algunos elementos que le dan originalidad y peculiaridad a esta expresión: *estar más limpio que talón de lavandera*, *estar limpio de metra*, *estar más limpio que la conciencia de Cristo*, *estar como bolsillo de estudiante*, son solo algunas de las variantes con las que encontramos esta UF; así como también la expresión *estar pelado* también significa ‘no tener dinero alguno’.

Estar loco de bola. Esta expresión que podría parecer vulgar o grotesca, no tiene otro sentido más que el afirmar y dar a entender algo de lleno o por completo. Lo que entonces significa, ‘estar completamente loco’. Así como *loco*, podemos encontrar variaciones como *limpio de bola*, *borracho de bola*, *muerto de bola*. En la literatura venezolana, encontramos varios ejemplos de esta significación (Rosenblat 2017: 52) en *Doña Bárbara* de Rómulo Gallegos, en *Tierra Nuestra* de Samuel Darío Maldonado, en el periódico humorístico *La Linterna Mágica*, que se publicaba en Caracas a principios del siglo XX, son solo algunas muestras del uso de la expresión. En Puerto Rico y algunos países de América Central, el elemento “de bola” tiene esta misma significación.

Dejamos de último a la palabra típica y usada únicamente en Venezuela, *manguarear* y su derivado *el manguareo*. Rosenblat (2017: 57) nos explica su peculiar origen: La palabra original es *mangonear*, que significaba ‘manejar algo con disimulo o malas mañas’, también como en España *zanganear*, con el significado de ‘perder el tiempo, andar sin saber qué hacer’; *mangonear* entonces es derivada de *mangón*, ‘holgazán, remolón’, emparentado con *mangante*, ‘sablista, vago, persona sin escrúpulos’. *Mangante* y *mangón* proceden de *mangar*, ‘robar’, voz muy usada en el argot español, y en el habla popular y familiar de España. De *mangar* surgió *mangancia*, y de ahí *manganzón* (de uso registrado en Venezuela en el año 1859) con el valor de ‘flojo, perezoso, ocioso’. Tenemos entonces *mangonear*, *mangoneo* y *manganzón*, como familia de palabras. Sobre *mangonear* se formó con carácter humorístico la palabra *manguarear*, por influencia de *guarear*, voz muy venezolana que designa los balbuceos de los bebés. Ese *guarear* es derivado de *guaro*, nombre de un tipo de loro muy locuaz, también aplicado al charlatán; de ahí *manguarear* es ‘mangonear guareando’, es decir, ‘pasarse el tiempo sin hacer nada y charloteando como un loro’. Su primer uso se registra en 1917.

En conclusión, podríamos afirmar que el mundo fraseológico es un mundo fascinante, que así como acerca América a España, también la aleja; con bases comunes, nacidas de la tradición, desarrolladas en su uso,

plasmadas en el corazón de sus hablantes y expresadas a través de su literatura y su jerga popular, sus expresiones recogen todas estas manifestaciones producto del hombre, impregnadas de sabiduría popular, creatividad, sentimiento, regionalismo e identidad y determinadas por el entorno sociocultural, dan como resultado matices capaces únicamente de nutrir nuestro apreciado idioma y deleitarnos con su riqueza.

REFERENCIAS

- Alvarado Ortega: 2008.** Alvarado Ortega, M. B. Sobre el concepto de la variación fraseológica. // *Estudios de Lingüística. Universidad de Alicante, ELUA*, 2008, N° 22, 9-21.
- Corpas Pastor: 1996.** Corpas Pastor, G. *Manual de fraseología española*. Madrid: Editorial Gredos, 1996.
- De Stefano y Gómez: 2006.** De Stefano, L. y Gómez, A. Fraseologismos de España y Venezuela: identidad y contraste. // *Lingüística (Asociación de Lingüística y Filología de América Latina)*, 2006, vol. 18, 144-154.
- Falcón de Ovalles: 2015.** Falcón de Ovalles, J. *Fraseología del castellano en el discurso periodístico venezolano*. Caracas: Agencia Venezolana de Noticias, 2015.
- González Aguiar: 2007.** González Aguiar, M. I. La fraseología regional del español. // *Revista de Filología de la Universidad de La Laguna*, 2007, N° 25, 235-247.
- Jáimez Esteves y Adrián Segovia: 2015.** Jáimez Esteves, R. y Adrián Segovia, T. *Venezuela: efervescencia de voces híbridas*. Caracas: Instituto Pedagógico de Caracas, 2015.
- Márquez Rodríguez: 1994.** Márquez Rodríguez, A. *Muestrario de voces y frases expresivas del habla venezolana*. Caracas: Fundación Polar, 1994.
- Nénkova: 2014.** Nénkova, V. *Fraseología contrastiva español-búlgaro: problemas de traducción*. Plovdiv: Editorial universitaria "Paisiy Hilendarski", 2014.
- Pérez: 2002.** Pérez, F. J. La ciudad y sus palabras. Crónica lexicográfica de la ciudad de Caracas. // *Revista Venezolana de Economía y Ciencias Sociales*, 2002, vol. 8, N° 3, 179-190.
- Pérez: 2013.** Pérez, F. J. De palabra en palabra. // *Revista de lexicografía, Venezuela Siglo XX*. Fundación Polar, 2013, 19-47.
- Rosenblat: 2017.** Rosenblat, Á. *Buenas y malas palabras. Una selección*. Caracas: Fundación editorial "El perro y la rana", 2017.

Sagban: 2010. Sagban, M. *La fraseología comparada del español y del árabe de Irak: su aplicación a la enseñanza de las unidades fraseológicas en el aula de E/LE*. Granada: Universidad de Granada, 2010.

Scandola: 2003. Scandola, V. Hacia una “historia de la fraseología española”. // *Revista Res Diachronicae*, 2003, Nº2, 359-370.

Zuluaga: 1980. Zuluaga, A. *Introducción al estudio de las expresiones fijas*. Frankfurt am Main: Peter D. Lang, 1980.

**LOS REALIA ETNOGRÁFICOS EN LA TRADUCCIÓN AL
ESPAÑOL DE LA NOVELA *BAJO EL YUGO* DE IVAN VAZOV
(I PARTE)**

Stefka Kojouharova
Universidad de Economía Nacional y Mundial

**THE ETHNOGRAPHIC REALIA IN THE SPANISH
TRANSLATION OF THE NOVEL UNDER THE YOUKE
BY IVAN VAZOV (PART I)**

Stefka Kojouharova
University of National and World Economy

The first part of the article, dedicated to the largest group of the category investigated in the novel, presents the theoretical aspects (terms, definition) related to culturally marked translation units and realia as an element of these. Various classifications of the translation techniques are reviewed, the purpose being the attainment of a proposal for the specific case based on a study of the different aspects of translation (with an especial focus on the beginning of the reception of Bulgarian literature in Spain) which allows for the formulation of a hypothesis about translation strategies. Their verification and the detailed analysis of the translation of the realia constitute the crux of the second part of the article.

Key words: realia, culturally-marked translation units, translation strategies, translation techniques

El objeto de la presente investigación es un componente del texto original que por su carácter específico es y seguirá siendo un reto para los traductores. Los estudios dedicados a la versión de los realia en otro idioma no pierden su actualidad a lo que contribuye su inherente dimensión práctica y aplicada a raíz del análisis de las estrategias elegidas en determinadas circunstancias, de las técnicas y sus resultados concretos y del efecto de la traducción, vista en su totalidad, como un mensaje de otra cultura. El enfoque culturoológico es, quizás, el más relevante en los

estudios de la traducción desde hace ya varias décadas y uno de sus múltiples aspectos concierne el área en que nos centramos. Como en otras esferas, en esta tampoco existe un consenso terminológico; no obstante, muchas de las denominaciones aluden al concepto ‘cultura’. I. Mendoza García pasa revista¹ detallada a las propuestas terminológicas para inclinarse por la opción “unidades de traducción culturalmente marcadas”:

Las UTCM **son realidades intratextuales** culturalmente marcadas, que pueden consistir en palabras, frases, oraciones y todo tipo de fragmentos textuales de mayor o menor longitud [...] (realidades textuales) – e imágenes (realidades paratextuales). Las UTCM **aluden**, ya sea de forma explícita o implícita, a **realidades extratextuales** culturalmente marcadas, que pueden ser tanto realidades concretas –objetos, fenómenos, acontecimientos– como realidades abstractas –conceptos, ideas o situaciones comunicativas–.

(Mendoza 2018: 201)

La categoría examinada en la fuente citada proporciona un marco teórico unificador bastante amplio para el estudio, además de los *realia*, de la transferencia a otra lengua de varias unidades textuales menores y mayores que llevan una marca cultural y pueden suponer un reto para el traductor (nombres propios, apellidos y apodos, extranjerismos, proverbios, citas, etc.).

Los traductólogos búlgaros –A. Lilova (1981), I. Vaseva (1982), I. Vladova (1988), etc.– tradicionalmente utilizan el término ‘*realia*’ que continúa hasta la actualidad en los estudios de la transferencia de este léxico específico en traducciones al búlgaro en relación del inglés (M.

¹ Así, mientras que algunos investigadores sugieren el término *realia* (Kade 1964; Vláhov/Florin 1969; Koller 1979/1992; Nielsch 1981; Robinson 1997; Grit 2004), otros hablan de *culturemas* (Vermeer 1983; Oksaar 1988; Vermeer/Witte 1990; Nord 1996; Molina 2001; Lungu 2009; Soto 2013b; Olalla/Hurtado 2014), *linguo-culturemas* (Sipko 2011; citado en Bednarova-Gibova 2017), *factores culturales* (Valverde 1997), *palabras culturales* (Newmark 1988), *términos culturales* (Newmark 1988; Soto 2013a), *fenómenos culturales*, *elementos culturales* y *características culturales* (Nida 1945), *presuposiciones culturales* (Nida 1945; Nida/Reyburn 1981), *referencias culturales* (Mayoral 1994; Fuentes 2001; Lee 2015), *léxico* o término vinculado a una cultura (Katan 1999/2003), *referencias culturales extralingüísticas* o *referencias extralingüísticas vinculadas a una cultura* (Archer 1986), *elementos culturales específicos* (Franco 1996), *marcadores culturales* (Nord 1994; Herrero 2000), *segmentos del texto original marcados culturalmente* y *unidades de traducción marcadas culturalmente* (Mayoral/Muñoz 1997), *elementos marcados culturalmente* (Shiryaeva/Lungu 2014), etc. (Mendoza García 2018: 194 – 195).

Ilieva, 2013: 333 – 400), del húngaro (Y. Naydenova: 2012) y del noruego (E. Tetimova 2007: 74 – 79), entre otros. El término proviene del latín (adj. n., pl. – [cosas] reales, verdaderas) y para su fortuna y popularidad contribuyen los teóricos y prácticos de la traducción S. Vlahov y S. Florin. Su artículo “Lo intraducible en la traducción. Realia”², publicado en 1969, sirve de base para un posterior estudio monográfico que varias fuentes consideran el primer exhaustivo trabajo teórico dedicado exclusivamente a los realia. Según la definición de los autores búlgaros:

Los REALIA son palabras (y locuciones) que nombran objetos típicos de la vida (la vida cotidiana, la cultura y el desarrollo socio-histórico) de un pueblo y relativamente ajenas a otro; siendo portadoras de colorido NACIONAL y/o HISTÓRICO, estas en principio no tienen equivalentes exactos en otras lenguas y, por lo tanto, no pueden ser traducidas de la manera habitual, sino que exigen un tratamiento especial.

(Vlahov, Florin 1990: 33 – 34)

Hemos elegido *Bajo el yugo* como base de nuestra investigación por la oportuna coincidencia de varios factores:

1. La abundancia e importancia de los realia y, en general, de las UTCM (su diversidad, por otro lado, es una premisa para la expansión de este estudio a otras áreas afines). Dicho léxico no es un elemento complementario, sino que forma parte de la esencia misma del texto y contribuye al siguiente factor:

2. Su trascendencia como la novela “más búlgara”. Escrita entre 1887 y 1888 y publicada en forma completa por primera vez en 1894, la obra del “patriarca” de nuestras letras Ivan Vazov marca el glorioso inicio del género en la nueva literatura búlgara. Es monumental no solo por su valor artístico, sino asimismo por la época y los acontecimientos que recrea –el Renacimiento búlgaro y la lucha por la independencia–, hitos en la historia moderna de la nación. Es emblemática por excelencia, la más traducida en el extranjero y, si se puede hacer tal paralelo, su lugar en nuestro canon de la literatura búlgara corresponde al de *El Quijote* en el canon español.

3. Marca el inicio de la traducción de literatura búlgara al español y en España. Sin ser cronológicamente la primera, es –en nuestra opinión– la presencia más relevante entre las obras clásicas que un joven diplomático

² El artículo es publicado en ruso en *Masterstvo perevoda* 6. Moskva; Sovetskiy pisatel, 432 – 456. La primera edición de la monografía con el mismo título es también en ruso: Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenia, 1980. La edición en búlgaro aparece diez años más tarde.

búlgaro en Madrid traduce en 1944 – 45. Los primeros dos libros –*Cuentos búlgaros* de Elin Pelin y la novela *El segador* de Yordan Yovkov– comparten la suerte de ser publicados inmediatamente después de ser traducidas, en 1944. La edición de *Bajo el yugo* tarda hasta 1949, cuando la legación del país balcánico en la patria de Cervantes ya está cerrada.

Para el primer encuentro del lector español con las letras búlgaras se escogen autores y obras de primer orden. La representatividad de lo que se ofrece constituye un éxito: “desde entonces tenemos traducidos al español a los tres mejores narradores de la época” (Juez 2001: 2) con “las tres – quizás hasta el momento– obras artísticas búlgaras más valiosas vertidas al castellano” (Juez 2001: 1).

La acertada selección y la traducción se deben a un representante de la cultura de origen. No es nada extraño que esta asuma la iniciativa en una época de total desconocimiento de la lengua y literatura del país balcánico en el ibérico: “ni siquiera sabían dónde se encontraba Bulgaria” (Basat 2007: 33), recuerda en una entrevista T. Neikov (1913 – 1984) cuya larga y fructífera labor le acarrió el reconocimiento de ser el más destacado traductor³ búlgaro del y al español. Como traductor en la primera edición⁴ figura también el escritor español Juan Eduardo Zúñiga (1919 – 2020) que trabaja junto con T. Neikov, pero –como recuerda este en la misma entrevista (Basat 2007: 30 – 31)– como redactor.

El objetivo final del análisis comparativo-contrastivo de los realia en el original y la versión española es echar luz sobre la estrategia de traducción de dicha categoría: sus características, las técnicas y los resultados. La toma de decisión es determinada por una serie de factores y, sopesándolos, podríamos formular ciertas hipótesis al respecto. Las circunstancias son específicas y suponen dificultades: es un reto ubicar en el “vacío” receptivo del entorno meta la obra más emblemática de la narrativa de origen (la distancia cultural tiene asimismo una dimensión temporal, puesto que se trata de una novela histórica y no contemporánea). Dado lo anterior, se podría esperar que la tendencia general en la traducción fuera a facilitar al máximo en la recepción al lector distanciado de la obra, lo cual puede ocasionar pérdidas más o menos

³ Además de las tres mencionadas, tiene otras veinticinco traducciones de escritores españoles e hispanoamericanos y es el único traductor búlgaro condecorado en 1984 con el premio del Ministerio de Cultura de España por su versión de *El Quijote*.

⁴ Barcelona: José Janés, 1949. El libro tiene una edición en Sofía (Editorial de Libros en Lenguas Extranjeras, 1961) y tres en La Habana (Editora del Consejo Nacional de Cultura, 1963; Arte y Literatura, 1976; Editorial Política, 1988) en las que no consta en nombre de J. E. Zúñiga quien colabora como editor y autor del prólogo en la segunda edición de la novela en España (Barcelona: Bruguera, 1984).

significativas con respecto al original. Existe el peligro de que: “si [el traductor] realiza una adaptación plena a la cultura meta, traicionaría la intención del autor e impediría que la audiencia meta conozca más al autor y su texto” (Igareda 2001: 16).

Hay otros factores que complican la tarea del traductor: dentro del marco común europeo (importante premisa de proximidad) las dos culturas (desarrollo histórico, tradiciones, religión, etc.) son bastante distintas, lo son también los idiomas que difieren en sus orígenes, las familias a las que pertenecen e incluso en el alfabeto. Asimismo, hay que tener presente que la transferencia cultural se opera desde una literatura “pequeña” (o periférica) hacia otra “grande” y que en el *status* de las dos lenguas también existe un notable desequilibrio. En vistas de lo último opina P. Igareda:

Según lo que se ha ido observando, en la traducción desde una lengua dominante [...] hacia una lengua minoritaria, se percibe una tendencia extranjerizante, mientras que en el caso opuesto la traducción suele tender más hacia la naturalización o la domesticación.

(Igareda 2001: 15)

La verificación de lo anterior vendrá como resultado del análisis de los procedimientos utilizados a la hora de transferir los realia a otro idioma. A pesar de que lo emplean, los traductólogos manejan con cuidado y suelen comentar el término ‘traducción’ referido a la categoría investigada. No es nada raro, dado que se trata de ‘léxico sin equivalencia’ (el término, lo mismo que ‘realia’, está muy en boga entre los traductólogos rusos): en la lengua de la traducción no existe la palabra equivalente debido a la ausencia del referente en la vida y la cultura de los hablantes nativos de dicha lengua. No obstante, la inherente “intraducibilidad” de los realia, estos siguen desafiando a los traductores a intentar transmitir su semántica, el colorido nacional e histórico, las posibles connotaciones, etc. En el campo teórico abundan las propuestas de clasificación de los llamados modos, maneras, procedimientos o técnicas de transmitir este léxico específico. Resumiendo de una forma muy concisa el rico acervo de la escuela rusa V. A. Vernigorova llega a la conclusión de que: “Los procedimientos de transferencia de los realia se pueden reducir a dos: la traducción propiamente dicha y la transcripción práctica” (Vernigorova 2010: 130). Con la calificación “práctica” la autora precisa que en este caso se utiliza el alfabeto de la lengua de la traducción y lo distingue de la transcripción fonética y la transliteración. Las variantes del primer procedimiento son la creación de neologismos y la traducción aproximada.

S. Vlahov y S. Florin comparten dicha visión global: “Procedimientos de transferencia de los realia en la traducción. Resumiendo los podemos reducir a dos: transcripción y traducción (en el sentido amplio de la palabra)” (Vlahov, Florin 1990: 64). No obstante, acto seguido proceden a amplificar el esquema (Vlahov, Florin 1990: 64 – 73):

I. Transcripción.

II. Traducción y cambio de los realia por “no realia”.

1. Introducción de neologismos:

a) calcos;

b) semicalcos (Aportación original de los autores. Una parte del “material léxico” es propia –hay traducción como en los calcos–, pero la otra parte proviene de la palabra o frase extranjera);

c) apropiación: adecuación de la transcripción del léxico extranjero a las normas (fonéticas, morfológicas) de la propia lengua;

d) neologismo semántico: una nueva palabra o frase, inventada por el traductor, que, a diferencia del calco, no guarda relación etimológica con la palabra original.

2. Cambio de realia de la cultura original por otros típicos de la cultura receptora (con la subsiguiente pérdida del colorido).

3. Traducción aproximada:

a) generalización (cambiar el concepto más restringido por el general u otro, más amplio);

b) análogo o equivalente funcional;

c) traducción descriptiva.

4. Traducción contextual (o “traducción cero”). La primera denominación sugiere la idea de los autores de que el contenido de los realia omitidos se transmite por medio del contexto.

Las otras dos tipologías búlgaras se atienen a los mismos principios, pero no son tan detalladas. I. Vaseva reduce las operaciones a seis: 1) transcripción; 2) traducción aproximada; 3) traducción descriptiva; 4) calco; 5) creación de nuevas palabras; 6) apropiación (Vaseva 1982: 124 – 125). La clasificación de Y. Naydenova elaborada, como advierte la autora, “en base a las propuestas de la escuela rusa y de la búlgara” es todavía más concisa, unificando algunos de los procedimientos en las clasificaciones de sus predecesores: 1) transcripción y transliteración; 2) calco; 3) traducción llamada análoga, aproximada o asociativa: “búsqueda de análogo en la lengua y la cultura de la traducción”; 4) traducción descriptiva “(llamada también traducción explicativa o explicación)” (Naydenova 2012: 139).

Pasando a una perspectiva internacional de mayor envergadura nos encontramos con una impresionante riqueza de tipologías que, no obstante,

revelan muchas similitudes/tienen muchos puntos en común a pesar de la diferencia en la terminología. De mención obligada es la clasificación de P. Newmark. Amplia, detallada e ideada para abarcar la categoría en sus distintas manifestaciones, dicha propuesta se convierte en un hito y sirve de punto de partida para numerosos trabajos posteriores. Los procedimientos de traducción/translation procedures de las palabras culturales/cultural words son: 1. Transference; 2. Cultural equivalent; 3. Neutralisation (functional or descriptive equivalent); 4. Literal translation; 5. Label (etiqueta; traducción provisional, por ej., de una nueva institución o término; guarda una estrecha relación con 4.); 6. Naturalisation (la apropiación de los teóricos búlgaros); 7. Componential analysis (explicitación: división de una unidad léxica en sus componentes de sentido); 8. Deletion (supresión); 9. Couplet (combinación de varias técnicas); 10. Accepted standard translation; 11. Paraphrase, gloss, notes, etc. 12. Classifier (corresponde a la generalización.) (Newmark 1988: 103).

En el ámbito de los estudios de traducción que incluyen la lengua española es muy popular la propuesta de L. Molina y A. Hurtado Albir presentada en varias fuentes que las autoras firman tanto juntas, como por separado. En el presente trabajo nos apoyamos en el artículo “Translation Techniques Revisited” (Molina, Hurtado 2002: 498 – 512) y el trabajo fundamental *Traducción y traductología* (Hurtado 2001: 266 – 271). El término utilizado es “técnica de traducción”, definida como “un procedimiento, generalmente verbal, visible en el resultado de la traducción, que se utiliza para conseguir la equivalencia traductora [...]” (Hurtado 2001: 268). El repertorio completo consta de dieciocho variantes cuyo objetivo es abarcar las transformaciones en la traducción en general (hay técnicas que se refieren al cambio de categoría gramatical, a la sustitución de elementos lingüísticos por paralingüísticos, etc.).

Justamente por su amplia envergadura y carácter universal la tipología es aplicable asimismo al estudio de la transferencia de las UTCM, como lo demuestran las observaciones de V. Ikoff (Ikoff 2014: 63 – 75) sobre la versión castellana de algunos culturemas de diversa índole, incluida la “cultura lingüística”, en *Bajo el yugo*. Con vistas precisamente a la traslación de los realia destacamos las siguientes técnicas⁵:

Adaptación: “Se reemplaza un elemento cultural por otro propio de la cultura receptora.”

Amplificación. “Se introducen precisiones no formuladas en el texto original: informaciones, paráfrasis explicativas, notas del traductor, etc.”

⁵ Para no repetir advertimos que todas las citas referentes a las técnicas que siguen a continuación son de A. Hurtado Albir (Hurtado 2001: 269 – 271).

Calco/Calque.

Creación discursiva. “Se establece una equivalencia efímera, totalmente imprevisible fuera del contexto”.

Equivalente acuñado. “Se utiliza un término o expresión reconocido (por el diccionario, por el uso lingüístico) como equivalente en la lengua meta”.

Generalización. † Particularización.

Préstamo. “Se integra una palabra o expresión de otra lengua tal cual. Puede ser puro (sin ningún cambio) [...] o naturalizado (transliteración de la lengua extranjera), [...] el préstamo naturalizado corresponde a la técnica de naturalización de Newmark”.

En cuanto a la modulación –“Se efectúa un cambio de punto de vista, de enfoque o categoría de pensamiento en relación con el texto original [...]”– creemos que en el caso de transferencia de realia no es una técnica aparte, sino un cambio que se produce cuando se aplica cierta técnica, por ejemplo, adaptación, o sea, cambiar los realia original por otros, existentes en la cultura meta. Asimismo, creemos que la compensación –“Se introduce en otro lugar del texto traducido un elemento de información o efecto estilístico que no se ha podido reflejar en el mismo lugar en que aparece en el texto original”–, por lo menos cuando se trata de un extenso texto en prosa y no de un breve poema, será más bien una intención, una línea a seguir, y no una determinada operación para recuperar una pérdida concreta.

Basándonos en las tipologías examinadas, esbozaremos una propuesta instrumental destinada al presente estudio y, al exponerla, trazaremos algunas características generales y tendencias en la transferencia de este grupo más nutrido de realia –los etnográficos– en *Bajo el yugo*. Como observa J. Franco Aixelá las técnicas se ubican entre dos polos:

The scale, from a lesser to a greater degree of cultural manipulation, is divided in two major groups separated by their conservative or substitutive nature, i. e. by the conservation or substitution of the original reference(s) by other(s) closer to the receiving pole.

(Franco 1996: 61)

Más próximo a la cultura de partida se encuentra el conjunto de técnicas que tienen que ver con el préstamo, o sea, la presencia de los realia originales: transcripción (“gaitani”), apropiación o naturalización (“gadulkas”) y casos difíciles de distinguir entre las dos anteriores técnicas

(“el “joró” era interminable”). El préstamo (o transferencia en otros términos) tiene sus indudables ventajas: “usually in literary texts, offers local color and atmosphere”, pero también crea problemas: “However, transference, though it is brief and concise, blocks comprehension, does not communicate” (Firoozkoobi 2010: 9). La solución es combinarlo con otra técnica: la explicación/descripción en el texto (más frecuente con realia geográficos: el río Strema) o, sobre todo, a pie de página (“gaitani” – “Cordones con que se adornaban los trajes.”). Prestamos atención a una variedad específica de la aparición del préstamo, en paráfrasis: „белочерковчани“ – “los de Bela Cherkva”. Se observa en gentilicios o “denominaciones de personas según su lugar de residencia” (Vlahov, Florin 1990: 42), las cuales, según la clasificación de los autores búlgaros a la que nos atenemos, se refieren a la subcategoría 4. Objetos étnicos de los realia etnográficos. Los ejemplos son pocos, pero constituyen un caso curioso de cambio de categoría: los realia etnográficos en el original pasan a ser geográficos en la traducción.

La mayor distancia de la cultura original se consigue con el cambio de sus realia con otros, típicos del entorno receptor (“cultural equivalent” según P. Newman o “adaptación” según A. Hurtado Albir): „цървули“ – “abarcas”. Tales cambios se dan muy raras veces y conciernen sobre todo el campo léxico-semántico relacionado con la religión ortodoxa.

Entre estos dos polos se extiende, por decirlo así, “la tierra de nadie”, o sea, la traducción exenta de marcas etnoculturales. Las técnicas más empleadas son la traducción aproximada („тлъка“ – “velada”), la generalización, más frecuente con las numerosas unidades monetarias en el texto original que suelen aparecer en español como “dinero” o “monedas” y la traducción explicativa/descriptiva („чибук“ – “pipa larga”).

Estas observaciones sobre las técnicas de traducción más utilizadas en *Bajo el yugo* preceden su presentación en forma de esquema en la segunda parte del presente artículo dedicada a la clasificación de los realia etnográficos y su versión española en la novela.

REFERENCIAS

- Basat 2007:** Басат, Е. *Преводът – лица и маски*, 1. [Basat, E. *Prevodat – litsa i maski*, 1.] София: Райндал, 2007.
- Franco 1996:** Franco Aixelá, J. Culture-Specific Items in Translation. // Álvarez, A. and C-A. Vidad (eds.). *Translation, Power, Subversion*. Clevedon, Philadelphia, Adelaide: Multilingual Matters, 1996, 52 –78.

- https://is.muni.cz/el/1421/jaro2013/FJPR013/um/FJPR007_Translation_Power_Subversion_52-'78.pdf (28.1.2021).
- Firoozkoohi 2010:** Firoozjoohi, S. Culture-Specific Items in Literary Translations. // *Translation Journal*. No 1. Jan. 2010, 1 – 11. https://researchgate.net/publication/283225491_Culture_Specific_Items_in_Literary_Translations (28.1.2021).
- Igareda 2011:** Igareda, P. Categorización temática del análisis cultural para la traducción. // *Íkala, revista de lenguaje y cultura*. Vol. 16, No. 27, enero – abril 2011, 11 – 31. <https://scielo.org.co/pdf/ikala/v16n27/v16n27a2.pdf> (21.1.2021).
- Ikoff 2014:** Ikoff, V. Algunos culturemas en *Bajo el yugo* de Iván Vázov y su traducción castellana. // *Eslavística Complutense*. 14, 2014, 63 – 75. <https://pdfs.semanticscholar.org/4197/3470c598cedc71ba0c11ac31779cddefbb1b.pdf> (28.1.2021).
- Иlieva 2013:** Илиева, М. Реалията в превода на художествен текст – проблеми и стратегии [Иlieva, М. Realiata v prevoda na hudozhestven tekst – problemi i strategii.] // Pancheva, E. (ed.). *Peregrinations of the text*. Sofia: Sofia University Press “St. Kliment Ohridski”, 2013, 333 – 400.
- Juez Gálvez 2001:** Хуес Галвес, Ф. Х. Българската литература в испански превод (XX век). [Juez Gálvez, F. J. Balgarskata literatura v ispanski prevod (XX vek).] // *Българистика*, 2001, 1 – 7. <https://www.slovo.bg/bg2001/dokladi/galves.html> (26.1.2021).
- Hurtado 2001:** Hurtado Albir, A. *Traducción y traductología*. Madrid: Cátedra, 2001.
- Lilova 1981:** Лилова, А. *Увод в общата теория на превода*. [Lilova, A. Uvod v obshtata teoria na prevoda.] София: Народна култура, 1981.
- Mendoza 2018:** Mendoza García, I. Unidades de traducción culturalmente marcadas: propuesta de traducción dinámica con fines traductológicos // *Hermes*. No. 58. Dec. 2018, 195 – 212. <https://D:/DOWNLOADS/111685-ArticleText-228667-1-10-20181222.pdf> (21.1.2021).
- Molina, Hurtado 2002:** Molina L. y A. Hurtado Albir. Translation Techniques Revisited // *Meta*. Vol. 47. No. 4. 2002, 498 – 512. https://www.researchgate.net/publication/272899204_Translation_Techniques_Revisited_A_Dynamic_and_Functionalist_Approach/link/57cd795608ae83b37460d65c/download (26.10.2019)
- Наydenova 2012:** Найденова, Й. *Унгарските реалии в контекста на културния трансфер*. [Наydenova, Y. Ungarskite realii v konteksta na kulturnia transfer.] София: Изток-Запад, 2012.

- Newmark 1988:** Newmark, P. *A Textbook of Translation*. London: Prentice-Hall, 1988.
- Tetimova, E. 2007:** Тетимова, Е. Превод на културни реалии в романа „Пан“ на Кнут Хамсун. [Tetimova, E. Prevod na kulturni realii v romana “Pan” na Knut Hamsun.] // Килева-Стаменова, Р. (съст.). *Превод и културен трансфер*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2007, 74 – 79.
- Vaseva 1982:** Васева. И. *Теория и практика превода*. [Vaseva, I. Teoriya i praktika perevoda.] София: Наука и изкуство, 1982.
- Vernigorova 2010:** Вернигорова, В. А. Осмысление реалии в подлиннике и в переводе. [Vernigorova, V. A. Osmyslenie realii v podlinnike i v perevode.] // *Bolgarskaya rusistika*. 4. 2010, 126 – 135. <<https://bgrususty.com/wp-content/uploads/2019/09/Tom-2-2010.pdf>> (27.1.2021).
- Vladova 1988:** Владова, И. *Превод и време*. [Vladova, I. Prevod i vreme.] София: Наука и изкуство, 1988.
- Vlahov, Florin 1990:** Влахов, С., Флорин. С. *Непреводимото в превода*. [Vlahov, S., Florin S. Nprevodimoto v prevoda.] София: Наука и изкуство, 1990.

Докторанти

**АКУСТИЧНО ОПИСАНИЕ НА НОСОВИТЕ ГЛАСНИ
В ПОМОЩ НА СТУДЕНТИТЕ, ИЗУЧАВАЩИ ФРЕНСКИ
КАТО ЧУЖД ЕЗИК**

Росина Какова

Университет по хранителни технологии – Пловдив

**ACOUSTIC DESCRIPTION OF NASAL VOWELS HELPING
STUDENTS LEARNING FRENCH AS A FOREIGN LANGUAGE**

Rosina Kakova

University of Food Technologies – Plovdiv

The formants taken into account in acoustic analysis of vowels are more often the first and the second ones. This traditional model is extremely useful in foreign language teaching. The acoustic image of each vowel outlines its articulatory characteristics. As a result of a research of the two-formant structure of the French nasal vowels, a discrepancy emerges between their description in educational materials and the phonetic reality. A new approach is presented here considering additional acoustic parameters, in particular, the third formant. Under certain conditions, the two closest to each other acoustic formants integrate into one representative formant. The role of the third formant is particularly important when it comes to contrastive analysis of French and Bulgarian vowels.

Key words: Acoustic Analysis, Nasal vowels, foreign languages learning, pronunciation

Неразделна част от изучаването на чужд език е овладяването на добро произношение. При обучението по корективна фонетика като основна задача се поставя изграждането на трайни навици и умения за вярно възпроизвеждане на фонетичните явления, необходими за устната комуникация. Фонетичните явления обикновено се разглеждат на две нива:

- сегментно, към което се отнасят гласните и съгласните звукове на речта, както и измененията, които претърпяват в процеса на свързването им в потока на речта,
- супрасегментно, включващо ударението, ритъма, различните видове интонация.

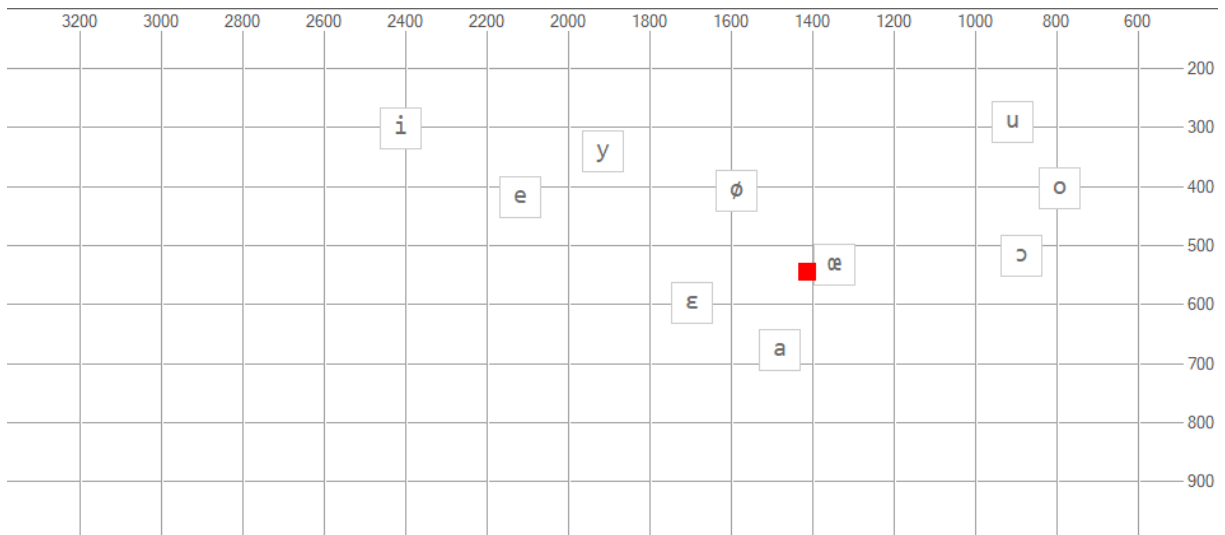
В езиковото общуване елементите на тези две нива са тясно свързани и на практика се проявяват в три аспекта: артикулационен, акустично-слухов и функционален. Първите два се отнасят до произвеждането и възприемането на фонетичните явления, докато третият е свързан с лингвистичната им стойност. Съвкупността от всички фонетични явления образува фонетичната система на езика (Николов 1987: 2). Всяка фонетична система се отличава от останалите със свои характерни особености. Овладяването на дадена фонетична система от гледна точка на практиката представлява изграждане на произносителни умения и навици на ниво, което дава възможност на обучаващите се да си служат с нея в езиковото общуване.

В настоящата статия акцентът се поставя върху акустичното описание на носовите гласни във френски език с цел правилното им възпроизвеждане от студентите, които го изучават. Контрастивното проучване на този вид гласни във френски и български език улеснява възприемането им от обучаващите се. За носови гласни в български език не може да се говори в същия смисъл, в който се говори за носовки във френски, където те имат статут на фонемни. В резултат не само на слухово впечатление, но и на основата на експериментални данни и анкети се доказва, че при определени фонетични условия и българите произнасят назализирани гласни, независимо от това, че тези гласни не функционират в тяхното съзнание като самостоятелни фонемни (Николов 1970: 163). Гласната, която придобива носов резонанс, е последвана от носова съгласна – *m*, *n*. За артикулацията на носовата съгласна са характерни два белега: назалност и оклузивност (преграда в устния канал). Причина за назализирането на гласна пред *n* или *m* е преждевременното спускане на мекото небце. Още по време на изговора на гласната то се спуска, за да участва в артикулацията на носовата съгласна. Преди да е завършена гласната, започва първата фаза от артикулацията на носовата съгласна. Липсва синхрон между движението на мекото небце, осигуряващо белега назалност, и това на езика, което осъществява белега оклузивност. Първото движение изпреварва второто и се получава комбинация между устен и носов резонанс. Гласната започва като орална и завършва като носова. Установено е, че преждевременното спускане на мекото небце, респективно

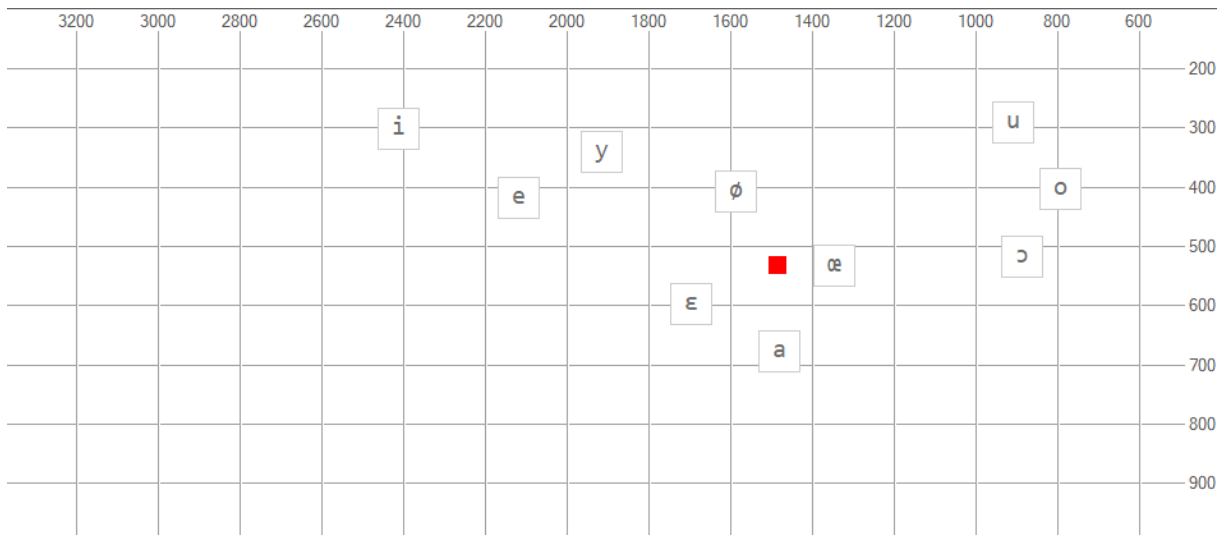
и назализирането на гласната се определя от по-слабата мускулна напрегнатост при артикулацията на носовите съгласни, намиращи се след гласна. Ж. Страка доказва, че назализирането на устните артикулации, както вокални, така и консонантни, се дължи на по-слабото учленяване, което, намалявайки контракцията на две двойки мускули (*péristaphylins et palato-staphylins*), предизвиква спускането на мекото небце (Страка 1963: 53). То остава спуснато и докато трае преградата, създадена от езика за *n* или от устните за *m*. Според френския фонетик П. Делатър главна роля за носовия резонанс на гласните играе не толкова носната кухина, която е покрита с влакнеста тъкан и до голяма степен поглъща звуковите вълни, колкото вдлъбнатината с гладки стени, разположена точно над мекото небце. Когато мекото небце е спуснато, тази вдлъбнатина се свързва с гърлената празнина и приема почти нейните размери. Поради това и двете кухини усилват едни и същи обертонове. Когато един и същ обертон е усилян в гърлената кухина и в същото време е усилян с обратна фаза в меконебната вдлъбнатина, гърленият резонанс на този обертон отслабва или изчезва. От това следва, че тъкмо пригаждането на обема на гърлената кухина, която е променлива, към този на меконебната вдлъбнатина, която е постоянна, създава най-благоприятни условия за носовия резонанс на гласните (Делатър 1965: 105). При спектрален анализ на носовите гласни е очевидно, че има разлика в честотата на формантите им. Вторият формант F2 е по-нисък от първия F1. Лоншам обяснява тази разлика с по-задната позиция на езика. Подобен ефект може да се получи и в резултат на закръглянето на устните при произнасяне на [ã] и най-вече на [õ] (Лоншам 1979: 28). По-ниските стойности на F2 биха могли да се разглеждат и като засилване на ефекта носовост, свързан със спускане на мекото небце. Акустичната разлика между френските и българските носови гласни е незначителна. Тя е резултат от нееднаквото съотношение между гърлената кухина и меконебната вдлъбнатина. Гласната още в самото начало еволюира дотогава, докато гърлената кухина придобие оптимален размер, за да я превърне в носова гласна. Мекото небце, след като се спусне, не се задържа достатъчно дълго, както става във френски език, за да осигури оптимално съотношение между двете кухини и да придаде по-ясен тембър на носовите гласни. Съотношението между оралния и носовия тембър на гласните се мени. Едни назализират по-ясно, други по-слабо, но това не пречи гласната да бъде възприемана като носовка. По-важна е смислоразличителната стойност на тези гласни. Много думи се различават в устната реч единствено по признака назалност.

В научната литература се дефинират четири носови гласни във френския език: [ã] – France, restaurant, ensemble; [ɛ̃] – pain, vin, impossible; [œ̃] – brun, parfum, défunt; [ɔ̃] – chanson, prénom, pont (Леон 1964: 18). При сравнение със съответните орални гласни Делво констатира следните акустични свойства, по които едните се различават от другите: [ã] е по-закръглена, по-отворена и по-задна от съответната орална гласна, [ɛ̃] е по-отворена и по-задна, [ɔ̃] е по-закръглена и по-затворена, [œ̃] е по-отворена (Делво 2002: 343). Описанията на френските носови гласни в учебните материали за изучаване на френски като чужд език се различават значително от фонетичните реалности. От фонетична гледна точка гласните [œ̃] и [ɛ̃] са много сходни. Наблюдава се незначителна разлика, дължаща се на нееднаквото закръгляне на устните. На практика гласната [œ̃] почти не съществува, т.е. носовите гласни във френски език са три, а не четири. Това твърдение би могло да се докаже, като се използва традиционният акустичен модел, при който се отчитат стойностите на първия и втория формант на гласните. Тази формантна структура дава информация единствено за пиковите стойности на формантите. Пренебрегва се разпределението на акустичната енергия в рамките на формантните зони. Една гласна се моделира чрез две числени стойности, обозначени като F1 и F2. Методът е изключително полезен на приложно равнище в чуждоезиковото обучение, тъй като акустичният образ на всяка гласна може директно да се интерпретира от артикулационна гледна точка. Позволява да се направи аналогия между акустичния триъгълник или трапец и графиката, изобразяваща зоната на учленение на носовите гласни. За целите на изследването е използван запис на интервю по френското радио *France Info*¹. Като се следва двуформантният модел, са направени акустични измервания на двете носови гласни [œ̃] и [ɛ̃] (вж. Фиг. 1 и Фиг. 2). Почти идентичното разположение в акустичното пространство F2 – F1 е безспорно доказателство, че реално носовите гласни са три, а не четири. Наблюдава се системно изместване на гласната [œ̃] от [ɛ̃].

¹ <https://www.francetvinfo.fr/replay-radio/emissions-podcasts.html>

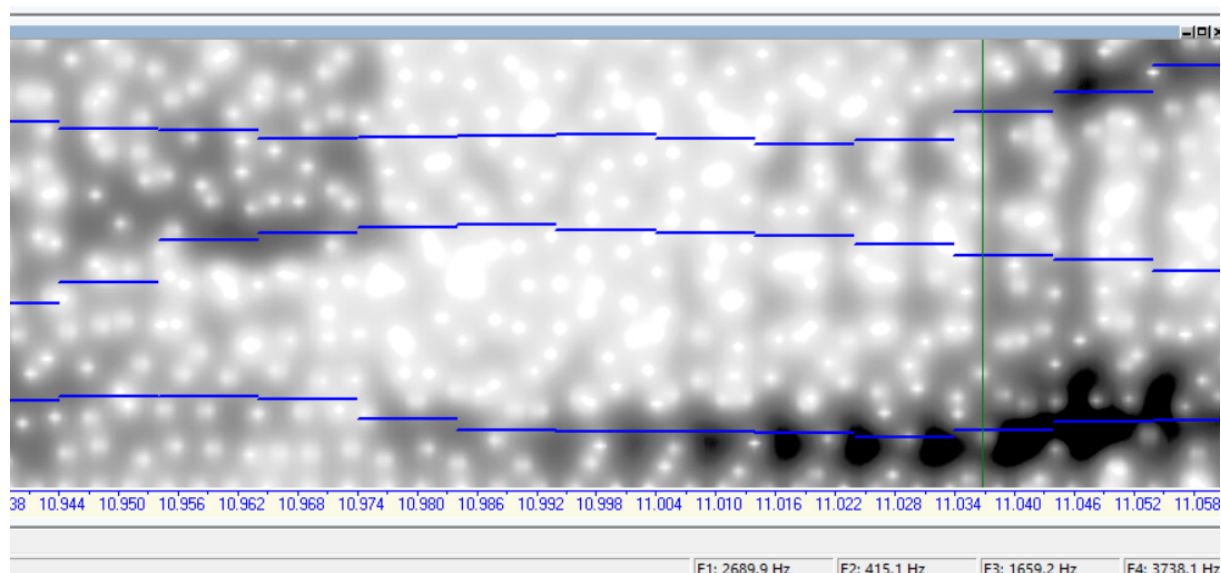
Фигура 1. Формантна структура на гласната [ɛ̃]

Фигура 2. Формантна структура на гласната [œ̃]

Друг модел на гласните се свежда до отчитане на допълнителни акустични параметри с перцептивна тежест, и по-точно на третия формант. Не са пренебрегнати предимствата на класическия двуформантен модел. Всяка гласна се изобразява по същия начин в равнинна координатна система. Различен е начинът, по който се определя стойността на втория формант. Двата най-близки един до друг акустични форманта се обединяват в един представителен психоакустичен формант като средна геометрична стойност или „център на тежестта“ (Чистович, Люблинская 1979: 185). При проблемни случаи разстоянието между втория и третия формант, измерено в психоакустичната единица Bark, е такова, че дава възможност да се отчита средна стойност на две съседни формантни зони – всички честоти, които попадат

в зоната на формантите и в зоната между тях. Перцептивният образ на два съседни форманта може да съвпадне с един-единствен представителен формант само тогава, когато двата форманта са съвсем близки един до друг по честота (максимална разлика 3 – 3,5 Bark). При носовите гласни разстоянието между формантите е по-голямо от критичната граница (вж. Фиг. 3).

Фигура 3. Формантни честоти на носова гласна в думата „*changement*“

Необходимостта да се отчита третият формант при акустичното моделиране на гласните, е очевидна при съпоставка на българските с френските гласни поради системни акустични съвпадения по F1 и F2 между френски и български гласни и същевременно пълна липса на съвпадение на перцептивно равнище. Направени са акустични измервания на запис на интервю по *БНР*². Любопитно е да се отбележи, че задната гласна [ъ] в българския език е много близка и често съвпада в акустичното пространство F1 – F2 с предната гласна [ѐ] във френския език. Наблюдава се акустично съвпадение между две гласни с различно артикулационно описание от езици с различни вокални системи и едновременно несъвпадане при слухова оценка. Акустичните данни са обективни и това, което води до противоречие с перцептивната оценка, е именно несъвършенството на двуформантната структура на гласните.

Следователно влиянието на третия формант не може да се пренебрегне с оглед на функционалното обвързване на акустичното описание на гласните с тяхната перцептивна оценка. Неговото отчитане

² <https://bnr.bg/>

ще допринесе за формиране на добри произносителни умения при чуждоезиковото обучение.

ЛИТЕРАТУРА

- Делво 2002:** Delvaux, V., Metens, T., Soquet, A. Propriétés acoustiques et articulatoires des voyelles nasales du français. // *XXIV èmes Journées d'étude sur la parole*, Nancy, 2002, 348 – 352.
- Делатър 1965:** Delattre, P. La nasalité vocalique en français et en anglais. // *The french review*, 1965, № 39, 92 – 109.
- Леон 1964:** Leon, P. *Introduction à la phonétique corrective*. Paris : Hachette et Larousse, 1964.
- Лоншам 1976:** Lonchamp, F. Analyse acoustique des voyelles nasales françaises. // *Verbum : revue de linguistique*, Université Nancy II, 1976, 9 – 54.
- Николов 1970:** Николов, Б. По въпроса за носовите гласни в българския език. [Nikolov, B. Po voprosa za nosovite glasni v balgarskiya ezik.] // *Български език*. София, 1970, № 2 – 3, 163 – 174.
- Николов 1987:** Николов, Б. Лингво-фонетичен анализ на френския вокализъм и изводи за практиката. [Nikolov, B. Lingvo-fonetichen analiz na frenskiya vokalisam i izvodi za praktikata.] // *Чуждоезиково обучение*, София, 1987, № 6, 2 – 12.
- Страка 1963:** Straka, G. La division des sons du language en voyelles et en consonnes peut-elle être justifiée ? // *Strasbourg : Travaux de linguistique et de littérature publiés par le Centre de philologie et de littérature romanes de l'Université de Strasbourg*, 1963, 17 – 100.
- Чистович, Люблинская 1979:** Chistovich, L. A., Lublinskaya, V. V. The 'center of gravity' effect in vowel spectra and critical distance between the formants: Psychoacoustical study of the perception of vowel-like stimuli. // *Hearing Research*, Volume 1, Issue 3, 1979, 185 – 195.

**Пловдивски университет
„Паисий Хилендарски“**

**НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 58, кн. 1, сб. А, 2020**

Филология

*Предпечатна подготовка: Гергана Георгиева
Печат и подвързия: ПУИ*

Пловдив, 2021
ISSN 0861-0029